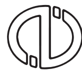
T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2357
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1354

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

Yazarlar
Prof.Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER (Ünite 1-4)
Doç.Dr. Adnan ÇEVİK (Ünite 5, 6)
Yrd.Doç.Dr. Abdurrahim TUFANTOZ (Ünite 7, 8)
Yrd.Doç.Dr. Sadi S. KUCUR (Ünite 9, 10)

Editör
Prof.Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör
Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı
Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı
Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız
Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu
Öğr.Gör. Ayten Çolak

Kitap Koordinasyon Birimi
Doç.Dr. Feyyaz Bodur
Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni
Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi
Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Büyük Selçuklu Tarihi

ISBN
978-975-06-1031-8

2. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 7.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ocak 2013

İçindekiler

Önsöz .... **ix**

Kuruluş Dönemi .... **1** — 1. ÜNİTE
SELÇUKLULAR'IN KÖKENİ 3
SELÇUKLULAR VE OĞUZLAR 3
CEND'E GÖÇ 7
SÂMÂNOĞULLARI VE KARAHANLILAR'LA İLİŞKİLER 7
ÇAĞRI BEY'İN DOĞU ANADOLU KEŞİF AKINI 9
ARSLAN YABGU'NUN ESİR EDİLMESİ 9
ÇAĞRI VE TUĞRUL BEYLER'İN RİYÂSETİ 10
HORASAN'A GÖÇ VE GAZNELİLER'LE MÜCADELE 11
Nesâ Savaşı 11
Serahs-Talhâb Savaşları ve Selçuklular'ın Devlet İlânı 12
DANDÂNAKÂN SAVAŞI 14
DEVLETİN KURULUŞU VE YAPILANMASI 15
Özet 17
Kendimizi Sınayalım 18
Okuma Parçası 19
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 19
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 20
Yararlanılan Kaynaklar 20

Tuğrul Bey Zamanı .... **22** — 2. ÜNİTE
DEVLETİN MAHİYETİ VE İLK FETİHLER 23
TÜRK AKINLARI VE BİZANS İLE İLİŞKİLER 24
Pasinler (Hasankale) Zaferi 25
Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi 26
ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE İLİŞKİLER 27
Tuğrul Bey'in Birinci Bağdad Seferi 28
İkinci Bağdad Seferi 30
Tuğrul Bey'in Halife'nin Kızı ile Evlenmesi 30
ŞEHZÂDE İSYANLARI 31
İbrahim Yinal'ın İsyanları 32
Kutalmış'ın İsyanı 33
DİĞER OLAYLAR 34
Tuğrul Bey'in Ölümü 35
Özet 36
Kendimizi Sınayalım 37
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 38
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 38
Yararlanılan Kaynaklar 39

Alp Arslan Zamanı .... **40** — 3. ÜNİTE
ALP ARSLAN'IN TAHTA ÇIKMASI 41
Taht Mücadeleleri 41
Abbasî Hâlifesi ile İlişkiler 42
AZERBAYCÂN VE KAFKASYA SEFERİ 43

Ani'nin Fethi ... 44
ŞEHZÂDELERİN TAYİNİ VE MELİKŞAH'IN VELİAHT İLÂN EDİLMESİ ... 44
DEŞT-İ KIPÇAK VE CEND SEFERİ ... 45
İKİNCİ KAFKASYA SEFERİ ... 46
SURİYE VE ANADOLU SEFERİ ... 47
Alp Arslan'a Kadar Anadolu Akınları ... 47
Diogenes'in Malazgirt'e Kadarki Faaliyetleri ... 47
Alp Arslan'ın Suriye Seferi ... 48
Diogenes Yeniden Anadolu'da ... 49
MALAZGİRT ZAFERİ ... 50
ALP ARSLAN'IN TÜRKİSTAN SEFERİ VE ÖLÜMÜ ... 54
Özet ... 55
Kendimizi Sınayalım ... 57
Okuma Parçası ... 58
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 58
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 59
Yararlanılan Kaynaklar ... 59

4. ÜNİTE **Melikşah Zamanı ... 60**
MELİKŞAH'IN TAHTA ÇIKMASI ... 61
BİRİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ ... 62
ANADOLU VE SURİYE SİYASETİ ... 62
Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ... 62
Tutuş'un Şam Melikliğine Tayini ... 63
Kafkasya Seferi ... 63
DOĞU ARABİSTAN- HİCAZ- YEMEN VE ADEN'İN SELÇUKLULAR'A BAĞLANMASI ... 64
DİYARBEKİR'İN SELÇUKLU TOPRAKLARINA KATILMASI ... 65
Musul Seferi ... 66
Tekiş'in İsyanı ... 66
SURİYE (ANTAKYA) SEFERİ ... 67
Melikşah'ın Bağdad Ziyareti ... 67
İKİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ ... 68
ÜÇÜNCÜ TÜRKİSTAN SEFERİ ... 69
DEVLETİN BÜNYESİNDE OLUŞAN SORUNLAR ... 71
MELİKŞAH'IN SON BAĞDAD ZİYARETİ VE ÖLÜMÜ ... 72
Özet ... 74
Kendimizi Sınayalım ... 75
Okuma Parçası ... 76
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 76
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 77
Yararlanılan Kaynaklar ... 77

5. ÜNİTE **Fetret Dönemi (Berkyaruk ve Muhammed Tapar Devri) ... 78**
SULTAN BERKYARUK DEVRİ (1094-1105) ... 79
Terken Hatun İle İktidar Mücadelesi ... 79
    Berûcird ve Kerec Savaşları ... 80
Berkyaruk'un Tahta Çıkması ve Tutuş ile Rekabet ... 81
    Tutuş'un Berkyaruk'a Karşı İlk Teşebbüsü ... 81
    Tutuş'un İkinci Teşebbüsü ve Ölümü ... 82

Arslan Argun'un İsyanı 84
Haçlılar ve Berkiyaruk Dönemi Haçlılarla Savaş 85
Muhammed Tapar ile Saltanat Mücadelesi 87
Sefîdrûd ve Hemedan Savaşları 88
Rûzrâver, Rey ve Hoy Savaşları 89
Berkyaruk'un Ölümü ve Şahsiyeti 90
SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİ (1105-1118) 90
Muhammed Tapar'ın Tahta Çıkması 90
Devlet Otoritesinin Yeniden Güçlendirilmesi Çabaları 91
Mengübars İsyanı 91
Hille Emiri Sadaka'nın İsyanı ve Öldürülmesi 92
Türkiye Selçukluları ile Rekabet 92
Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın Musul Hâkimiyeti ve Ölümü 93
Bâtınîler (İsmailîler) İle Yapılan Mücadeleler 93
Muhammed Tapar Devri Haçlı Mücadeleleri 94
Diğer Devletlerle Münasebetler 95
Sultan Muhammed Tapar'ın Ölümü ve Şahsiyeti 96
Özet 97
Kendimizi Sınayalım 98
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 99
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 99
Yararlanılan Kaynaklar 99

Sancar Dönemi .... 100 **6. ÜNİTE**
SANCAR'IN MELİKLİK DÖNEMİ 101
Melik Sancar'ın Karahanlı ve Gaznelilerle İlişkileri 102
SANCAR'IN TAHTA ÇIKMASI VE DEVLETİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI 102
SULTAN SANCAR'IN BATI SİYASETİ 103
Sancar'ın Irak Selçukluları ile İlişkileri 103
Dînever Savaşı ve Sancar'ın Duruma Hâkim Olması 105
Sultan Sancar- Abbasî Halifeliği İlişkileri 106
SULTAN SANCAR'IN DOĞU SİYASETİ 107
Karahanlılarla İlişkiler 108
Karahıtaylar ve Katavan Savaşı 108
Sultan Sancar ve Harizmşah Atsız'ın Münasebetleri 110
Birinci Harizm Seferi 111
İkinci ve Üçüncü Harizm Seferleri 112
Sultan Sancar'ın Gazne Seferi 112
Sultan Sancar'ın Gurlularla İlişkileri 113
OĞUZLAR VE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SONU 113
Oğuzlar'ın Horasan'a Göçü 113
Oğuz İsyanı 114
Oğuz İstilası ve Sancar'ın Ölümü 115
Özet 117
Kendimizi Sınayalım 118
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 119
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 120
Yararlanılan Kaynaklar 120

7. ÜNİTE

Şube Hanedanlar (Meliklikler) 122
GİRİŞ 123
KİRMAN SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1048 - 1187) 124
Melikliğin Kuruluşu 124
Kirman Selçuklu Melikliği’nin Gelişme Devri 124
Kirmanşâh b. Kavurd 125
Sultanşâh b. Kavurd 126
Turanşâh b. Kavurd 126
İranşâh b. Turanşâh 126
Arslanşâh b. Kirmanşâh 126
Muhammed b. Arslanşâh 127
Tuğrulşâh b. Muhammed 127
Kirman Selçuklu Melikliği’nin Fetret Devri ve Yıkılışı 127
SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1079 - 1095) 128
Melikliğin Kuruluşu 128
Tutuş-Süleymanşâh Mücadelesi 129
Tacüddevle Tutuş’un Saltanat Mücadelesi 129
Rey Savaşı ve Tutuş’un Sonu 130
HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1095 - 1118) 130
Melik Rıdvan Devri 130
Birinci Haçlı Seferi ve Halep Melikliği 131
Melik Alparslan Devri 133
Sultanşah Devri 133
DIMAŞK MELİKLİĞİ (1095-1104) 134
Melik Dukak Devri 134
Dukak’ın Ölümünden Sonra Dımaşk Melikliği 135
IRAK SELÇUKLULARI (1119 -1194) 135
Sultan Mahmud (1119 -1131) 136
Sultan Mahmud - Halife Münasebetleri 136
Sultan Davud (1131-1132) 136
Sultan Tuğrul (1132-1134) 137
Sultan Mesud (1134-1157) 137
Sultan Muhammed (1153-1160) 138
Sultan Süleymanşah (1160-1161) 138
Sultan Arslanşah (1161-1176) 138
Sultan II. Tuğrul (1176-1194) 139
Komşu Devletler ile Münasebetleri 139
Kızıl Arslan ile Mücadelesi 140
Irak Selçuklu Melikliği’nin Yıkılışı 140
Özet 141
Kendimizi Sınayalım 142
Okuma Parçası 143
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 143
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 144
Yararlanılan Kaynaklar 145

8. ÜNİTE

Atabeylikler. **146**
GİRİŞ 147
TOĞTEGİNLİLER (1104-1154) 148
Toğtegin ve Atabeyliğin Kuruluşu 148
Dımaşk Atabeyliği - Haçlı Münasebetleri 148
Tacü'l-Mülk Böri 151
Şemsü'l-Mülk İsmail 151
Şihabeddin Mahmud 152
Cemâleddin Muhammed Devri 152
Mücîreddin Abak ve Atabeyliğin Yıkılışı 152
MUSUL ATABEYLİĞİ (ZENGİLER) (1127-1233) 154
İmadeddin Zengi ve Atabeyliğin Kuruluşu 154
Musul Atabeyliği 155
I. Seyfeddin Gazi 155
Kutbeddin Mevdûd 155
II. Seyfeddin Gâzi 156
İzzeddin Mesud 156
Nureddin Arslanşah ve Musul Atabeyliği'nin Son Dönemleri 157
Halep Atabeyliği 158
Nureddin Mahmud 158
Melik Salih İsmail 159
İLDENİZLİLER/AZERBAYCAN ATABEYLERİ (1146-1225) 160
Şemseddin İldeniz ve Atabeyliğin Kuruluşu 160
Atabey Cihan Pehlivan 161
Atabey Kızıl Arslan 162
Atabey Kutluğ İnanç 162
Atabey Ebû Bekr 163
Atabey Özbek ve İldenizlilerin Sonu 164
SALGURLULAR (1148-1286) 164
Atabey Sungur ve Salgurluların Kuruluşu 164
Atabey Zengi 165
Atabey Tekle 165
Atabey Sa'd 166
Atabey Ebû Bekr ve Atabeyliğin Sonu 166
Özet 168
Kendimizi Sınayalım 170
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 171
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 171
Yararlanılan Kaynaklar 171

9. ÜNİTE

Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı **172**
GİRİŞ 173
Selçuklu Devlet Teşkilatı Tarihinin Kaynakları 173
Selçuklu Devleti ve Komşuları 173
Hanedan, Gulâm ve İktâ Sistemi 174
HANEDAN VE SULTAN 175
Hakimiyetin Hukukî Dayanağı (Meşrûiyet) 175
Selçuklu Hanedanının Ortaya Çıkışı 175

Sultanın Belirlenmesi ve Şehzade İsyanları 176
Sultan ve Abbasi Halifesi (İktidar ve Otorite) 176
“Metbû” Devlet ve “Tâbî”leri 176
Sultan ve Saltanat Sembolleri 177
SARAY VE TEŞKİLATI 180
MERKEZ (HÜKÛMET) TEŞKİLATI 182
Vezâret 182
Dîvân-ı A’lâ (Vezâret) 183
Diğer Dîvânlar 184
EYALET TEŞKİLATI 184
İktâ Sistemi 185
Eyalet Yöneticileri 185
ASKERÎ TEŞKİLAT 187
Gulâm Askeri 187
İktâ Askeri 187
Melik Şehzadelerin ve Diğer Devlet Adamlarının Askerleri 187
Türkmenler 188
Tâbîlerin Yardımcı Kuvvetleri 188
ADLÎ TEŞKİLÂT 188
Özet 189
Kendimizi Sınayalım 190
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 191
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 191
Yararlanılan Kaynaklar 192

10. ÜNİTE

Kültür ve Medeniyet 194

SELÇUKLU MEDENİYETİNİ HAZIRLAYAN ORTAM 195
NİZÂMİYE MEDRESELERİ 196
İLİM VE EDEBİYAT 199
Gazzâlî 200
Nizamülmülk 201
Ömer Hayyam 201
Ebû Hâtim İsfizârî 202
El-Harakî 203
Abdurrahman el-Hâzinî 203
MİMARÎ VE SANAT 205
Mescid-i Cumalar 205
Minareler 206
Kümbed ve Türbeler 207
Ribatlar (Kervansaraylar) 207
Özet 209
Kendimizi Sınayalım 210
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 211
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 211
Yararlanılan Kaynaklar 213

Önsöz

X.yüzyılın son çeyreğinde başlayan Türk göçü, sadece Türk tarihinin değil, İslâm ve Dünya tarihinin de seyrini değiştiren önemli bir olaydır. Türkler bilindiği gibi anayurtları Türkistan'dan, tarih boyunca çeşitli sebeplerle göç etmişlerdir. Göçler genellikle güneye Çin'e, güneybatıya Afganistan'a, batıya Karadeniz'in kuzeyi ve Avrupa'ya olmuştur. X.yüzyılda Karahıtayların güneyden sıkıştırması; beşeri ve ekonomik başka nedenlerin de etkisiyle Türkistan'ın kuzeyindeki Kıpçak birliğinin dağılması, yeni bir göç dalgası başlattı. Bu sırada Orta Seyhun bölgesinden Aral-Hazar arasına kadar uzanan yurtlarında yaşamakta olan Oğuzlar, bu göç dalgasının en önünde bulunmaları sebebiyle, arkadan gelen baskıyla batıya ilk geçecek olanlardı. Göktürk ve Uygurlar döneminde de devletin aslî unsurunu oluşturan Oğuzlar, o hanedanların çökmesi üzerine zaman içerisinde batıya çekilmek suretiyle, söz konusu yurtlarına yerleşmişlerdi. X. yüzyılda Hazar Kağanlığına bağlı bir yabgu tarafından idare edilmekte iken, bu süreçte İslâmiyetle de tanışan Oğuzlar, göçün yönünü Hazar'ın kuzeyinden güneyine, İslâm ülkelerine doğru çevirmiş bulunuyorlardı.

Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup sübaşı Selçuk Bey'in, 980'li yıllarda yüz kişilik bir toplulukla Cend'e göçü ve Müslüman olmasıyla, tabiri caizse tarihin seyri değişti. Sadece Türk Tarihinin değil, İslâm ve Dünya Tarihinin de akışı bambaşka bir istikamet aldı. Selçuk Bey'in, o günün şartlarında belki hiç önemsenmeyecek bu hamlesi, yurtsuz ve devletsiz kalan bu toplulukları, yarım yüzyıl sonra Selçuklu Devleti'nin çatısı altında toplayacak olan gelişmelerin miladı oldu. Devletin kurulduğu Horasan ve İran sel gibi akan Türkmenleri iskâna yetmedi. Oğuzlar, Selçuklu sultanlarınca sevk edildikleri Anadolu'da, küllî bir değişim yaşatarak ikinci bir anayurt kurdular. Burada Türkler'i siyasî birliğe kavuşturup, yok olmaktan koruyan Türkiye Selçukluları, üç kıtada ve Akdeniz havzasında altı yüz yıl hüküm süren Osmanlı'nın ve Türkiye Cumhuriyetinin de temeli, hattâ bizatihi kendisi oldular.

Türkler'in yakındoğuya girdikleri dönemde, artık iyice zayıflamış olan Abbasî imparatorluğuna karşı atağa geçmiş olan Bizans ve İslâmın dahilî bünyesini kemiren Batınîlik meseleleri, bu Oğuz Türklerinin eseri olan Selçuklu Devleti eliyle büyük ölçüde çözüldü.

Türkistan'da Göktürkler ve Uygurlar gibi parlak dönemlerde temsil edilen; batıya geldikten sonra Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyetiyle Türklüğün başlıca temsilcileri olan Oğuzların/Türkmenlerin/ Selçukluların tarihini öğrenmek, Türk Tarihinin bugünden Hunlara kadar uzanan bütünlüğü kavramak anlamına gelmektedir. Selçuklu Tarihi Türk Milleti'nin iki bin yıllık tarih serüvenin kavşak noktası olması bakımından asla ihmâl edilemeyecek bir dönemdir.

Bu kitapta, ayrı bir dersin konusu olacak kadar geniş ve önemli bir şube olduğundan, Türkiye Selçukluları hariç, Büyük Selçuklu İmparatorluğu; Selçuklu sultanlarının tayin ettiği Selçuklu melikleri tarafından kurulan şube hanedanlar ve dağılma döneminde büyük siyasî roller oynayan atabeylerin tarihi anlatılmaktadır. İlk dört ünite kuruluş, Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah; beş ve altı fetret devri ve Sancar dönemi; yedi ve sekiz şube hanedanlar ve atabeylikler; son iki ünite ise, devlet teşkilâtı ile kültür ve medeniyet konularını içermektedir.

Ortaçağ Türk Tarihi ve Türkiye Tarihinin bütün dönemlerinin anahtarı konumunda olan Selçuklu Tarihinin önemine, küçük de olsa bir katkı sunmak umuduyla…

Editör
Prof.Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklular'ın kökeni ve Oğuzlar'la ilişkilerini tanımlayabilecek,
- Oğuz göçlerinin sebep ve sonuçlarını belirleyebilecek,
- Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Oğuzlar
- Yabgu
- Sâmânoğulları
- Selçuk Bey
- Selçuklular
- Gazneliler
- Karahanlılar
- Çağrı-Tuğrul Bey

İçindekiler

Kuruluş Dönemi

SELÇUKLULAR'IN KÖKENİ

Selçuklular, XI-XIV. yüzyıllarda Türkistan, Horasan, İran, Afganistan, Irak, Suriye ve Anadolu'da şubeler halinde hüküm sürmüş olan devletin ve onu yöneten hanedanın adıdır. Selçuklular'ın bilinen ilk atası Dukak'dır. Yenikent yabgusunun hizmetinde **sübaşı** olarak görev yapmakta idi. Usta savaşçılığı dolayısıyla "demir yaylı" unvanı taşıyordu. Kaynakların yetersizliği sebebiyle onun ataları hakkında bilgi sahibi değiliz. Dukak'ın ölümü üzerine yerine oğlu Selçuk sübaşı oldu. Adı kaynaklarda "Salcuk", "Salçuk","Selcük", "Selçuk", "Sarçuk" gibi farklı şekillerde yazılmıştır. Selçuk Bey'in torunlarının kurduğu devlet devrin kaynakları tarafından, onun adına nisbetle Selçukiyyan, Selaçıka, Al-i Selçuk (Selçuklu ailesi) olarak kaydedilmiştir.

Sübaşı, eski Türklerde ordu komutanı demek olup, Oğuzlar'da da önemli devlet görevlilerindendir.

Selçuk Bey'in ailesi ve yakınlarına ilişkin olarak sadece Mikail, Arslan İsrail, Musa İnanç, Yusuf Yınal ve Yunus adlı beş oğlunun varlığı tespit edilebilmiştir.

Selçuklular'ın **Oğuzlar**'ın Kınık boyundan geldiği ittifakla kabul edilmektedir. Ancak ne Dukak'ın, ne de Selçuk Bey'in Kınık boyunun beyi olduklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. İkisinin de yalnızca Oğuz Yabguluğu'nda sübaşı olarak görev yaptıkları tespit edilebilmektedir.

KİTAP

Oğuzlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtları, Destanları, İstanbul 2004

SELÇUKLULAR VE OĞUZLAR

Oğuzlar geleneğe göre, Oğuz Kağan'ın iki ayrı eşinden dünyaya gelen altı oğlunun neslinden gelmektedirler. 24 Oğuz boyunun, Bozoklar kolunu oluşturan Günhan, Ayhan, Yıldızhan ve Üçoklar kolunu teşkil eden Gökhan, Dağhan, Denizhan'ın dörder oğlunun torunları oldukları kabul edilmektedir. Bu bilgilere göre Selçuklular'ın atası olan Kınık, Üçoklar'dan Denizhan'ın küçük oğludur. Osmanlılar ise Bozoklar'dan Günhan'ın büyük oğlu Kayı'nın soyundan gelmektedirler. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde o günün tanığı olarak Kınık boyunu, Selçuklular'ın siyaset sahnesindeki büyük rolüne nazaran listenin başına koymuştur. Müslüman olmayan iki boyu ise listeye almamıştır. Aşağıda verilen tablolarda her boyun damga ve ongunları da gösterilmektedir. Dikkat edileceği üzere listelerde farklılıklar bulunmaktadır.

Resim 1.1

Kaşgarlı Mahmud'a Göre Oğuz Boyları

Kaynak: *(Sümer, 2004)*

I. KÂŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI[44]

	BOYUN ADI		DAMGASI
1	Kınık	قنق	
2	Kayığ	قيغ	
3	Bayundur	بايندر	
4	İwa, Yıwa	اقا ، يقا	
5	Salğur	سلغر	
6	Afşar	افشار	
7	Beg-Tili	بكتلى	
8	Bügdüz	بكدز	
9	Bayat	بيات	
10	Yazğır	يزغر	
11	Eymür	ايمر	
12	Kara-Bölük	قرابلك	
13	Alka-Bölük	القابلك	
14	İgdir	اكدر	
15	Üregir, Yüregir	اركر ، يركر	
16	Totırka	توترقا	
17	Ula-Yundluğ	اولايندلغ[45]	
18	Töker	توكر	
19	Beçenek	بجنك	
20	Çuvaldar	جولدر[46]	
21	Çepni	جبنى	
22	Çarukluğ	جرقلغ[47]	Bunların sayısı az ve damgaları belli değildir

Resim 1.2

II. REŞİD UD-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

		BOYUN ADI	ANLAMI	ET KISMI	ONKUNU	DAMĞASI	
BOZ-OKLAR	GÜN-HAN OĞULLARI	Kayı, قايى	Muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Bayat, بايات	Devletli ve nimeti bol.	" " "	"		2
		Alkaravlı, القراولى	Nereye varsa başarı gösterir.[48]	" " "	"	-------	3
		Kara-İvli, قرا ايولى	Kara otağlı.	" " "	"		4
	AY-HAN OĞULLARI	Yazır, يازر	Çok ülkeye hâkim.	Aşığlu	Kartal		5
		Döğer, دوكر	Toplanmak için.	"	"		6
		Dodurğa, دودورغا	Ülke almak ve hanlık yapmak	"	"		7
		Yaparlı, ياپرلى	....[49]	"	"		8
	YILDIZ-HAN OĞULLARI	Avşar, اوشر	Çevik ve vahşi hayvan avına hevesli.	Sağ Umaca	Tavşancıl		9
		Kızık, قزيق[50]	Kuvvetli, yasakda ciddî.	" "	"		10
		Beg-Dili, بيك دلى	Büyükler gibi aziz.	" "	"		11
		Karkın, قارقين	Çok ve doyuran aş.	" "	"		12
ÜÇ-OKLAR	GÖK-HAN OĞULLARI	Bayındır, بايندر	Daima nimetle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Beçene, بچنه[51]	İyi çalışır gayret gösterir.	" " "	"		14
		Çavuldur, چاولدور	Şerefli, ünü yaygın.	" " "	"		15
		Çebni, چبنى	Nerede yağı görürse hemen savaşır.	" " "	"		16
	DAĞ-HAN OĞULLARI	Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çomağı iş görür.	Ucayla	Uc		17
		Eymür, ايمور	Son derece iyi ve zengin.	"	"		18
		Ala-Yuntlı, الايونتلى	Hayvanları iyi.	"	"		19
		Üregir, اوركر	Daima iyi işve düzen kurucu.	"	"		20
	DENİZ-HAN OĞULLARI	Yigdir, يكدير[52]	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlu	Çakır		21
		Büğdüz, بكدز	Herkese tevazu gösterir ve hizmet eder.	"	"		22
		Yıva, يوا	Derecesi hepsinden üstün.	"	"		23
		Kınık, قينق	Nerede olsa azizdir.	"	"	[53]	24

Reşideddin Oğuznâmesine Göre Oğuz Boyları

Kaynak: *(Sümer, 2004)*

Oğuzlar, içlerinden Selçuklular ve Osmanlılar gibi iki önemli hanedan çıkararak Türk Tarihinin XI. yüzyıldan günümüze kadar olan akışını değiştiren büyük Türk topluluğudur. Bu bakımdan günümüzde de Türklüğün başlıca temsilcileri onların torunları olan Türkiye Türkleri'dir. Oğuz boylarının çoğunluğu, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıktığı X. yüzyılda, Orta Seyhun ile Aral- Hazar arasındaki bozkırlara kadar olan geniş bir bölgede yaşamakta idiler. VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren önce, temelini oluşturdukları Göktürk, sonra Uygur Kağanlığı'nın çökmesi üzerine meydana gelen göç dalgaları ile batıya çekilmişlerdi. Oğuzlar X. yüz-

yılda bir yabgu tarafından idare edilmekte idiler. Oğuz Yabguluğu'nun başkent Yengikent'den başka Sabran, Sütkent, Karaçuk, Barçınlıgkent ve Cend gibi şehirleri de vardı. Yarıgöçebe (konargöçer) bir hayatları olduğu için başlıca üretim alanları hayvancılık (at, koyun, deve) ve kendilerine yetecek kadar ziraat idi. Bununla birlikte şehirlerde zenaat ve ticaretin de yaygın olduğu bilinmektedir.

Hazar Kağanlığı VII-X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'da; **Karahanlılar** ise IX- XIII. yüzılllarda Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş Türk hanedanlarıdır.

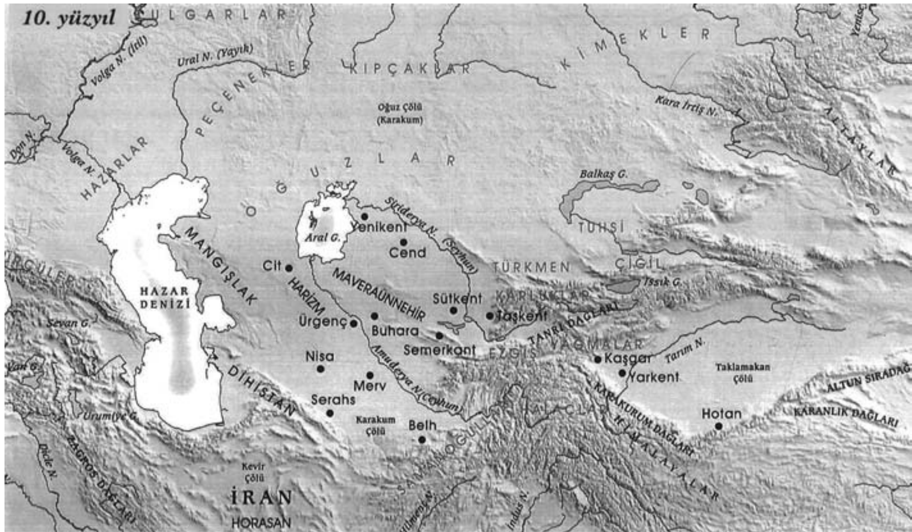
Oğuz yabgularının **Hazar Kağanlığı** veya **Karahanlılar**'a bağlı oldukları ileri sürülmektedir. Oğuzlar'ın Hazarlar'la bazen mücadele, bazen de ittifak halinde bulundukları ve onlara paralı asker olarak hizmet ettikleri de tespit edilmiştir. Selçuklular'ın da Hazarlarla doğal olarak Oğuz Yabguluğu mensupları olarak ilişkilerinin olduğu tahmin edilebilir. Selçuk Bey'in oğullarına Mikail, İsrail, Musa, Yusuf ve Yunus gibi isimler verilmiş olması Yahudi Hazar Kağanlığı ile kültürel etkileşim olduğu izlenimi vermektedir.

922 yılında İdil Bulgar hanına gitmekte olan Abbasi halifesinin elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan, seyahatnâmesinde Oğuzlar'a ilişkin önemli bilgiler verir. Bu tarihlerde aralarında müslüman olanlar bulunmakla birlikte, çoğunluğun henüz eski Türk dinine (Gök-Tanrı inancı) mensup oldukları anlaşılmaktadır.

X. yüzyılın ikinci yarısında, Kıtaylar'ın Moğolistan'dan sürülmesi Kıpçak boy birliğinin dağılması sonucunu doğurdu. Oğuzlar kuzey komşuları olan Türk boylarının kaynaşması ve göçleri sebebiyle ciddi baskıya maruz kaldılar. Bu olayın yarattığı siyasi, sosyal ve ekonomik sarsıntılar, Oğuzlar'ı da yerlerinden oynattı. Onların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara ve Doğu Avrupa'ya göç ettiler.

Daha sonra Selçuklular'ın özünü teşkil edecek olan diğer Oğuz toplulukları ise, Hazar Denizi'nin güneyine indiler. Bu sırada Horasan ve Maveraünnehir'de hüküm sürmekte olan Sâmânoğullar'ı Karahanlılar'ın baskısı ile giderek zayıflamakta idi. Bu yönde göç eden Oğuzlar İslamiyeti kabul ederek, Maveraünnehir'de toplanmaya başladılar.

Resim 1.3

Oğuzlar'ın Yurtları

Kaynak: *Atlas Dergisi (Eylül 2001 Sayı 102)*

SIRA SİZDE 1

Oğuzlar'la Selçuklular arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlarsınız?

CEND'E GÖÇ

Daha önce de söylendiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sözkonusu olaylar, Oğuzlar'ı da yakından etkiledi. Sübaşı Selçuk Bey'in, bu sırada iyice güç kaybetmiş olan Yabgu ile bir rivayete göre onun yerine geçmeyi planladığı şüphesiyle arası açıldı. Selçuk Bey'in detayı bilinmeyen kısa hayat hikâyesi iyi incelendiğinde dahi, bunun çok da yersiz bir iddia olmadığı tahmin edilebilir. Bununla birlikte Yabgu'yu zaafa uğratan diğer sebepler de gözardı edilemez. Ancak sebebi ne olursa olsun bu rekabet, Yabgu'ya göre daha zayıf olduğu anlaşılan Selçuk'un yurdunu terk etmesiyle sonuçlandı. Selçuk Bey az sayıdaki kaynağın verdiği müphem bilgiye göre, 960 veya 985 yılında, Yengikent'ten, yine Yabgu'ya bağlı olan Cend şehrine geldi. Cend Seyhun'un güney kıyısında, yani İslâm medeniyet dairesi içerisinde bulunuyordu. Yanında 100 kadar atlı ile buraya gelen Selçuk Bey, bölgenin şartlarını kısa sürede analiz ederek müslüman olmaya karar verdi. Bir gelecek inşası peşinde olan Selçuk Bey'in bu kararı almasında, daha önce bölgeye göç etmiş olan soydaşlarının kendisine katılmasını sağlamak arzusunun da önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir kaç yılda etrafında büyük kuvvetlerin toplanmış olması, tercihinin ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.

KİTAP

Türkler'in İslâmiyeti kabulü konusunda daha detaylı bilgi için bkz. M.Fatih Şeker, Türkler'in Müslümanlaşma Sürecinde İslâm Tasavvuru, Ankara 2010, Diyanet Başkanlığı Yay.

SÂMÂNOĞULLARI VE KARAHANLILAR'LA İLİŞKİLER

Türkler, Maveraünnehr'in Emeviler tarafından fethinden itibaren yakın temasta oldukları İslâm dinini Talas Savaşından sonra, artık kitleler halinde kabul etmeye başlamışlardı. Ancak X. yüzyılın başları bu hususta bir dönüm noktası oldu. Önce İdil Bulgarlar'ı, kısa bir süre sonra da Karahanlılar müslümanlığı seçtiler. Karahanlılar böylece Sâmânoğullarının Türkistan'da yürüttükleri cihad faaliyetlerinin önünü kesip, onların Türkistan'daki askerî ve siyasî ilerleyişlerini durdurdular. Bir süre sonra ise doğrudan Sâmânoğulları'nı hedef alan bir dış politika yürütmeye başladılar.

Selçuk Bey'in, Oğuz yabgusuna ait olmakla birlikte, adetâ bir müslüman uç şehri olan Cend'de müslümanlığı kabulü onu, kısa bir zaman içerisinde Karahanlı-Sâmânoğulları mücadelesinin en önemli taraflarından birisi haline getirdi. Onun Yabgu'nun Cend'e gelen vergi memurlarını kovması bu çevredeki saygınlığını arttırdı. Selçuk Bey'in kaynaklarda gâzi unvanı ile anıldığına bakarak, müslüman olmayan soydaşlarına karşı cihad ettiği söylenebilir. Nitekim büyük oğlu Mikail'in de böyle bir seferde şehit düştüğü anlaşılmaktadır.

Karahanlı ailesinden batı bölgesinin yöneticisi olan Kılıç Buğra Han Harun, Seyhun'un doğusundaki İsficab, Taşkent gibi şehirleri aldıktan sonra 992 yılında Sâmânoğulları'nın başkenti olan Buhara'yı işgâl etti. Selçuk Bey, Sâmânî emirinin yardım isteğine, oğlu Arslan Bey idaresinde kuvvet göndererek cevap verdi. Buğra Han şehri terke mecbur olup ülkesine dönerken, Oğuzlar onun artçı birliklerine çok zayiat verdirdiler. Sâmânoğulları emiri, bu yardım karşılığında Selçuklular'a Buhara yakınlarındaki Nur kasabasını yurtluk olarak verdi. Oğuzlar'ın merkeze bu kadar yakın bir yere davet edilmiş olmaları, çöküşün eşiğinde bulunan Sâmânoğulları'nın onlardan daha etkili biçimde yararlanmak istediklerini göstermektedir. Nur bölgesine Oğuzlar'dan sözkonusu yardıma kumanda eden Arslan Bey idaresindeki bir grubun göç ettiği tahmin edilmektedir.

Bu sırada artık iyice yaşlanmış olan Selçuk Bey ise hâlâ Cend'de oturuyordu. Ailenin ve onlara bağlı Oğuzlar'ın yönetimi hayattaki büyük oğlu Arslan'ın idaresinde gibi görünüyordu. Ancak Selçuk Bey babaları Mikail bir gazada şehid düşmüş olan Çağrı ve Tuğrul'u özel itina ile, adeta liderliğe hazırlayarak kendisi büyütmüştü. Selçuk Bey tahminen 1009 yılında 100 yaşı civarında öldü. Bundan sonra hayattaki büyük oğlu Arslan'ın yabgu unvanı alarak ailenin başına geçtiği, Yusuf Yınal ve diğer kardeşlerinin de hiyerarşik olarak onun hizmetinde olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Arslan ve Yusuf'un ölümünden sonra Musa İnanç'ın yabgu unvanı aldığı görülecektir. Ancak Çağrı ve Tuğrul Beyler'in amcalarının hizmetine girmek konusunda mesafeli bir tavır takındıkları anlaşılmaktadır. Selçuk Bey'in kendilerine gösterdiği ihtimam ve babaları Mikail büyük oğul olduğu için yöneticilik hakkının kendilerinde olduğu düşüncesiyle Cend bölgesinde kalmaya devam ettiler.

Türkmen adının anlamı ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak bu adı özellikle İslâm kaynaklarının, müslüman olan Oğuzlar için yaygın bir şekilde kullandıkları ve onların da bu adlandırmayı yabancılamadıkları anlaşılmaktadır.

Oğuzlar bağlı bulundukları beylere nisbetle, Yabgulular, Yinallular, Kızıllular gibi adlarla anılmışlardır. İslâm kaynaklarında müslüman Oğuzlar için **Türkmen** adı giderek yaygınlaşırken devletin kurulmasından sonra da genellikle hanedanın adına göre Selçuklular şeklinde zikredilmişlerdir.

Bu arada Sâmânoğulları, Kılıç Buğra Han'ın yerine geçen Nasr İlig Han tarafından 999'da ortadan kaldırdı. Toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere Karahanlı ve Gazneliler arasında bölüşüldü. Ebû İbrahim İsmail adlı bir Sâmâni şehzadesi ülkesini kurtarmak için onlara karşı büyük bir mücadele başlattı. Ona, beş yıl süren bu beyhude macerada Arslan Bey idaresindeki Oğuzlar'ın yardım ettikleri anlaşılıyor.

Böylece Karahanlılar Maveraünnehir'e hâkim olunca, düşmanlarına yardım eden Selçuklular onlarla karşı karşıya kaldılar. Karahanlılar hem bu sebeple hem de, aynı müslüman Oğuz (Türkmen) kitleye hitap ettikleri için, kendilerine rakip olarak gördükleri Selçuklular'dan pek hoşlanmıyorlardı. Çağrı ve Tuğrul Beyler bu sebeple yoğun baskıya maruz kaldıkları Maveraünnehir'den çıkış yolu aradılar. İki kardeş bir kısım kuvvetleri ile doğuya göçerek Karahanlı büyük kağanı Togan Ahmed Han'ın hizmetine girdiler. Fakat Selçuklular'ın arz ettiği tehdidin farkında olan Han, Tuğrul Bey'i yakalattı. Bunun üzerine Karahanlılar'a karşı ihtiyatı elden bırakmayıp dışarıda kalan Çağrı Bey, bir baskınla kardeşini kurtardıktan sonra, Maveraünnehir'e geri dönmek zorunda kaldılar.

Karahanlılar'ın kendi aralarındaki mücadeleler ve Nasr İlig Han'ın ölümü (1013) de, Selçuklular'ın durumunu iyileştirmeye yetmedi. Karahanlı Ali Tegin b. Kılıç Buğra Han Maveraünnehir'i hâkimiyeti altına almaya çalışırken askerî güç olarak Oğuzlar'dan yararlanmak mecburiyetinde olduğunu görüyordu. Bunun için Selçuk Bey'in ölümünden sonra artık Yabgu unvanı taşıyan Arslan ile işbirliği yaptı. Hattâ onun kızı ile evlenmek suretiyle akrabalık kurdu. Fakat Ali Tegin, Çağrı ve Tuğrul Beyler idaresindeki Selçuklular'a düşmanca davranıyordu. Arslan Yabgu'nun da kendisine mesafeli durarak, tam anlamıyla hizmetine girmeyen yeğenlerini onun karşısında himaye etmediği anlaşılmaktadır.

DİKKAT

Türkler'de ailenin, boyun veya devletin başına kimin geçeceği daima çatışma konusu idi. Çünkü meselâ ölen hükümdarın yerine çoğunlukla büyük oğulun geçmesi fikrine itibar edilmesine rağmen, savaşları önleyecek kuvette bir veraset kanunu yoktu. Kut inancı dolayısıyla, ailenin tüm erkek üyeleri tahtta/riyasette hak sahibi oldukları inancıyla mücadeleye girebiliyorlardı. Arslan Yabgu ve Çağrı-Tuğrul Beyler ile sonraki kuşaklar arasında devam eden mücadelenin başlıca sebebi de bu anlayış idi.

ÇAĞRI BEY'İN DOĞU ANADOLU KEŞİF AKINI

Selçuklular bir yandan mevcut şartların etkisiyle askerî gücünü artırmakla birlikte; Maveraünnehr'i henüz fethetmiş ve gücünün doruğunda bulunan Karahanlılar'a karşı yeterince varlık gösteremiyorlardı. Bunun üzerine mevcut şartları değerlendiren Çağrı ve Tuğrul Beyler, tehlikeli bir maceraya atılmak zorunda kaldılar. Aldıkları karar gereğince Tuğrul çöle çekilirken, Çağrı, Rum (Anadolu) seferine çıkacaktı. Nitekim Çağrı Bey yaklaşık 3 bin kişilik bir kuvvetle yola çıktı (1016). Karahanlı ve Gazneli topraklarından gizlice ve süratli bir şekilde Azerbaycan'a ulaştı. Burada hayatlarını geleneksel olarak Rum'a gaza ederek geçirmekte olan soydaşlarının kendisine katılımıyla güçlendi. Çağrı Bey ilk olarak Van bölgesinde Bizans'a bağlı Vaspuragan Ermeni Prensliği topraklarına girdi. Türk askerleri kılık-kıyafetleri, savaş usûlleri ve süratleri ile büyük şaşkınlığa sebep oldular. Ermeni prens Senekherim onlarla savaşmaya dahi cesaret edemedi. Bölgeyi yağmalayan Çağrı Bey pek çok esir ve ganimet alarak yoluna devam etti. Anı(Kars)'daki Ermeniler, Arran'daki Şeddâdoğulları ve Gürcistan topraklarına akınlarını sürdüren Çağrı Bey, 4-5 yıl süren gazâ hayatından sonra Türkistan'a geri döndü (1021). Çağrı Bey'in bu seferinin, göçebelerin iktisadî hayatında çok önemli bir yer tutan ganimet gelirleri bakımından başarıyla sonuçlandığı anlaşılıyor. Nitekim bu zenginlikten gelen güç ve itibar Türkmenler'in Çağrı Bey'e katılmasını sağlarken, bu durum Arslan Yabgu'yu tedirgin ediyordu.

Çağrı Bey bu uzun seferin dönüşünde Buhara civarında Tuğrul Bey ile buluştuğunda, ganimet sevinci yanında, ***Rum ülkesinin fethedilebilir olduğu*** müjdesini de paylaştılar. Yurt arayışı içerisinde olan Oğuzlar'ın umutlarını yeşerten bu tespit, ileride şartlar elverdiğinde büyük mücadeleler sonucunda gerçek olacaktır.

SIRA SİZDE 2

Sizce Çağrı Bey'in büyük tehlikeleri göze alarak bu keşif akınına çıkmasının en önemli sebebi nedir?

DİKKAT

Çağrı Bey'in Anadolu seferi Bizans'ın Doğu Anadolu politikasını kökten etkileyecektir. Zira küçük bir akında bile Türkler'in karşısına çıkmayan Ermeniler bu gerekçe ile, Bizans tarafından İç Anadolu bölgesine göç ettirilmişlerdir. Zira Bizans zaten mezhep çatışmaları dolayısıyla çatışma hâlinde bulunduğu Ermeniler'e, muhtemel bir Türk tehdidi karşısında artık güvenemeyeceğini anlamış bulunuyordu. Bu sebeple Van ve Kars hattındaki Ermeniler, 1021-1064 yılları arasında kendilerine iç Anadolu'da verilen yerler karşılığında buralardan çıkarılmışlardır.

ARSLAN YABGU'NUN ESİR EDİLMESİ

Oğuzlar'ın nüfusu Maveraünnehir'de engellenemez bir şekilde artarken, bölge hâkimleri arasındaki mücadelelerde önemli roller oynuyorlardı. Karahanlı büyük kağanı Togan Ahmed Han'ın vefatından sonra (1017) yerine geçen Mansur Arslan İlig 1024 yılında tahtı kendi arzusu ile Yusuf Kadır Han'a bırakmıştı. Ancak kardeşi Ali Tegin onun hükümdarlığını tanımadı. Daha önce de söylendiği gibi, Ali Tegin bu hâkimiyet mücadelesinde Arslan Yabgu'nun askerî gücüne dayanmaktaydı. Bu durum ayrıca Gazneliler'in Ceyhun ötesi hedefleri için de engel teşkil ediyordu. Bu sebeple bölgenin iki büyük hükümdarı, Yusuf Kadır Han ile Gazneli Sultan Mahmud, 1025 yılında Semerkant yakınlarında buluştular. İran-Turan meselelerinin konuşulduğu bu görüşmede, Ali Tegin ile Arslan Yabgu'nun bertaraf edilmesine karar verildi. Ali Tegin, Sultan Mahmud'un ordusuyla Türkistan'a girdiğini duyunca

çöle kaçtı. Fakat Arslan Yabgu, Sultan'ın görüşme teklifini kabul ederek huzuruna çıktı. Sultan Mahmud, Oğuzlar'ın Karahanlılar tarafından algılandıkları kadar büyük bir tehdit olup olmadığını anlamak üzere yaptığı görüşmede o da aynı kanaâte vardı. Bu yüzden bir hile ile yakalanarak Hindistan'daki Kâlincâr kalesinde hapsedilen Arslan Yabgu 1032 yılında ölene kadar orada kaldı.

Çadır hâne karşılığı olup, her hâne ortalama 5 kişi sayıldığına göre, bu Oğuzlar'ın yaklaşık 20.000 kişi olduğu tahmin edilebilir.

Arslan Yabgu'ya bağlı oldukları için Yabgulular olarak anılan Oğuzlar'dan yaklaşık 4000 **çadır** halkı, Sultan Mahmud tarafından sözkonusu anlaşma gereğince Horasan'a nakledildi. Yabgulular'ın Çağrı ve Tuğrul Beyler'e tâbi olmak istemeyerek göç ettiklerine dair iddialar da vardır. Bununla birlikte esas sebebin, nüfusları giderek artmakta olan Oğuzlar'ın gücünün, dağıtılarak zayıflatılması olduğu anlaşılmaktadır. Zira birbirinin üzerine katlanarak gelen göç dalgaları ile çoğalmakta olan Oğuzlar, Ceyhun bendini yıkıp bir sel gibi Horasan'a girdikleri taktirde bu tahripkâr istilânın önünde durmak mümkün olamayacaktı. Kızıl, Yağmur, Göktaş, Mansur gibi beyleri idaresinde Horasan'a geçen Yabgulu Oğuzlar, kendilerine verilen yerlerde asayişsizliğe sebep oldukları için Sultan Mahmut tarafından düzenlenen bir seferle bizzât cezalandırıldılar. 4.000 kadarı öldürülen ve çok sayıda esir veren Oğuzlar'dan kurtulanlar, Aral-Hazar arasındaki soydaşlarının yanına sığındılar (1029). Sultan Mahmud öldükten sonra oğlu Mesud'un tahtı ele geçirmek için kendilerinden yardım istemesi üzerine yeniden Horasan'a indiler. Fakat Mesud saltanatını güçlendirdikten sonra, devleti bakımından tehlike arz ettiklerini düşünerek onları bertaraf etmeye girişti (1033). Beylerinin bazıları öldürülen Oğuzlar, bunun üzerine Horasan şehirlerini yağmalayıp batıya doğru çekildiler. Rey'i alıp oradan da Azerbaycan, el-Cezire ve Doğu Anadolu'ya girdiler. Bu bölgeleri de yağma ve akınlara uğrattılar. Ancak Musul'un Arap emiri Karvaş tarafından ağır bir yenilgiye uğratılıp çok kayıplar verdiler. Kalanları kendilerinden sonra bölgeye gelen Selçuklular'la karıştılar.

ÇAĞRI VE TUĞRUL BEYLER'İN RİYÂSETİ

Çağrı ve Tuğrul Beyler'in babası Mikail bir savaşta şehit olunca anneleri, kayınbiraderi Yusuf Yinal ile evlenmiş (leviratus geleneği), ondan da İbrahim Yinal adlı ana bir üvey kardeşleri doğmuştu.

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesi üzerine Selçuklu ailesi ile onlara bağlı Oğuzlar'ın liderliğini, Çağrı ve Tuğrul kardeşlerin üstlendiği görülmektedir. Bu tarihte iki amcaları Musa İnanç Yabgu ve **Yusuf Yinal** da hayatta idiler. Ancak onların dedeleri tarafından bu günler için yetiştirilmiş olması ve güç şartlar içerisinde kendilerini defalarca kanıtlamaları liderliklerinin nisbeten kolay kabul edilmesini sağladı.

SIRA SİZDE 3

Daha tarih sahnesine çıkarlarken Selçuklu ailesi arasında görülen anlaşmazlıkların en önemli sebebi sizce ne olabilir?

Daha önce de söylendiği gibi, Maveraünnehir'de bağımsız bir Karahanlı şubesi oluşturmaya çalışan Ali Tegin, Arslan Yabgu'nun esareti ile kaybettiği askerî gücü yeni Selçuklu liderlerinden sağlamayı plânlıyordu. Ancak Çağrı-Tuğrul Beyler'in mesafeli duruşu Ali Tegin'i başka tedbirler almaya sevk etti. Amcaları Yusuf Yinal'a yabgu unvanı verip ailenin başına geçirmeyi; yani herşeye rağmen mücadeleye devam edecek güçleri bulunduğu anlaşılan Selçuklu ailesini parçalamaya teşebbüs etti. Ali Tegin buna muvaffak olamayınca üzerlerine ordu gönderdi. Selçuklular, Yusuf Yinal da dâhil olmak üzere çok kayıplar verdiler. Ertesi sene (1030) büyük bir orduyla Ali Tegin'in üzerine yürüyen Çağrı ve Tuğrul Bey intikamlarını almaya muvaffak oldular.

Harizm genel hatları ile her taraftan Türk illeri ile çevrili, Amuderya (Ceyhun Nehri)'nın Aral Gölü'ne döküldüğü yerin iki yakasını içine alan bölgeye denir. İki başkenti Kâs ve Gürgenç'tir. İslâm medeniyetinin önemli merkezlerinden birisidir.

Bir süre sonra şartların zorlamasıyla Ali Tegin ile olan anlaşmazlık askıya alındı. Gazneliler'e bağlı **Harizm** valisi Altuntaş da, ihtiyaç hâlinde askerî güçlerinden

yararlanmak düşüncesiyle, Selçuklular'a kendi topraklarında kışlaklar verdi. Selçuklular artık yazları Buhara Nur civarında, kışları Harizm'de geçiriyorlardı.

Bununla birlikte Selçuklular, babasının ölümü üzerine tahta geçen (1031) Sultan Mesud'un, Ali Tegin üzerine gönderdiği orduya kumanda eden Harizmşah Altuntaş'a karşı, Ali Tegin'in saflarında yer almışlardır. Altuntaş Debusiye'de yapılan bu savaşta ölünce (1032) yerine geçen oğlu Harun, Gazneliler'e karşı bağımsızlık hareketine girişti. Bunun için de Gazneliler'in baş düşmanı Ali Tegin ve Oğuzlarla ittifak etti. Selçuklular Harun'la yaptıkları anlaşma gereği Harizm'e göç ettiler. Ancak Ceyhun nehrini geçerlerken, kadim düşmanları, Yenikent yabgusu Ali Han'ın oğlu ve Cend meliki olan Şah Melik'in baskınına uğradılar (Ekim-Kasım 1034). 8.000 kadar ölü ve çok sayıda esir veren Selçuklular olaydan Harun'u sorumlu tutarak Harizm'den ayrılmak istediler. Ancak kalkıştığı isyan hareketinde onlarsız başarılı olması mümkün olmayan Harun Selçuklular'ı dönmeye ikna etti. Fakat bundan çok kısa bir zaman sonra Harun Gazneliler tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü (Nisan 1035). Ali Tegin de aynı yıl vefat ettikten sonra onun oğulları ile ittifakı sürdüremeyen Selçuklular yeni bir çıkış yolu aramak zorunda kaldılar.

HORASAN'A GÖÇ VE GAZNELİLER'LE MÜCADELE

Türkler'in batı yönündeki göçleri, Selçuklular'a kadar genellikle Hazar Denizi'nin kuzeyinden, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara ve Doğu Avrupa yönünde olmuştur. Ancak Türkler'in İslâm dinini kabul etmeleri göçlere ikinci bir istikamet kazandırdı. Bu güzergâhı takip edenler Hazar Denizi'nin güneyinden, Ceyhun'u geçerek İran, Horasan ve Azerbaycan'a kadar geliyor ve hattâ Anadolu'ya gazalar yapıyorlardı. Hatırlanacağı üzere, Çağrı Bey de 1016- 1021 yılları arasında böyle bir sefer icra etmişti.

Nitekim Çağrı ve Tuğrul Beyler idaresindeki Selçuklular, artık Harizm ve Maveraünnehir'de kalmanın dayanılmaz zorlukları karşısında bu tecrübeyi hayata geçirerek Horasan'a göç ettiler (Mayıs 1035). Aslında dönemin kaynaklarının ifadelerine göre, Horasan zaten Selçuklular'dan önce Türkmenlerle dolmuştu. Ceyhun Nehri'ni 4.000 kişi civarında bir kuvvetle geçen Selçuklular Horasan'ın kuzeyinde Nesâ, Ferave bölgesini istilâ ettiler. Bununla birlikte Gazneliler'in Horasan valisine bir mektup göndererek, Harizm ve Maveraünnehir'de yaşama şansları kalmadığı için izinsiz olarak Sultan'ın topraklarına girdiklerini bildirdiler. Musa Yabgu, Çağrı ve Tuğrul Bey adına gönderildiği anlaşılan mektupta bundan dolayı özür beyan ediyor, Nesâ ve Ferave'nin kendilerine verilmesi karşılığında içlerinden birisinin daima Sultan'ın yanında bulunacağını, diğerlerinin de ona sadakâtle hizmet edeceklerini taahhüd ediyorlardı. Selçuklular'ın kendisinden Sultan Mesud nezdinde arabuluculuk yapmasını istedikleri **Sahib-i divân-ı risâlet** ve vezir bu olay karşısında haklı olarak çok kaygılandılar. Gazneli vezir durumu, ***bu yeni gelenlerin daha önceki koyun çobanlarına benzemediği, şimdi büyük dâvaları olan kumandanlarla muhatap oldukları*** şeklinde açıkça ortaya koydu.

Sâhib-i Divân-ı Risâlet, Türkler'de tuğracı adı verilen, devletin iç ve dış yazışmalarını yapan kurumun başındaki üst düzey görevlinin unvanıdır.

Nesâ Savaşı

Gerçekten de Çağrı ve Tuğrul Beyler, herne kadar Gazneliler'e karşı politik bir nezaket gösterseler de hedeflerinin bundan daha fazlası olduğu anlaşılıyordu. Uzun yıllardır yurt bulmak mecburiyeti ile oradan oraya göçen Oğuzlar Selçuklu ailesinin etrafında toplanarak güçlerini giderek arttırmakta idiler. Buna rağmen Sultan Mesud, Selçuklu başbuğlarının tekliflerini geri çevirdi. Oysa devlet ileri gelenleri,

önceki olaylardan da ders çıkarmış olarak Selçuklular'ı tahrik etmemeyi öneriyorlardı. Sultan Mesud, Beg-Toğdı adlı komutan idaresinde 15.000 kişilik bir orduyu Selçuklular'ın üzerine sevk etti. Horasan'a geleleli henüz bir ay olmasına rağmen 10.000 savaşçı çıkaracak bir güce erişen Selçuklular Gazne ordusunu Nesâ'da meydana gelen savaşta hezimete uğrattılar (Haziran 1035).

Selçuklular bu zafere rağmen Gazneliler'e tekrar elçiler gönderdiler. Üzerlerine ordu sevk edildiği için savaşmaya mecbur kaldıklarını, affedilmeleri hâlinde sultana hizmet edeceklerini bildirdiler. Oğuzlar meselesi, iyi analiz edilmesi gereken bir konu olmakla beraber ok yaydan çıkmıştı. Selçuklular'ın savaştan önce reddedilen teklifleri, şimdi kılıçlarının hakkı olarak kabul edilmek zorunda kalındı. Sultan Mesud tarafından hil'at, at, eğer takımı ve menşur gibi hâkimiyet sembolleri gönderildikten başka Nesâ, Ferave ve Dihistan da onlara bırakıldı. Selçuklular, Nesâ Tuğrul Bey'e, Dihistan Çağrı Bey'e, Ferave ise Musa Yabgu'ya verilmek üzere topraklarıı aralarında bölüştüler.

Selçuklular'ın buna rağmen sözlerine durmalarını beklemek çok zordu. Çünkü Horasan adetâ bir insan seline uğramış durumdaydı. Çünkü Aral-Hazar arasındaki Oğuz yurtlarından, Harizm ve Maveraünnehir'den akıp gelen Türkmenler çoğunlukla Selçuklular'a tâbi oluyorlardı. Bunların yanısıra bağımsız hareket eden gruplar da olduğu gibi, Selçuklu liderlerinin, bağlı olanlar üzerinde dahi mutlak otorite sağlaması mümkün değildi. Ayrıca çoğu yarı göçebe hayat sürmekte olan Oğuzlar'ın, yerleşikliğin hüküm sürdüğü Horasan'ı yağma etmelerine engel olmak da bir o kadar imkânsızdı. Nitekim nüfuslarının giderek artması üzerine kendilerine verilen yerlere sığmamaya başladılar. Selçuklu akınları Cüzcan'dan Belh'e kadar genişledi. Sultan Mesud onları durdurmak üzere Hâcib Sübaşı yönetiminde 15.000 kişilik bir orduyu Horasan'a gönderdi. Bunun üzerine daha fazla tepki çekmek istemeyen Selçuklular, bu sırada Bust'da bulunan Sultan'a bir elçi gönderdiler. Artan nüfusları yüzünden yaşadıkları yerlerin yetmediğini bildirerek, Merv, Serahs ve Baverd şehirlerinin de kendilerine verilmesi karşılığında askerî hizmet teklif ediyorlardı (Kasım 1036). Gazne sultanı yağmalarıyla Horasan'ı kalbura çeviren Selçuklular'ın tekliflerinde samimi olmadıkları düşüncesiyle üzerlerine yeni bir ordu göndermeye karar verdi. Veziri ile Hâcib Sübaşı'yı Selçuklular'ı Horasan'dan atmakla görevlendirdi. Selçuklular bu tedbirler karşısında işgâl ettikleri yerlerden Nesâ ve Ferave'ye çekildiler.

Serahs-Talhâb Savaşları ve Selçuklular'ın Devlet İlânı

Sultan Mesud durumdan haberdar olunca, meselenin çözüldüğünü düşünerek Hindistan'a sefere çıktı (Ekim 1037). Selçuklular ise kışın bastırması üzerine Horasan'daki Gazne ordusuna küçük saldırılar düzenleyerek yeniden karışıklıklar çıkardılar. Durumdan haberdar olan Sultan, Hindistan'dan Hansi kalesini fethederek başarıyla dönmüş olmasına rağmen, zaferinin tadını çıkaramadı. Sübaşıya derhal saldırı emrini verdi. Selçuklular sayıca çok ve donanımı bakımından da ağır olan Gazne ordusunu, küçük hafif süvari birlikleri ile vurup kaçarak hırpalıyorlardı. Ancak buna rağmen Gazne ordusundan korktukları için ağırlıklarını Merv çölüne göndererek, yenilgi hâlinde çaresiz Rey'e çekilmeyi düşünüyorlardı. Fakat Gazne ordusuna karşı ***Serahs***'ta girdikleri ve bir gün boyunca süren savaşı ezici bir üstünlükle kazandılar (Mayıs 1038).

Geleneklere göre toplanan kurultayda bu zaferi görüşen Selçuklular, topraklarını genişletmenin yanı sıra, bir devlet ilânı provası yapmak imkânı da buldular. Eski yerlere ilave olarak Musa Yabgu Serahs'ı, Çağrı Bey Merv'i aldı. Üçlü yönetim

görüntüsüne rağmen, onları bu şehirlere Tuğrul Bey'in tayin etmesinden anlaşıldığına göre, ailenin ve kurulmakta olan devletin başı odur. Horasan'ın merkezi olan Nişabur ise zaferden 12 gün sonra, İbrahim Yinal tarafından Tuğrul Bey adına teslim alındı. Şehir ahalisi doğal olarak Selçuklular'a direnmedi. İbrahim Yinal Cuma günü hutbeyi "es-Sultanü'l-Muazzam" unvanıyla Tuğrul Bey adına okuttu. Daha sonra 3.000 kişilik seçme bir kuvvetle şehre gelen Tuğrul Bey burada Sultan Mesud'un sarayında tahta oturarak "sultan" ilân edildi. Daha önce İbrahim Yinal, sonra da Tuğrul Bey şehrin ileri gelenlerinin kaygı ve korkularını gidermeye yönelik sözler verdiler. Savaş hâli dolayısıyla kaçınılmaz olan yağma ve talanın, artık bu topraklar kendilerinin olduğuna göre yapılmayacağını vaad ettiler. Ayıca yabancı oldukları, Tacikler (İranlılar)'ın adetlerini bilmedikleri için ileri gelenlerin yardım ve tavsiyelerine muhtaç olduklarını da vurguladılar. Bunun yanısıra Abbasî Halifesine de zaferlerini bildirmek üzere bir elçi gönderdiler.

Daha sonra Nişabur'a Tuğrul Bey'in yanına gelen Çağrı Bey'in, şehri askerlerine yağma ettirmek istemesi üzerine iki kardeş arasında yaşanan mücadele, devlete geçiş sürecinde yaşanan bünyevî rahatsızlıkları da ortaya koymaktadır. Tuğrul Bey, karşı çıkmasına rağmen yağmalama konusunda ısrar eden Çağrı Bey'i ancak bıçağını çekerek, sözünü dinlemezse intihar edeceğini söyleyerek durdurabilmişti. Tuğrul Bey yağmadan vazgeçmesi karşılığında Çağrı Bey ve askerlerine 30.000 dinar vermek zorunda da kalmıştı.

Sultan Mahmud döneminden beri Oğuzlar meselesi hakkında bilgi ve tecrübesi olan; şimdi bunu kendi döneminde yaşanan olaylarla pekiştiren Sultan Mesud, son olayla adetâ şok oldu. Selçuklular'a karşı onların eski düşmanları Cend meliki ile işbirliği yaptığı gibi, Herat ve Merv'e de ordular yolladı. Kendisi de yine iyi donanımlı bir ordu ile Belh'e hareket etti (Ekim 1038). Çağrı Bey de bu arada, Sultanın ilerleyişine rağmen, büyük bir cesaretle Faryâb ve Tâlekân'ı yağmalıyor, Belh'e doğru ilerliyordu. Sultan Mesud, Selçuklular'ı Horasan'dan atmak kararı ile Serahs'a doğru hareket etti. Saldırılarına devam eden Çağrı Bey, yine sultanı da hayretler içerisinde bırakan bir cüretle Mesud'un ordugâhına baskın düzenleyerek ona ait bir fili götürdü. Çağrı Bey çok öfkelenen Sultan'ın kendisini izlemesi üzerine Ulyâ-âbâd denilen yerde Gazne ordusunun karşısına tek başına çıktı. Kuvvetlerini kademeli olarak yenileyerek savaşa sokan Çağrı Bey, Sultan Mesud'un harbe doğrudan müdahalesiyle yenilgiye uğradı (Nisan 1039). Sultan bununla birlikte çölde takibin zorluklarını düşünerek, çekilmekte olan Selçuklular'ın arkasından gitmedi.

Ancak Sultan Mesud 1039 yılı Mayıs ayı sonlarında yeniden harekete geçti ve Serahs'a yöneldi. Gazne ordusunun gücünden endişeye kapılan Selçuklu liderleri Serahs'ta toplanarak durumu müzakere ettiler. Tuğrul Bey Gazne ordusunun takip edemeyeceği bir yere çekilmeyi önerdi. Fakat diğer Selçuklular ve Ulyâ-âbâd'da yenilmiş olmasına rağmen Çağrı Bey bu fikre şiddetle karşı çıktılar. Horasan'dan kıpırdamaları halinde başka bir yerde tutunmanın zorluklarını ve Gazne ordusunun zayıf yönlerini ileri sürerek savaşmaya karar verdiler. Selçuklu ordusunun mevcudu 20.000 kadar olup, Gazne ordusu ise hemen hemen üç katı ve fillerle desteklenmekteydi. İki ordu ***Talh-âb*** denilen yerde karşılaştı. Küçük çaplı çatışmalar sürerken Sultan Mesud, Ramazan'da kan dökmek istemediği için bayramı bekledi. Bayram namazı sırasında Selçuklular'ın ok yağmuruna tutulan Gazne ordusu, bizzât Mesud'un sevk ve komuta ettiği bir meydan savaşına girdi. 27 Haziran 1039 tarihinde Selçuklu ordusu bir kere daha yenilgiye uğradı.

Sultan Mesud çöle çekilen Selçuklular'ı takip etmek yerine onların elinde bulunan şehirleri geri almak için harekete geçti. Buna rağmen Gazne ordusu zaman za-

man Türkmenler'in baskınlarına uğramaktan da kurtulamıyordu. Selçuklular zaten yazın bastırması yüzünden ağırlıklarını ve iaşe sıkıntısının bunalttığı düşmanı meydan savaşı yerine vur-kaç taktiği ile hırpalamayı tercih ediyorlardı. Yeni bir saldırı için zamana ihtiyacı olan Mesud, vezirinin önerisi ile Selçuklular'la yeniden barış yaptı (Ağustos-Eylül 1039). Buna göre Selçuklular Nesâ, Baverd ve Ferâve'ye çekilecek, yani Merv, Serahs ve Nişabur'u boşaltacaklardı. Gazne sultanı da güvence olarak Herat'a çekildi. Her iki taraf da barışa inanmıyor, dolayısıyla savaşa hazırlanıyorlardı. Sultan Mesud sonbaharda özellikle Tuğrul Bey'i yakalamak niyetiyle çok süratli bir harekâta başladı. Selçuklular onun yaklaşması üzerine çöle çekildiler. Sultan Mesud 16 Ocak 1040'da Nişabur'a girdi. Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı parçalatıp, atlarını bağladığı ahırları ateşe vermesi, Tuğrul Bey ile işbirliği edenleri cezalandırması sinirlerin iyice gerildiğinin işaretleri sayılmalıdır. Horasan'da kıtlık olması sebebiyle kış, her iki taraf için de çok zor geçti. Fakat Selçuklular'ın ifadesiyle çöl onların anası-babası idi. Onlar, sıcağa-soğuğa yokluğa alışık olduklarını, bu şartların daha çok düşmanı hırpalayacağını hesap ediyorlardı. Nitekim bu süreçte Gazne ordusunun pek çok hayvanı telef oldu.

Mart ortasında yeniden harekete geçen Sultan Mesud, kıtlığın devam ettiği Horasan'da ordusu büyük sıkıntılar çekerek, Tus-Baverd üzerinden Mayıs ayı ortalarında Serahs'a ulaştı. Gazne ve Selçuklu ordularının birbiri ardına şehre girişlerinden ve tahribattan bunalan ahali şehrin kapılarını Sultan'a açmadı. Devlet ileri gelenlerinin Herat'a geri dönüp ordunun toparlandıktan sonra sefer edilmesi teklifi Mesud'u çok kızdırdı. Aslında ne sebeple çekilirse çekilsin bunun düşmanlarınca zaaf olarak algılanacağını bilen Sultan Mesud, bazı ileri gelenleri de meselenin sürüncemede kalmasından yararlanmakla suçluyordu. Bu durumda Selçuklular'la sonucu belirleyecek bir harbe girmesi kaçınılmaz olacaktı.

Nitekim 16 Mayıs'ta ordunun ihtiyaçlarını sağlamayı umarak Serahs'tan Merv'e doğru harekete geçti. Selçuklular bunun üzerine, daima yaptıkları gibi, bir kurultay toplayarak durumu görüştüler. Tuğrul Bey yine çöle çekilmeyi teklif etti. Ancak bunun peşin yenilgi olduğunu, oysa savaşırlarsa kazanma şanslarının olduğunu düşünen Çağrı Bey'in ısrarı ve diğer Selçuklu başbuğlarının da onu desteklemesi üzerine nihaî bir savaşa karar verdiler.

DANDÂNAKÂN SAVAŞI

Ailelerini ve ağırlıklarını Balhan Dağları'ndaki soydaşlarının yanına gönderen Selçuklular, Gazne ordusuna doğru harekete geçtiler. Onların maksadı kayıplar vermekte ve maneviyatı da büyük ölçüde çökmüş olan Gazne ordusunu çöle çekmekti. Selçuklular Gazne ordusuna ani baskınlar düzenleyip kaçıyor, kaçarken de su kuyularını kullanılmaz hâle getiriyorlardı. Aslında Sultan Mesud bu savaşa çıkarken Selçuklular'ın savaş taktiğini anladığını, kendisinin de buna uygun olarak, hareket kaabiliyeti yüksek bir orduyla savaşacağını söylüyordu. Ancak Sultan Mesud yine onların stratejisine tâbi olmak zorunda kalmıştı. Selçuklular'ın Horasan'a göç ettiği 1035 yılından beri sürekli alarm durumunda bulunan Gazne ordusu bu süreçte adeta tükenmişti. Nihayet Dandânakân yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordu üç gün sürecek bir kader savaşına başladı. Selçuklular küçük birlikler hâlinde yıpratma savaşı veriyorlardı. Gazne ordusunun dayanılmaz hâle gelen su ihtiyacını karşılamak hayatî bir mesele idi. 23 Mayıs Cuma günü Dandanakan kalesine ulaşan Gazne ordusu, kale kapıları kendilerine açılmamakla birlikte, ahalinin surlardan sarkıttığı su testileri ile bir miktar ihtiyacını giderdi. Kale dışındaki dört kuyu Selçuklular tarafından leş atılarak kullanılmaz hâle getirilmişti. Kuyuların açıl-

ması durumunda bile, ordudaki çok sayıda hayvanının ihtiyacını karşılamayacağı açıktı. En yakın su kaynağı ise 5 fersah mesafede idi. Sultan Mesud kuyuların temizlenmesi fikrini kabul etmeyip hareket emrini verdi. Ancak ordunun böyle bir durumda ileride bulunan su kuyularına doğru harekete geçmesi felâketin başlangıcı oldu. 370 saray gulâmının geceleyin kaçarak daha önce anlaştıkları Selçuklu saflarında savaşa girmesi de bardağı taşıran son damla oldu. Selçuklu ordusunun bu intizamsız kuvvetlere şiddetle hücüm etmesi Gazne ordusunu darmadağın etti.

Sultan Mesud, ordusu neredeyse savaşmadan dağılmasına rağmen, 100 kadar adamıyla büyük bir cesaretle savaşa devam etti. Ancak esir düşmek tehlikesiyle karşı karşıya kalınca Selçuklu saflarını yararak Merv yönünde kaçmaya başladı. Ordusunun kalanları da yol boyunca ona katılmaya devam ederken Haziran 1040'da Gazne'ye vardı.

Böylece tarihin sayfalarında önemli dönüm noktalarından biri olarak yer alacak büyük bir savaş daha sona ermiş oldu. Selçuklular 16.000 kişilik ordularıyla kendilerinin neredeyse beş katı olan bir orduyu hezimete uğratmışlardı.

İki taraf için de hayatî önemi haiz olan bu savaşı, orduların mevcutları arasındaki orantısızlığa rağmen Selçuklular'ın kazanmasının en önemli sebeplerinden birisi şüphesiz bu anın onlar için bir ölüm-kalım savaşı olması idi. Bunun yanında orduların yapıları da bir o kadar mühim idi. Selçuklu ordusunun vur-kaç taktiğine uygun hafif süvarilerden oluşması; buna karşılık Gazne ordusunun hareket kaabiliyetini kısıtlayan ağırlığının da bu sonuç üzerinde büyük etkisi vardır. Ancak bunlar kadar mühim başka bir husus da, her iki ordunun terkibidir. Selçuklu ordusu bir devletin kuruluşu için temel esas olan aynı soydan insanların kayıtsız-şartsız dayanışmasıyla, aynı davaya baş koymuş, her şartta kazanmak mecburiyetinde olan savaşçıların ruh haliyle hareket ediyordu. Gazneli ordusu ise, muhtelif milletler üzerinde hüküm süren bir iktidarın, kaçınılmaz olarak bu milletlerden oluşturduğu, ortak menfaâtlerden çok şahsî çıkarların gözetildiği ahenksiz bir kalabalıktı. Dolayısıyla birbirleriyle rekabet eden ve aldığı ücreti biraz fazlasıyla her kim öderse ona hizmet etmeye, başka bir deyişle ihanete hazır kimselerden meydana geliyordu.

Gazneliler bu yenilgi sonucunda en önemli eyaletlerinden olan Horasan ve Harizm'i kaybettiler. Ancak Afganistan ve Kuzey Hindistan'da bulunan topraklarına çekilip 1187 yılına kadar siyasî varlıklarını sürdürdüler.

SIRA SİZDE 4

Gazneliler'in kendilerinin beşte biri kadar olan bir orduya yenilmiş olmalarının başlıca sebebi sizce ne olabilir?

DEVLETİN KURULUŞU VE YAPILANMASI

Zaferden sonra Selçuklular bir yandan Gazne ordusunu kararlı bir takibe uğratırken, hemen bir kurultay topladılar ve devlet ilân ettiler. Ancak asıl büyük kurultayı bir ay içerisinde Merv'de yaptılar. Tuğrul Bey bir kere daha sultan ilan edildi. Nişabur başkent olmak üzere batıya gidecekti. Özellikle Selçuklu aile mensupları, bu büyük emeğin, fedakârlığın hebâ olmaması için birlik hâlinde kalmaya and içtiler. Sonra ülke topraklarının yönetimini paylaştılar. Çağrı Bey'e ***melik*** unvanıyla Merv merkez olmak üzere Horasan'ın doğusu; Musa Yabgu'ya ise Herât'tan itibaren Afganistan yönünde zapt edeceği yerler verildi. Hanedanın ileri gelenlerinden bir kısmına da, bu üç liderden birisine bağlı olmak kaydıyla bazı yerler verildi. Çağrı Bey'in oğlu Kavurt Kirman'a tayin edilirken; diğer oğlu Alp Sungur Yakutî, İbrahim Yinal ile Kutalmış doğrudan Tuğrul Bey'in hizmetine verildiler.

DİKKAT

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu aşamasında yapılan bu iş bölümü, pek çok araştırmacı tarafından Türk devlet geleneğine dayanan bir uygulma olarak değerlendirilmekle birlikte; ilk olma özelliği taşıyan yönleri de vardı. Geleneğe göre Türk Devleti'ni Tanrı tarfından kendisine kut verilmiş olan tek bir hükümdar yönetirdi. Ülke toprakları yönetim bakımından hanedan mensupları arasında bölüşülürdü. Ancak bu görevliler hükümdarın hükümranlık yetkisine ortak değillerdi ve gerektiğinde idare alanları da değiştirilirdi. Yani ülke hanedanın ortak mülkü değildi. Yönetim yetkisi, millet adına hükümdarın elinde ve hanedanın ortak sorumluluğunda bulunurdu. Ancak Selçuklular'ın sözkonusu iş bölümü, bu anlamda ülüşün sınırlarını aşan istisna durumlardandır.

Kut, Türk devlet geleneğine göre, Tanrı tarafından yeryüzünü idare etmekle görevlendirilmiş olan Türk hükümdarına bahşedilmiş olan ilahî lütfun adıdır. Kut, hükümdarı ilâhî nitelikli ve kutsal yapmaz. Çünkü Tanrı tarafından yetkilendirilmiş sayılsa da hükümdar, töre (kanun) önünde sorumlu ve hesap sorulabilir durumdadır.

Selçuklular Merv kurultayında Tuğrul Bey'i **sultan** kabul etmekle birlikte, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'ya tanınan haklar, geleneğin ötesine geçmiş bulunuyordu. Nitekim her ikisi de kendi adlarına hutbe okutmak ve para bastırmak yetkisini hâiz oldukları gibi, onların doğrudan tâbileri de vardı. Bu durum Türk devlet geleneğinin öngördüğünün aksine merkeziyetçiliğe aykırı bir durum ortaya çıkarıyordu. Herhâlde bu kadar meşakkatli bir süreçte büyük hizmetler etmiş olan diğer iki Selçuklu başbuğuna da bir nevi vefa göstergesi olarak sağlanan bu imtiyazlar, ileride görüleceği üzere onların hayatlarıyla sınırlı kalacaktır.

Özet

Selçuklular'ın Kökeni ve Oğuzlar'la ilişkilerini tanımlayabilme,

Selçuklular, XI-XIV. yüzyıllarda Türkistan, Horasan, İran, Afganistan, Azerbaycan, Suriye, Irak ve Anadolu'da şubeler hâlinde hüküm sürmüş olan hanedanın adıdır. Oğuzlar'ın Kınık soyundan gelen Selçuklular'ın bilinen ilk atası Dukak Bey'dir. Yarı göçebe bir hayat sürmekte olan Oğuzlar, Orta Seyhun'dan Aral-Hazar arasına kadar olan yurtlarında OğuzYabguluğu idaresinde yaşamakta idiler. Dukak Bey ve daha sonra da oğlu Selçuk Bey, yabgunun hizmetinde sübaşı olarak hizmet etmişlerdi.

Oğuz göçlerinin sebep ve sonuçlarını belirleyebilme,

Oğuzlar'ın kuzey komşusu olan Kıpçak birliğinin dağılması üzerine başlayan göçlerin sebep olduğu sarsıntı yabguluğu da etkiledi. İktisadî ve sosyal başka sebeplerin de etkisiyle, Yabgu ile siyasî çekişmeye giren Selçuk Bey göç etmeye mecbur oldu. 100 kadar atlı ile Yenikent'ten Maveraünnehir'de bulunan Cend'e geldi. Kısa zaman içerisinde bu havaliye göç eden ve müslüman olan Oğuzlar'ın etrafında toplanmasıyla büyük bir güce ulaştı. Bundan dolayı Karahanlılar ile Sâmânoğulları arasındaki mücadelelerde ikisinin de yardımına ihtiyaç duyduğu bir güç hâline geldi. Sâmânoğulları bu yardımlar karşılığında Selçuklular'a Buhara yakınlarında Nur kasabasını yurtluk olarak verdiler.

Selçuk Bey'in ölümünden sonra oğlu Arslan Yabgu ailenin başına geçti. Ancak Karahanlılar'ın Maveraünnehir'i ele geçirmesi üzerine zorluklar arttı. Yoğun baskı üzerine yeni arayışlara girdiler. Çağrı Bey 1016-1021 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesine bir sefer yaptı. Bu toprakların fethedilebilir olduğu müjdesi ile döndü. Bu arada Karahanlı Ali Teginle ittifak eden Arslan Yabgu, Oğuzlar (Türkmenler)'ı giderek artan kuvvetleri dolayısıyla tehdit olarak gören Gazneli Sultan Mahmud tarafından bertaraf edildi. Bundan sonra ailenin başına geçen Çağrı ve Tuğrul Beyler, Ali Tegin ve Harizmşahla bazı ittifaklar denemelerine rağmen artık burada kalmanın mümkün olamayacağını görerek Ceyhun'u geçip Horasan'a geldiler.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu açıklayabilme.

Gazneli Sultan Mesud, topraklarına izinsiz giren Selçuklular'a karşı mücadele başlattı. Yurt ihtiyacı yüzünden göçe mecbur kaldıklarını bildirerek yaptıkları af ve hizmet talepleri kabul edilmedi. 1035 yılında Nesâ savaşı ile başlayan ve 1040 Dandanakan savaşına kadar devam eden bu mücadeleler sırasında Selçuklular, 1038 yılında Nişabur'u ele geçirip devlet ilân ettiler. Sultan Mesud'un, Türkmenler (Oğuzlar) ya da Selçuklu meselesini çözmek üzere yaptığı son büyük hamle de Dandânakân'da başarısız oldu. Bu başarısızlıkta, Selçuklular'ın bu var olma-yok olma mücadelesinde kazanmaktan başka çarelerinin olmaması ve uyguladıkları vur-kaç savaş taktiği önemli etken olmuştur.

Savaştan sonra Tuğrul Bey sultan ilân edilerek Selçuklu Devleti kuruldu. Ülke topraklarının yönetimi hanedan mensupları arasında paylaşıldı.

Kendimizi Sınayalım

1. Selçuklular'ın bilinen **ilk** atası aşağıdakilerden hangisidir?

a. Selçuk Bey
b. Arslan Yabgu
c. Dukak Bey
d. Oğuz Yabgu
e. Kutalmış

2. Selçuklular Oğuz boylarının hangisinden gelmektedirler?

a. Kayı
b. Yazır
c. Döğer
d. Kınık
e. Kıpçak

3. X. yüzyılda Oğuzlar'ın başlıca yurtları aşağıdakilerden hangisidir?

a. Maveraünnehir
b. Doğu Türkistan
c. Orta Seyhun, Aral-Hazar arası
d. Orhun bölgesi
e. Horasan

4. X. yüzyıldaki Oğuz göçlerinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

a. Çin istilâsı
b. Karahanlılar tarafından davet edilmeleri
c. Gazneli Mahmud'un düşmanca tavırları
d. Maveraünnehir'de yaşanan kıtlık
e. Kıpçak Birliğinin Kıtaylar'ın baskısıyla dağılması

5. Aşağıdakilerden hangisi Çağrı Bey'in Anadolu akının sonuçlarından biri **değildir?**

a. Bizans'ın Doğu Anadolu siyasetinde değişiklik yapması
b. Ermeniler'in iç bölgelere göç ettirilmesi
c. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması
d. Anadolu'nun fethedilebilirliğinin tespiti
e. Çok miktarda ganimet elde edilmesi

6. Selçuklular'ın Maveraünnehir'de tehlike olarak görülmelerinin nedeni hangisidir?

a. Göçler dolayısıyla sayılarının devamlı artması
b. Sâmânoğulları ile işbirliği yapmış olmaları
c. Karahanlı tahtını ele geçirmek istemeleri
d. Ali Tegin ile işbirliği yapmayı reddetmeleri
e. Gazne topraklarına düzenledikleri akınlar

7. Selçuklu-Gazneli savaşları için aşağıdaki eşleştirmelerden hangisi **yanlıştır?**

a. 1038 Serahs
b. 1037 Nesâ
c. 1040 Dandânâkan
d. 1039 Talh-âb
e. 1039 Ulyâ-âbâd

8. Selçuklular'ın Gaznelilerle savaşlarının başlıca sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Karahanlılar'a yardım etmesi
b. Gazne topraklarını yağmalaması
c. Arslan Yabgu'nun esir edilmesi
d. Sultan Mahmud'un Oğuz illerini yağmalaması
e. Selçuklular'ın devlet kurmak istemeleri

9. Dandanakan'dan sonra yapılan idarî düzenlemeyi **en doğru** şekilde aşağıdakilerden hangisi tanımlamaktadır?

a. Henüz devlet kurulamamıştır.
b. Kurulan devlet Kınık boyunun idaresine verilmiştir.
c. Tuğrul Bey idaresinde merkeziyetçi bir devlet kurulmuştur.
d. Tuğrul, Çağrı ve Yabgu ayrı bölgelerde hükümdar olmuşlardır.
e. Devletin başına Selçuk Bey geçmiştir.

10. Dandanakan'dan sonraki paylaşım ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. Tuğrul Bey'e Merv merkez olmak üzere İran
b. Çağrı Bey'e Merv merkez olmak üzere Ceyhun'a kadar Horasan
c. Kara Arslan Kavurt Bey'e Kirman
d. İnanç Yabgu'ya Herat ve Sistan
e. Tuğrul Bey'e Nişabur merkez olmak üzere Horasan

Okuma Parçası

Gazneli Sultan Mahmud, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Semerkant'ta görüştükten sonra Oğuzlar'ın kendileri için de büyük bir tehlike olduğu kanaâtine vardı. Fakat tehditin boyutunu anlamak üzere o sırada Oğuzlar'ın önde gelen başbuğlarından olan Arslan Yabgu'yu huzuruna çağırdı. 10.000 kişilik bir ordu ile geldiğini duyunca kendi başına gelmesini istedi. Arslan Yabgu başlangıçta iyi kabul görmekle birlikte, daha sonra yakalanarak hapsedildi. Sultan Mahmud ile Arslan Yabgu arasında bu olaya sebep olarak gösterilen konuşma şu şekilde nakledilmektedir:

Sultan Mahmud- "Biz her zaman Hind tarafına, kâfirlerle gazaya gitmek zorundayız. Böyle olunca Horasan ihmâl ediliyor. Sizden beklentim odur ki, iki taraf arasında bir sözleşme ve yardımlaşma olsun. Zira bir taraftan kuvvetli bir düşman peyda olursa, yardıma ihtiyaç olacaktır. Siz yardımı esirgemeyesiniz".

Arslan Yabgu- "Sultan'a bağlılık konusunda bizden kusur ve ihmâl olmaz".

Sultan Mahmud- "Askere ihtiyacım olursa bana ne kadar yardım edebilirsiniz?"

Silahdârından bir yay alan Arslan gençliğin ve içkinin verdiği gururla

Arslan Yabgu- "Bu yayı kendi kavmime gönderirsem 30.000 kişi derhâl atlanırlar" diye cevap verdi.

Sultan Mahmud- "Daha fazlasına ihtiyacım olursa diye tekrar sordu".

Arslan Yabgu- Elindeki oku Sultan Mahmud'a atarak "Bu oku kendi kabileme işaret olarak gönderdiğim her zaman 10.000 kişi daha gelir" diye cevapladı.

Yabgu, Sultan sordukça üç ok ve bir yayla toplam 100.000 kişinin geleceğini taahhüt etti.

Sultan Mahmud Daha fazla lâzım olursa diye sormaya devam etti.

Arslan Yabgu- "Şu oklardan birini Balhan Dağı'na (Hazar'ın güneydoğusunda) gönder, 100.000 atlı daha gelir".

Sultan Mahmud aynı soruyu tekrarlayınca

Arsan Yabgu- "Bu oku Türkistan'a gönder, 200.000 atlı istesen de gelir" dedi.

Sultan Mahmud bunun üzerine 'Bir yay ve üç okla, maaşsız-ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimseyi hafife almamalıdır" diyerek onu ve adamlarını yakalattı. Gece yarısı zincirlere vurulmuş olarak, hapsedilmek üzere Hindistan'daki Kalincar kalesine gönderildi. Oğlu Kutalmış ve adamlarının teşebbüslerine rağmen kurtarılamayan Arslan Yabgu 1032 yılında hapiste öldü (Köymen, 1979)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Cevabınız doğru değilse "Selçuklular'ın Kökeni" konusunu tekrar gözden geçirin.
2. d	Cevabınız doğru değilse "Selçuklular'ın Kökeni" konusunu tekrar gözden geçirin.
3. c	Cevabınız doğru değilse "Selçuklular ve Oğuzlar" konusunu tekrar gözden geçirin.
4. e	Cevabınız doğru değilse "Cend'e Göç" konusunu tekrar gözden geçirin.
5. c	Cevabınız doğru değilse "Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Keşif Akını" konusunu tekrar gözden geçirin.
6. a	Cevabınız doğru değilse "Karahanlılar ile İlişkiler" konusunu tekrar gözden geçirin.
7. b	Cevabınız doğru değilse "Horasan'a Göç ve Gazneliler ile Savaşlar" konusunu tekrar gözden geçirin.
8. e	Cevabınız doğru değilse "Horasan'a Göç ve Gazneliler ile Savaşlar" konusunu tekrar gözden geçirin.
9. d	Cevabınız doğru değilse "Devletin Kuruluşu ve Mahiyeti" konusunu tekrar gözden geçirin.
10. a	Cevabınız doğru değilse "Devletin Kuruluşu ve Mahiyeti" konusunu tekrar gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Selçuklular, Aral-Hazar arasından Orta Seyhun'a kadar uzanan yurtlarında yaşamakta olan Oğuzlar'ın Kınık boyundan gelmekte idiler. Bilinen ilk ataları Dukak Bey de Oğuz yabgusunun sübaşısı idi. Daha sonra Selçuk Bey de aynı göreve getirilmiştir.

Sıra Sizde 2

Maveraünnehir'e göç ettikten sonra kendilerine katılan Oğuzlarla birlikte nüfusları giderek artan Selçuklular, bölge hâkimleri arasındaki ilişkilerde rol almaya başladılar. Karahanlılar'a karşı savaşlarında Sâmânoğulları'nın yanında yer aldılar. Ancak Sâmânoğulları'nı yıkıp burayı ele geçiren Karahanlılar tarafından istenmediler. Baskıya maruz kalan Çağrı Bey yeni yurtlar aramak, ganimet elde etmek ümidiyle bu sefere çıktı.

Sıra Sizde 3

Türkler'de eski devirlerden itibaren, ailenin, boyun ve devletin kim tarafından yönetileceği problem teşkil etmiştir. Selçuklular da daha devlet kurulmadan önce, ailenin riyâseti konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Selçuk Bey'den sonra, daha onun sağlığında ölen büyük oğlu Mikail'in çocukları ile hayattaki büyük oğlu Arslan Yabgu, ailenin yönetimi konusunda sorun yaşamışlardır.

Sıra Sizde 4

Gazneliler'in kendilerinden sayıca çok küçük olan Selçuklulara yenilmesinin başlıca sebebi, iki ordu arasındaki mahiyet farkıdır. Selçuklu ordusu kazanmaktan başka çıkar yolu olmayan, çöl savaşına uygun hafif süvarilerden oluşan bir ordu idi. Gazneliler ise fillerin de önemli yer tuttuğu ağır techizâtlı, dolayısıyla hareket kaabiliyeti zayıf bir ordu idi. Diğer yandan Selçuklu ordusu maddî-manevî tüm unsurları ile uyumlu, Gazne ordusu ise muhtelif kökenlerden gûlamların oluşturduğu bozguna meyyâl bir ordu idi.

Yararlanılan Kaynaklar

Agacanov, Sergey (2002). **Oğuzlar** (Türkçe trc. A. Annaberdiyev- E. Necef) İstanbul

Agacanov, Sergey (2006) **Selçuklular** (Türkçe trc. E.Necef-A. Annaberdiyev) İstanbul

Köymen, M.Altay (1979). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri** Ankara

Sümer, Faruk(2004). **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı- Destanları** İstanbul.

Turan, Osman (2010). **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti** İstanbul

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra

- Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi idarî yapılanmasının özelliklerini açıklayabilecek,
- Devletin kuruluş döneminde yaşanan başlıca siyasî olayları tanımlayabilecek,
- Selçuklu Devleti'nin İslâm Dünyasında üstlendiği rolü ve Abbasî Halifeliği ile ilişkilerini siyaset felsefesi açısından açıklayabilecek,
- Taht mücadelelerini idare mekanizması bakımından değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türkmenler
- Bizans
- Abbasîler
- Fatimîler
- İsyanlar
- Çağrı Bey
- Kutalmış
- Tuğrul Bey
- İbrahim Yinal
- Musa Yabgu

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Tuğrul Bey Zamanı →

- DEVLETİN MAHİYETİ VE İLK FETİHLER
- TÜRK AKINLARI VE BİZANS İLE İLİŞKİLER
- ABBASÎ HALİFELİĞİ İLE İLİŞKİLER
- ŞEHZÂDE İSYANLARI
- DİĞER OLAYLAR

Tuğrul Bey Zamanı

DEVLETİN MAHİYETİ VE İLK FETİHLER

Dandânakân zaferini kazandıktan sonra Tuğrul Bey'i sultan ilân eden Selçuklular, bu başarılarını birer zafernâme ile başta Karahanlılar olmak üzere, tüm komşularına duyurdular. Bunun yanı sıra bir islâm devleti olarak onaylanmak isteği ile, Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'a da elçi gönderdiler. Tuğrul Bey adına kaleme alınan mektupta Gazneliler'in zulümlerinden ve tahtı hak etmeyen köle soylarından, kendilerinin ise padişahzâde olduklarından bahsediyor; âdil, dindar hükümdarlar olmayı vad ederek saltanatlarının tastik edilmesini bekliyorlardı.

Daha önce söz edildiği gibi Dandânakân zaferinden sonra, fethedilen ve fethi hedeflenen toprakların yönetimi hanedân mensupları arasında bölüşülmüştü. Tuğrul Bey sultan olmakla birlikte; her birisinin kendi tâbileri bulunan Çağrı Bey ve Musa Yabgu da, bağımsız birer hükümdar hüviyetiyle karşımıza çıkmaktadırlar. Gerçi onların bu yüksek mevkilerine rağmen hiyerarşik bakımdan Tuğrul Bey'in üstünlüğünü kabul etmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, hiç şüphesiz Türk- İslâm ve Dünya Tarihinin akışını değiştirecek önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü henüz sadece Horasan'ı ele geçirmiş bulunan Selçuklular, en yakından başlayarak Afganistan, İran, Azerbaycan ve hattâ Anadolu yönünde topraklarını genişletmek siyaseti güdüyorlardı. En güçlü rakipleri Gazneliler'le sınır mücadeleleri bundan sonra da sürüp gidecek olmasına rağmen, onlar artık ciddi bir tehdit olmaktan çıkmışlardı. İran ise, tüm yakındoğuda olduğu gibi, Abbasî İmparatorluğu'nun X.yüzyılda zayıflamasıyla ortaya çıkan, siyasî birlikten yoksun bir şekilde, **mahallî hanedanların** idaresinde bulunuyordu.

Tuğrul Bey Horasan'a sahip olan kardeşi Çağrı Bey'le sınırdaş olarak kendisini bir bakıma doğu istikametinde tamamen emniyette hissediyordu. Çağrı Bey ise Gazneli topraklarında ilerlemeye devam ederek, Belh başta olmak üzere Toharistan ve Huttalân bölgelerini süratle ele geçirdi. Musa Yabgu da Herat ve Sistan'ı alarak Gazneliler'e karşı mücadeleyi sürdürdü.

Sultan Mesud ölmeden önce, Harizmşâh İsmail isyan etmiş olduğu için Harizm'i Cend emiri Şâh-Melik'e vermişti. Şâh-Melik 40.000 kadar askerle Harizm'e yürüyüp İsmail'i ağır bir yenilgiye uğratıp bölgeye hâkim oldu (1041). Çağrı Bey, ordusunun mevcudundan da anlaşılacağı üzere, büyük bir Oğuz gücüne dayanmakta olan eski düşmanları Şâh-Melik'in arz ettiği tehlike karşısında ordusuyla hemen harekete geçti. Bunun üzerine Cend meliki çekilmek zorunda kaldı. Ancak Çağrı Bey

Halifelik aslında tam olarak devlet başkanlığı demek olup, İslâm siyaset felsefesine göre halife, bütün müslümanların emiri idi. Yani İslâm dünyasının bir tek hükümdarı olabilirdi; o da halife idi. Ancak Abbasî Halifeliği, Harun Reşid ve oğullarından sonra çeşitli sebeplerle güç kaybederken, merkeziyetçi yapısı da çözülmeye başlamıştı. Bundan yararlanan pek çok yerel yönetici bulunduğu yerde bağımsızlığını ilân etti. Abbasî halifeliği daha fazlasına gücü yetmediği için, kendi adına para bastırmak ve hutbe okutmak kaydıyla bu emirliklerin varlığını onayladı. Böylece Batı İran ve Irak-ı Acem'de Büveyhoğulları, Horasan ve Maveraünnehir'de Sâmânoğulları, Musul'da Hamdanoğulları, Ukayloğulları, Azerbaycan'da Şeddadoğulları, Horasan'da Tahiroğulları, Mısır'da Fatımî Halifeliği vb. gibi hanedanlar ortaya çıktı. Bunların meşruiyeti ise, sonuncusu hariç halifeden alacakları onaya bağlı bulunuyordu.

onun çekilmesini yeterli görmeyerek, Taberistan seferinden henüz dönmüş olan Tuğrul Bey ile birleşerek Şah-Melik'in üzerine yürüdü. Başşehir Ürgenç'te kuşatılan Şâh-Melik, bir huruç hareketi yapmak istediyse de yenildi. Gazneliler'e sığınmak üzere kaçarken İbrahim Yinal'ın kardeşi Ertaş tarafından yakalandı ve hapsedildi. Böylece Selçuklular'ın eski düşmanları tamamen ortadan kaldırıldığı gibi, Harizm vilâyeti de Selçuklu idaresine girmiş oldu (1043). Bu gelişme Oğuzlar'ın, artık rakipsiz görünen Selçuklular'a katılımını da iyice hızlandırmıştır.

Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olmak üzere bazı hanedanlar daha kurmuşlardır. Bunların ilki hemen Dandânakân'dan sonra Kavurt Bey'in fethettiği Kirman'da kurduğu meliklik; ikincisi Sultan Melikşah'ın 1078 tarihinde kardeşi Tutuş'u Şam (Suriye)'a tayin etmesi üzerine kurulan **Suriye Selçuklu Melikliği**; üçüncüsü Sultan Sancar'ın,1119'da yeğeni Mahmud'u Irak'a sultan tayin etmesiyle kurulan **Irak Selçukluları**; sonuncusu ise Kutalmışoğlu Süleymanşâh'ın 1075 yılında İznik'i fethederek Büyük Selçuklular'dan bağımsız, onlarla rekabet hâlinde kurduğu **Türkiye Selçukluları** hanedanlarıdır.

Kirman eyaleti ise Çağrı Bey'in oğlu Kavurt Bey tarafından ele geçirildi ve Büyük Selçuklular'a bağlı olmak üzere, **Kirman Selçuklu Melikliği** kurulmuş oldu.

Tuğrul Bey'in Harizm seferinden döndükten sonra, Selçuklu ailesinin en şöhretli mensupları olan Kutalmış, İbrahim Yinal ve Alp Sungur Yakutî de maiyetinde olarak Batı İran'a yönelmesi, devletin daha çok bu tarafta genişleyeceğinin işaretlerini veriyordu. Merkezî bir yönetimden mahrum olan bölge, çok kısa bir zaman zarfında Selçuklular tarafından kolaylıkla ele geçirildi. Tuğrul Bey zaten daha önce, Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Taberistan ve Gürgân'ı ele geçirerek buradaki hanedanları kendisine bağlamış bulunuyordu (1042). İbrahim Yinal 1042'de Irak Oğuzları'nın elinde bulunan Rey şehrini ele geçirdi. Tuğrul Bey ertesi sene başkentini Nişabur'dan Rey'e nakletti. Bunu Hemedân, Kazvîn, Zencân, Kirmanşâh ve Hulvân gibi şehirlerin fethi takip etti (1045-1046). Tuğrul Bey bundan sonra İsfahan'a yürüyüp Kâkûyeoğlu Ferâmurz'u tâbiyet altına aldı (1046-1047). Fakat Ferâmurz'un daha sonra Rey'i istilâ teşebbüsü ve itaâtsizliği 1050 yılında İsfahân'ın Selçuklu topraklarına katılması ile sonuçlandı. İsfahân'ı çok beğenen Tuğrul Bey imarı için gerekenleri de yaptı. Bütün bu fetihlerle ve İbrahim Yinal'ın Sarmâc ve Şehrizor'u almasıyla da Selçuklu Devleti artık Azerbaycân ve Irak sınırlarına; yani Bizans ve Abbasî Halifeliği hudutlarına dayanmış bulunuyordu.

TÜRK AKINLARI VE BİZANS İLE İLİŞKİLER

Yukarıda Oğuz göçlerinin Kıpçak boy birliğinin dağılmasından kaynaklanan sebeplerle, önemli ölçüde zorunluluktan kaynaklandığı ifade edilmişti. Oğuzlar, Selçuk Bey'in Cend'e göçünden beri, neredeyse üç kuşaktır Maveraünnehir, Harizm ve Horasan'da oradan oraya göçüp durmakta idiler. Selçuklular'ın kazandığı güç ve itibar çerçevesinde etraflarında toplananların sayısı da giderek artıyordu. Bununla birlikte Dandânakân zaferi Türk Milleti'nin kaderini değiştirecek bir dönüm noktası oldu. Bu zaferle Ceyhun Nehri kıyılarında, Gazneliler tarafından engellenmekte olan Türkmen göçünün önündeki set çöktü. Selçuklular'ın devlet kurduğunu duyan Türkmenler akın akın Horasan'a gelmeye başladılar. Bilge Kağan'ın adına diktiği âbideye kazıttığı "aç milletimi doyurdum, çıplak milletimi giydirdim, az milletimi çoğalttım" sözlerinde karşılığını bulan "babalık" vasfı gereği; göçebeler de devletin kapısına koşmaya başladılar. Devrin kaynakları bu göçü bir **insan seli** olarak tarif ederler. Dönemin görgü şahidi olan Beyhâkî'nin eserinde anlattığı bir anekdot göçün kapsamını ifade etmesi bakımından çok çarpıcıdır. Horasan'a akan insan yığınları içerisinde bir şeyler aranmakta olan yaşlı ve sakat (acûze, âciz) bir kadına, bu hâlde neden yollara düştüğü sorulunca; Selçuklular'ın devlet kurduğunu ve Gazneliler'in kaçarlarken yerin altına gömdükleri hazinelerden hissesini almaya geldiğini söyler. Bu anlatım mübalağalı sayılsa bile, yazarın dikkatimizi çekmek istediği husus, kendisini devletin mensubu/ hissedârı sayan böyle bir kadın bile yollara düşmüş ise, geride neredeyse kimsenin kalmamış olduğu gerçeğidir.

Daha önce Horasan'a gelmiş bulunan Yabgulular (Irak Oğuzları) Selçuklu Devleti'ne tâbi olmak istemeyerek batıya Azerbaycân, Doğu Anadolu, el-Cezire ve Irak'a yönelirken her tarafı yağmalıyorlardı. Ayrıca Horasan'a gelmiş ve henüz yerleştirilemeyen Oğuzlar da, girdikleri yerlerde hayatlarını sürdürebilmek için aynı yolu takip ediyorlardı. Abbasî Hâlifesi bu sebeple Tuğrul Bey'i olanlar konusunda ihtar etmek üzere bir mektup gönderdi. Halife aldıkları yerlerle yetinmelerini, yağmalarla İslâm ahaliyi daha fazla incitmemelerini bildiriyordu. Tuğrul Bey buna bir yandan bu faaliyetlere katılanların hepsinin kendi tâbileri olmadığı, diğer yandan da insanlar aç kaldıkları için böyle yapıyorlarsa elinden bir şey gelmeyeceği şeklinde cevap veriyordu. Gerçekten de Türk Devleti boylar birliği esası üzerine teşkilâtlandığı için sultan, devlet nezdinde beyi tarafından temsil edilen boy mensupları üzerinde doğrudan söz sâhibi değildi.

Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında, Türkmenler'le ilgili olarak karşılaştığı en önemli meseleyi açıklayınız.

Bununla birlikte Selçuklu sultanları üzerine devlet oldukları Arap, Fars veya Türk ne olursa olsun müslüman ahâliyi incitmek hakkına sahip değillerdi. Ancak yıllardır bu devletin kuruluşu için birlikte savaştıkları soydaşlarının ihtiyaçlarını da görmezden gelemezlerdi. Çünkü aksi şekilde davranmaları varlık sebeplerine aykırı düşerdi. Bu zorunlulukla Türkmenler'in iskânına ilişkin bir devlet politikası ortaya konuldu. Buna göre Türkmenler Diyâr-ı Rum'a (Anadolu) sevk edilecek, bizzât Selçuklu sultanları ve hanedân mensupları da bu seferlerin önünü açacak, destekleyeceklerdi. Böylece Türkmenler bir taraftan gayrı müslimlerle Allah yolunda savaşarak gaza etmiş, diğer taraftan da kendileri için hayati ihtiyaç olan bir yurt kazanmış olacaklardı.

İslâmiyetin yayıldığı ilk dönemlerde Suriye, Filistin, Kuzey Afrika ile Girit, Sicilya ve Kıbrıs adalarını da kaybeden Bizans, Abbasîler'in duraklamasından sonra toparlanarak, 950'lerden itibaren karşı taarruza geçti. Bu sayede Erzurum-Tarsus hattına çekilmiş olan doğu sınırını yeniden Azerbaycan-Kafkasya'ya kadar genişletirken; güneyde Haleb'e ulaştı. Bizans, Kıbrıs Adası'nı geri aldıktan sonra Akdeniz'de de yeniden söz sahibi olmaya başladı. Yani Selçuklular İslâm Dünyasının yeni liderleri olarak Yakındoğu'ya girdikleri sırada, Bizans Müslümanlar karşısında karada ve denizde ilerleyiş hâlinde bulunuyordu.

Pasinler (Hasankale) Zaferi

Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos, Türkler'in Azerbaycân-Kafkasya sınırlarına dayanması üzerine 1045 yılında büyük bir orduyu Şeddâdîler'in başşehri Düvin üzerine gönderdi. Bu taarruzu haber alan Tuğrul Bey de, Kutalmış idaresinde bir ordu sevk etti. 1045 yılında, Bizans'ın saldırısı üzerine meydana gelen bu ilk Selçuklu-Bizans savaşında, Gürcü prensi Liparit'in kumanda ettiği Bizans ordusu ağır bir hezimete uğradı. Kutalmış, Tuğrul Bey'e tıpkı 1021 yılında Çağrı Bey'in söylediği gibi, ***bu topraklarda kendilerine karşı koyacak bir kuvvet bulunmadığını*** bildirdi. Bu arada Gence'yi muhasara eden Kutalmış'ın harekâtına paralel olarak, başka bir Selçuklu şehzâdesi Musa Yabgu'nun oğlu Hasan idaresindeki ordu da Erzurum Pasin ovasını istilâ ederek Van Gölü havzasına indi. Ancak Büyük Zap suyu civarında Bizans kuvvetlerinin pususuna düşen Hasan pek çok askeri ile birlikte şehit oldu. Tuğrul Bey çok sevdiği bu akrabasının intikamını almak için, Bizans'a karşı hemen yeni bir sefer hazırlığına başladı.

Bu sırada İbrahim Yinal, yurt istemek için Nişabur'a kendisine gelen Oğuzlar'ı, topraklarının yeterli olmadığını söyleyerek onları Anadolu'ya yönlendirmişti. Kendisi de onlara verdiği söze uygun olarak, arkalarından harekete geçmiş bulunuyordu. Bu harekâttan haberdar olan Tuğrul Bey, onu Bizans'a karşı savaşla görevlendirdi. İbrahim Yinal komutasındaki Türkmenler Erzurum, Gümüşhâne, Ağrı, Erzen havalisine yayıldılar. Bunun üzerine Türkler'i bertaraf etmek için harekete geçen Gürcü prensi Liparites, 50.000 kişilik ordusuyla Pasinler (Hasankale) yakınlarında esas Bizans ordusu ile birleşti. 18 Eylül 1048 Cumartesi günü meydana gelen şiddetli savaşta Türk ordusu bir defa daha gâlip geldi. Bizans komutanının Cumartesi gününü uğursuz sayarak hücuma geçmemesinin, Selçuklu ordusuna baskın imkânı verdiği anlaşılmaktadır. Kaynaklar ordu komutanı Liparites de dâhil, 100.000 esir ve 10.000 araba yükü ganimet ele geçtiğini yazarak ne denli büyük bir zafer kazanılmış olduğunu tasvir ederler. Rey'e Tuğrul Bey'in nezdine götürülen esir ve ganimetlerden, Liparites de Sultan'ın payına düştü.

Selçuklu Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasındaki ilk diplomatik ilişkinin bu olaydan sonra kurulduğu tahmin edilmektedir. IX. Monomakhos, ordu komutanı Liparites ve bazı esirleri kurtarmak, daha önemlisi barışı sağlamak üzere Tuğrul Bey'e bir elçi ve değerli hediyeler gönderdi. Liparites'i fidye almadan serbest bırakan Sultan, imparatora gönderdiği elçi vasıtası ile, İstanbul'da bulunan câmide Abbasî Halifesi ve kendi adına hutbe okunmasını sağladı. Bu durum kuşkusuz Bizans'ın Mısır ile olan zengin ticaret ilişkilerine zarar verecek bir gelişme olmasına rağmen, Selçuklular'ın gücü karşısında boyun eğmek zorunda kalınmıştı. Ancak Tuğrul Bey'in yıllık vergi isteğinin imparator tarafından reddedilmesi önemli bir mesele idiyse de, hadisesinin arkasını takip etmek imkânı olmadı.

Zira devletin kuruluşu ve genişlemesinde çok büyük hizmetleri olan ve ileri harekâtı ile daima Tuğrul Bey'in önünü açan kardeşi İbrahim Yinal da kendisine, Çağrı Bey ve Musa Yabgu gibi müstakil bir hâkimiyet alanı kurmak istiyordu. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın isyanı sebebiyle, Bizans meselesini askıya alarak onun üzerine yürümek zorunda kaldı. Tuğrul Bey kardeşinden, Hemedân ve elinde tuttuğu diğer kaleleri geri aldığı gibi, kendisini de Sarmâc kalesinde kuşatıp ele geçirdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ı affedip pek çok ikta teklif etti ise de, İbrahim Yinal sultanın hizmetinde kalmayı tercih etti.

Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi

Tuğrul Bey'in meşgul olduğu bu kısa ara, Bizans imparatoruna Şeddâdî topraklarına saldırı fırsatı sağladı. Hattâ İmparator Monomakhos, Tuğrul Bey'in Mısır'a yapmayı plânladığı sefer sırasında, Bizans topraklarından geçme isteğini de geri çevirdi. Bu arada bir yılı aşkın süredir Gence'yi kuşatmakta olan Kutalmış ise Bizans atağı karşısında çekilmek zorunda kalmış; bununla birlikte 1053 yılında Kars'ı alıp yağmalamıştı.

Tuğrul Bey bu olaylar üzerine, imparatorun taarruzu yüzünden Doğu Anadolu sınırlarında birikip sıkıntı çekmekte olan soydaşlarının önünü açmak için Anadolu'ya bizzât sefer etmeye karar verdi. 1054 yılı başında büyük bir orduyla yola çıkan Tuğrul Bey, önce Azerbaycân'da Revvâdî emiri Vehsudan ile Şeddâdî emiri Ebû'l-Esvâr'ı kendisine tâbi kılarak arkasını emniyete aldı. Yoluna devamla Doğu Anadolu bölgesine giren Sultan, Van Gölü civarındaki Bargiri (Muradiye) ve Erciş kalelerini fethetti. Buradan Malazgirt'e gelen Tuğrul Bey'in, üç kola ayırdığı ordusunun bir kısmı Canik'ten Kafkaslar'a, Tercan'dan Oltu'ya kadar olan bölgeyi yağ-

maladı. Bayburt'a kadar ulaşan diğer bir kol, ücretli Frank askerler tarafından püskürtüldüğü için daha ileri gidemedi. Selçuklu ordusunun üçüncü kısmı ise, Vanand (Kars)'da Ermeni Gagik'in ordusuyla iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bir savaşa girdi. Tuğrul Bey bunun üzerine ordusunu toplayıp Malazgirt'e döndü ve kaleyi muhasara etti. Vasil adlı bir komutan idaresinde müdafaa edilmekte olan Malazgirt bir ay boyunca şiddetle muhasara edilmesine rağmen alınamadı. Tuğrul Bey, Selçuklu ordusunun muhasara araçlarının yeterli olmaması ve kışın yaklaşması üzerine ertesi yıl yeniden gelmek kararıyla Malazgirt'ten ayrılmak zorunda kaldı. Tuğrul Bey bu sefer sonucunda her ne kadar istediği sonucu alamadı ise de, İran ve Horasan'da kendilerine yurt bulamayarak, devlet tarafından zorunlu bir şekilde Anadolu'ya sevk edilen Türkmenler'in önünü, devletin bu konudaki siyasetine uygun olarak açmış oldu.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans politikasının hangi temel esaslara dayandığını açıklayınız.

ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE İLİŞKİLER

Selçuklu ileri geleneleri, daha 1038'de devlet kurmak teşebbüsünde bulunduklarında; Dandânakân'da kesin olarak devletlerini kurduklarında da Abbâsî halifesi el- Kâim Biemrillah'a elçiler göndererek saltanatlarının onaylanmasını istemişlerdi. Halife bu istekleri olumlu karşılamış; fakat Tuğrul Bey'e Türkmenler'in İran, Kirman, Irak, el-Cezire ve Azerbaycân'a yayılıp İslâm ülkelerini istilâ etmelerinden duyduğu rahatsızlığı da iletmişti. Selçuklular'ın bu ilerleyişi sırasında küçük mahallî hânedanlar dışında, bölgedeki en önemli muhatabı **Büveyhoğulları** idi.

Büveyhoğulları, 932-1056 yılları arasında Fars, Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak bölgesinde hüküm sürmüş olan Deylemli, şiî inanışlı bir hanedandır. Büveyhî emiri Ahmed, 19 Aralık 945'de, Abbasî halifesi Müstekfî tarafından, Bağdad'daki karışıklıkları bastırmak için davet edilip, emirü'l-ümeralığa tayin edildi. Fakat Ahmed, Müstekfî'nin gözlerine mil çektirip onun yerine Muti' Lillah'ı halife ilân etti. Abbasîler bundan sonra Büveyhoğulları'nın baskısı altında varlıklarını sürdürmek zorunda kaldılar. Büveyhoğulları, şiî olmalarına rağmen, tamamen kendi siyasî çıkarları doğrultusunda, sünnî halifeliğin varlığını sürdürmesi için çalışmışlardır. Nitekim bölgedeki diğer emirliklere karşı ve onların üzerinde halifeliğin nüfuzunu kullanarak üstünlük sağlamakta idiler.

Daha önce şubeler hâlinde bulunan Büveyhoğulları, 1044 yılında Ebû Kâlicâr'ın idaresi altında birleştiler. Bağdad'da onun adına hutbe okundu. Ancak aynı tarihlerde Selçuklular da Kirman, Orta ve Batı İran'da Büveyhoğulları'nın topraklarına girmiş bulunuyorlardı. Ebû Kâlicâr, başkenti Şîraz'ı tahkim etmekle birlikte, tehlikenin ne denli büyük olduğunun farkına vararak, savaşmaktansa Tuğrul Bey'e tâbi olmayı yeğledi. Bu arada Abbâsî halifesi, meşhur âlim Maverdî'yi Tuğrul Bey'e elçi olarak göndererek iyi idare ile ilgili bazı tavsiyelerin yanısıra, Büveyhoğulları'nın topraklarına girmemesi ricasında da bulunuyordu.

Halife'nin aslında tahakkümünden bıktığı Büveyhoğulları lehine arabuluculuk teşebbüsünün arkasında, iki hükümdarı birbirine karşı kullanmak suretiyle, kendi durumunu kuvvetlendirmek siyaseti yatmaktaydı. el-Kâim Biemrillah'ın isteklerine olumlu cevaplar veren Tuğrul Bey ise, Ebû Kâlicâr'a bir elçi göndererek Halife'ye karşı daha saygılı davranmasını bildiriyor ve o da bir nevi hilâfetin koruyuculuğu rolüne soyunuyordu. Bu arada Ebû Kâlicâr 1048'de ölünce yerine oğlu Melikü'r-

Arslan Besâsiri, Büveyhîler'in son döneminde yaşamış olan Türk asıllı meşhur bir gûlam komutandı. Büveyhî emiri Hüsrev Fîruz zamanında Bağdad askerî valiliğine tayin edilmişti. Tuğrul Bey'in Bağdad seferi sırasında meydana gelen olaylarda önemli roller oynadı ve bu uğurda hayatını kaybetti.

Rahîm Hüsrev Firûz geçti. Bağdad'da adına hutbe okundu. Fakat Büveyhî emirinin giderek artan baskısı, Bağdad'daki Türk askerleri komutanı **Arslan Besâsirî**'nin tahrikleri ile, şehirde meydana gelen şiî-sünnî çatışması ve gerginlik had safhaya çıktı. Halife bunun üzerine, İslâm Dünyası'nın en büyük gücü durumunda olan Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etti. Fakat Sultan, 1045'den 1052 yılına kadar aralıklarla dört defa tekrarlan bu çağrıya, zamanlama kendi açısından uygun olmadığı için hemen karşılık vermedi. Çünkü bu sırada İbrahim Yinal'ın isyanını henüz bastırmış; ancak bu isyandan yararlanıp taarruza geçen ve göçebe Türkler'in Anadolu'ya girişini engellemekte olan Bizans'a karşı sefere çıkmak zorunda kalmıştı.

Tuğrul Bey'in Birinci Bağdad Seferi

Tuğrul Bey nihayet Anadolu seferinden sonra (1054), Halife'ye bir elçi göndererek; 1. Hacca gitmek, 2. Peygambere hizmetle şereflenmek, 3. Hac yollarını eşkiyalardan temizlemek, 4. Suriye ve Mısır kaçkınları (Fatimîler) ile savaşmak üzere Bağdad'a geleceğini bildirdi. Ancak hatırlanacağı üzere, Halife'nin Selçuklu sultanını defalarca davet etmiş olmasına rağmen bu yolculuk sırasında, elçilerin karşılıklı gidip gelmelerinden haberin Bağdad'da korku ve telaşa sebep olduğu anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey Bağdad'a yaklaşırken yukarıda sözü edilen vaadlerini ve halifenin emrine uyarak geldiğini, böylece diğer hükümdarlar arasında daha itibarlı bir mevkiye yükselmeyi, halifenin düşmanlarından intikamını almak istediğini tekrar bildirmek zorunda kaldı.

Tuğrul Bey'in gelişinden önce Bağdad'da adına hutbe okunsa da şiî ahaliyi ve Besâsirî'nin askerlerini, onun iyi niyeti konusunda ikna etmek mümkün olmadı. Nahrevan'da Halifenin veziri tarafından karşılanan Tuğrul Bey, 19 Aralık 1055 tarihinde Bağdad'a geldi. Halifenin tavsiyesine uyan Büveyhî emiri Melikü'r-Rahim de itaâtini bildirdi ve askerlerini Bağdad dışına çekerek sultanın güvenini kazanmaya çalıştı. Büyük merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Büveyhîler'in idare merkezi olan darü'l-memlekeye yerleşti. Selçuklu askerleri ise Bağdad dışında kurulan karargâhta bulunuyorlardı. Ancak ertesi gün alışveriş için şehre giren Selçuklu askerlerinin saldırıya uğraması büyük bir çatışmaya dönüştü. Bu duruma çok kızan Tuğrul Bey, karışıklıkları bastırdıktan sonra, Halife'den olayın sorumlusu olarak gördüğü Melikü'r-Rahim'i kendisine göndermesini istedi. Sultan onu yakalatıp hapse atarak hem onların 110 yıllık Bağdad hâkimiyetine; hem de Büveyhoğulları'na son verdi. Ancak Halife Kâim Biemrillah, kendi beklentisinin aksine güç dengesinin bozulduğunu görerek Tuğrul Bey'i, Melikü'r-Rahim'i serbest bırakmazsa Bağdad'ı terk etmekle tehdit etti. Halife'ye bağlı olduğunu bildiren Tuğrul Bey, geri adım atmadığı gibi, olaylardan sorumlu tuttuğu gûlam Türk askerlerinin iktalarına da el koyup kendi askerlerine dağıttı. Hattâ halifeliğin hazinesini Selçuklu devlet hazinesine naklederken, Bağdad'a da bir **şahne** tayin etti. Halife çaresiz kendisine maaş olarak taktir edilen ödeneği kabul etmeye mecbur kaldı. Daha sonra Halife'nin gelirlerinin arttırılması ve Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile evlendirilmesi (Ekim 1056) gerginliğin biraz olsun azalmasını sağladı.

Şahne Selçukulular zamanında Bağdad başta olmak üzere, önemli şehirlere tayin edilen, emrinde bir garnizon da bulunan askerî-merkez valisi idi. Daha sonraki dönemlerde görev alanı daralmakla birlikte, Selçuklular zamanında, özellikle de Bağdad şahneliği çok önemli bir görevdi.

Tuğrul Bey'in Birinci Bağdad seferinden sonra, Abbâsî Halifeliği Büveyhoğulları'nın baskısından kurtulmuş oldu. Bununla birlikte, onların yerini Selçuklular'ın aldığı açıklıkla görülmektedir. Aslında Halife, Tuğrul Bey'i varlık sebebi olan siyasî ve askerî gücünü yeniden kazanmak umuduyla Bağdad'a çağırmıştı. Ancak bu gücü daha kudretli birisine kaptırdığını gören Kâim Biemrillah hayal kırıklığına uğradı. Tuğrul Bey ise **hilâfet** makamının islâm siyaset felsefesindeki yerini id-

rak etmiş olarak, kuruma dokunmayıp onu yerinde bırakıyor; fakat aslında halifenin tüm yetkilerini de üzerine almış bulunuyordu. Nitekim Tuğrul Bey Bağdad'da Selçuklu Devleti'nin herhangi bir vilâyetindeki gibi, adına para kestirirken; Bağdad ve çevresinde halifeye ait olan topraklar doğrudan Selçuklu idaresine girmiş bulunuyordu.

DİKKAT

İslâm devlet anlayışına göre, tüm müslümanların emiri olan halifenin, başka özelliklerin yanı sıra Kureyş soyundan gelmesi şartı vardı. İslâm dünyasına henüz giren Selçuklular, bu hükmün müslümanları devlet başkanının meşruiyeti konusunda bağladığının bilinciyle kuruma resmen dokunmadılar. Ancak halifenin konumuna bakarak, Selçuklular zamanında din ve dünya işlerinin birbirinden ayrıldığı şeklindeki yorumların temeli yoktur. Çünkü halifeler tabiî olarak, Hz.Muhammed'in peygamberlik dışında kalan yani, yalnızca İslâm Devletin yönetimi ile ilgili görevlerini devralmışlardır. Halife eğer bu yetkisini başka birisine bırakmışsa, geriye manevî saygınlık dışında bir şey kalmamıştır. Nitekim daha sonra görüleceği üzere, halifeler bunun bilinciyle, siyasî yetkilerini yeniden kazanmak için, Selçuklular ile açıkça mücadeleye gireceklerdir.

Ancak Tuğrul Bey'in gelişi üzerine Bağdad'dan kaçan Türk kuvvetleri komutanı Arslan Besâsirî, Fatımî halifesi ile bölgedeki bir kısım şiî arap emirlerin desteğini alarak Selçuklular'a karşı mücadeleye başladı. Tuğrul Bey bunun üzerine Kutalmış ile Musul emiri Kureyş'i ona karşı sefere gönderdi. Ancak Sincar yakınlarında meydana gelen savaşta ağır kayıplar veren Kutalmış yenilip çekilirken; yaralanan Kureyş, Besâsirî'nin ordusuna katıldı (1057 başı). Sincar halkı mağlup olan Selçuklu askerlerine türlü işkenceler ettiler. Musul'da Fatımîler adına hutbe okundu.

Tuğrul Bey bu durumda bizzât sefere çıkmak zorunda kaldı. Yakutî ve Hezaresb'i de yanına alarak Besâsirî'yi takibe koyuldu. Besâsirî, Selçuklu kuvvetleri tarşısında tutunamayarak Mısır'a kaçtı. Tuğrul Bey, 1050 yılından beri kendi adına hutbe okuttuğu, sözde itaât arz ettiği hâlde, bu olaylar sırasında şiîler lehine tavır alan Mervanî emirinin üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu Meyyâfârikîn (Silvan)'e gelince, Amid (Diyarbakır)'a çekilen Nasruddevle pek çok hediye ve para gönderip af diledi. Onun teklifini kabul eden Sultan, yoluna devamla Sincar'a geldi. Sincar ahâlisi surlardan Selçuklu ordusuna geçen sene öldürüp sakladıkları Oğuzlar'ın kesilmiş kafalarını atarak tahrike devam ettiler. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Sincar'ı hücumla aldı. Şehrin emiri ile bu işkencelere karışanlar şiddetle cezalandırıldı. İbrahim Yinal, Musul valiliğine atandı (Ocak 1058).

Sultan Tuğrul Bey Musul seferinden Bağdad'a dönüşünde muhteşem bir törenle karşılandı. Sultanın isteği üzerine halife ile ilk buluşma vukû buldu. Zira bundan önce bir yıl kadar Bağdad'da kaldığı hâlde Halife ile görüşme olmamıştı. Bunun en önemli sebebi hiç şüphesiz, Kâim Biemrillah'ın, Selçuklu sultanın kendisine tayin ettiği statüden duyduğu rahatsızlık idi. Ancak Besâsirî tehlikesinin uzaklaştırılmış olmasından memnun olan Halife, Tuğrul Bey'e bu parlak karşlama töreninde "*Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı*", "*Dinin direği*" ve "*Halife'nin ortağı*"gibi unvanlar vermenin yanında taç giydirip, altın kılıç kuşatmak suretiyle de onurlandırıldı.

SIRA SİZDE 2

Tuğrul Bey'in Bağdad seferini, Halife'nin statüsü bakımından nasıl değerlendirirsiniz?

İkinci Bağdad Seferi

Ancak çok geçmeden İbrahim Yinal isyan düşüncesiyle, Cibâl'e gitmek üzere Musul'dan ayrıldı. Bunu fırsat bilen Arslan Besâsirî ve Kureyş, Musul'u kuşattılar. Şehri dört ay kadar savunan Erdem ve Aytekin, sonunda yiyecek kıtlığı sebebiyle Musul'u terk etmek zorunda kaldılar. Tuğrul Bey yeniden Musul seferine çıktı. Kureyş ve Besâsirî karşı koyamayacaklarını anlayıp şehri tahrip ederek kaçtılar. Sultan onları takip ederken, kardeşi İbrahim Yinal'ın bir kere daha isyan etmiş olduğu haberi geldi. Fatımî halifesinin, Hemedan'ı ele geçiren bu Selçuklu şehzâdesine daha Musul'da bulunduğu sırada, saltanatını onaylamayı vaat ettiği kaydedilmektedir. Böylece Selçuklu kuvvetleri düşmanlarının plânlarına göre bölünmüş oldu.

Nitekim Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın arkasından gitmesi, Besâsirî ve Kureyş'e Bağdad'ı istilâ etmek imkânı verdi (28 Aralık 1058). Beyaz şiî bayrakları ile şehre girip, Fatımî halifesi adına para bastırıp hutbe okuttular. Selçuklu Devleti'nin Bağdad valisi öldürüldü. Bu durum Irak'ta Selçuklu idaresinin çöktüğü anlamına geliyordu. Hattâ Halife el-Kâim Biemrillah esir alındı. Kureyş onu bir yıllık esareti süresince el-Hadisâ'da gözetim altında tuttu.

Tuğrul Bey, büyük sıkıntılara sebep olan İbrahim Yinal isyanını bastırdıktan sonra, ikinci Bağdad seferi için yola çıktı. Daha yolda iken Kureyş'e bir mektup göndererek Halife'nin serbest bırakılmasını, halifenin eşi Hatice Arslan Hatun'u da kendisine göndermesini istedi. el-Kaim Biemrillah, Kureyş tarafından serbest bırakılınca karşılığında Besâsirî'nin karısı ve çocukları salıverildi. Sultan'ın yaklaşmakta olduğu haberi üzerine Besâsirî hemen Bağdad'dan çekildi. Tuğrul Bey, Halifeyi Nahrevan'da karşıladıktan sonra, Ocak 1060'da birlikte Bağdad'a girdiler. Tuğrul Bey'in büyük saygı gösterileri arasında yeniden tahtına oturttuğu Halife ise, ona kendi kılıcını kuşandırarak minnettarlığını bildirdi. Sultan, Bağdad'daki karışıklıkları bastırdıktan sonra büyük komutanlar idaresindeki muazzam bir ordu ile Basâsirî'yi yakalamak için sefere çıktı. Şiddetle takip edilen Besâsirî, Suriye'ye kaçacağı sırada vurulan atından düşerek yakalandı. Kendisi ve pek çok askeri öldürüldü, kesilen başı Bağdad'da teşhir edildi.

Tuğrul Bey böylece sünnî halifelik için büyük bir tehdit oluşturan bu meseleyi halledip Bağdad'a döndüğünde, resmî olarak da, halk tarafından da büyük sevgi ve saygı gösterileri ile karşılandı (Mart 1060). el-Kâim Biemrillah ona hilatler giydirip onuruna büyük bir ziyafet düzenledi. Tuğrul Bey, Besâsirî'nin işgâli sırasında ve sonraki çatışmalarda büyük yıkım yaşayan Bağdad'ın imarını emretti. Irak şehirlerine yeni yöneticiler tayin etti. Böylece bölgede Selçuklu idaresi yeniden ve daha güçlü bir şekilde kurulmuş oldu.

Tuğrul Bey'in Halife'nin Kızı ile Evlenmesi

Bu devirde siyasi ilişki kurmanın veya mevcut ilişkileri güçlendirmenin başlıca yollarından birisi, diplomatik evliliklerdi. Tuğrul Bey ve diğer hanedan mensupları fethettikleri ülkelerin emirleri veya komşu hükümdarlarla bu tür evlilikler gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Tuğrul Bey Harizm'i fethettiklerinde, Harizmşâh'ın dul karısı Altuncân Hatun ile evlenmişti. Bağdad seferi sırasında da Sultan'ın yanında bulunan bu Hatun, ölümünden önce (1060 yılı sonu), Sultan'a "Dünya ve âhiret şerefine nail olması için" Halife'nin kızı ile evlenmesini vasiyet etmişti.

Tuğrul Bey, muhtemelen daha önceden kararlaştırmış olduğu üzere, Rey kadısını Halife'ye elçi olarak gönderip kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Fakat Abbâsoğulları kızlarının yabancılarla evlendirilmesi âdeti olmadığı gerekçesiyle teklif

reddedildi. Ancak Tuğrul Bey vazgeçmek niyetinde değildi. Veziri Amidülmülk Kündürî başta olmak üzere, pek çok ileri gelen kimse Halife nezdinde, meseleyi çözmek için elçilik görevinde bulundu. Hattâ din âlimleri de şeri bakımdan konuyu münakaşa ettiler. Halife bir ara, sultanı oyalamak niyetiyle şartlı olarak olumlu cevap verdikten sonra vazgeçti. Bunun üzerine Tuğrul Bey, fiilî hâkimiyetinin doğal sonucu olarak gördüğü bu evliliğe razı gelmeyen halifenin ve adamlarının tüm iktalarına ve tahsisâtlarına el koydurdu. Nihayet iki yıldan fazla süren bu gerginlik, halifenin çaresiz Tuğrul Bey'e boyun eğmesi ile sona erdi. Nikâhı daha önce vekiller aracılığı ile Tebriz'de kıyılmış olan Sultan, 1063 yılı başında düğün için Bağdad'a hareket etti. 18 Şubat'ta başlayıp bir hafta süren bu muhteşem Türk düğününün anısına, üzerinde Tuğrul Bey'in kabartma resminin ve hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işaretlerinin bulunduğu hatıra bir madalyon da basıldı. Gelini alıp Rey'e dönen Tuğrul Bey, bu evlilik yoluyla halifelik kurumu üzerinde, el-Kâim Biemrillah'ın kabullenmekte güçlük çektiği statüsünü pekiştirmiş oldu.

ŞEHZÂDE İSYANLARI

Yarı göçebe hayat tarzına uygun olarak örgütlenen Bozkırlı Türk Devleti'nin, sık sık taht kavgaları ile sarsılıp hanedân değişikliklerine ve zaafa sebep olan bazı idarî gelenekleri vardı. Bunlardan biri, arkalarında binlerce insan gücünün desteği olan boy beylerinin, boylar birliği esasına göre kurulan devlet nezdindeki temsil güçleri dolayısıyla, mevcut birliği bozup yenisini yapabilecek ağırlığa sahip olmaları idi. Bahsedilen yapının da beslediği ikinci bir mesele ise, hanedanın bütün erkek mensuplarının tahtta hak sahibi oldukları anlayışı idi. Bu iddianın dayanağı ise, daha önce de söz edildiği gibi, Tanrı tarafından yeryüzünü idare etmekle görevlendirilmiş olan Türk kağanına bu lütfun bir işareti olarak verildiği kabul edilen "Kut" anlayışı idi. Tanrı tarafından kağana bahşedilmiş olan bu özel güç kaynağının, kan yoluyla geçtiğine inanıldığı için, kağanın soyundan gelen her erkek fert böyle bir hak iddiasında bulunabilmekteydi. Bu uğurda mücadeleye giren hanedân mensupları, ihtiyaç duydukları askeri ise devleti teşkil eden boylardan sağlamakta idiler. Türk Devleti'nde ölen hükümdarın yerine, büyük veya küçük oğulun geçmesi gibi bazı uygulamalar bulunmasına rağmen, Kut inancı dolayısıyla iyi işleyen bir verâset hukuku oluşmamıştır.

Sultan Melikşah dönemine kadar, büyük ölçüde bozkırlı devlet özelliklerini yaşatan Selçuklular da, doğal olarak aynı gelenekleri sürdürdüler. Bununla birlikte çok meşakkatli bir kuruluş serüveni yaşamış olan Selçuklu ailesi, Dandânakân'dan sonra toplanan kurultayda bunun değerinin farkında olarak aralarındaki dayanışmayı bozmamak üzere sözleşmişlerdi. Ancak aynı kurultayda ortaya konulan yapılanma modeli, o gün değilse bile daha sonra emsâl gösterilerek, yeni mücadelelere kapı aralayacak türden bir uygulama idi. Türk Tarihi'nde daha önce örneği olmayan bir şekilde, Çağrı Bey ile Musa Yabgu'ya bugün kesin olarak bilmediğimiz sebeplerden ötürü tanınan hükümranlık hakkı, bir ölçüde bu tür çatışmalara zemin hazırlamıştır.

Ancak bu mücadelelerin sebebinin, ülkenin hânedanın ortak malı sayılması dolayısıyla, adetâ toprakların paylaştırılması olduğu şeklindeki yorumlar çok isabetli değildir. Çünkü bu taht kavgalarına katılanların neredeyse tamamı, kendisi için ayrı bir hâkimiyet alanı açmayı değil; doğrudan tahtı ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Nitekim içlerinden bunu başarıp tahta geçenlerin hiç birisi ne ülkeyi birileri ile paylaşmış; ne de kendisine karşı bir taht mücadelesi olduğunda "ülke hânedanın

ortak malıdır" demeyip böldürmemek için mücadele etmişlerdir. Zira Türk Devleti'nde Mete Han döneminden beri merkeziyetçi bir yapı hedeflenmiştir. Siyasî ve idarî bazı zaafların etkisiyle zaman zaman ülke toprakları ve siyasî iktidar parçalansa da, bölenin meşrû sayılmadığını, bunun olağan dışı bir durum olduğunu unutmamak gerekir.

SIRA SİZDE 4

Türk Devletinde hanedân değişikliklerine ve bazen parçalanmaya da sebep olabilen taht kavgalarının sebebi sizce nedir?

DİKKAT

Türk Tarihinde örneği olmadığı daha önce de ifade edilen, Tuğrul Bey'in saltantı dışında Çağrı Bey ile Musa Yabgu'ya tanınan hakların, yani müstakil olarak hüküm süreceği topraklar ve kendi adına para kestirmek, hutbe okutmak gibi yetkileri hâiz bir idarî yapılanma örneği ile karşılaşmaktayız. Oysa Tuğrul Bey'in maiyetinde kalarak batı yönünde devletin daima önünü açan fetihleri gerçekleştiren Kutalmış ile İbrahim Yinal, benzer imtiyazlardan mahrum kalmışlardı.

İbrahim Yinal'ın İsyanları

İbrahim Yinal ilk kurultayda başka bazı hanedan mensupları ile birlikte, fetihlerin genişletilmesi göreviyle Tuğrul Bey'in maiyyetinde yer almıştı. Bu çerçevede devletin ilk iki başşehri Nişabur ve Rey dâhil olmak üzere, Irak-ı Acem (Cibâl) bölgesi İbrahim Yinal tarafından fethedilmişti. Ancak Tuğrul Bey bu fetihlerden sonra bu toprakları ona bırakmamıştı. Bir yanda Çağrı Bey, Musa Yabgu ve Kavurt Bey örnekleri varken, İbrahim Yinal ve Kutalmış gibi hanedan üyeleriyle ilgili tutumu, Tuğrul Bey'in hiç olmazsa kendi sahasında kuvvetli bir merkeziyetçi yapı oluşturmak istemesi ile açıklanabilir. Ayrıca her ikisinin de, tahta çok yakın kudretli şahsiyetler oldukları için kontrol altında tutulmak istendiği söylenebilir.

İbrahim Yinal bu uygulamadan duyduğu rahatsızlığı, Pasinler (Hasankale) Zaferi dönüşünde açıkça ortaya koydu. Sultan'ın bu büyük zafer için şükran ifadesi olarak kendisine vermek istediği 400.000 dinarı kabul etmeyerek, fetih hakkı olarak toprak istedi. Hemedan ve Cibâl'in diğer şehirlerini hâkimiyetine alma isteği, şüphesiz Tuğrul Bey'in hedefleri ile çatışmakta idi. İbrahim Yinal'in bu şehirleri teslim etmesi yolundaki talebi reddetmesi onu Sultan ile karşı karşıya getirdi. Bu arada kestirdiği iki parada Tuğrul Bey'in adının olmaması bir başkaldırının işareti olmalıdır. Neticede Hemedan önünde meydana gelen savaşta İbrahim Yinal ağabeyisine yenildi (1050). Tuğrul Bey devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olan kardeşini affetmekte tereddüt etmedi. Hattâ onu, ikta edeceği yere gitmek veya yanında kalmak konusundaki seçimde serbest bıraktı. İbrahim Yinal güven tazelemek ve daha fazla şüphe çekmemek için sultanın hizmetinde kalmayı yeğledi.

Bundan sonra bir dönem artık adı sık geçmeyen İbrahim Yinal, 1055 yılında Bağdad seferi sırasında yeniden Tuğrul Bey'in hizmetinde sahneye çıkar. Bununla birlikte Besâsirî'ye karşı yardıma çağırıldığında ağır davrandığı ve ikta toprağı istediği de bilinmektedir. Tuğrul Bey'in ona, Besâsirî'ye ait Rahbe'yi alırsa kendisine ikta edeceği vaadi İbrahim Yinal hoşnut etmedi. Nitekim Sultan böyle kritik bir zamanda mesele çıkmaması için ona Musul valiliğini verdi. Yine de Tuğrul Bey Bağdad'a döndükten sonra Musul'dan ayrılıp Cibâl'e gitmeye yeltendi. Halife ve Tuğrul Bey'in araya girmesiyle geri döndü. Besâsirî-Fatimî tehlikesine rağmen Musul'dan izinsiz ayrılmaya kalkışması isyan olarak algılanmıştı. Ancak kritik şartlar

düşünülerek üzerine gidilmedi ve kalmaya ikna edildi. Bu durum Besâsirî ile Kureyş'in Musul'u kaşatmasına fırsat verdi ve dört ay sonra şehir düştü. Tuğrul Bey sefere çıkarak ikinci defa Musul'u kurtardı. Fakat İbrahim Yinal'ın Fatımî halifesi ve Besâsirî ile bağlantı halinde Cibâl'e gitmekte olduğunu haber alınca takipten vazgeçerek Hemedan'a doğru yola çıktı.

DİKKAT

İbrahim Yinal ve daha sonra başka Selçuklu şehzâdelerinin de zaman zaman Fatımî ve şiîlerle işbirliği teşebbüslerinin inanç tercihleri ile ilgili olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Selçuklu sultanına ve dolayısıyla onun himayesinde bulunan sünnî halifeye karşı girişilen isyan hareketlerinde, siyasî şantaj ve restleşme aracı olarak kullanılmıştır.

Cibâl'e varan İbrahim Yinal, durumunu güçlendirmek için Türkmenler'den asker toplarken, kuvvetlerinin bir kısmını da şiî taarruzuna karşı Irak'ta bırakmış olan Tuğrul Bey, daha az bir kuvvetle ondan önce Hemedan'a ulaştı. Fakat kardeşi Ertaş'ın oğulları Ahmed ile Muhammed'in de desteğini alan İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'i Hemedan yakınında yenilgiye uğrattı. İç kaleye çekilen ve dört ay kadar süren muhasara boyunca çok kritik günler geçiren Sultan, Bağdad'a eşi Altuncân Hatun ve veziri Amidülmülk Kündürî'ye ve Çağrı Bey'in oğullarına acil yardım çağrısında bulundu. Başta Hatun ve Çağrı Bey'in oğulları Kavurt, Alp Arslan ve Alp Sungur Yakutî'nin yetişmesi üzerine İbrahim Yinal kuşatmayı kaldırıp savaşarak çekilmek zorunda kaldı. Nihayet Rey şehri önlerinde meydana gelen son savaşı kaybetti ve Alp Arslan tarafından yakalandı. İbrahim Yinal, bir yandan Tuğrul Bey ve saltanatı için arz ettiği ciddi tehlike ve Selçuklular'ın takip ettiği sünnî siyasetin tersine Fatımîler'le işbirliğine girişmesi sebebiyle bu defa affedilmeyip bertaraf edildi. İki yeğeni ile birlikte **yay kirişi ile boğdurulmak** suretiyle öldürüldü (23 Temmuz 1059).

Tanrı vergisi bir lütûf olan kut dolayısıyla, hanedan mensuplarının mukaddes sayılan kanlarının akıtılması yasaktı. Bu yüzden şehzâdeler öldürülürken, hâkimiyet sembolü olan kendi yaylarının kirişi ile boğdurulurlardı. Aynı gelenek Moğollar'da da mevcut idi.
Kaynak: Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Fuat Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedân Âzasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I (1944), 1-9

Kutalmış'ın İsyanı

Kutalmış hatırlanacağı üzere, Selçuk Bey'in Arslan Yabgu'dan olan torunu idi. Babası Gazneli Mahmut tarafından Kalincâr kalesine hapsedildikten sonra, Yabgulu Oğuzlar'ın aksine Çağrı ve Tuğrul Beyler'e katılmayı tercih etmişti. Devletin kuruluşu ve ilk fetihler sırasında da yaptığı büyük hizmetlerle öne çıktı. O da İbrahim Yinal gibi, doğrudan Sultan'ın maiyyetinde olup, kendine ait bir hâkimiyet alanı yoktu. Kutalmış da Bağdad seferi sırasında Tuğrul Bey'in yanında bulunuyordu. Hattâ 1057 yılı başında Besâsirî'yle girdiği savaşta yenilmiş bu yüzden sultan tarafından tekdir edilmişti. Tuğrul Bey'in bu yüzden Musul seferine çıktığı aynı yıl içerisinde, Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin Huzistân civarında bir isyana kalkıştı. Ancak bu hareket kolaylıkla bastırıldı. Kutalmış'ın bu olaydan sonra, 1058 yılı başında Bağdad'da Tuğrul Bey adına yapılan törenler sırasında hâlâ onun yanında olduğu tespit edilmektedir.

Kaynaklarda fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Kutalmış'ın da, kardeşi Resul Tegin'in de 1058 yılı sonunda isyan eden İbrahim Yinal ile işbirliği hâlinde oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Çağrı Bey'in oğulları dışındaki hanedân üyelerinin bir şekilde memnuniyetsizler tarafında yer aldıkları ve zaman içerisinde etkisiz hâle getirildikleri görülecektir. İbrahim Yinal'ın öldürülmesinden sonra da kardeşiyle birlikte mücadeleye devam eden Kutalmış, yenilince (Mayıs 1061) Cibâl'de Girdkûh kalesine sığındı. Kutalmış bu sırada halifenin kızıyla evlenme meselesiyle meşgûl olan Tuğrul Bey'in Humartekin komutasında gönderdiği kuvvetleri bozgu-

na uğrattı. Bunun üzerine meseleyi halletmek görevi vezir Amidülmülk Kündürî'ye verildi. İki yıla yakın bir süre kuşatma altında kalan ama teslim de olmayan Kutalmış, sonunda anlaşma istemeye mecbur kaldı (Haziran 1063). Ancak Tuğrul Bey'in ölüm haberi gelince vezir aceleyle Rey'e döndü. Kutalmış bunun üzerine Tuğrul Bey'in yerine tahta geçmek amacıyla mücadeleye devam etti.

DİĞER OLAYLAR

Burada kısaca Tuğrul Bey'in hâkimiyet alanı dışında, yani Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun idaresinde kalan bölgelerde meydana gelen olaylar sözkonusu edilecektir. Devlet kurulurken Merv'den Nişabur ve Herat sınırına kadar Horasan'ın önemli bir kısmı kendisine verilen Çağrı Bey'in, büyük oğul olmasına rağmen; taht konusunda çok sevdiği ve çocuğu olmayan kardeşi lehine fedakârlıkta bulunduğu söylenebilir. Tuğrul Bey'in yerine kendi oğullarının geçeceği ve kurultayda elde ettiği imtiyazlı konum da bu kabulü kolaylaştırmış olmalıdır.

Çağrı Bey'in merkezi Belh şehri olan Toharistan'ı ele geçirmesinden sonraki en önemli faaliyeti, 1043 yılında Tuğrul Bey'le birlikte Harizm'i zabt etmeleridir. Daha sonra Toharistan meliki olan oğlu Alp Arslan ile Ceyhun'u aşıp Tirmiz'i ele geçirince Karahanlılar ile anlaşmazlığı düştüler. Karahanlı Tamgaç İbrahim Han, Halife nezdindeki şikâyetinden bir sonuç alamadı. Çünkü Halife zaten Selçuklular'ın denetimi altında bulunuyordu.

Çağrı Bey'in başlıca rakibi Gazneliler idi. Dandânakân'dan sonra bir çırpıda büyük topraklar kaybedilmiş olmasına rağmen; Sultan Mesud'un yerine geçen oğlu Mevdud'un kısa saltanatı zamanında Gazneliler Selçuklular'a karşı oldukları yerde tutunma imkânı elde ettiler. Bundan sonraki Selçuklu-Gazneli savaşları sonuçsuz sınır çatışmalarına dönüştü. 1059 yılında Gazne sultanı İbrahim b. Mesud zamanında, Selçuklular'la Hindikuş Dağları'nı sınır kabul eden ve evlilik yoluyla münasebetleri iyileştiren bir barış anlaşması imzalandı. Çağrı Bey'in Kirman'a tayin edilen oğlu Kara Arslan Kavurt da, günümüze kadar ulaşan paralarından anlaşıldığına göre, babasına tâbi bulunuyordu. 1059 yılında 70 yaşı civarında vefat eden Çağrı Bey'in topraklarının idaresi oğlu Alp Arslan'a intikal etti. Ancak Tuğrul Bey, İbrahim Yinal isyanını bastırdıktan sonra, onun oğulları ile ilgili tayinler yaptı ve Alp Arslan'ı da doğrudan kendisine bağladı. Buradan da Tuğrul Bey'in Dandânakân'dan sonra yapılan merkeziyetçiliğe aykırı bölüşümden ilk fırsatta geri dönmek istediği açıkça anlaşılmaktadır.

Çağrı Bey'in münasebette bulunduğu diğer bir isim amcası Musa İnanç Yabgu idi. Kuruluş sürecinde Selçuk Bey'in hayattaki en büyük oğlu olmak bakımından yeğenlerinden daima saygı görmüştü. Kurultayda da Herat merkez olmak üzere Gazneliler'den zabt edeceği toprakların hâkimiyetini ve kendi adına para basma hutbe okutma yetkilerini içeren imtiyazlı bir konum elde etmişti. Nitekim Musa İnanç Yabgu önce Herat', arkasından Sistân'ı ve Büst'ü ele geçirdi. Oğlu Böri ile yeğeni Ertaş onun tâbileri idiler. Fakat yaşının ilerlemiş olması onun hanedânın diğer mensuplarının, özellikle de Çağrı Bey kolunun baskısına uğramasına sebep oldu. Nitekim 1056 yılında Çağrı Bey'in amcasının toprağı olan Sistân'a girmesi, ancak Tuğrul Bey'in sert müdahalesi ile önlenebilmişti. Hâkimiyet alanı giderek daralmakla birlikte, Tuğrul Bey öldüğünde hayatta olan Yabgu, taht mücadelesine girmekten de geri kalmamıştır.

Tuğrul Bey'in Ölümü

Tuğrul Bey, uğrunda yıllarını harcadığı Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile evlendikten sonra, onu Bağdad'dan götürmeyeceğine dair söz vermiş olmasına rağmen, gelini de alarak başkenti Rey'e döndü. Daha önce de öldüğü şeklinde dedikodulara sebep olacak kadar hastalıklar geçirmiş olan Tuğrul Bey'in buna rağmen hiçbir ilaç kullanmadığı kaydedilmektedir. Rey'e dönünce, son yıllardaki sürekli yorgunluk ve sıkıntıların da etkisiyle yeniden hastalandı. Sürekli burnu kanayan Sultan, havasının iyi geleceği düşüncesiyle Rey'e bağlı bir köye götürüldü. Ancak ağırlaşınca taht-ı revanla, Rey dışındaki yazlık saraya nakledildi ve 4 Eylül 1063 Cuma günü 70 yaşında iken vefat etti. Hastalığı ağırlaşınca, Çağrı Bey ölümünden sonra evlendiği onun dul hanımından olan yeğeni ve üvey oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etti. Geçici olarak saraya defnedilen Tuğrul Bey, Alp Arslan tarafından Rey'de Künbed-i Tuğrul'a nakledildi.

Kaynakların üstün vasıflarıyla methettiği Tuğrul Bey, gerçekten de milletini bir boy teşkilâtından, belki dedesi Selçuk Bey'in de hayali olan bir imparatorluğa yükseltti. Bundan daha da önemli olarak, soydaşlarının en hayati ihtiyacı olan yeni bir yurdun kapılarını araladı. Tuğrul Bey şüphesiz üstün askerî, siyasî ve insanî vasıfları ve hâlen yaşamakta olan büyük eseri ile tarihe mâl olmuş eşsiz bir şahsiyetti. "*Kendime bir saray yapar da yanına Allah'ın evini inşa etmezsem utanırım*" diyecek kadar dindar bir insan olan Tuğrul Bey, âlimlere de büyük saygı gösterirdi. 23 yıl süren yorucu saltanatı boyunca Bağdad'da Tuğrul Beg Şehri, başka şehirlerde cami, medrese, saray gibi pek çok eser de inşa etmiştir.

Özet

Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemindeki idarî yapılanmasının özelliklerini açıklayabilme

1040 yılında Gazneliler'e karşı kazandıkları Dandânakân savaşından sonra devlet kuran Selçuklular, Tuğrul Bey'i sultan ilân ettiler. Kurultayda ayrıca diğer hanedân üyelerine de bazı görev ve yetkiler verildi. Ailenin en büyüğü olan Musa İnanç Yabgu ve Çağrı Bey, kendilerine ait topraklarda, kendi adlarına para basıp hutbe okutmak şartıyla, bir nevi bağımsız hüküm sürme yetkisi kazandılar. Kutalmış, İbrahim Yinal, Alp Sungur Yakutî, Resul Tegin ve Hasan gibi önde gelen şehzâdeler ise Tuğrul Bey'in hizmetinde fetihleri genişletmekle görevlendirildiler.

Devletin kuruluş döneminde yaşanan başlıca siyasî olayları kavrayabilme

Bu çerçevede ilk fetihler doğal olarak devletin başkenti Nişabur'dan Orta ve Batı İran'a; Merv'den Harizm ve Maveraünnehir'e doğru olacaktı. Selçuklu yöneticileri öncelikle hisselerine bölgelere yerleştikten sonra fetihlere giriştiler. Çağrı Bey ve Musa Yabgu, öncelikle Gazneliler istikametinde ilerlediler. Horasan'a ilave olarak Toharistan, Sistan ve Kirman alındı. Tuğrul Bey Taberistan'ı aldıktan sonra iki kardeş birlikte, Cend hâkimi Şah-Melik'in ele geçirdiği Harizm'i aldılar. İbrahim Yinal ise mahallî hânedanlar elinde parçalanmış bulunan İran'da başarılı fetihlerde bulundu. Başkent onun fethettiği Rey'e nakledildi. Hemedan ve diğer Irak-ı Acem şehirlerinin fethi ile Selçuklular, Abbasî Halifeliği bölgesine girdiler. Öte taraftan Azerbaycân'a kadar yayılan Oğuzlar, Bizans sınırlarına dayandılar.

Selçuklu Devleti batı istikametinde İslâm Dünyası ve Bizans olmak üzere iki ayrı hedefe yönelecektir. Devletin kurulması üzerine Ceyhun'u aşıp yurt bulmak ümidiyle Horasan'ı dolduran ve ister istemez islâm ahaliyi incitmekte olan Oğuz göçleri Bizans topraklarına yönlerdirildi. Kutalmış, İbrahim Yinal, Şehzade Hasan gibi ileri gelenler ve Selçuklu sultanın da bizzât öncülük ettiği bir süreç başladı. 1048'deki Hasankale zaferi göçlerin önünü ve Bizansla da ilk diplomatik temasın önünü açtı. 1054 yılında Anadolu'ya sefer yapan Tuğrul Bey, Van Gölü çevresinde fetihlerde bulundu.

Selçuklu Devleti'nin İslâm Dünyasında üstlendiği rolü ve Abbasî Halifeliği ile ilişkilerini, siyaset felsefesi açısından açıklayabilme

Bu arada Abbasî Halifesi el-Kâim Biemrillah, neredeyse yüzyıldır Bağdad'ı baskı ve kontrol altında tutan şiî Büveyhoğulları'na karşı Tuğrul Bey'den yardım istedi. 1055 yılı sonunda Bağdad seferine çıkan Tuğrul Bey, şehre girişinden önce adına hutbe okunup, saygıyla karşılandı. Ancak Büveyhîlerin Türk askerlerinin komutanı Arslan Besâsirî ve şiî halk Selçuklu askerlerine tepki gösterdiler. Bunun üzerine Hüsrev Firuz'u yakalayıp hapseden Tuğrul Bey, Büveyhoğulları hanedanına son verdi. Yaptığı idarî düzenleme ile Bağdad ve diğer halifelik topraklarını doğrudan Selçuklu yönetimine bağlarken, maaş bağladığı Halifeyi de bir nevi memur konumuna getirdi. Daha sonra Fatımîler'den aldığı destekle Selçuklular'a karşı faaliyetlere girişen ve halifeyi esir alan Besâsirî ortadan kaldırıldı. Tuğrul Bey daha sonra, İslâm dünyasında itibar vesilesi olacağı düşüncesiyle, Halife el-Kâim'i zorla ikna ederek kızı ile evlendi.

Taht mücadelelerini idare mekanizması bakımından değerlendirebilme

Tuğrul Bey'in salatanatı döneminde uğraşmak zorunda kaldığı diğer önemeli bir mesele ise bazı hanedan mensuplarının isyanları oldu. Çağrı Bey, Kavurt ve İnanç Yabgu gibi hanedan mensuplarına tanınan imtiyazlara bakarak, İbrahim Yinal ve Kutalmış gibi iki büyük şehzâde isyan ettiler. İbrahim Yinal üçüncü teşebbüsü olduğu ve devleti zora soktuğu için öldürüldü. Ancak iki yıla yakın bir süre isyan hâlinde bulunan Kutalmış, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine de taht davasını devam ettirdi. Tuğrul Bey, 1063'te 70 yaşında Rey'de vefat etti.

Kendimizi Sınayalım

1. Büyük Selçuklu Devleti aşağıdaki yerlerden hangisinde kurulmuştur?
- a. Malazgirt
- b. Kirman
- c. Anadolu
- d. Horasan
- e. Nesâ

2. Selçuklular kuruluş döneminde aşağıdaki bölgelerden hangilerini ele geçirmişlerdir?
- a. Orta-Batı İran, Kirman-Harizm
- b. Kirman-Azerbaycân-Irak
- c. Anadolu-İran, Harizm
- d. Suriye-Filistin-İran, Kirman
- e. Taberistan-Iran, Maveraünnehir

3. **İlk** Selçuklu Bizans savaşı aşağıdaki tarihlerden hangisinde olmuştur?
- a. 1048
- b. 1040
- c. 1071
- d. 1045
- e. 1054

4. Pasinler Savaşı ile ilgili olarak aşağıdaki eşleştirmelerden hangisi doğrudur?
- a. 1040, Selçuklu-Gazneli
- b. 1071 Selçuklu-Gazneli
- c. 1048 Selçuklu-Bizans
- d. 1054 Selçuklu-Bizans
- e. 1048 Selçuklu-Büveyhî

5. Tuğrul Bey'in Birinci Bağdad seferinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Bizans'ın Haleb'e saldırması
- b. Büvehoğulları'nın Mısır'ı işgâli
- c. Halife'nin Rey'i kuşatması
- d. İbrahim Yinal'ın isyanı
- e. Abbasî halifesinin Büveyhoğulları'na karşı yardım istemesi

6. Aşağıdakilerden hangisi Tuğrul Bey'in Bağdad Seferlerinin sonucu **değildir**?
- a. Büveyhoğulları'nın yıkılması
- b. Tuğrul Bey'in Halifenin ortağı ilân edilmesi
- c. Halifenin dünyevî yetkilerini resmen sultana devretmesi
- d. Fatımî halifeliğinin sona ermesi
- e. Halifelik topraklarının Selçuklu idaresine girmesi

7. Arslan Besâsirî ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır**?
- a. Büveyhîler'in Türk askerlerinin komutanıdır.
- b. Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirmiştir.
- c. Fatımî halifesinin desteği ile Selçuklularla savaşa girmiştir.
- d. Abbasî hâlifesini esir almıştır.
- e. Tuğrul Bey tarafından öldürülmüştür.

8. Şehzâde isyanlarını meşrulaştıran **en önemli** sebep aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Daha fazla toprak kazanma isteği
- b. Hükümdarların meliklere uyguladığı baskılar
- c. Kut anlayışı dolayısıyla şehzâdelerin tahtta hak sahibi oldukları inancı
- d. Ülke topraklarının bölüşülmüş olması
- e. Fatımî Halifesinin tahrikleri

9. Çağrı Bey'in mirasının düzenlemesine dair aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
- a. Toprakları bağımsız bir hükümdar olarak Alp Arslan'a bırakıldı.
- b. Toprakları Yabgu ve Alp Arslan arasında paylaşıldı.
- c. Tuğrul Bey'e bağlı olmak şartıyla, yerine Alp Arslan geçti.
- d. Kavurt Bey babasının ülkesini ele geçirdi.
- e. Ülkesi Alp Sungur Yakutî'ye verildi.

10. Tuğrul Bey ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır**?
- a. 1054 yılında Anadolu'ya sefer yapmıştır.
- b. Bağdad'a yaptığı seferlerle şiîlerin baskısına son vermiştir.
- c. İsyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ı öldürtmüştür.
- d. 1061 yılında vefat etmiş ve Cend'de gömülmüştür.
- e. Halifenin kızı ile evlenmiştir.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1.	Cevabınız yanlışsa "Devletin Mahiyeti ve İlk Fetihler" kısmını tekrar gözden geçirin.
2. a	Cevabınız yanlışsa "Devletin Mahiyeti ve İlk Fetihler" kısmını tekrar gözden geçirin.
3. d	Cevabınız yanlışsa "Türk Akınları ve Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler" kısmını tekrar gözden geçirin.
4. c	Cevabınız yanlışsa "Türk Akınları ve Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler" kısmını tekrar gözden geçirin.
5. e	Cevabınız yanlışsa "Abbasî Halifeliği ile İlişkiler" kısmını yeniden gözden geçirin.
6. d	Cevabınız yanlışsa "Abbasî Halifeliği ile İlişkiler" kısmını yeniden gözden geçirin.
7. b	Cevabınız yanlışsa "Abbasî Halifeliği ile İlişkiler" kısmını yeniden gözden geçirin.
8. c	Cevabınız yanlışsa "Şehzâde İsyanları" kısmını yeniden gözden geçirin.
9. c	Cevabınız yanlışsa "Diğer Olaylar" kısmını yeniden gözden geçirin.
10. d	Cevabınız yanlışsa "Tuğrul Bey'in Ölümü" konusunu yeniden gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Selçuklular'ın kuruluş aşamasında karşılaştıkları en mühim mesele, onyıllardır birlikte mücadele ettikleri soydaşlarının, devletin babalık vazifesi gereği yerleştirilmesi, iskân edilmesi mecburiyetidir.

Sıra Sizde 2

Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans politikasının temelinde öncelikle, Türkmenler'in yurt ihtiyacını karşılamak üzere Anadolu'nun fethi; ikinci olarak da Bizans'ın İslâm Dünyası karşısındaki ilerleyişini durdurmaktır.

Sıra Sizde 3

Aslında siyasî bir lider, yani devlet başkanı olan Halife, Büveyhoğulları döneminde bu gücünü önemli ölçüde kaybetmişti. Fakat Tuğrul Bey'in Bağdad seferinden sonra yapılan düzenlemede Bağdad bir Selçuklu vilâyeti hâline gelirken, kuruma saygıda kusur edilmemekle birlikte, halife devletin maaşlı bir memuru durumuna düşmüştü.

Sıra Sizde 4

Türk Devletinde iktidar kavgalarına ve parçalanmaya, hanedân değişikliklerine sebep olan en önemli etken Kut anlayışıdır. Hanedan mensubu her erkeğe, hâkimiyet mücadelesine girme şansı veren bu anlayış, hükümdar öldüğünde yerine veliahd tayin etmiş olsa bile, sağlıklı bir veraset kurumunun oluşmasını engellemekteydi.

Yararlanılan Kaynaklar

Agacanov Sergey (2006). **Selçuklular** (Türkçe trc. E.Necef - A.Annaberdiyev), İstanbul.

Kafesoğlu İbrahim (1972). **Selçuklu Tarihi**, İstanbul

Köymen M.Altay (1976). **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul.

Köymen M.Altay (1993). **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara.

Turan Osman (2010). **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul.

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklu Devleti'nin iç meselelerini tanımlayabilecek,
- Selçuklu Devleti'nde bu dönem yaşanan siyasî ve askerî olayları açıklayabilecek,
- Devletin yapısı ve işleyişini meydana gelen değişikliklerle birlikte açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Alp Arslan
- Türkmenler
- Romanos Diogenes
- Karahanlılar
- Gürcüler
- Fatımîler
- Anadolu
- Malazgirt
- Kavurt Bey
- Ermeniler

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Alp Arslan Zamanı

- ALP ARSLAN'IN TAHTA ÇIKMASI
- AZERBAYCÂN VE KAFKASYA SEFERİ
- ŞEHZÂDELERİN TAYİNİ VE MELİKŞAH'IN VELİAHT İLAN EDİLMESİ
- DEŞT-İ KIPÇAK VE CEND SEFERİ
- İKİNCİ KAFKASYA SEFERİ
- SURİYE VE ANADOLU SEFERİ
- MALAZGİRT ZAFERİ
- ALP ARSLAN'IN TÜRKİSTAN SEFERİ VE ÖLÜMÜ

Alp Arslan Zamanı

ALP ARSLAN'IN TAHTA ÇIKMASI

Taht Mücadeleleri

Hatırlanacağı üzere Tuğrul Bey, 1063 yılında vefat ettiği zaman kendi çocuğu olmadığından, annesiyle evli bulunduğu Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmişti. Bu sırada Girdkûh'da Kutalmış'la savaşmakta olan vezir Amidülmülk Kündürî, sultanın vefatını haber alır almaz Rey'e döndü. Süleyman'ı tahta çıkarıp adına hutbe okuttu. Askerin yeni hükümdara itaâtini sağlayabilmek için onlara pek çok ihsanda bulundu. Ancak isyanı henüz bastırılamamış olan Kutalmış başta olmak üzere, büyük amcaları Musa Yabgu ve Çağrı Bey'in diğer oğuları da taht uğrunda mücadeleye hazır idiler. Gerçekten de daha Sultan'ın hastalığı ağırlaşıp öldüğü şayiaları yayıldığı zaman bile, Alp Arslan tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Tuğrul Bey'in hayatta olduğunu öğrenince geri dönmüştü. Vezir Amidülmülk, Süleyman'ın başlıca rakibi olarak Alp Arslan'ı görüyordu. Nitekim Alp Arslan, Toharistan meliki olarak babasının hizmetinde bulunduğu sırada, Karahanlı ve Gazneliler'e karşı kazanılan başarılarda, İbrahim Yinal isyanında büyük hizmetlerde bulunmuştu. Çağrı Bey de, daha sağlığında liyakâti dolayısıyla idareyi fiilî olarak ona bırakmıştı.

Vezir Kündürî bu durumun bilincinde olarak Alp Arslan'a, bir elçi ve kendi el yazısıyla bir mektup gönderdi. Mektupta Süleyman'ın saltanatının Tuğrul Bey'in isteği olduğundan buna rıza göstermesi gerektiğini, bu tarafa gelmesi hâlinde kendisine ait olan Horasan ve Harizm'in sahipsiz kalacağını, eğer istiyorsa para gönderebileceğini; aksi takdirde üzerine kuvvet sevk edileceği bildiriliyordu. Bu tehditleri ciddiye almayan Alp Arslan, bu karışıklıklardan yararlanıp isyan eden **Huttalân ve Çağaniyân** emirleri üzerine sefere çıkarak onları bertaraf etti. Topraklarını da doğrudan Selçuklu idaresine bağladı. Alp Arslan, Kutalmış'ın hareketinden de haberdar olmakla birlikte önce, bu sırada tahtı ele geçirmek için harekete geçen, büyük amcaları İnanç Yabgu'nun üzerine Herat'a yürüdü. Yenilgiye uğratıp teslim aldığı Yabgu'yu, büyük hürmet göstermekle birlikte yerine iade etmeyerek yanında alıkoydu. Böylelikle Alp Arslan daha tahta çıkmadan önce devletin doğudaki topraklarını, asi emirleri ortadan kaldırıp, Yabgu'nun hâkimiyetine son vermek suretiyle merkezi idareye bağlamış oluyordu.

Huttelân veya Huttel, Kuzey Horasan'da merkezi Hulbuk olan Vahş ile Ceyhun nehri arasında, Türkmen atları ile meşhur eyaletin; **Çağaniyan** veya Saganiyân ise, Ceyhun'un Maveraünnehir tarafında, merkezi Tirmiz olan bölgenin adıdır.

Diğer yandan Arslan Yabgu'nun oğlu olmak hasebiyle, kendisini tahtta öncelikli hak sahibi olarak gören Kutalmış, kardeşi Resûl Tegin ve kendilerine bağlı

Türkmen kuvvetlerince desteklenen 50.000 kişilik ordusuyla, süratle Rey üzerine hareket etti. Vezirin İnanç Bey komutasında üzerine gönderdiği kuvvetleri perişan etti. Bundan sonra payitahta girip saltanatını ilân etti (Kasım 1063). İç kaleye sığınan vezir Amidülmülk, Kutalmış'la ancak Alp Arslan'ın baş edebileceğine kanaât getirerek, ona acil yardım çağrısında bulundu. Vezirden Rey'i terk etmemesini isteyen Alp Arslan, Musa Yabgu meselesini hâlleder etmez Rey'e doğru harekete geçti. Bu sırada Yunus Yinal'ın oğulları Erdem ve Erbasgan Kazvîn'de Alp Arslan adına hutbe okuttular.

Kutalmış, Alp Arslan'ın Nişabur'a vardığını öğrenince, iki ordu arasında kalmamak için Rey'den çıkarak ona doğru ilerledi. Kutalmış, Alp Arslan'ın kendisine bu mücadeleden vaz geçmesi için yaptığı çağrıyı, saltanatın babasından dolayı öncelikle kendi hakkı olduğunu söyleyerek geri çevirdi. Bu durumda savaş kaçınılmaz oldu. Damgân civarında Milh vadisinde iki Selçuklu şehzâdesinin orduları karşı karşıya geldi. Kutalmış'ın Alp Arslan'ın ordusunun hareketini zorlaştırmak için bölgeyi bataklığa çevirmesi işe yaramadı. Bugünün kendisi için uğursuz olduğuna inanan Kutalmış'ın savaşı geciktirmesi de mümkün olamadı. Sonunda iki ordu arasında vukû bulan meydan savaşında Kutalmış yenildi ve hayatını kaybetti. Kardeşi, oğulları Süleymanşah ve Mansur esir edildiler. Kutalmış'ın ölümüne ağlayıp üzülen ve yasını tutan Alp Arslan, onu Rey'de Tuğrul Bey'in yanına defnettirdi. Kutalmış'ın bertaraf edilmesine bakan Süleyman ise, ağabeyi Alp Arslan'a direnemeyeceğini anlayarak Şiraz'a çekildi. Vezir zaten Alp Arslan'ın tarafına dönmüş bulunuyordu.

Müsadere devlet memurlarının, görevleri sırasında makamlarının gücünü kötüye kullanarak haksız kazanç edindikleri gerekçesiyle, servetlerine el konulmasıdır.

Alp Arslan 23 Ocak 1064 tarihinde, başkent Rey'e girip tahta oturdu. Kutalmış olayını göz önüne alarak mücadeleye girmeyen Kavurt Bey de, geri dönerek Kirman'da Alp Arslan adına hutbe okuttu. Vezir Amidülmülk Kündürî, Alp Arslan'ın melik iken de veziri olan Nizamülmülk'ün tahrikleri sonucunda önce azledildi. Ardından taht mücadeleleri sırasında yaptığı harcamalar yüzünden suçlanarak malları **müsadere** edildi. Bir süre sonra da idam edilmek suretiyle hayatını kaybetti.

KİTAP

Selçuklu Devleti'nin idare mekanizması hakkında daha fazla bilgi için bkz. M.Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989

Abbasî Hâlifesi ile İlişkiler

Tuğrul Bey'in öldüğü haberi Bağdad'a ulaştığında, Halife'nin veziri yas ilân edip taziyeleri kabul etti. Bununla birlikte el-Kaim Biemrillah, Selçuklular'la yapılmış olan anlaşmayı Tuğrul Bey'in hayatıyla sınırlı sayarak hutbeden onun adını çıkardı. Ayrıca Selçuklu devletine tâbi olan bölge emirlerini, Selçuklu idaresinden kurtulmak konusunda istişare etmek üzere Bağdad'a çağırdı. Halife bununla da yetinmeyerek, Selçuklular'ın Irak umumî valisi (amîd) olan Ebû Said Kainî'ye, Tuğrul Bey öldüğüne göre görevinin sona erdiğini bildirdi. Bunun üzerine Bağdad'da oturmakta olduğu sarayı surlarla tahkim eden amîd, Selçuklu sarayı önünde **nevbet** çaldırmaya devam ederek, bir süre halifeye karşı direndi. Selçuklu Devleti'nin diğer görevlileri de, kendilerini güvende hissetmedikleri için onun etrafında toplandılar.

Nevbet çaldırmak, hutbe okutmak, para kestirmek gibi önemli saltanat alâmetlerinden biriydi. Bağımsız hükümdarlar günde beş ezan vakti, vasallar ise üç vakit saraylarının kapısında davul (tabl) vururlardı, buna nevbet denirdi.

Halife, Selçuklu idaresinden kurtulmak için, Irak'taki Selçuklu görevlilerini kastederek, din adamlarından müslümanların emirinin iradesine, yani halifeye karşı koyanlarla savaşılması gerektiğine dair bir fetva aldı. Hattâ başlıca görevi vergi toplamak olan amîdi tutuklayıp bu zaman içerisinde topladığı vergileri de geri aldı.

SIRA SİZDE 1

Halife'nin Tuğrul Bey'in vefatı üzerine Selçuklu idaresinden kurtulmak, yeniden siyasî güç elde etmek için aldığı başlıca tedbirler nelerdir?

Bununla birlikte Halife, Bağdad'a gelen mahallî emirlerden umduğunu bulamadı. Hattâ Musul emiri Müslim b. Kureyş'in Selçuklu sarayını ve Bağdad'ı istilâ girişimi, ancak diğerlerinin karşı koyması ile önlenebildi (Aralık 1063). Müslim'in bu teşebbüsü, siyasî ve askerî gücü büyük ölçüde zaafa uğramış olan halifeliğin bu tür müdahalelere müsait hale geldiğini gösteriyordu. Yani Musul emiri de tıpkı Selçuklular gibi, Halife'yi kendi denetimi altına almak istiyordu.

Nihayet Rey'de tahta oturan Sultan Alp Arslan, adına hutbe okutulması ve para kestirilmesi isteği ile Bağdad'a bir heyet gönderdi. Halife el-Kaim Biemrillah, Müslim'in cüretine bakarak, bu zamana kadar takip ettiği Selçuklu aleyhtarı politikanın aksine, hiç bir itirazda bulunmadan Bağdad camilerinde Alp Arslan adına hutbe okuttu (27 Nisan 1064). Bağdad'da Alp Arslan adına para kestirildi. Halife, Selçuklu elçisi ve devlet erkânının hazır bulunduğu bir toplantıda, siyasî yetkilerini sultana bıraktığı malum anlaşmayı yenilemeye mecbur oldu. Bununla ilgili menşur Sultan Alp Arslan'a gönderildi. Halife ayrıca hilatlar ve başka saltanat alâmetleri ile birlikte Alp Arslan'a kuşandırılmak üzere bir kılıç gönderdi. Sultan da çok değerli hediyelerle halifeye mukabelede bulundu.

Sultan Alp Arslan tahta oturur oturmaz, amcası Tuğrul Bey'in son günlerinde evlenip Rey'e getirdiği halifenin kızı Seyyide Hatun'u da bu elçilik heyetiyle birlikte Bağdad'a babasına gönderdi. Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği ilişkileri, Alp Arslan zamanında devletin sarsılmaz kudreti ile orantılı olarak, problemsiz bir şekilde yürütüldü. Alp Arslan kızını, ölümünden kısa bir süre önce, halifenin torunu ve veliahdı ile evlendirerek (Haziran1072) halifelik kurumuyla bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır.

AZERBAYCÂN VE KAFKASYA SEFERİ

Alp Arslan böylece devlet otoritesini, taht davacılarına ve Halife'ye karşı tartışmasız bir şekilde hâkim kıldı. Sonra da amcası zamanında olduğu gibi, batı yönünde genişleme siyaseti takip ederek, ilk olarak Rum gazasına çıktı. 1064 Şubat'ında Rey'den çıkıp Azerbaycan'a ulaşan Selçuklu ordusu, Tuğtegin adlı bir beyin kalabalık bir Türkmen topluluğu ile hizmetine girmesiyle daha da güçlendi. Uzun zamandır bu bölgede akınlarda bulunan Tuğtegin, tecrübeleri doğrultusunda Sultan'a tavsiylerde bulundu. Gürcüler'i arkada bırakarak Anadolu'ya gaza etmenin tehlikeli olacağına ikna ettiği Alp Arslan'a, kılavuzluk etme görevini üstlendi. Sultan ordusunun bir kısmını veziri Nizamülmülk ve oğlu Melikşâh idaresinde Nahcivan'da bıraktıktan sonra Gürcistan'a girdi. Tiflis-Çoruh arasında Şavşat'a kadar pek çok kaleyi fethetti. Gürcü kralı IV. Bagrat, Selçuklu ordusunun bu ilerleyişi karşısında canını güçlükle kurtardı. Lori bölgesi Ermeni prensi, Alp Arslan'a kızını vermek suretiyle onun dostluğunu kazandı. Bağlılığını bildirdikten sonra Sultan'ın izniyle ülkesine döndü. Selçuklu ordusu harekâta devamla Ardahan'ın kuzeydoğusunda bulunan Ahalkelek'i fethetti.

Bu arada Melikşah ve Nizamülmülk de, Aras Nehri boyunca ilerleyerek önce Anberd'i, arkasından Sürmeli'yi fethettiler. Henüz 12 yaşı civarında bulunan Melikşah komutasında ilerleyen Selçuklu ordusu, Meryem-nişîn kalesini kuşattı. Burası sağlam surları ve göl kıyısında (Gökçe Göl) bulunması dolayısıyla çok muhkem bir kale idi. Nizamülmülk gemiler ve kayıklar yaptırarak kuşatmayı şiddetlendirdi. Selçuklu askerleri yanaştırılan merdivenlerle surlara tırmandılar. Selçuklu ordusu çok kayıp vermesine rağmen sonunda, bir rivayete göre, gece meydana gelen depremde yıkılan doğu surlarından şehre girmeye muvaffak oldu.

Bundan sonra Selçuklu ordusu birleşerek Sepidşehr ve Lal (Allaverdi) şehirlerini çok şiddetli savaşlarla ele geçirdi. Gürcü meliki Gurgen sultana elçi yollayarak anlaşma istedi. İsteği kabul edilerek Selçuklu Devleti'ne bağlandı.

Ani'nin Fethi

Selçuklu ordusu yoluna devamla Kars-Ani bölgesinden Anadolu'ya girdi. Alp Arslan bu güzergâh üzerinde bulunan iki kale ahalisinin müslümanlığı kabul etmesinden sonra, Ani önüne gelerek şehri kuşattı. Vezir Nizamülmülk buradan Halife'ye bir fetihnâme göndererek, Sultan'ın bu zamana kadarki başarılarını sayıp Bizans ucundaki Ani'nin kuşatıldığını bildirdi. Ani, Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniler'i iç bölgelere tehcir politikası çerçevesinde, Bizans tarafından ilhâk edilmiş olup Bizanslı bir vali ve garnizon komutanı tarafından korunuyordu. Son derece müstahkem bir şehir olan Ani üç taraftan Arpaçay Nehri, diğer taraftan ise her birinin üzerinde kaleler bulunan dağlarla çevrili idi. Bu dağlık taraf ayrıca Arpaçay'dan bağlanan sularla doldurulmuş bir hendekle de tahkim edilmişti. Sultan Alp Arslan şehrin karşısında ordugâhını kurunca, ekinlerin ve su kanallarının korunması ile görevli Bizans askerleri onları bölgeden çıkarmak istediler. Ancak savaşmaya cesaret edemeyerek çekildiler. Bundan sonra şiddetli bir muhasara başladı. Şehrin nisbeten alçak bir kesimine yanaştırılan ahşap bir burçtan mancınık ve okçularla hücûm edilmesine rağmen başlangıçta bir gelişme kaydedilemedi. Hattâ geri çekilmek bile düşünülürken, Ani'nin savunmasından sorumlu komutanların iç kaleye çekilmesi ahâlinin direncini kırdı. Yeniden saldırıya geçen Selçuklu ordusu saman ve toprak çuvallarıyla hendeği doldurmak suretiyle Ani'ye girdi. Onbinlerce insanın toplanmış olduğu ifade edilen şehirde pek çok esir ve ganimet alındı (16 Ağustos 1064). İç kale de çetin bir direniş göstermekle birlikte müdafiler, Sultan'ın bizzât kumanda ettiği saldırılar sonucunda, çaresiz **cizye** ödemeyi kabul ederek teslim oldular.

Cizye, İslâm devletlerinde müslüman olmayan ahâliden alınan baş vergisine denir.

O çağda çok sayıda kilisesi ile meşhur olan Ani'nin fethi İslâm Dünyası'nda büyük bir sevinç yarattı. Halife bu vesile ile tebrik mektubu gönderdiği Alp Arslan'a Ebûlfeth (Fethin babası) unvanı verdi. Alp Arslan şehri Şeddadî emiri Menuçehr'in idaresine bıraktı. Ani'nin savunma, imar ve inşası için gerekli tedbirleri aldı; camiler inşa ettirdi. 20 Ağustos Cuma günü, Fethiye adıyla camiye çevrilen katedralde Cuma namazını kılan Sultan, ertesi gün buradan ayrılarak 40 km. kadar batıda bulunan Kars önlerine geldi. Şehrin hâkimi Ermeni prensi Gagik, Sultan'ın isteği üzerine huzuruna çıktı. Siyah elbiseler içerisinde gelen Gagik, "Tuğrul Bey öldüğünden beri yas tutmakta olduğunu" beyan ederek Alp Arslan'ın gönlünü kazandı. Sultan kendisine bağlılık bildiren Ermeni prensi Kars'a geri gönderdi. Ancak Ani örneğine bakarak gelecek endişesine düşen Gagik, kısa bir süre sonra Kars'ı Kayseri çevresinde bazı yerler karşılığında, Bizans İmparatorluğu'na terk etti.

K İ T A P

Ani hakkında daha fazla bilgi için bkz. M.Fahrettin Kırzıoğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982

ŞEHZÂDELERİN TAYİNİ VE MELİKŞAH'IN VELİAHT İLÂN EDİLMESİ

Aslında Kafkasya ve Anadolu'da başarılı bir sefer yürütmekte olan Alp Arslan, Kirman meliki olan kardeşi Kavurt'un isyan ettiği haberini aldı. Bunun üzerine aceleyle Kars'tan ayrılmak zorunda kaldı. Gerçekten de amcazâdesi Erbasgan ile işbirliği yapan Kavurt, Alp Arslan'a bağlı Şebânkâre emiri Fazlûya'yı mağlup edip Şi-

raz'ı işgâl etti. Sultan bunun üzerine süratle Kirman üzerine yürüdü. Kavurt Bey'in sığındığı kaleden çıkarak af dilemesi üzerine mesele çözülmüş oldu.

Buradan Merv'e gelen Alp Arslan, komşu hükümdar ve emirlerin de hazır bulunduğu muhteşem bir düğün töreni ile bazı çocuklarını evlendirdi (Eylül 1065). Arslanşah'ı Gazne sultanı İbrahim'in kızı ve kendi kızını da İbrahim'in oğlu ile evlendirdi. Ayrıca Alp Arslan'ın daha melik olduğu dönemde Karahanlı İbrahim Tamgaç Han'la yaptığı anlaşmaya göre, oğlu Melikşah'ı Han'ın kızı **Terken Hatun** ile kendi kızını da yine Han'ın oğlu Şemsülmülk Nasr ile evlendirdi. Sözkonusu evlilikler diplomatik bakımdan çok önemli idi. Bu düğünler vesilesi ile Merv şehri de baştanbaşa donatılmıştı.

Terken, bu Hatun'un özel ismi olmayıp, Karahanlı melikelerine verilen Türkçe bir unvandır. Selçuklu hükümdarlarıyla evlenen başka Karahanlı prensesleri de bulunmakla birlikte, Melikşah'ın hanımı olan Terken Hatun meşhur olmuştur.

Sultan Alp Arslan bu merasimden sonra, yine görkemli bir törenle oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etti. Veliahtının atının dizginini bizzât tutan Alp Arslan onu mücevherlerle işlenmiş altın bir tahta oturttu. Orada hazır bulunan herkesten ona itaat konusunda yeminle söz aldı. Sultan daha sonra oğlunun veliahtlığını Halife'ye de onaylattı. Melikşah'ın adının kendisinden sonra hutbelerde okunmasını emretti.

Alp Arslan daha sonra bazı oğulları ile hanedan mensuplarını ülkenin çeşitli yerlerine tayin etti. Daha önce Herat'ı elinden alıp özel statüsüne son verdiği büyük amcaları İnanç Yabgu'yu Mazenderân'a, tahttan indirdiği kardeşi Süleyman'ı Belh'e, oğullarından İlyas'ı Çağanıyan'a, Arslan Argun'u Harizm'e, Arslanşah'ı Merv'e, Ertaş (İbrahim Yinal'ın kardeşi)'ın oğlu Mesud ve Mevdud'u da Bagşur ve İsfizar'a tayin etti. Bu hanedan mensupları, kuruluş sırasında Çağrı Bey'e, İnanç Yabgu'ya, hattâ Kavurt'a tanınan yetkilere sahip olmadıkları için, merkeziyetçiliğe aykırı bir durum yoktu. Bu görevlendirmeler yönetimde sorumluluk paylaşımı (ülüş) geleneği çerçevesinde yapılmış olup, böylece meliklerin idarî tecrübe kazanması amaçlanıyordu. Şehzâdelerin çıkardığı isyanları, ülkenin hanedanın ortak malı sayıldığı için bir nevi pay almaya yönelik girişimler olarak görmek doğru değildir. Çünkü bunlar küçük bir alanda bağımsızlık kazanmayı değil, Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmeyi hedeflemişlerdir.

Alp Arslan'ın şehzâdeleri ülkenin çeşitli yerlerini idare etmekle görevlendirmesini mahiyeti bakımından değerlendiriniz.

SIRA SİZDE 2

DEŞT-İ KIPÇAK VE CEND SEFERİ

Sultan Alp Arslan bu merasim ve düzenlemeleri yaptıktan sonra, 1065 yılı sonunda büyük bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçip, Aral Gölü ve Hazar Denizi sahilinden dolaşarak Oğuzlar'ın yurtlarından olan Mankışlağ'a girdi. Bu seferin amacı gayrı müslim Türkler'le işbirliği ederek ticaret yollarının güvenliğini bozan Kıpçak ve Türkmenler'i cezalandırmaktı. Bu havalinin İdil bölgesi ile bağlantılı canlı bir ticaret hayatı vardı. Bu akışın bozulması doğal olarak Selçuklu Devleti'nin ekonomisini de olumsuz şekilde etkilemekte idi. Sultan Alp Arslan, Kıpçak reisini mağlup edip itaât altına aldı. Buradan Aral'ın kuzeyine ve sonra doğusuna yöneldi. Bu bölgelerde yaşayan göçebeleri de kendisine bağladıktan sonra ata yurdu Cend'e vardı. Muhtemelen Kıpçaklar'dan olan Cend emiri Alp Arslan'ı hediyelerle karşılayarak hürmet gösterdi, ona bağlılığını bildirdi. Alp Arslan büyük dedesi Selçuk Bey'in Cend'de bulunan mezarını da büyük bir saygıyla ziyaret etti. Artık Selçuklular'ın bir uç şehri olan Cend'in hâkimiyetini oğlu Melikşah'a verdi. Böylece Selçuklular'a bağlı olan Harizm'in doğu ve batısındaki yerler de topraklarına katılmış oldu. Bu seferle bölgenin ve ticaret yollarının güvenliğini sağlayan Sultan Harizm'e, oradan da Merv'e döndü.

1067 yılında bir kez daha Kavurt Bey'in isyanıyla karşılaşan Alp Arslan yeniden Kirman'a yürüdü. Kavurt Bey, Melikşah'ın veliahtlığını kabul etmediği için onun adını hutbeden çıkarmıştı. Sultan Alp Arslan'ın Atabeg Çavlı komutasında gönderdiği öncü kuvvetleri, Kavurt Bey'in Erbasgan idaresindeki ordusunu yendi. Kavurt bunun üzerine Ciruft kalesine sığınıp bir kere daha af istedi. Kirman'ı, kendisine bağlı kalması şartıyla kardeşine bırakan Alp Arslan, buradan ikinci Kafkasya seferine çıktı.

DİKKAT

Kara Arslan Kavurt Bey daha Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahtı ele geçirmek isteği ile İsfahân'a yürümüş, ancak Alp Arslan'ın duruma hâkim olduğunu görerek Kirman'a dönmüştü. Ancak daha sonra 1065'te Sultan'ın Ani seferinde, şimdi de Deşt-i Kıpçak'ta olmasından yararlanarak isyan eden (1067) Kavurt Bey, her defasında özür dileyip affedilmesine rağmen, bu da onun son isyanı olmadı. 1069 yılında, Kuhistan sahibi Fazlûya ile ittifak hâlinde isyan edince, Sultan bizzât Kirman'a yürüdü. Fazlûya Nizamülmülk tarafından mağlup edilince, Kavurt da affedilmesini istedi. Ancak Alp Arslan'ın askerlerine vaadlerde bulunarak, uygun zamanda saldırmayı plânladığı öğrenildi. Kavurt'la işbirliği yapanlardan tesbit edilenler öldürüldü. Ancak olayın boyutları tahmin edilenin üzerinde olunca Sultan geri çekilmeye karar verdi. Sonra Kavurt'un oğlu Sultanşah'ı, bir ordu ile babasına karşı gönderdi. Fakat onun yenilgiye uğraması ve Alp Arslan'ın Batı seferine çıkması üzerine mesele sürüncemede kaldı.

İKİNCİ KAFKASYA SEFERİ

Yakındoğu Türklüğü'nün belkemiğini oluşturan Müslüman Oğuzlar'ın Hazar Denizi'nin güneyinden göçüne paralel olarak, gayrı müslim soydaşları da, kuzeyden göç ediyorlardı. Peçenek, Oğuz ve Kıpçak boylarının kalabalık kitleler hâlinde gelişi, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, Balkanlar'da çalkantılara yol açmakta idi. Nitekim bu yüzden Kafkaslar'dan güneye inen Kumuk ve Alanlar'la Hazarlar'ın kalıntıları Azerbaycân'da büyük sarsıntı yarattılar. Buralarda Selçuklular'a bağlı olarak hüküm süren Şeddadî ve Şirvanşahlar gibi emirlikler onlara karşı koyamadılar. Bu yüzden Gürcü/Abhaz meliki Bagrat, Şeki'yi istilâ edip Berdaa'ya kadar ilerledi. Anadolu'ya giden göç yollarının kesilmesi gibi olumusuz bir sonuç da doğuracak olan bu durum, Alp Arslan'ı yeni bir batı seferine mecbur etti.

Sultan 1067 yılı Kasım ayında Arrân'a gelince Şirvanşah ve Şeddadî emiri huzuruna çıktılar. Selçuklu ordusu Aras'ı geçerek Gürcistan'a girdi. Şeki'yi geri aldı. Bagrat'ın Şeki'ye tayin etmiş olduğu Agsartan adlı vali, değerli hediyelerle Sultan'ın huzuruna çıkıp bağlılığını bildirdi ve onun eliyle müslüman olmayı istedi. Gürcü kralı savaşmaya cesaret edemeyerek kaçtı. Selçuklu ordusu güneş ışığının sızmadığı ormanlarda ancak neft makinaları ile çıkarılan yangınlarla açılan yollardan ilerleyebiliyordu. Gürcistan'ın merkezi olan Kartli bölgesine giren Alp Arslan birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi. Çok şiddetli geçen kıştan muzdarip olan Selçuklu ordusu bir müddet Kars'ta kaldıktan sonra Tiflis'e geldi. Şehri zapt eden Sultan, burada bir cami yapılmasını emretti. Bagrat bunun üzerine Alp Arslan'a elçiler göndererek yıllık vergi ödemek kaydıyla tâbiyet arz etti. Kızını Selçuklu sultanı ile evlendirdi. Alp Arslan Rustov ve Tiflis'in idaresini Şeddadî emiri Fazlûn'a bırakarak Horasan'a döndü.

Selçuklu ordusunun ayrılmasından sonra Kafkasya'da, aslında Selçuklu Devleti'ne karşı isyan mahiyeti taşımayan bazı karışıklıklar çıktı. Bu havalideki fetihleri dolayısıyla bölgeyi iyi tanıyan Emir Savtegin'in buraya gönderilmesi üzerine karışıklıklar giderildi.

SURİYE VE ANADOLU SEFERİ

Alp Arslan'a Kadar Anadolu Akınları

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük emek ve zahmetler çekmiş olan Türkmenler, hâlâ bir yurt bulmak zorunluluğu ile göçmeye devam etmekte idiler. Bilindiği gibi bu göçler, devlet politikası olarak Selçuklu sultanları ve hanedan üyelerinin de rehberliğinde Anadolu'ya yönlendirilmekte idi. Nitekim Sultan Alp Arslan da 1064 ve 1067 yıllarında, Kafkasya ve Azerbaycan seferleri ile Türkmenler'in Anadolu'ya uzanan yollarının güvenliğini sağlamış bulunuyordu. Ani-Kars bölgesini fethederek, yine bu sürece katkıda bulunmuştu. Bununla birlikte Selçuklu sultanlarının, herhangi bir sebeple doğuda meşgûl oldukları zamanlarda da fetihler durmuyor, Türkmen kumandanlar öncülüğünde doğal seyri içerisinde ilerliyordu.

Nitekim bu çerçevede fetihleri yürüten meşhur Sâlâr-ı Horasan, Gümüştegin, Afşin, Ahmedşah ve Artuk gibi komutanlar, Selçuklular'a tâbi küçük müslüman emirliklerin topraklarını üs olarak kullanıp, güney ve iç Anadolu'ya kadar akınlar düzenlemekte idiler. Ancak bu akınların başlıca amacı, savaşın en doğal kazancı olmakla birlikte, yalnızca ganimet elde etmek değildi. Sözkonusu akınların stratejisi iyi incelendiğinde bu savaşların temel hedefinin askerî sefer yollarını ele geçirmek, güçlü Bizans kalelerinin savunmasını zayıflatmak ve mümkün olduğunca az kayıpla işi bitirmek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen, özellikle Selçuklu sultanlarının himayesinde olmayan akınlar, zaman zaman Bizans kuvvetleri tarafından durdurulabiliyordu. Anadolu'nun sarp fizikî coğrafyası, çok iyi tahkim edilmiş kale ve şehirlerine uygun kuşatma araçlarından ve donanımdan yoksun olan Türkmenler bazen başarısız oluyorlardı. Düşman tarafından takip edildiklerinde de, gidebildikleri son yere, Azerbaycan'a kadar çekilmek zorunda kalıyorlardı. Fakat bu faaliyetleriyle her hâlükârda Anadolu'nun fethini kolaylaştıracak zemini de hazırlıyorlardı. Öyle ki Anadolu fetihleri 1067 yılında Kayseri'ye kadar genişlemişti. Hattâ Diogenes'in faal siyasetine rağmen, Sultan Alp Arslan'ın önünden kaçan akrabası Erbasgan'ı yakalamakla görevlendirilen Afşin Bey, bu takip sırasında rahatlıkla Sakarya'yı aşıp Marmara kıyılarına ulaşabilmişti (1070).

Diogenes'in Malazgirt'e Kadarki Faaliyetleri

Bizans İmparatorluğu da pek tabiî, giderek büyümekte olan Türk tehlikesinin farkında idi. Bununla birlikte İstanbul'da yaşanan taht ve nüfuz mücadeleleri devleti zaafa uğratmış bulunuyordu. Bu durum Türk istilâsına zamanında müdahalede bulunmayı engelliyordu. Eyaletlerdeki askerî kuvvetler oldukça güç kaybetmişti. İmparator Konstantinos IX. Dukas'ın yetişkin bir varis bırakmadan ölümü üzerine karısı Eudokia, Romanos Diogenes adlı komutan ile evlenerek onun tahta geçmesini sağladı.

Artık yeni imparatorun yegâne hedefi Türk tehlikesini bertaraf etmekti. Bu maksatla derhâl harekete geçti. 1068 baharında Bulgaristan ve Makedonya askerleri ile Uzlar (gayrı müslim Oğuzlar) ve Franklar gibi muhtelif unsurlardan devşirilmiş ücretli ordusuyla yola çıktı. Türkmenler'in Niksar'ı ele geçirdiklerini öğrenince güzergâhını değiştirip, Kayseri üzerinden Sivas'a geldi. Divriği civarında karşılaşıp savaşa girdiği bir Türk birliğini yenip çekilmeye mecbur etti. Sonra asıl hedefine doğru güneye döndü ve Suriye'ye vardı. Halep yakınındaki Menbic'i ele geçirip ahalisini esir ve katletti (Kasım 1068). Artah ve Azaz kalelerini de zapt edip, aynı şekilde yağmaladı. Diogenes'in asıl hedefi Suriye'nin kapısı durumundaki Ha-

leb'i ele geçirmekti. Bununla birlikte ordusunun açlıkla karşı karşıya kalması onu dönmeye mecbur etti. Fakat dönerken Türkler'in bu bölgeden Anadolu'ya girişini engeleyecek bir savunma tedbiri olarak, Menbic'i tahkim etti. Ancak o daha Orta Anadolu'ya varmadan Türkmen komutanı Afşin, Sakarya havzasına kadar girip Amorium'u zabt etti, pek çok esir ve ganimet ele geçirdi. Bütün bu olanlar karşısında çaresiz kalan İmparator, ordusunu Türkler'e karşı savaşmak üzere Anadolu'da dağıtarak İstanbul'a döndü.

Hız kesmeyen Türk akınlarına karşı, ertesi yıl tekrar sefere çıkan İmparator Diogenes'in şimdiki hedefi ise Türk akınlarının üssü olan Ahlat'tı. Diogenes, Kayseri-Sivas üzerinden Palu'ya kadar geldi. Ancak Türk akıncılarının Konya'ya girmeleri ve Malatya bölgesini korumakla görevli Ermeni Philaretos'un yenilip kaçması üzerine İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. İmparator'un 1070 yılında bir kere daha sefere çıkma girişimi ise muhalifleri tarafından engellendi. Bunun üzerine Türkler'e karşı Malatya'ya Philaretos, Sivas'a da Manuel Komnenos komutasında iki ordu gönderdi.

Alp Arslan'ın amcasının oğlu olup Kavurt Bey'in isyanına destek veren ve yenildikten sonra kaçan Erbasgan, Yabgulu Türkmenler'i ile Kafkasya bölgesinde faaliyetlerde bulunuyordu. Alp Arslan'ın bu tarafa yönelmesi üzerine, onun önünden çekilerek süratle Anadolu'ya girdi. Sultan tarafından kendisini takiple görevlendirilen Afşin'in önünden kaçarken, Sivas yakınında karşılaşıp savaşmak zorunda kaldığı Manuel Komnenos'u esir aldı. Fakat İstanbul'a gitmek niyetinde olduğunu anlatıp esirleri serbest bırakınca bütün maiyyeti ve Manuel ile birlikte İstanbul'a giden Erbasgan Diogenes tarafından çok iyi karşılandı. Onu takip ederek hiç bir engelle karşılaşmadan Marmara kıyılarına ulaşan Afşin, İmparator'u Erbasan'ı iade etmemesi durumunda, mevcut anlaşmayı bozarak ülkesini yağmalamakla tehdit etti. Nitekim İmparatordan red cevabı alan Afşin, Honaz'a kadar akınlarda bulundu. Çok miktarda ganimetlerle birlikte dönerken ağır kış şartları sebebiyle kayıplara uğradı. Yine de Türk akınlarının üssü olan Ahlat'a döndü. Erbasgan meselesini ve Bizans'a karşı başarılarını, bu sırada Suriye seferinden dönmekte olan Alp Arslan'a bir mektupla rapor etti.

Alp Arslan'ın Suriye Seferi

Bizans İmparatorluğu'nun ticarî çıkarları dolayısıyla, Fatımî Halifeliği ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Hatırlanacağı üzere, Tuğrul Bey zamanında yapılan anlaşma ile, İstanbul'daki camide Fatımî halifesi yerine Abbasî halifesi adına hutbe okutulması kabul edilmişti. Bu durum Fatımîler'le Bizans arasında kısa süreli biri soğukluğa sebep olsa da, ilişkiler zaman içerisinde tabii seyrine girmiş bulunuyordu. Fatımîler'in Bizans ile ittifakları, takip ettikleri dinî siyaset ve sünnî islâm dünyası için tehdit oluşturmaları Alp Arslan'ın dikkatini bu yöne çekiyordu. Bu arada Fatımî Devleti'ndeki iç karışıklıklar, dönemin en büyük gücü olan Selçuklu Devleti'nde yankı buldu. Fatımî veziri Ebû Cafer b. Hamdân, Alp Arslan'ı anlaşmazlık hâlinde bulunduğu ordu komutanı Bedrülcemâli'ye karşı Mısır'a davet etti (1070). Fatımîler'e tâbi olan Halep emiri de, sefere çıkması durumunda Sultan'a yardım vaadinde bulunuyordu.

Mısır seferine karar veren Sultan, hem Diogenes'le birlikte Türkler'e karşı saldırıya geçen Bizans'a gözdağı vermek; hem de Suriye istikametinde ilerlerken arkasında pürüz bırakmamak düşüncesiyle Anadolu'ya geldi (Temmuz 1070). Van Gölü'nün kuzeyinden Malazgirt önlerine geldi. Önce Malazgirt'i, sonra Tuğrul Bey'in 1054'de aldığı, fakat düştüğü anlaşılan Erciş kalelerini kolaylıkla ele geçirdi. Ora-

dan güneye dönerek Mervanî emirinin idaresindeki Amid (Diyarbakır)'e geldi. İtaâtsiz tutumu sebebiyle cezalandırmak istediği Emir Nizameddin'in yerine kardeşini atamaya karar verdi. Ancak emirin af dilemesi ve pek çok hediyeler sunması üzerine yoluna devam etti. Siverek ve Tulhum kalelerini aldıktan sonra Ekim 1070'de, Urfa'yı kuşatma altına aldı. Dönemin büyük şehirlerinden olan Urfa, surları dolayısıyla çok iyi korunuyor; Bulgar Basil adlı bir komutan tarafından müdafaa ediliyordu. Alp Arslan, bu sefere destek sözü vermiş olan Halep Mirdasî emiri Mahmud'u da yardıma çağırdı ise de gelmedi. Daha fazla zaman kaybetmek istemeyen Alp Arslan, iki ay kadar süren Urfa kuşatmasını 50.000 dinar haraç ödeme teklifini kabul ederek kaldırdı.

Alp Arslan bundan sonra Fırat Nehri'ni geçerek (20 Ocak 1071) Halep yakınlarına geldi. Şehrin hâkimi Mirdasî emiri Mahmud, Fatımîlerle olan ilişkilerinin etkisiyle itaâtsizlik gösteriyordu. Alp Arslan bunun üzerine şehre zarar vermek istemediği halde Halep'i kuşatmaya karar verdi (Nisan 1071). Ancak Diogenes'in Suriye seferinde de görüldüğü gibi, Bizans'ın da hedefinde olan bu uç şehrini kılıç zoruyla almayı ve İslâm hududunu zayıflatmayı uygun bulmadı. Bir ay kadar süren kuşatma sonunda annesi ile birlikte Alp Arslan'ın huzuruna çıkıp af isteyen Mahmud Abbâsî Halifeliği'ne ve Selçuklu Devleti'ne bağlılık şartıyla görevine iade edildi.

Diogenes Yeniden Anadolu'da

Sultan Alp Arslan Haleb'den Mısır'a gitmeye hazırlandığı sırada gelen Bizans elçisi, İmparator'un Ahlat, Erciş, Malazgirt ve Menbic kalelerinin iade edilmesini istediğini, aksi taktirde büyük bir orduyla geleceğini bildiriyordu. Diogenes'in sefere çıkmak yerine elçi göndermesini, onun zayıflığına yoran Alp Arslan, elçiye sert bir üslûpla olumsuz cevap verdi. Ancak 13 Mart'ta İstanbul'dan hareket eden İmparator'un büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğu haberi kendisine ulaşınca telaşla dönüş yoluna girdi. Kuvvetlerinin bir kısmını, Fatımîler'e karşı Suriye'de bırakıp Fırat'ı geçti. Selçuklu ordusu nehri geçerken hayvanlarının bir kısmı telef olduğu gibi, işin aciliyeti dolayısıyla hareket kaabiliyeti zayıf birlikler de terhis edilince mevcudu bir hayli azalmış oldu.

DİKKAT

Dikkat edilecek olursa Sultan Alp Arslan'ın Haleb'i kuşatması ve İmparator'un büyük bir ordu ile İstanbul'dan yola çıkması aynı günlere rastlamaktadır. Oysa artık bir imparatorluk hâline gelmiş olan Selçuklu Devleti'nin bu seferden, daha hazırlık aşamasında haberdar olması gerekirdi. Vezir Nizamülmülk'ün Siyasetnâme adlı eserinde naklettiği bilgi, devletin gizli haber alma, bilgi toplama konusundaki eksikliğini açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Alp Arslan'a istihbarât teşkilâtı kurulması teklif edildiğinde "Dostlarımı düşman, düşmanlarımı dost gösterirler" endişesi ile reddetmişti.

Selçuklu ordusunun Suriye'den telaşla dönüşüne şahit olan Bizans elçisi, durumu İmparatora bildirdi. Hattâ Alp Arslan'ın takviye kuvvetler toplamak üzere Urfa'dan Musul'a gitmesi de, İmparator'dan korkup İran'a kaçtığı şeklinde rapor edildi.

Diogenes'e gelince Balkan ve Anadolu vilâyetlerinden, Ermeni, Slav, Bulgar, Gürcü, Alman, Frank, Peçenek, Uz ve Kıpçak gibi çeşitli milletlerden topladığı ordusuyla Anadolu'ya girmiş bulunuyordu. Bizans ordusunun ağırlıkları 3.000 araba ile çekilirken, 1.200 kişinin kullandığı ve 100 hayvanın çektiği devasa bir mancınıkları da vardı. Ayrıca ordunun çarkçı, lağımcı, arabacı, mancınıkçı gibi teknik sınıfın toplamının 100.000'i, kumandan/subay sayısının 30.000'i bulduğu kaydedilmektedir. Rakamlar mübalağalı gibi görünse de, Bizans ordusunun mevcudunun

Selçuklu ordusu ile kıyaslanamayacak kadar çok olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu orduda yer alan Uzlar'ın mevcudunun dahi 15.000 olduğu kaydedilmektedir. Netice olarak, 600.000 gibi çok abartılı bazı rivayetlere rağmen Bizans ordusunun 200.000 civarında olduğu kuvvetle tahmin edilmektedir.

Alp Arslan ise, Azerbaycân/Hoy'da bir kısım kuvvetlerin katılmasını bekledikten sonra Meyyâfarîkîn, Erzen ve Bitlis yoluyla Ahlat'a vardı. Savaşın ciddiyeti dolayısıyla hatunu ve çocuklarını vezir ile birlikte Tebriz'e gönderirken, ölürse oğlu Melikşah'ı yerine geçirmelerini istedi. Alp Arslan Ahlat'a geldiğinde huzuruna çıkan Afşin Bey, Anadolu gazalarında ve özellikle Erbasgan'ı takibi sırasında yaşadıklarını ve Rumlar'ın kendileriyle savaşacak kudrette olmadığını anlatarak onu ümitlendirdi. Anadolu gazaları ile şöhret bulan Afşin, Sanduk, Artuk, Dilmaçoğlu, Mengücik, Danişmend, Çavlı ve Porsuk gibi bey ve Mervanoğulları ile bir kısım mahallî müslüman kuvvetlerinin katılımıyla Selçuklu ordusunun mevcudunun da 50-60.000 civarına ulaştığı anlaşılmaktadır.

MALAZGİRT ZAFERİ

Bizans ordusu Kapadokya'ya ulaştığında toplanan harp meclisi nasıl bir strateji uygulanması gerektiği konusunu tartıştı. Bazıları Selçuklu ordusunu iç bölgelere, çekerek ve iaşe imkânlarını yok ederek hırpalamayı önerdiler. Diğerleri ise değil Erzurum'da durmayı, İran'a varıp tüm İslâm ülkelerini istilâ etmeyi, yani hucümu öneriyorlardı. İkinci görüşe uyan Diogenes, yoluna devamla Erzurum'a geldi. Ordusundan 10.000 kişilik bir birliği, doğuda güvenliği sağlamak ve ordusuna erzak sağlamak üzere Abhazya'ya gönderdi. 30.000 kişilik bir kuvveti ise Türk asıllı Tarkhaniotes ve Frank Russel komutasında, yolların emniyetini sağlamaları için Ahlat'a sevk etti. Alp Arslan'ın da tam Ahlât'a ulaştığı sırada, Selçuklu öncü birlikleri, Sanduk Bey idaresinde Bizans kuvvetlerini baskına uğrattılar. Dağılan askerler Malatya bölgesine kaçarlarken İmparator, Ermeni Basil idaresinde yeni bir kıta asker yolladı. Basil, esas Selçuklu ordusunun henüz gelmediğini ve Bizans öncü birliklerini dağıtan kuvvetlerin Ahlat garnizonu askerleri olduğunu zannediyordu. İmparatoru da bu şekilde bilgilendiren Basil'in askerleri ölü veya esir olarak imha olduğundan geriye haber getirecek bir kişi bile kurtulamadı.

Bu arada Diogenes, zayıf bir müfreze tarafından korunmakta olan Malazgirt'i alarak, bağışlama sözü vermesine rağmen, müdafileri ve halktan kaçamayanları katletti. Sultan Alp Arslan da bu sırada, yanında yukarıda sayılan kumandanlar olduğu hâlde Malazgirt'e doğru ilerlemekte idi. Selçuklu ordusunun aniden gelişi karşısında şaşkınlığa düşen Bizans ordusu, yürüyüşünü durdurup Malazgirt'e 10 km. kadar mesafede, Rahva ovasında ordugâhını kurdu. Ancak karargâhını İmparator'dan önce hâkim tepelere kuran Alp Arslan, 24 Ağustos günü ilerleyerek düşmanın bir **fersah** yakınına geldi. Sultan yine de, kuvvet azlığı dolayısıyla bir meydan savaşına girmek konusunda tereddütlü idi. Bu yüzden bir yandan da düşman hakkında bilgi toplamak ve İmparator'a barış önermek üzere bir elçilik heyeti gönderdi.

Fersah bir islâmî uzunluk birimi olup 3 mile eşittir. Bir mil yaklaşık 2 km. olduğuna göre bir fersah da 6 km.dir.

Abbâsî halifesinin sultana gönderdiği İbn Mühellebân ve Savtekin'den oluşan heyet, Sultan'ın sulh teklifini Diogenes'e ilettiler. İmparator öncü birliklerinin hezimete uğramasına ve ordusundaki itaâtsizlik emarelerine rağmen, sayısal üstünlüğün verdiği gururla, teklifi çok kaba bir şekilde geri çevirdi. Selçuklu ordusu hakkında kendisine verilen yanıltıcı bilgilerin de etkisiyle, barışın Rey'de yapılacağını, kendilerinin İsfahân'da, hayvanlarının ise Hemedan'da kışlayacağını söyleyerek meydan okudu. Diogenes ayrıca bu seferin, Bizans bakımından o güne kadarki

Türk akınları ile yakın ilişkisini ortaya koyan, kesin sonuç almaya yönelik bir intikam seferi olduğunu anlatan şu cümleleri sarf ediyordu: "Rum (Roma) ülkesine yapılanları, aynıyla İslâm ülkelerine yapmadıkça dönmeyeceğim. Bu sefer için muazzam paralar sarf ettim. Nasıl dönerim?"

İmparator'un cevabı, mensup oldukları dine ve millete hizmet için, idealleri uğrunda yalnızca kazanmaya odaklanmış, Selçuklu ordusu üzerinde olumsuz bir etki yapmadı. Abbâsî Halifesi de, bu harbin İslâm Dünyası için arzettiği ehemmiyet dolayısıyla, hazırlattığı bir dua metnini bütün İslâm ülkelerine göndererek Alp Arslan'ın ordusu için Allah'a yakarılmasını istedi.

İmamının tavsiyesiyle savaşı müslümanlar için özel bir gün olan Cuma'ya bırakan Alp Arslan, ordusunun maneviyatını yükseltecek tedbirler de alıyor, bu savaşın bir kader savaşı olduğununun bilinci ile Cuma namazından sonra ordusuna şöyle hitap ediyordu: "*Burada Allah'tan başka sultan yoktur. Emir ve kader onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmak veya ayrılıp gitmek konusunda serbestsiniz.*" Askerleri hiçbir şekilde ayrılmayacaklarını beyan ederken üzerine beyaz bir elbise giyen Sultan, eski Türk âdetine göre atının kuyruğunu bağladı. Göğüs göğüse harp edeceğinin işareti olarak, ok ve yayını atıp, kılıç ve topuzunu aldı. "*Ey askerlerim! Eğer şehit olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman ruhum göklere yükselecektir. Melikşah'ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır*" sözleriyle artık savaşa hazır olduğunu gösteriyordu (Turan 2010, Köymen 1972).

Gece boyunca Türk askerlerinin boru, davul ve tekbir sesleri ile uykusuz bırakılan Bizans ordusunda da, ertesi gün kendi adetlerince benzer törenler, ayinler yapıldı. Nihayet 26 Ağustos 1071 Cuma günü, öğle namazından sonra iki ordu harp düzeni aldı. Bizans ordusunun merkezinde İmparator bulunuyor, sağ kanada Nikephoros Bryennios, sol kanada Aleates, artçı kuvvetlere ise Andronikos Dukas kumanda ediyordu.

Sultan Alp Arslan ise ordusunu iki ana bölüme ayırmış bulunuyordu. Tarank adlı kumandanın emrine verilen ve daha kalabalık olan ikinci kısım, dörde ayrılarak önceden savaş alanının yanlarındaki tepelere pusuya yatırılmıştı. Bunların bir bölümü Bizans ordusunun gerisini tutacak ve keşif yapacak; diğerleri ise sırası geldiğinde düşmanı kuşatıp ok yağmuruna tutacaklardı. Sultan Alp Arslan komutasındaki birinci kısım ise, Diogenes'in karşısında yerini aldı. Savaş Murat suyunun bir kolu üzerinde, Malazgirt önündeki Rahva ovasında cereyan ediyordu. Selçuklu askerlerinin ok yağmuruna tutarak tahrik etmesi üzerine, Bisans ordusu çan sesleri eşliğinde harekete geçti. Bizans ordusu, kendilerine oranla çok az olan bu kuvvetleri ezmek hevesiyle hücuma kalktı. Selçuklu birlikleri taktik gereği, yenilmiş gibi yaparak ve sağa sola dağılarak geri çekilmeye başladılar. Bu takip sırasında pusularından çıkan Türk askerleri düşmanın sağ kanadını bozguna uğrattılar. Bu sırada Peçenek ve Uz askerleri de daha önce sözleştikleri gibi Selçuklu saflarına geçtiler. Bizans ordusunda bulunan bu gayrı müslim Türkler'in, Selçuklu ordusu çevresinde keşif yaparlarken, aynı dili konuştuklarını duyunca, savaş sırasında taraf değiştirmek için anlaştıkları rivayet edilir.

İmparator ordusunun sağ kanadının bozulması üzerine, sol kanadı yardıma çağırdı. Ancak onlar da Bizans ordusunun arkasına sarkan Türk askerlerince kuşatılıp yenilgiye uğratıldıkları için yardıma gelmeleri mümkün olamadı. Ermeni kuvvetleriyse zaten savaş başladığında firar etmişlerdi.

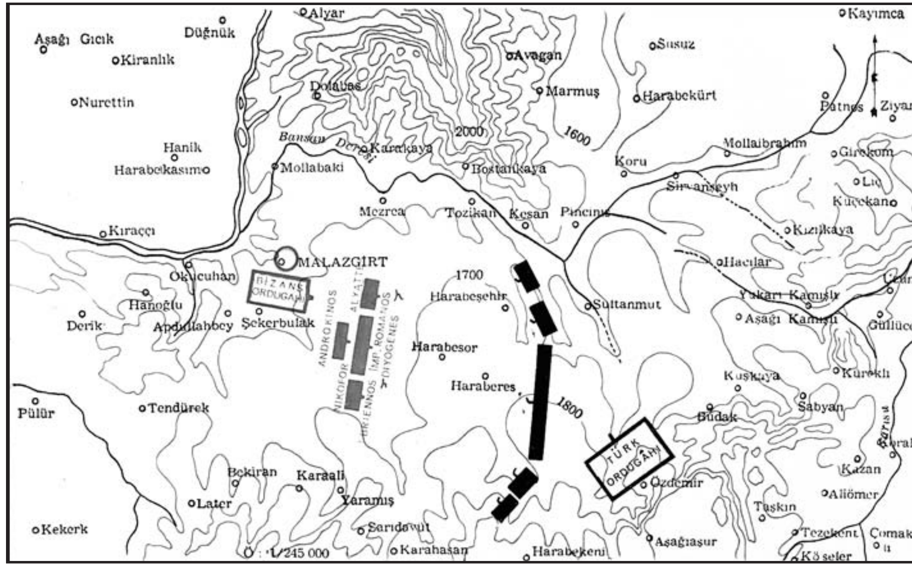
Sahte ricat Türkler'in çok eski zamanlardan itibaren Malazgirt'te, Mohaç'ta hattâ Preveze'de uyguladıkları bir harp taktiğidir. Düşmana saldıran askerler yenilmiş gibi yapıp süratle geri çekilirken, yanlarda önceden pusuya yatırılmış olan birlikler çıkarak düşmanı arkadan çevirir ve bir çember içerisinde kalan düşmanı imha ederlerdi.

Muharebeyi büyük bir ustalıkla yöneten Alp Arslan **sahte ricat, turan taktiği** veya **kurt oyunu** denilen Türk savaş taktiğini uygulayarak kuvvet azlığının zaafa dönüşmesine engel oldu. Diogenes nihayet, Türk birliklerini takip ederken pusuya düştüğünü anlayıp geri çekilmeye karar verdi. Fakat daha savaşın sonucu belli olmadan, artçı kuvvetler komutanı Andronikos, İmparator'un bozguna uğradığını ilan edip kaçtı. Bununla birlikte kuşatmanın tam ortasında kalan Diogenes, esir düşene kadar kılıcıyla kahramanca savaştı. Nihayet elinden yaralanan ve atı vurulunca yere düşen Diogenes esir edildi.

Şekil 3.1

Malazgirt Savaşı

***Kaynak:** Köymen (1972)*

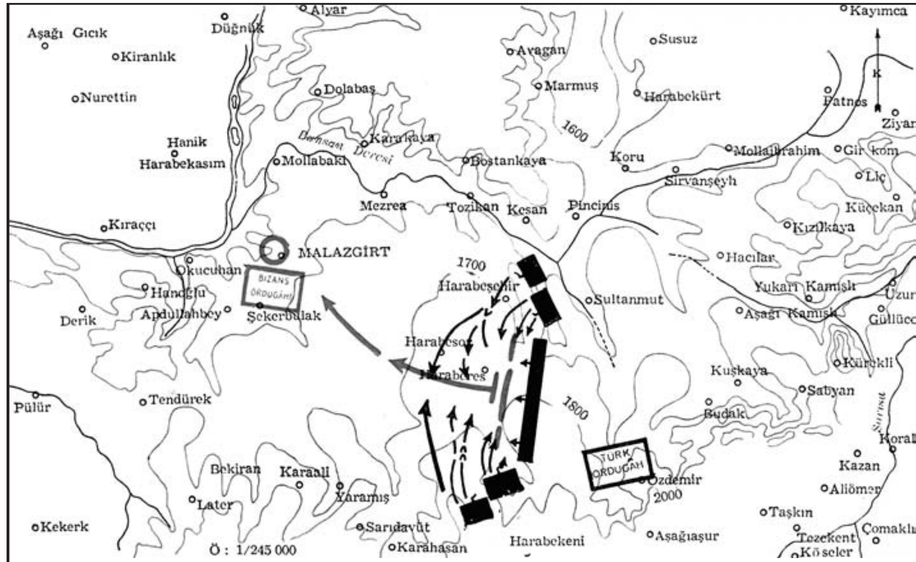

25-26 Ağustos saat 13.30'a kadar iki taraf Ordularının tertipleri

Şekil 3.2

Malazgirt Savaşı

***Kaynak:** Köymen (1972)*

Bizans Ordusunun 26 Ağustos 1071 saat 15.30'dan saat 19.30'a kadar kuşatılması ve yok edilmesi

Böylece akşama kadar süren muharebede Bizans ordusunun büyük kısmı imha edildi. Başta İmparator olmak üzere, pek çok kişi de esir düştü. Selçuklu ordusunun elde ettiği ganimetin haddi hesabı yoktu. Bu benzeri az görülmüş fevkelâde, inanılması zor bir olaydı. Diogenes, Sultan'ın huzuruna zincire vurulmuş ve boynuna esaret nişanesi olan lale takılmış olarak çıkarıldı. Diğer esirlerin ona gösterdiği saygı ve İbn Mühelleban'ın şahitliği ile teşhis edildi.

Malazgirt Savaşı'nda karşı karşıya gelen Selçuklu-Bizans ordularını yapıları bakımından karşılaştırarak değerlendirin.

Selçuklu sultanı, İmparator'u barış teklifini reddetmesi yüzünden tenkit etmenin dışında, ona kötü muamelede bulunmadı. Hattâ onu *"Üzülmeyiniz İmparator! İnsanların maceraları böyledir"* sözleri ile teselli etti. Diogenes'e hilat, kaftan ve külah giydirildi. Üzerinde kelime-i şehadet bulunan bir sancak hediye edildi. Aşağıda okuma parçasında detayı verilen konuşmalardan sonra bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Bizans imparatoru şu hususları yerine getirmeyi taahhüd ediyordu.

- İmparator serbest bırakılması karşılığında 1,5 milyon dinar fidye verecek
- Bizans Devleti yıllık 360.000 dinar vergi ödeyecek
- Selçuklu Sultan'ı talep ederse, İmparator askerî yardımda bulunacak
- Tahtını muhafaza edebildiği takdirde, önceden müslümanların elinde olan Antakya, Urfa, Malazgirt ve Ahlât'ı Selçuklular'a terk edecek
- Bizans ülkesindeki tüm müslüman esirler serbest bırakılacaktı.

Bu anlaşmadan çıkan en önemli sonuç, Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklu Devleti'ne bağlı duruma gelmiş olmasıdır. Nitekim vergi ve askeri yardım mükellefiyeti yanında imparatora hilat giydirilmiş olması bunun açık delilleridir. Tarihçilerden anlaşmanın şartlarını zaferin büyüklüğü ile uygun bulmayanlar olduğu gibi, bu vesile ile Alp Arslan'ın yüce gönüllülüğünü öne çıkaranlar da vardır. Bir hafta kadar misafir edilen Diogenes, nihayet 200 kişilik bir Türk müfrezesi eşliğinde, 10.000 dinar da yol harçlığı verilerek, İstanbul'a gitmek üzere uğurlandı.

Bununla birlikte her iki hükümdar da, bu anlaşmanın uygulanabilmesinin İmparator'un hayatta kalmasına bağlı olduğunu, Diogenes'in İstanbul'a dönemeden tahtı kaybedebileceği öngörmüşlerdi. Nitekim Diogenes daha Sivas'a vardığında tahtının Mihail VII. Dukas tarafından ele geçirildiğini öğrendi. Yine de Alp Arslan'ın yardımına da güvenerek mücadeleye devam etti. Ancak yenilgiye uğradı. Manastıra kapanmaya söz verdi ise de, Mihail Dukas onun gözlerine mil çektirerek acılar içerisinde ölümüne sebep oldu.

Öte yandan İslâm âleminde büyük sevince yol açan Malazgirt Zaferi, her tarafa fetihnâmeler gönderilerek duyuruldu. Halife el-Kaim Biemrillah 12 Eylül günü Bağdad'a ulaşan fetihnâmeyi devlet erkânının huzurunda merasimle okuttu. Halife, Alp Arslan'a bu vesile ile bir tebrik mesajı gönderdi. Bağdad'da, halkın da coşkuyla katıldığı şenlikler yapıldı. Hatırlanacağı gibi, Türkler Yakındoğu'ya girdiklerinde İslâm Dünyası'nın karşı karşıya olduğu en büyük dış tehlike, atağa kalkmış olan Bizans İmparatorluğu idi. Selçuklular tarafından ilerleyişi durdurulan Bizans'ın, bu kararlı ve son büyük girişiminin de boşa çıkması Müslümanlar'a geniş bir nefes aldırmıştı.

Diogenes'in tahtı kaybetmesi üzerine, Bizans ile yapılmış olan anlaşma hükümsüz kaldı. Alp Arslan bunun üzerine, dostu imparatorun intikamını da bahane ederek, komutanlarına Anadolu'nun fethini emretti. Bu anlaşmanın yürürlükte kalması durumunda bile, Bizans topraklarına yapılan Türkmen akınlarının önünü kesileceğini iddia etmek mümkün değildir. Zira Oğuzlar/Türkmenler, bir yurt bulmak mecburiyeti ile Dandânakân savaşından beri, Selçuklu Devleti'nin politikaları çer-

çevesinde Anadolu'ya akınlar yapmakta idiler. Öyle ki daha Malazgirt Savaşı'dan önce Sakarya havzasına kadar ulaşmışlardı. Ancak Bizans'ın henüz Türkler'e karşı koyacak ve onları takip edebilecek kuvveti bulunmaktaydı. Bu yüzden Türkmenler, Bizans taarruza geçince gidebildikleri yere kadar geri çekilmeye mecbur kalıyorlardı. Oysa Malazgirt yenilgisinden sonra Bizans, neredeyse yüz yıl boyunca bir daha bu büyüklükte bir ordu toplayamayacak ağır bir darbe yedi. Başka bir deyişle, bu zaferle Bizans'ın askerî gücü kırılınca Türkler, bundan böyle güvenli bir şekilde Anadolu'ya yerleşmek imkânı bulmuşlardır. Malazgirt Zaferi bu bakımdan Anadolu'nun yurt tutulması bahsinde tam anlamıyla bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim çok kısa bir süre içerisinde Doğu Anadolu bölgesinde Saltuklular, Mengücikler, Danişmendliler gibi beylikler kuruldu. 1075 yılında Süleymanşah'ın İznik'i fethiyle kurulan Türkiye Selçuklu Devleti ve Küçük Asya Anadolu'nun vatan haline gelmesi de şüphesiz bu zaferin eseridirler.

SIRA SİZDE 4

Malazgirt zaferinin Türk Tarihi bakımından önemini nasıl açıklarsınız?

ALP ARSLAN'IN TÜRKİSTAN SEFERİ VE ÖLÜMÜ

Bir yıldan uzun bir zamandır seferde bulunan Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşından sonra İsfahan'a döndü. Burada zafer münasebetiyle tâbi emir ve hükümdarların ve elçilerin tebriklerini kabul etti. Ancak bir süre sonra Türkistan'a sefere çıkmak zorunda kaldı.

Bilindiği gibi Maveraünnehir'de Çağaniyan ve Harizm'in hâkimiyeti konusu Gazneliler'le Karahanlılar arasındaki bir mesele olarak Selçuklular'a miras kalmıştı. Karahanlılar'la, Alp Arslan'ın Toharistan melikliği sırasında da eksik olmayan sınır çatışmaları, şimdi damadı Şemsülmülk Nasr Han ile oğulları Ayaz ve İlyas arasında da sürüyordu. Nasr Han'ın doğuda meşgul olmasından yararlanan Toharistan meliki Ayaz onun topraklarına saldırdı. Geri dönüp Ayaz'ı yenilgiye uğratan Han, Selçuklu melikine ağır kayıplar verdirdi. Ayrıca Alp Arslan'ın kızı olan eşini de, kardeşi lehine casusluk yaptığı suçlamasıyla döverek ölümüne sebep oldu.

Alp Arslan bu gelişmeler üzerine Karahanlı hükümdarını cezalandırmak için 200.000 kişilik bir ordu ile sefere çıktı. Selçuklu ordusunun Ceyhun Nehri'nden geçişi bir ay sürdü. Sultan'ın ilerleyişi Maveraünnehir sınırındaki Barzam kalesinin direnişiyle durakladı. Batınî inanışlı olduğu söylenen Yusuf el-Harezmî adlı kale komutanı, daha fazla direnemeyeceğini anlayınca teslim olmaya karar verdi. Ancak rivayete göre sırları ortaya çıkmasın diye karısı ve çocuklarını kendi elleriyle öldüren Yusuf, bir suikast plânı yaptı. Sultan'ın huzuruna çıkarıldığında çizmesinin koncuna sakladığı hançeri çıkarıp üzerine atıldı. Alp Arslan ve komutanlarından Gevherâyin ağır şekilde yaralandılar. Yusuf, Sultan'ın adamları tarafından hemen orada öldürüldü. Ancak Sultan Alp Arslan da aldığı yaraların tesiri ile dört gün sonra 25 Kasım 1072 tarihinde şehit oldu. Ölümü karışıklıkları önlemek düşüncesiyle bir müddet gizli tutuldu. Cenazesi daha sonra Merv'e getirilerek, orada babası Çağrı Bey'in yanına defnedildi.

Alp Arslan'ın saltanatı İbn-i Kemâl'in Yavuz Sultan Selim'in saltanatı için yaptığı benzetmede olduğu gibi, ikindi güneşi gibi gölgesi uzun, fakat vakti kısa bir saltanat oldu. Ancak diğer tüm olaylar yok sayılsa bile Türk, İslâm ve Dünya Tarihinde çok mühim bir yer tutan, Anadolu'nun ***Türkiye*** olmasını sağlayan Malazgirt zaferi, onun ve askerlerinin ölümsüz bir hizmeti olarak tarihe geçmiştir.

Sultan Alp Arslan bunun yanısıra, İslâm dünyasını içeriden tehdit eden ve Fatımîler eliyle siyasallaşan aşırı şiîliğe karşı da, Nizâmiye adıyla meşhur olan medreseler yaptırarak, fikir düzeyinde de sünnî islâma büyük hizmetler yapmıştır.

Özet

Selçuklu Devleti'nin iç meselelerini tanımlayabilme

Çocuğu olmayan Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölmesi üzerine, yerine veliahd tayin ettiği, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman tahta oturdu. Ancak daha Tuğrul Bey zamanında İbrahim Yinal isyanına destek veren ve sonra kendisi isyan eden Kutalmış da, saltanatı ele geçirmek üzere harekete geçti. Önce Süleyman'ın tahta geçmesi için gerekenleri yapan vezir Amidülmülk Kündürî, Kutalmış karşısında tutunamadı. Bunun üzerine zaten tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmiş bulunan Alp Arslan'dan yardım istedi. Alp Arslan, saltanat davasına kalkışan Musa Yabgu'yu etkisiz hâle getirdikten sonra, Kutalmış'ın üzerine yürüdü. Yenilgiye uğrayan Kutalmış hayatını da kaybetti. Alp Arslan bundan sonra tahtı ele geçirdi. Kardeşi Süleyman Şiraz'a çekildi. Ancak Alp Arslan'ın Kirman meliki olan kardeşi Kara Arslan Kavurt Bey, başlangıçta mücadeleye girmeyip ülkesine döndü ise de daha sonra defalarca ayaklandı. Kavurt'un isyanları bastırılsa da mesele tam olarak çözülemeyip Melikşah zamanına intikal etmiştir.

Alp Arslan döneminde çözülmesi gereken diğer önemli bir mesele ise halifelikle ilgili idi. Çünkü Halife el-Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Selçuklu sultanının adını hutbeden çıkarmıştı. Bununla da yetinmeyerek, Irak'daki Selçuklu memurlarının yerine kendi adamlarını atamıştı. Bu durum Tuğrul Bey'in hilafet kurumu üzerinde oluşturduğu statünün değişmesi anlamına geliyordu. Halife bu konuda bölgedeki mahalli emirlerin yardımına başvurmayı denedi ise de sonuç alamadı. Alp Arslan rakiplerini bertaraf ettikten sonra Bağdad'a bir heyet gönderip saltanatının onaylanması istedi. Halife bu isteği yerine getirmek ve Tuğrul Bey zamanında yapılmış olan anlaşmayı yenilemek zorunda kaldı. Alp Arslan'ın tayin ettiği Selçuklu memurlarının göreve başlamasıyla Irak'da hâkimiyet yeniden kurulmuş oldu.

Selçuklu Devleti'nde bu dönem yaşanan siyasî ve askerî olayları açıklayabilme

Sultan Alp Arslan'ın ilk seferi, devletin batı siyaseti doğrultusunda 1064 yılında, Azerbaycan ve Kafkasya üzerine oldu. Anadolu seferlerinin güvenliği için önce Gürcistan'a girdi. Tiflis-Çoruh arasındaki birçok yer Şavşat'a kadar fethedildi. Gürcü kralı kaçarken bazı yerel yöneticiler bağlılık bildirdiler. Şehzâde Melikşah da Nizamülmülk ile birlikte Nahcivan'da önemli fetihler yaptı. Selçuklu ordusu Sepidşehr ve Lal'i aldı. Gürcü meliki Gürgen Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Alp Arslan yoluna devamla Anadolu'ya girdi. Bizans'a tâbi Ermeni prensliğinin idaresinde iken Bizans imparatoru tarafından ilhâk edilmiş olan Ani şehri kuşatıldı. Bu müstahkem şehir, şiddetli bir muhasara ile ele geçirildi (16 Ağustos 1064). İslâm dünyasında da büyük sevinç yaratan bu olay üzerine Halife Sultan'ı tebrik ve taltif etti.

Sultan 1065 yılı sonunda, Deşt-i Kıpçak üzerine bir sefer düzenledi. Müslüman olmayan Türkler'le işbirliği ederek bölge ticaretini sekteye uğratan Kıpçak ve Türkmenler'i kendisine bağladı. Sözkonusu gayrı müslim Türkler, Hazar Denizi'nin kuzeyinden batıya göç ederken Hazar-Karadeniz arasında da sıkışıklığa ve karışıklıklara sebep olmakta idiler. Onların güneye inmeye zorladığı topluluklar Kafkasya'da Türkmenler'in Anadolu göç yollarını tıkamakta ve tehdit etmekte idiler. Bu yüzden ikinci Kafkasya seferine çıkan Sultan Gürcistan'da Tiflis dahil bir çok şehri zabt etti (1067 sonu). Gürcü meliki de yıllık vergi ödemeyi kabul etti.

Bu arada Bizans İmparatorluğu'nda İmparatoriçe Eudokia ile evlenerek tahta geçen Romanos Diogenes, Türkler'i Anadolu'dan atmak üzere harekete geçti. Çünkü Türk istilâsı Sakarya kıyılarına ulaşmış bulunuyordu. Her ne kadar Bizans orduları karşısında çekilmek zorunda kalsalar da, Türkmenler yurt bulmak mecburiyeti ile ölüm pahasına mücadele etmekte idiler. Diogenes Malazgirt'ten önce, biri Suriye'ye kadar uzanan iki sefere bizzât kumanda etmiş olmasına rağmen netice alamadı.

Alp Arslan ise 1070 yılında Erciş ve Malazgirt'i fethetti. Diyarbakır ve Urfa'yı kuşatıp Bizans'a bir nevi gözdağı verdikten sonra Suriye'ye ilerledi. Amacı Sünnî İslâm dünyası için büyük tehlike oluşturan Fatımî halifeliğini cezalandırmaktı. Ancak Halep emirinin itaâtsizliği sebebiyle bu şehri muhasara ettiği sırada Bizans imparatorunun Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğunu öğrenerek süratle geri döndü. Kısa süre içerisinde ancak toplanabilen 50-60.000 kişilik ordusu ile yaklaşık dört misli ve ağır techizatlı Bizans ordusuyla savaşmaya mecbur kaldı. Selçuklu ordusu, 26 Ağustos 1071 Cuma günü Malazgirt'te meydana gelen savaşı kazandı. Esir düşen Bizans imparatoru yapılan anlaşmada senelik vergi ödemeyi, Selçuklu Devleti'ne tâbiyeti kabul etti. Bu anlaşma Diogenes'in tahtı kaybetmesi sebebiyle yürürlüğe giremedi. Ancak bu savaşta Bizans ordusunun bir daha toparlanamayacak şekilde ezilmiş olması, Türkleri'in Anadolu'yu fethinin önündeki engelleri kaldırmış oldu.

Diogenes'in ölümü üzerine beylere Anadolu'nun fethini emreden Alp Arslan İsfahan'a döndü. Bu sırada Belh meliki olan oğlu ile Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr arasındaki sınır çatışmaları had safhaya ulaşmıştı. Han'ın Alp Arslan'ın kızı olan eşini de döverek öldürdüğü haberi üzerine Türkistan seferine çıktı. Ceyhun kıyısındaki Barzam kalesi komutanı Selçuklu ordusuna bir hayli direndi. Alp Arslan'ın huzuruna çıktığında hançeriyle onu yaraladı. Sultan aldığı yaranın etkisi ile dört gün sonra şehit oldu.

Devletin yapısı ve işleyişini değişikliklerle birlikte açıklayabilme

Sultan Alp Arslan 1066 yılında Radgân'da düzenlenen bir törenle oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etti. Bununla veliahtlığın kurumlaşması ve saltanat kavgalarının önlenmesini amaçlamış olmalıdır. Alp Arslan bundan başka oğullarını ve bazı hanedan munsuplarını da ülkenin çeşitli bölgelerini idare etmekle görevlendirdi. Ancak bu tayinler Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında yapılan paylaşımdaki yetkilerden yoksun olduğu için, devletin parçalanmasına sebebiyet verecek nitelikte değildi. İstisna olarak Çağrı Bey ve Musa Yabgu'ya verilen imtiyazların, daha Tuğrul Bey zamanında kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Alp Arslan zamanında bu politika daha da yerleşerek, giderek daha merkeziyetçi bir yapı ortaya çıkmıştır. Buna rağmen meydana gelen taht kavgaları ise kut inancından kaynaklanmakta olup, bölünmeye değil, genellikle tahtı ele geçirmeye yönelik idi. Şehzâde isyanlarına destek veren Türkmenler'in de şehzâdelerin bertaraf edilmelerine paralel olarak idare mekanizmasının dışında kaldıkları anlaşılmaktadır.

Kendimizi Sınayalım

1. Alp Arslan'ın tahta geçişi sırasında karşılaştığı başlıca sorun aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kardeşi Süleyman'ın veliahd olması
b. Vezir Amidülmülk Kündürî'nin kendisini tehdit etmesi
c. Kardeşi Kavurt'un isyan girişimi
d. Kutalmış'ın isyanı
e. Çağaniyan ve Huttalân emirlerinin itaâtsizliği

2. Alp Arslan'ın halifelikle ilgili politikasını aşağıdakilerden hangisi tanımlar?

a. Halife'nin tüm isteklerini kabul etmiştir.
b. Tuğrul Bey zamanındaki statüyü aynen sürdüren bir anlaşma imzalamıştır.
c. Bağdad'ı Halife'nin idaresine bırakmıştır.
d. Halife'ye karşı Fatımîler'le işbirliği etmiştir.
e. Düşmanlıktan dolayı Halife'nin kızını Bağdad'a iade etmiştir.

3. Alp Arslan'in Birinci Kafkasya ve Azerbaycân seferinde aşağıdaki yerlerden hangileri fethedilmiştir?

a. İsfahan, Azerbaycan
b. Van, Ani, Ahlat
c. Meryemnişîn, Ahalkelek, Sürmeli, Ani
d. Ani, Malazgirt, Kafkasya
e. Erzurum, Ahlat, Gence, Gürcistan

4. Alp Arslan'ın Deşt-i Kıpçak seferinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kıpçak Hanı'nın isyan etmesi
b. Harizm valisinin daveti
c. Cend'i topraklarına katmak istemesi
d. Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması
e. Anadolu seferlerinin önünü açma gereği

5. Alp Arslan'ın bazı hanedan üyelerini vilayetlere ataması ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Meliklerin yönetim tecrübesi kazanması sağlanmaktadır.
b. Ülke hanedanın ortak malı olduğu gerekçesiyle bölünmektedir.
c. Yönetimde sorumluluk paylaşımı gereği görevlendirilmişlerdir.
d. Egemenlik paylaşılmadığı için merkeziyetçiliğe aykırı bir durum yoktur.
e. Bu şehzâdelere, kuruluş dönemindeki gibi geniş yetkiler verilmemiştir.

6. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

a. İmparator Diogenes'in Ahlat'ı kuşatması
b. Gürcü melikinin Ani'yi istilâ etmesi
c. Hazar'ın kuzeyinden Avrupa'ya göç eden Oğuzlar'ın yarattığı karışıklık
d. Mervanî emirinin isyanı
e. Şehzâde Erbasgan'ı cezalandırmak

7. Alp Arslan'ın Suriye seferinin amacı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Halep emirini cezalandırmak
b. İmparator'un ele geçirdiği Menbic'i geri almak
c. Ermeniler'in elinde bulunan Urfa'yı almak
d. Haçlılarla savaşmak
e. Fatımîler'i cezalandırmak

8. Malazgirt Savaşı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında geçmiştir
b. 26 Ağustos 1071 tarihinde olmuştur
c. Bizans ordusu çeşitli milletlerden toplanmış ücretli bir ordudur
d. Selçuklu ordusu Bizans ordusundan kalabalık olduğu için savaşı kazanmıştır
e. Alp Arslan savaştan önce Diogenes'e barış önerisinde bulunmuştur.

9. Aşağıdakilerden hangisi Malazgirt Savaşı'nın sonuçlarından biri **değildir?**

a. Bizans İmparatorluğu Anadolu'yu tamamen kaybetmesi
b. Türkler'in Anadolu'ya güven içerisinde yerleşebilmeleri
c. Bizans ordusunun büyük ölçüde imha edilmiş olması
d. Doğu Anadolu'da Türkmen beyliklerinin kurulması
e. Anadolu'nun Türk Yurdu haline gelmesi

10. Alp Arslan'ın Türkistan Seferi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Sefer Barzam kalesinin direnişi sebebiyle duraklamıştır.
b. Barzam kalesi Melikşah tarafından zapt edilmiştir.
c. Seferin sebebi Karahanlılar'la yaşanan sınır çatışmalarıdır.
d. Karahanlı hükümdarı, Sultan'ın kızını öldürmüştür.
e. Alp Arslan, Türkistan Seferi sırasında şehid edilmiştir.

Okuma Parçası

Romanos Diogenes Esir Olarak Sultan'ın Huzuruna Getirildiğinde Aralarında Geçtiği Söylenen Konuşma

Sultan- "Dostluk kurmak üzere sana Halife'nin elçilerini gördermedim mi? Ama sen dostluktan kaçındın. Sana düşmanlarımın geri verilmesi için (Erbasgan'ı kastediyor) Afşin'i göndermedim mi? Fakat sen " Para sarfettim, büyük bir ordu topladım, buralara kadar geldim, aradığımı yakaladım. Ülkeme yapılanları İslâm ülkelerine yapmadıkça nasıl dönerim?" dedin. Serkeşliğinin sonunu beğendin mi?"

İmparator- "Ülkelerini almak için türlü kavimlerden ordu topladım, paralar sarfettim. Memleketim ve kaderim senin elindedir. Bu hâlimle (Ayaklarındaki zincir ve esirlik alâmeti olarak boynuna takılan lâleyi kastederek) önündeyim. Nasihâti ve azarlamayı bırakıp ne istiyorsan onu yap"

Sultan- "Zaferi sen kazansaydın bana ne yapardın?"

İmparator- "Sen böyle benim veya adamlarımın lütfuna terkedilmiş olsaydın, senin başını kesmelerini veya bir darağacına asmalarını emrederdim"

Sultan- (Kendi kendine) "Vallahi doğru söyledi. Başka türlü konuşsaydı yalan söylemiş olurdu. Bu adam akıllı ve mert birisi.Bu sebeple öldürülmesi doğru değildir. (Sonra yüksek sesle) Sana ne yapacağımı sanıyorsun?"

İmparator- "Üç ihtimal vardır. Birincisi beni öldürtürsün ama bu kasap işidir. İkincisi beni ülkende teşhir edersin, bu da sarraf işidir. Üçüncüsünü ise mümkün olmadığından söylemeye gerek yoktur"

Sultan- "O nedir?"

İmparator- "Affedilmem, sunacağım paraları kabul etmen, aramızda dostluk kurulması, beni kumandanlarından birisi ve Rum'da bir nâibin olarak ülkeme iade etmen. Zira beni öldürmenin bir faydası olmaz çünkü benim yerime bir başkasını getirirler".

Sultan- "Ben Allah'a, savaşı kazanırsam sana iyi davranacağıma dair yemin etmiştim. Allah iyi düşünenlerin duasını kabul eder. Bu sebeple hakkında aftan başka bir şey düşünmedim, kendini satın al".

İmparator- "Sultan ne istediğini söylesin."

Sultan- "10.000.000 dinar"

İmparator- "Hayatımı bağışlamakla benden bütün Rum ülkesini istesen de haklısın. Lâkin başlarına geçtiğimden beri ordular sevk etmek savaşlar yapmak için Rum'un paralarını sarf ettim, mallarını müsadere ettim, halkımı fakir düşürdüm."

Bundan sonra kankardeşi olan iki hükümdar, yukarıda şartları belirtilen anlaşmayı yaptılar (Köymen 1972, Turan 2010).

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Cevabınız doğru değilse "Alp Arslan'ın Tahta Çıkması, Taht Mücadeleleri" konusunu tekrar gözden geçirin.
2. b	Cevabınız doğru değilse "Alp Arslan'ın Tahta Çıkması, Abbasî Halifesi ile İlişkiler" konusunu tekrar gözden geçirin.
3. c	Cevabınız doğru değilse "Azerbaycân- Birinci Kafkasya Seferi" konusunu tekrar gözden geçirin.
4. d	Cevabınız doğru değilse "Deşt-i Kıpçak ve Cend Seferi" konusunu tekrar gözden geçirin.
5. b	Cevabınız doğru değilse "Şehzâdelerin Tayini" konusunu gözden geçirin.
6. c	Cevabınız doğru değilse "İkinci Kafkasya Seferi" konusunu gözden geçirin.
7. e	Cevabınız doğru değilse Anadolu ve Suriye Seferi konusunu gözden geçirin.
8. d	Cevabınız doğru değilse "Malazgirt Zaferi" konusunu tekrar gözden geçirin.
9. a	Cevabınız doğru değilse "Malazgirt Zaferi" konusunu tekrar gözden geçirin.
10. b	Cevabınız doğru değilse "Alp Arslan'ın Türkistan Seferi ve Ölümü" konusunu tekrar gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Halife öncelikle Tuğrul Bey, yani Selçuklular adına okunan ve hâkimiyet alâmeti olan hutbeyi kesti. İkinci olarak da devlet olmanın gereği olan idarî ve malî tedbirleri aldı. Irak'ta Selçuklu görevlileri yerine valiler ve vergileri toplamak üzere memurlar tayin etti.

Sıra Sizde 2

Sultan Alp Arslan'ın şehzâdeleri çeşitli vilâyetlerin yönetimi ile görevlendirmesi, devletin merkeziyetçi politikalarına aykırı bir durum değildi. Çünkü aslında kut inancına dayanarak her zaman isyan edebilecek olan melikler, kuruluş dönemindekine göre epeyce kısıtlanmış yetkilerle atanıyorlardı. Bu uygulamadan maksat şehzâdelerin idarî tecrübe kazanmaları ve yönetimde sorumluluk paylaşımıdır.

Sıra Sizde 3

Bizans ordusu Uz ve Peçenek gibi gayrı müslim Türkler, Ruslar, Franklar,Ermeniler, Anadolulu ve Balkanlı muhtelif etnik unsurlardan, toplanmış ücretli bir ordu idi. Yani onları biraraya getiren değer, ortak bir ideal değil para idi. Bizans ordusu bünyesi ve ülküsü bakımından ne kadar uyumsuz ise, Türk ordusu bunun tam aksine, aynı ideal uğruna ölmeye hazır, soy ve inanç birliğinin bir araya getirdiği ahenkli bir topluluk idi.

Sıra Sizde 4

Bizans'ın Türkler'i Anadolu'dan atmak için, büyük fedakârlıklara katlanarak hazırladığı ordusu bu savaşta imha oldu. Dolayısıyla Türk akınlarını durduracak ciddi bir güç kalmayınca, Türkler Anadolu'ya güvenle yerleşmeye ve bu toprakları yurt tutmaya başladılar.

Yararlanılan Kaynaklar

Agacanov, Sergey (2006) **Selçuklular** (Türkçe terc. E.Necef- A.Annaberdiyev) İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1972) **Selçuklu Tarihi** İstanbul.

Kırzıoğlu, M.Fahrettin (1982) **Anı Şehri Tarihi (1018-1236)** Ankara.

Köymen, M.Altay (1972). **Alp Arslan ve Zamanı** İstanbul.

Köymen, M.Altay (1989) **Selçuklu Devri Türk Tarihi** Ankara.

Turan, Osman (2010) **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti** İstanbul.

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklu Devleti'nin iç meselelerini tanımlayabilecek,
- Selçuklu Devleti'nde bu dönem meydana gelen olayları açıklayabilecek,
- Devletin imparatorluğa dönüşen yapısını, değişikliklerle birlikte kavrayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Melikşah
- Kavurt
- Türkiye Selçukluları
- Halife
- Terken Hatun
- Suriye

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Melikşah Zamanı

- MELİKŞAH'IN TAHTA ÇIKMASI
- BİRİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ
- ANADOLU VE SURİYE SİYASETİ
- DOĞU ARABİSTAN-HACİZ-YEMEN VE ADEN'İN SELÇUKLULAR'A BAĞLANMASI
- DİYARBEKİR'İN SELÇUKLU TOPRAKLARINA KATILMASI
- SURİYE (ANTAKYA) SEFERİ
- İKİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ
- ÜÇÜNCÜ TÜRKİSTAN SEFERİ
- DEVLETİN BÜNYESİNDE OLUŞAN SORUNLAR
- MELİKŞAH'IN SON BAĞDAD ZİYARETİ VE ÖLÜMÜ

Melikşah Zamanı

MELİKŞAH'IN TAHTA ÇIKMASI

Hatırlanacağı gibi Türkistan Seferi sırasında şehit edilen Alp Arslan, ölüm döşeğinde iken asker ve kumandanlardan veliahdı Melikşah'ı tahta geçirmeleri konusunda söz almıştı. Sultan'ın ani ölümü, karışıklıklara meydan vermemek için bir müddet saklı tutuldu. Sonra devlet ileri gelenleri toplanarak Melikşâh'ı tahta oturttular (25 Kasım 1072). Ordunun bağlılığını sağlamak için kumandanlara çok miktarda hediyeler dağıtılıp, askerin maaşı yükseltildi. Melikşâh babasının naşını Merv'de dedesi Çağrı Bey'in yanına defnettikten sonra Nişabur'a geldi. Bağdad şahnesi Gevherayin vasıtasıyla bildirilen taht değişikliği ve Melikşâh'ın saltanatının onaylanması talebi, Halife el-Kaim Biemrillah tarafından tereddütsüz yerine getirildi. Bunun nişânesi olan menşur ve sancak yine şahne aracılığı ile Selçuklu başkentine gönderildi.

Melikşâh tahta geçmiş olmakla birlikte tüm meseleler çözülmüş değildi. Nitekim Alp Arslan zamanında da bir kaç kere isyan etmiş olan Kavurt Bey, harekete geçmiş bulunuyordu. Melikşâh amcasına oğul dururken kardeşe miras düşmeyeceğini, mevcut iradeye boyun eğmesi gerektiğini bildirdi ise de, onu durdurmak mümkün olmadı. Selçuklu ordusu içerisinde taraftarları olduğu anlaşılan Kavurt, öncü birlikleri yenilmesine rağmen çekilmedi. Hemedan civarında Nisan 1073 yılında meydana gelen savaşı, Nizamülmülk'ün başarılı sevk ve idaresinin de katkısıyla Melikşâh kazandı. Savaşta iki oğlu ile birlikte esir edilen Kavurt Bey, yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Oğulları Sultanşâh ve Emirânşâh'ın gözlerine mil çekildi. Asker içerisinde huzursuzluk çıkmaması düşüncesiyle yüzüğündeki zehiri içerek intihar ettiği duyuruldu. Kavurt Bey'in Kirman'da yerine bıraktığı oğlu Kirmanşah'ın ve sonra haleflerinin hüküm sürmesine, tâbiyet konusunda problem çıkarmadıkları sürece izin verilmiştir. Gözlerine mil çekilmiş olmasına rağmen kaçarak, 1074 yılında tahta geçen Sultanşâh üzerine sefere çıkan Melikşâh, onun af dileğini kabul ederek geri döndü.

Bu sırada henüz 20 yaşı civarında bulunan Melikşâh'ın en büyük desteğinin Nizâmülmülk olduğu anlaşılmaktadır. Nizâmülmülk, bu desteği ve Kavurt Bey isyanındaki hizmetleri dolayısıyla, iktalarına memleketi olan Tus şehri de ilave edilerek, yeniden vezirlik makamına atandı. Melikşâh, babası tarafından kendisine ***atabeg*** tayin edilmiş olan vezirin bu makamını da, ilig ve hâce-i buzurg (Büyük Hoca) unvanlarıyla teyid etti.

Atabeg ata ve bey kelimelerinden meydana gelmiştir. Sultanların oğullarını eğitmeleri için tayin ettikleri hocalara verilen unvandır. Atabeyler, şehzâdelerle birlikte kendilerine ikta edilen eyâletlere giderlerdi. Ancak şehzâdeler çocuk yaşta oldukları için, vilayetin idare yetkisi atabeyin elinde olurdu. Hükümdar değişikliklerinde yanlarında bulunan melik adına mücadeleye girer, melikin annesi ile evlenip konumlarını güçlendirebilirlerdi. Zaman içerisinde Selçuklu devlet otoritesinin zaafa uğraması üzerine bu atabeylerden bazıları kendi hanedanlarını kurmayı başarmışlardır. Toğteginliler, Zengiler ve İldenizliler bunlardan bazılarıdır.

BİRİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ

Sultan Alp Arslan'ın Türkistan seferi sırasında şehit düşmesi ve Melikşâh'ın Kavurt isyanı ile meşgul olması, Batı Karahanlı hükümdarına Selçuklu sınırını tecavüz imkânı verdi. Şemsülmülk Nasr Han önce Tirmiz'i ele geçirdi, arkasından Toharistan'ın merkezi olan Belh'e saldırdı. Melik Ayaz bu sırada Gürgân'da bulunduğu için savunmasız kalan şehir düştü (1073 başı). Melik Ayaz durumu haber alınca harekete geçti ve Belh'i geri aldı. Bununla birlikte Tirmiz üzerine düzenlediği seferde yenildi. Bir rivayete göre çok sayıda askeriyle birlikte Ceyhun Nehri'nde boğularak hayatını kaybetti (Mart 1073).

Bu karışıklıklar Gazneliler'e de, Selçuklular'a karşı harekete geçme fırsatı verdi. Toharistan'a giren Gazneli kuvvetleri, Sultan'ın amcası Melikülümerâ Osman'ı yenilgiye uğratıp esir aldılar.

Sultan Melikşâh, Kavurt meselesini hâlledip, Halife tarafından saltanatı da onaylandıktan sonra, bu sınır ihlâllerine son vermek üzere ordusuyla yola çıktı. Selçuklu ordusu Belh'e ulaştığında, Han'ın Melikşah'a gönderdiği elçi geldi. Han, Tirmiz'in Maveraünnehir'in bir parçası olması dolayısıyla, eğer barış isteniyorsa şehrin kendilerine bırakılması gerektiğini bildiriyordu. Ancak bu isteğe itibar etmeyen Melikşâh Ceyhun'u geçtikten sonra, Emir Savtegin kumandasında gönderdiği kuvvetlerle Semerkant yolunu kesti. Daha sonra Han'ın kardeşinin idaresinde bulunan Tirmiz'i kuşatıp aldı. Oradan Semerkant'a doğru ilerledi. Şemsülmülk durumun ciddiyetini anlayınca af dileyip barış talep etti. Melikşâh da bu kadarını yeterli görerek, eski sınır üzerinde anlaşma yapmaya râzı oldu.

Çetr saltanat alâmetlerinden birisi olup, atla yolculuk sırasında, sultanın biraz arkasından atla gelen çetircinin taşıdığı saltanat şemsiyesi idi.

Melikşâh'ın harekâtından haberdar olan Gazneli Sultan İbrahim de, erken davranarak, Sultan'ın esir tuttuğu amcasını serbest bıraktı. Bunun üzerine Gaznelilerle her hangi bir çatışma olmadı. Sultan buradan Rey'e dönerken bölgenin güvenliğinin sağlanmasına yönelik bazı görevlendirmeler de yaptı. Kardeşi Tekiş'i Toharistan'a, Böribars'ı Herat'a, Toganşâh'ı Hemedan'a, amcası Osman'ı Velvalic (Kunduz)'e tayin etti. Amcasına diğer meliklere nisbetle siyah **çetr** taşıma ve kapısında nevbet çalma gibi ayrıcalıklar da tanıdı.

SIRA SİZDE 1

Melikşâh'ın Türkistan seferi sırasında yaptığı atamaları, Alp Arslan dönemi ile karşılaştırdığınızda nasıl değerlendirirsiniz?

ANADOLU VE SURİYE SİYASETİ

Sultan Melikşâh bundan sonra devletin başkentini Rey'den İsfahân'a taşıdı. Şehir yeni inşa edilen iki kale ile daha korunaklı hâle getirilirken cami, mescid, medrese ve hankâh gibi eserlerle adetâ yeni baştan imar edildi. Böylece doğu sınırlarını tahkim ve ülkesinin işlerini tanzim eden Melikşâh, dikkatini batıdaki gelişmelere çevirdi. Başkentin naklinde bu yöndeki olayları daha yakından izlemek düşüncesi de etken olmuştur. Zira Anadolu ve Suriye'de, Selçuklu Devleti'ni yakından ilgilendiren gelişmeler yaşanmakta idi. Sultan, Kafkasya'da meydana gelen karışıklıklar nedeniyle 1076 ve 1079 yıllarında bizzât Kafkasya/Gürcistan üzerine sefere çıkarak bölgeyi itaât altına aldı. Ancak daha sonraki tarihlerde de Gürcistan üzerine seferler düzenlenmek zorunda kalınmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Anadolu bilindiği gibi, Selçuklu Devletinin yürüttüğü fetih siyaseti doğrultusunda, yurt tutmak düşüncesiyle devamlı Türkmenlerin akınlarına uğramakta idi. Bunun

yanısıra çeşitli sebeplerle devlete küsen Türkmenler de bir sığınak olarak oraya iltica ediyorlardı. Son olarak kardeşi Kavurt'un isyanına destek veren ve asi şehzâde Erbasgan'ın da eşi olan Gevher Hatun, Anadolu istikametinde Yabgulu Türkmenlere katılmak üzere çekilirken bertaraf edilmişti. Yabgulu Türkmenleri'nin Anadolu ve Suriye'de denetim dışı faaliyetleri Selçuklu sultanlarını rahatsız etmekteydi. Onların en büyük başbuğlarından olan Kutalmış'ın oğulları, Alp Arslan'a karşı girdiği taht mücadelesini kaybedince hapsedilmişlerdi.

Olayların seyrine bakılacak olursa Kutalmışoğulları, Melikşâh'ın tahta geçtiği sırada yaşanan karışıklıklardan yararlanarak hapisten kaçmış veya kaçırılmışlardı. Nitekim Güney Anadolu bölgesinde kısa bir süre faaliyette bulunduktan sonra, Suriye'de Büyük Selçuklu aleyhtarı bir mücadeleye karıştılar. Bu olayda bir kardeşi yeniden hapse düşen Süleymanşâh, Halep-Antakya üzerinden Bizans topraklarına doğru ilerledi. 1075 yılında Bizans'a ait İznik (Nikia)'i fethederek kendisine merkez yaptı. Kutalmış'ın oğlu olma ayrıcalığı Süleymanşah'ı, kısa zamanda bir cazibe merkezi ve dolayısıyla etkili bir güç hâline getirdi. Nitekim Süleymanşah 1078 yılında, Erbasgan'ın arabuluculuğu ile Nikephoros Botaniates'e askerî yardımda bulunarak Bizans tahtını ele geçirmesini sağladı.

Anadolu'nun fethi konusunda bu tarihe kadar alınan yol, hiç şüphesiz Büyük Selçuklular'ın eseri idi. Tabiî olarak bu toprakların tümüyle Türk yurdu olmasını istiyorlardı. Ancak kendilerine rağmen bir gelişmeye izin vermek istemedikleri için, Melikşâh 1078 yılında, Anadolu'ya Emir Porsuk idaresinde bir ordu gönderdi. Süleymanşâh'ın ona karşı gönderdiği kardeşi Mansur, bu savaşta hayatını kaybetti, fakat Porsuk amacına ulaşamadı. Türkiye Selçukluları varlıklarını devam ettirdiler.

Tutuş'un Şam Melikliğine Tayini

Anadolu'dakine benzer bir gelişme de Suriye ve Filistin'de yaşanıyordu. Kınık boyundan olan Atsız Bey, Alp Arslan'ın emri ile bölgede fetihlerde bulunmaktaydı. 1071 yılında Fatımîler'den Kudüs'ü, 1076'da ise Dımaşk (Şam)'ı aldı. Atsız Bey ertesi yıl Mısır üzerine yürüdü, fakat Kahire yakınlarında ağır bir yenilgiye uğradı. Bundan cesaret alan Fatımîler'in taarruzları Melikşâh'ın bölgeye müdahalesine yol açtı. Atsız'a dokunmaksızın Suriye'yi, kardeşi Tacüddevle Tutuş'a ikta etti. Fakat Atsız Bey, Fatımîler'e karşı yardımına başvurmak zorunda kaldığı Tutuş tarafından öldürüldü. Böylece 1078 yılında Suriye Selçuklu Melikliği kurulmuş oldu. Tutuş'un, Melikşâh'a sadakâtini sonuna kadar koruduğu görülmektedir. Fakat Tutuş Selçuklu'ya tâbi olmasına rağmen, Irak ve Suriye'de bir Arap devleti kurmak isteyen Müslim b. Kureyş ile, şiddetli bir rekabet içerisinde olmuştur. Ayrıca Suriye sınırlarını zorlamakta olan Kutalmışoğlu Süleymanşâh da onunla girdiği savaşta hayatını kaybetti. Tutuş, Melikşah'ın ölümünden sonra Berkiyaruk'a karşı girdiği taht davasında hayatını kaybetti. Oğulları Haleb ve Dımaşk'ta meliklikleri ilân ettiler.

Melikşah'ın Anadolu ve Suriye politikalarını amaçları bakımından kısaca nasıl değerlendirirsiniz?

SIRA SİZDE 2

Kafkasya Seferi

Sultan Alp Arslan zamanında tâbiyet altına alınan Gürcistan'da, Kral Bagrat'ın yerine geçen II. Giorgi zamanında çıkan karışıklıklar, Melikşah'ı Kafkasya seferine çıkmaya mecbur etti. Büyük bir ordu ile Kartli bölgesine girip bazı kaleleri fetheden Sultan, Kafkasya seferinde Alp Arslan'a da mihmandarlık etmiş olan Emir Savtegin'i genel vali olarak atadı (1076).

Ancak Savtegin'in Gürcü kralına yenilmesi, Kars ve Anapa'nın düşmesine, hattâ Ermeni Gagik'in Ani'yi ele geçirmeye yeltenmesine imkân verdi. Bunun üzerine Melikşah 1079'da bir kere daha Gürcistan seferine çıktı. Somkhet bölgesini fetheden Sultan, Gürcü prensi İvane'yi esir aldı. Savtegin'i yeni kuvvetlerle takviye ettikten sonra İsfahan'a döndü. Ancak Savtegin'in Gürcüler'in taarruzuna uğraması, Bizans'ın buradaki zayıf birliğine bile hareket imkânı verdi. Kars ve Erzurum düştü. Sultan bu duruma son vermek için Emir Ahmet idaresinde kuvvetli bir orduyu Gürcistan'a gönderdi. Kralı ard arda yenilgiye uğratan emir, Kars ve Erzurum'u geri aldı. Ayrıca kendisiyle paralel harekât yürüten Türkmenler de Karadeniz'e kadar yayıldılar (1080). Gürcü kralı topraklarının bir kısmını olsun kurtarabilmek için İsfahan'a giderek Melikşah'ın huzuruna çıktı. Vergi ödemek ve asker vermek şartıyla tahtına iade edildi. Kral ölene kadar Melikşah'a bağlı kaldı. Melikşah bölgede denetimi sağlamak üzere, amcası Yakutî'nin oğlu İsmail'i Arran valiliğine tayin etti. 1086 yılı başında Suriye seferinin hemen öncesinde, bizzât Kafkasya bölgesine giren Melikşah, bölgede Selçuklu egemenliğini güçlendirdi.

DOĞU ARABİSTAN- HİCAZ- YEMEN VE ADEN'İN SELÇUKLULAR'A BAĞLANMASI

el-Ahsa ve Bahreyn bölgesinde yaşanan sünniliğe muhalif hareketler, Melikşah'ın bölgeye bir ordu göndermesine yol açtı. Nitekim meşhur Türkmen kumandanı Artuk Bey'i, ikta sahası olan Hulvan'dan güneye inerek, bölgeyi itaât altına almakla görevlendirdi. Bölgede ilerleyen Artuk Bey çöl yolculuğu için attan çok deveye ihtiyaçları olduğunu gördü. Bu sebeple önce, Basra'dan develer ve ordunun zahire ihtiyacını temin etti. Harekâtın başında el-Ahsa bölgesinde Katîf ele geçirildi. Buradan Bahreyn adalarına geçip, oradaki mahalli güçleri itaât altına alan Selçuklu ordusu, el-Ahsa'ya dönerek **Karmatîler'i** cezalandırdı. Ordusu sıcaklar yüzünden çok zorluk çeken Artuk Bey, mahalli emirlerden Karmatîler'e düşman birisini, emrine iki bin Türkmen atlısı verip, Ahsa'nın koruması ile görevlendirdikten sonra Hulvan'a döndü (1077). Karmatîler'e karşı kazanılan bu zaferleri Halife'ye de bildiren Artuk Bey, onun tarafından bir tebrik mektubu ve çok değerli hediyelerle ödüllendirildi.

Karmatîler Abbasî Halifeliğine karşı 869 tarihinde başlayan Zenci isyanına destek veren ve onunla özdeşleşen bir topluluk. Kûfe bölgesinden olan Karmatîler, Şîânın İsmailiye koluna mensup idiler. Sözkonusu isyan X. yüzyılın başında bastırılsa da, zaman zaman alevlenen hareket, takibat sonucu Hindistan'a kadar yayılma imkânı bulmuştur.

Bu arada Hicaz'da (Mekke-Medine), Sultan Alp Arslan zamanından beri (1068) sünnî hutbesi okunmakta iken, Halife el-Kaim Biemrillah ölünce, Şiî hutbesine dönüldüğü görülmektedir. Fatımî Halifesinin baskısıyla buna mecbur olan Mekke emiri Melikşah tarafından gönderilen Sâlâr-ı Horasan adlı kumandanın desteği ile hutbeyi yeniden Abbasî halifesi adına okuttu (1077). Fatımîler, Selçuklular karşısında Suriye ve Filistin'de ağır yenilgiler almışlardı. Bu sebeple Hicaz'da okunan hutbeyi, kendileri açısından bir saygınlık meselesi sayarak imkân buldukça mücadeleye devam ettiler. Ancak bazı küçük kesintilere rağmen, 1080'den itibaren Hicaz'da hutbe Selçuklu sultanı ve Abbasî halifesi adına okunmaya devam etti.

1092 yılında Bağdad'ı ziyareti sırasında tüm tâbi emir ve beylerini huzuruna kabul eden Melikşah, yeni fetih planları çerçevesinde, Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanmasını emretti. Bunun için Türşek, Yorunkuş ve Çubuk gibi emirler görevlendirildiler. Hicaz üzerinden Yemen'e inen Selçuklu ordusu kısa bir sürede Yemen ve Aden bölgesini hâkimiyet altına almaya muvaffak oldu. Bundan sonra Melikşah Hicaz'a su yolları, sarnıçlar ve ribatlar yaptırırken, hacılardan alınan vergileri de kaldırdı.

DİYARBEKİR'İN SELÇUKLU TOPRAKLARINA KATILMASI

Anadolu ve Suriye'de cereyan eden hadiseler, Büyük Selçuklu siyaseti bakımından büyük önem arzediyordu. Zira Türkiye Selçuklu sultanı Süleymanşah, 1081 yılında Bizans ile bir barış anlaşması yaptıktan sonra, Doğu'ya yönelik bir siyaset takip etmeye başlamıştı. Bu çerçevede Çukurova bölgesini fetheden Sultan'a bağlı bazı beyler de, Fırat havzasında paralel bir harekât yürütmekte idiler. Süleymanşah'ın Büyük Selçuklu tahtı üzerindeki iddiası hatırlanacak olursa, bu ilerleyişin Melikşah'ı rahatsız edeceği kuşkusuzdur. Bu yüzden daha 1078 yılında Emir Porsuk idaresinde Anadolu'ya ordu sevketmesi de, Süleymanşah'ı durdurma düşüncesinden kaynaklanıyordu. Fakat yürüyüşünü sürdüren Süleymanşah, 1084 yılı sonunda Antakya'yı fethederek, Büyük Selçuklularla komşu olmuştu.

Diyarbekir, genel hatları ile Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan, Eskiçağda Yukarı Mezopotamya, Ortaçağda el-Cezire adı verilen bölgenin bir bölümüdür. Arabistan'dan göç eden Arap kabileler yerleştikten sonra, onların kabile adlarına nisbetle Diyârımudar (Urfa, Harran, Rakka), Diyârırebîa (Musul, Nuseybin, Sincar) ve Diyarıbekr olarak üç idarî kısıma ayrılmıştır. Bunlardan birisi olan Diyarbekir bölgesi ise Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ ve Meyyâfârikîn gibi önemli merkezlerden oluşuyordu.

Bu arada yine Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklular'a tâbi olan Musul'daki Ukayloğulları da sorun yaratmakta idiler. Melikşah'ın halası ile de evli bulunan Musul valisi Müslim b. Kureyş, Musul'dan Haleb'e kadar olan bölgede bir Arap devleti kurmak istiyordu. Kendisi de şiî olan Müslim, maksadına ulaşmak amacıyla Fatımî halifesi ile temas kuruyor, açıkça Selçuklu aleyhtarı politikalar takip ediyordu. Hattâ Suriye meliki Tutuş'un merkezi olan Dimaşk'ı kuşatmaktan bile çekinmiyordu. Bununla birlikte bölge dengeleri içerisinde onu da bir yere koyan Melikşah, Müslim'in elindeki yerlerden başka, vergi almak yoluyla Haleb'e hâkim olmasını da onaylıyor, Tutuş'a da ona dokunmamasını bildiriyordu. Müslim bu sırada Bizanslı bir valinin elinde bulunan Antakya'nın haracını da alıyordu. Fakat yukarıda söylendiği gibi, Türkiye Selçuklu sultanı Antakya'yı fethetmiş bulunuyordu. Bu durum Suriye hâkimiyeti konusunda ikisi birbiriyle kıyasıya rekabet eden Tutuş ve Müslim'i, aynı zamanda Süleymanşah'la karşı karşıya getiriyordu.

Melikşah bir yandan Süleymanşah'ın ilerleyişini durdurmak, diğer yandan da Fatımîlerle bağlantıları olan Mervanoğulları'nı cezalandırmak üzere Diyarbekir bölgesine bir sefer yapılmasına karar verdi. Zira Mervanî emiri Nasruddevle Mansur da, varlığını sürdürebilmek için Selçuklu aleyhtarı politikalar takip ediyordu. Ayrıca Mervanoğulları'nın ve Halife'nin eski veziri olan Fahrüddevle b. Cüheyr de kendisine bir yönetim alanı bulmak üzere, Melikşah'ı bu konuda teşvik ediyordu. Böylece Süleymanşah'ın güneyde yürüttüğü bu süratli harekâtın önü kesilmiş olacaktı.

Sizce Melikşah'ın Diyarbekir seferinin sebepleri nelerdir?

Selçuklu meliklerine has yetkilerle donatılan Fahrüddevle, emrine Gevherayin, Altuntak, Dilmaçoğlu, Çubuk ve Artuk gibi meşhur kumandanlar verilerek Diyarbekir seferine memur edildi. Selçuklu ordusu ilk olarak Âmid üzerine harekete geçti. Fakat Mervanî emirinin kendisine bazı kaleler vereceğini vaad ederek yardım istediği Musul valisi Müslim de, Selçuklu ordusundan önce Amid'e gelmiş bulunuyordu. Kendisi de aslen Musullu bir Arap olan Fahrüddevle *"Kendi eliyle Arapların başına belâ geleceği"* kaygısıyla, Müslim'e saldırmak istemedi. Bu durum emrindeki Türkmen komutanlarla arasının açılmasına sebep oldu. Çubuk Bey idaresindeki Türkmenler, Fahrüddevle'nin haberi olmaksızın Müslim'in karargâhına bir gece baskını düzenleyerek kuvvetlerini dağıtıp mallarını yağmaladılar. Melikşah'ın bu olaylardan haberdar olmasından çekinen Fahrüddevle, Amid'e çekilen Müslim'e saldırmaya karar verdi. Fakat Müslim, bu defa da Artuk Bey'le Fahrüddevle'nin bilgisi dışında para karşılığı anlaştı. Nitekim onun açtığı güvenli yoldan

Mervaniler 983-1085 yılları arasında, Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere, Amid (Diyarbakır), Mardin, Erzen, Hısn Keyfâ, Siirt ve Ceziret İbn-i Ömer gibi şehirlerde hüküm sürmüş olan bir hanedandır. Abbasîler'in zayıflaması üzerine ortaya çıkan emirliklerden biridir. Etnik kökenlerinin Kürt veya Arap olduğu tartışılmakta ise de, siyasî ve idarî örgütlenmesi bakımından Abbasîlerin devamı ve vasalı durumundadırlar. X. yüzyılın sonlarında İslâm Dünyasına karşı taarruza geçen Bizans İmparatorluğu'na vergi ödemek zorunda kalmış; Tuğrul Bey zamanında ise Selçuklular'a bağlanmışlardır.

Musul'a doğru yola çıktı. Artuk Bey de Fahrüddevle'nin hizmetinde kalmak istemeyerek buradan ayrıldı.

Bunun üzerine Sultan Melikşah'tan korkan Fahrüddevle, Âmid muhasarasını oğlu Zaimüddevle'ye bırakarak, süratli bir harekâtla Mardin, Siirt, Erzen ve Hısn Keyfâ'yı ele geçirdi. Mervanî emiri bir kısım topraklarını kurtarmak düşüncesiyle İsfahan'a Sultan'ın yanına gitti. Ancak kendisine yapılan teklifi, hıristiyan veziri Ebû Salim'in, on yıl dayanacak güçleri olduğunu söyleyip yanıltması sebebiyle reddetti. Amid'de Vezirin himayesindeki hıristiyanlar yiyecek depolarken, müslümanlar kötü muamele görüyorlardı. Bu yüzden ayaklanan müslüman ahâlinin Selçuklu ordusuna yardım etmesi üzerine şehir düştü (Mayıs 1085).

Mervanoğulları'nın elinde ufak bir iki yer dışında sadece Meyyâfârikîn kalmıştı. Nasrüddevle Melikşah'ın teklifini kabul ettiğini bildirdi ise de, dikkate alan olmadı. Nihayet 1085 Ağustos sonunda Mervanîler'in başkenti de düştü ve hanedan tarihe intikâl etti. Bu sefer sırasında ele geçirilen 1.000.000 dinar değerindeki ganimet İsfahan'a gönderildi. Nasruddevle'ye Irak'ta bir kasaba ikta edildi.

Musul Seferi

Selçuklu ordusunun Âmid muhasarası sırasında, Musul valisi Müslim b. Kureyş'in, Mervanî emirinin yardım çağrısına icabet ettiği ifade edilmişti. Nitekim Müslim kuvvetleri baskına uğrayıp yenilince Artuk Bey ile anlaşıp Musul'a doğru çekilmişti. Ancak bu kulak ardı edilecek bir olay değildi. Melikşah, Ukayloğulları'na ait toprakları Fahrüddevle'nin oğluna ikta ederken, bölgedeki Türkmen beylerine de ona katılmaları emrini verdi. Kasimüddevle Aksungur ve Artuk Bey gibi komutanlar Musul'da toplandılar. Şehir kısa sürede ele geçirildi. Ancak Müslim'in Rahbe'de iken Fatımîler'le yeniden işbirliğine teşebbüs etmesi, Melikşah'ın da bizzât sefere çıkmasını gerektirdi. Selçuklu ordusu Musul'u aldığı sırada Sultan da şehre ulaştı. Musul ileri gelenleri tarafından büyük saygıyla karşılanan Melikşah, bu sırada kardeşi Tekiş'in isyan etmiş olduğu haberini aldı. Bunun üzerine Müslim'i huzuruna getirten Sultan, bölge dengelerini dikkate alarak, sahip olduğu yerlerin tamamını kendisine verip, onu yerinde bırakmayı uygun buldu (Kasım 1085).

Tekiş'in İsyanı

Hatırlanacağı üzere Tekiş, Birinci Türkistan seferinden dönüşte, Melikşah tarafından Toharistan melikliğine tayin edilmişti. Tekiş ilk olarak 1081'de Horasan'ın önemli şehirlerinden Merv ve Nişabur'u ele geçirmeye kalkışıp isyan etmişti. Bir süre önce disiplinsizlik sebebiyle ordudan atılan 7.000 kadar Ermeni de, bu isyan sırasında onu desteklemişlerdi. Fakat Tekiş, Melikşah tarafından Tirmiz şehrinde kuşatılınca af dilemiş ve isteği kabul edilmişti.

Tekiş, Melikşah'ın Musul seferinde bulunmasından yararlanarak bir kere daha isyan etti. Melikşah kardeşinin üzerine yürümek için kışın geçmesini bekledi. Sonra isyanın çok tehditkâr bir şekil almasından dolayı emrinde Artuk, Porsuk, Bozan, Türşek, Kumaç ve Ayaz gibi meşhur kumandanlar olduğu hâlde büyük bir orduyla harekete geçti. Merv-i Rud'dan Serahs'a kadar olan bölgeyi kontrolü altına almış olan Tekiş, bu sırada Serahs'ı kuşatmaktaydı. Nizâmülmülk idaresindeki Selçuklu ordusunun yaklaşmakta olduğu şeklinde uydurma bir haberle yanıltılan melik, acele olarak kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Önce Venec'e çekilen Tekiş, Melikşah tarafından takip edilerek Tirmiz'de bir kere daha teslim alındı (1085). Yeniden isyana teşebbüs edememesi için gözlerine mil çekilerek hapse atıldı. Tekiş'in yerine Toharistan melikliğine, ilginç bir şekilde onun oğlu

Ahmed tayin edildi. Bu durum isyan sırasında oğlunun Tekiş'i desteklemediğine işaret etmektedir.

SURİYE (ANTAKYA) SEFERİ

Diyarbekir seferinin başında söylendiği gibi, Türkiye Selçuklu hükümdarının Antakya'yı fethedip Halep kapılarına dayanmış olması onu, Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki iki temsilcisi ile karşı karşıya getirdi. Müslim b. Kureyş, Süleymanşah'tan Antakya için kendisine haraç ödemesini istedi. Doğal olarak bu teklifi reddeden Süleymanşah ile Müslim arasındaki gerginlik bir savaşla sonuçlandı. Kurzahil savaşında Müslim'in yanındaki Türkmen askerlerinin Selçuklu sultanın saflarına geçmesi üzerine Müslim yenilip hayatını kaybetti (Temmuz1085). Fakat Süleymanşah'ın Haleb'i kuşatmasına Suriye meliki Tutuş'un sessiz kalması düşünülemezdi. Nitekim bu defa Tutuş'la Süleymanşah arasında bir savaş oldu. Müslim'in yenilmesine yol açan Türkmen kuvvetler bu defa Tutuş'un saflarına geçince, Süleymanşah mağlûp oldu ve hayatını da kaybetti (Haziran 1086).

Taraflar arasında bu mücadeleler sürerken, Halep hâkimi de Sultan Melikşah'ı, şehri kendisine teslim etmek üzere davet etmiş bulunuyordu. Müslim'in ölümü Selçuklular'ın Suriye hâkimiyetini güçlendirmek konusunda bir fırsat oldu. Yine ülkesini ve saltanatını tehdit eden Süleymanşah'ın ölümü de aynı şekilde, Melikşah'ı rahatlatan bir sonuçtu. Ancak diğer taraftan da, artık rakipsiz kalan Tutuş'un, istenmeyen şekilde güçlenmesine fırsat verecek bir gelişme idi. Nitekim Tutuş bu sırada Haleb'i kuşatmış bulunuyordu. Melikşah bu yüzden olayları kontrol altına almak üzere, önce Kafkasya bölgesinde hızlı bir harekâtta bulunduktan sonra, 1086 sonbaharında Musul üzerinden Harran'a geldi. Emrindeki komutanlardan Bozan'ı Urfa'nın fethi ile görevlendirdi. Bozan kısa bir süre sonra fethettiği Urfa'nın valiliğine atandı. Sultan kendisi Ca'ber ve Menbic kalelerini aldı. Bu sırada Halep iç kalesini kuşatmakta olan Tutuş'un çekilmesi üzerine şehre girdi ve valiliğine Kasimüddevle Aksungur'u tayin etti. Şeyzer emiri bağlılığını bildirdi. Buradan Antakya'ya gelen Melikşah, Süleymanşah'ın vezirinden şehri teslim aldı. Süleymanşah'ın vezirinin yanında bulunan oğullarını alıp İsfahan'da hapse gönderdi. Şehrin valiliğine Türkmen beyi Yağısıyan'ı getirdi. Böylece valiliğine Çökermiş'i tayin ettiği Musul'dan Halep'e kadar olan topraklar doğrudan Büyük Selçuklu idaresine bağlanmış oldu.

Türkiye Selçuklu sultanı bu mücadelede hayatını kaybedip oğulları da hapsedilmek suretiyle devleti başsız bırakılırken, Kutalmışoğulları'nın güneye açılan kapıları kapanmış oldu. Nitekim Melikşah hemen akabinde, İznik'te Süleymanşah'ın **nâibi** olan Ebû'l-Kasım üzerine de, Bozan idaresinde bir ordu gönderdi.

Nâib, hükümdarın merkezde bulunmadığı zamanlarda, onun bütün yetkilerini hâiz, vezire denk veya ondan daha üst rütbede olan bir devlet görevlisi idi. Hükümdarın yerine vezirle birlikte, devlet işlerini usûlüne uygun şekilde yürütebilecek vasıflara sahip olması gerekirdi.

Melikşah'ın Bağdad Ziyareti

Böylece Suriye'de gerekli düzenlemeleri yapan Sultan Melikşah, Bağdad'ı ziyaret etmeye karar verdi. 12 Mart 1087 tarihinde geldiği Bağdad'da, ileri gelenler ve halk tarafından büyük gösterilerle karşılandı. Melikşah Selçuklu sarayına inerken Nizâmülmülk, ordugâhta kalarak askerin halka ve evlere rahatsızlık vermemesi için tedbirler aldı. Daha sonra İmam-ı Âzam Ebû Hanife, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in türbelerini ziyaret eden Sultan, Fırat'tan Necef'e su kanalı açılmasını emretti.

Bu ziyaretlerden sonra Bağdad'a dönen Melikşah, Muktedî'nin gönderdiği bir at ile hilafet sarayına gitti. Kabul töreninde Halife ile Sultan'ın adamlarını Nizâmülmülk takdim etti. Halife Sultan'a iki kılıç kuşandırarak Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı ilân etti. Hilatler giydirip, sancak, at ve altından bir taht hediye ettiği Sul-

tan'ın yakınları ile Vezir'e de pek çok hediyeler verdi (24 Nisan 1087). Selçuklu heyeti halifelik sarayından coşkulu bir merasimle uğurlandı.

Melikşah'ın Bağdad ziyaretinin bir sebebi de, kızı Mehmelek Hatun'un Halife ile evlenecek olması idi. Emir Porsuk ve Gevherayin'in başında bulunduğu bir kervanla Bağdad'a getirilen gelinin çeyizi 130 deve 74 katır ile taşınmakta idi. Bağdad bu muhteşem düğün vesilesi ile süslenmiş, halk da bu düğüne katılmıştı. Gelin akşam 300 atlı ile Selçuklu konağından alınarak Halife'nin sarayına götürüldü. Halife'nin, üç günlüğüne ava çıkan Melikşah'ın Bağdad'a dönüşünde, onun şerefine verdiği ziyafet de, kaynaklarda bütün ihtişamıyla akis bulmuştur. Melikşah nihayet Mayıs ayı ortalarında, İsfahan'a gitmek üzere Bağdad'dan ayrıldı.

İKİNCİ TÜRKİSTAN SEFERİ

Ahmed Han döneminde Batı Karahanlılar'ın en önemli meselesi, Maveraünnehir'in İranî geleneklere alışık yerel unsurlarının, Türk hükümdarı ile giriştikleri güç mücadelesi oluşturuyordu. Yerli eşrâf ve ümerâ, Türk hükümdarının mutlakiyetçi olmayan hükümranlık anlayışını bir zaaf olarak görüyorlardı. Bu yüzden Hakan'ın iktidar alanında ortaklık ve güç paylaşımı mücadelesine giriyorlardı. Bu haksız mücadelelere karşı, hukukta **siyaseten katl** ve **müsadere** gibi iki önemli ceza yer almakta idi. Maveraünnehr'in fethinden sonra Karahanlı hükümdarları, yerli unsurların desteğini kazanabilmek için, içlerinde ulemânın da bulunduğu ileri gelenlere, para basma gibi bazı imtiyazlar vermişlerdi. Devletin hâkimiyetinin gittikçe güçlenmesi üzerine, bu tavizler geri alınmaya başlayınca hoşnutsuzluklar da artmaya başladı.

Siyaseten katl, devlete isyan, hükümdarın hayatına kast etme, askerden kaçma gibi devlet güvenliğini ilgilendiren siyasî suçlar kapsamında, suçluların idam edilmesi hadisesidir. **Müsadere** ise, devlet görevlilerinin işgal ettikleri makamın gücünü kullanarak, haksız biçimde edindikleri servetlerine el konulmasıdır.

Ahmed Han'ın babası Hızır Han zamanında çekişme doruğa ulaştı. Her iki hakan da, bu türlü adamların mallarını müsadere, kendilerini de hapsetmek veya öldürmek suretiyle cezalandırma yoluna gittiler. Bunun üzerine Ebû Tahir b. Alik adlı bir Şafiî din adamı, hac bahanesiyle Semerkant'tan ayrılıp İsfahan'a geldi. Melikşah, devrin en büyük siyasî ve askerî gücüne sahip bir Sultan olarak, tabiî ki bu tür şikâyetlerin adresi olacaktı. Adıgeçen fakih Melikşah'a, Ahmed Han'ın zulmünden yakınıp halk ve ulemâ adına yardımını talip etti. Sultan bunun üzerine 1088 yılı sonunda sefere çıktı.

DİKKAT

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un elçisi de tam bu sırada, yıllık haracı ödemek üzere, İsfahan'a gelmiş bulunuyordu. Fakat Nizâmülmülk onu huzura çıkarmayıp, Türkistan'a kadar beraberinde götürdü. Vezir'in bunu yapmaktan maksadı, elçinin bizzât şâhit olacağı Selçuklu haşmetini imparatora anlatmasını sağlamak ve Bizans'a gözdağı vermekti.

Melikşah muazzam bir orduyla Ceyhun Nehri'ni geçip Buhara'ya geldi. Burayı ele geçirdikten sonra Semerkant'a ulaştı. Başlangıçta çok şiddetli bir direniş olmasına rağmen, burçlardan birisini müdafaa eden komutanın Buhara'da esir düşmüş olan oğlunun öldürülmesinden korkarak Selçuklu ordusuna yardım etmesi üzerine şehre girmeyi başardılar. Buna rağmen sokak çatışmaları yaşanacak kadar ciddî bir mücadele devam etti. Ancak Ahmed Han'ın, saklandığı evde yakalanması üzerine savaş sona erdi. Melikşah, eşi Terken Hatun'un da yeğeni olan Ahmed Han'ı tahtına iade etmeyip İsfahan'a gönderip hapse attırdı. Onun yerine bir nâib tayin ederek Batı Karahanlı topraklarını doğrudan Selçuklu Devleti'ne bağladı.

Tamgaç **Buğra Han** Harun, 1069- 1081yılları arasında amcası Tuğrul Kara Hakan'a bağlı olarak Kaşgar'ı, 1081-1102 yılları arasında da büyük kağan olarak Doğu Karahanlıları yöneten hükümdardır. BalasagunluYusuf Has Hâcip, Kutadgu Bilig adlı meşhur eserini ona takdim etmişti.

Bu kadarla yetinmeyen Sultan, Seyhun Nehri'ni geçip Doğu Karahanlı topraklarına girdi. Sultan Özkent'e vardığında değerli hediyeler gönderip, huzuruna gelen **Buğra Han,** Melikşah adına para kestirip hutbe okutmak kaydıyla bağlılığını

arzetti. Böylece İkinci Türkistan Seferi sonunda, Doğu Karahanlılar tâbi olarak, Batı Karahanlılar ise doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne katılmış oldu. Selçuklu Devleti'nin doğu sınırları Çin'e kadar genişlemiş oldu. Sultan bundan sonra Horasan'a döndü.

DİKKAT

Nizâmülmülk, bu sefer sırasında Selçuklu ordusunu Ceyhun Nehri'nden geçiren gemicilerin 11.000 dinar tutarındaki ücretlerinin Antakya vergilerinden ödenmesini emretmişti. Gemiciler ücretlerini alabilmek için elbette Antakya'ya kadar gitmeyeceklerdi. Vezir'in de dediği gibi, Antakya'ya işaretten maksat, Selçuklu ihtişâmının tarihe intikâl etmesine aracılık etmek, bu şekilde Devlet'in sınırlarına vurgu yapmaktı.

ÜÇÜNCÜ TÜRKİSTAN SEFERİ

Melikşah ikinci Türkistan seferi ile, Batı Karahanlı ülkesini bir nâib idaresinde doğrudan topraklarına katarak, ulamâ ile hakanlar arasındaki çekişmeyi, Türkistan'daki huzursuzlukları sonlandırmayı hedeflemişti. Ancak kısa bir zaman sonra bunun mümkün olamadığı anlaşıldı. Karahanlılar'a bağlı büyük boylardan Çiğiller ayaklandı. Selçuklu nâibi olaylar karşısında aciz kalıp Harizm'e kaçtı. Bunun üzerine Kaşgar Hanı'nın kardeşi ve Atbaşı şehrinin hâkimi Yakup Tegin Semerkant'a davet edildi. Ancak onun Çiğiller'in reisini idam ettirerek işe başlaması isyanın büyümesine yol açtı. Bu durumda ülkenin hükümdarı sıfatıyla, meseleyi hâlletmek bir kere daha Melikşah'a düştü. 1089 yılı sonunda üçüncü defa Türkistan'a sefere çıktı. Yakup Tegin Selçuklu ordusunun yaklaşması üzerine, Semerkant'tan süratle çekildi. Fakat Melikşah'ın kararlı takibi sonucunda, Kaşgar Han'ı tarafından yakalanarak Sultan'a gönderildi. Ancak bu sırada Buğra Han başka bir hanedan mensubu tarafından hapsedilince Melikşah, Doğu Karahanlı meselesini, yolda salıverilen Yakup Tegin'le anlaşarak çözmeyi uygun buldu. Onu asi hanedan mensubuna karşı mücadele ile görevlendirdi.

Ancak Melikşah, karışık Türkistan hadiselerine doğrudan müdahil olmakla, şöhret ve itibarının zedelenmesi tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu. Bunun üzerine, Doğu Karahanlılarla arasında bir tampon bölge olmasını da düşünerek, Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı, bağlılıktan ayrılmayacağına dair söz aldıktan sonra tahtına iade etti.

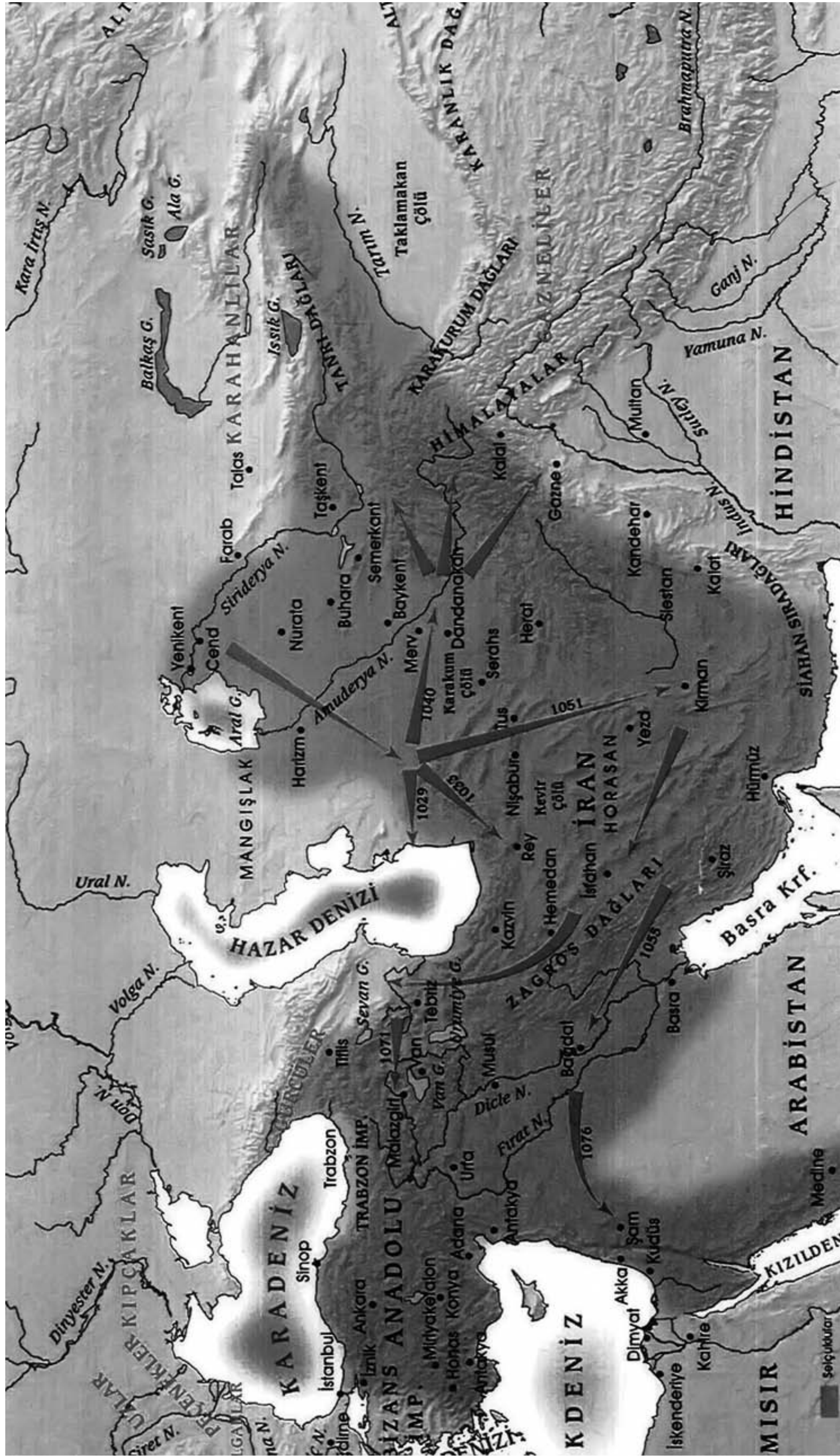

DİKKAT

Vezir Nizâmülmülk'e göre Çiğil ve Yağmalar'ın ayaklanmasının sebebi, Türkistan'ı baştanbaşa geçen Selçuklu sultanının onlara, Türk töresinin gereği olan bir ziyafet (Toy / Han-ı yağma) vermemiş olmasıydı. Zira Türk hükümdarlarının seferde hazerde, geçtikleri yerlerde toylar düzenlemek suretiyle halkı hoşnut etmeleri örfi bir kanundu. Kanuna uyulmaması halk isyan edebilirdi. Ziyafetten sonra kap-kacağın yağmalanması da âdettendi. Bu husus şüphesiz, Sultan'ın sofrasında bir kere yemek yiyen ve âdet gereği birer tabak- kaşık alıp götüren insanların, bir daha acıkmayacağı anlamına gelmiyordu. Konu karın doyurmak değil, hükümdarın tebasını (ahaliyi) dikkate alıp almadığı meselesi idi. Nitekim bu hususta Sultan'ı uyaran Vezir, ondan önceki sultanların ve Karahanlı hükümdarlarının verdiği ziyafetleri örnek göstermiştir. Bir cihân padişahı olan Melikşah'ın, cömertliğinin ve sofrasının genişliğinin de ona uygun olması gerektiğini hatırlatmıştır.

SIRA SİZDE 4

Melikşah'ın Türkistan Seferleri'nin sonuçlarını nasıl değerlendirirsiniz?

Resim 4.1

Selçuklu Coğrafyası

Kaynak: *Atlas Dergisi (Eylül 2001 Sayı: 102)*

DEVLETİN BÜNYESİNDE OLUŞAN SORUNLAR

Sultan Melikşah, Türkistan Seferlerinden sonra Bağdad'a ikinci ziyaretini gerçekleştirdi (Kasım 1091). Sultan burada her ne kadar şaşaalı törenlerle karşılandı ise de, Halife Muktedî ile aralarında ciddî bir gerginlik vardı. Selçuklu Devleti'ne karşı siyasî kimlik oluşturma mücadelesi veren Halife, bu tavrını Mehmelek Hatun'a da aksettirmişti. Hatırlanacağı gibi Halife, 1087 yılında Melikşah'ın kızı ile evlenmişti. Bu evlilikten Cafer adlı bir oğlu olan Mehmelek Hatun, Sultan'a kocasının kendisine ve yanındaki Türkler'e kötü muamele ettiğinden şikayette bulundu. Melikşah bunun üzerine kızını ve torununu derhal İsfahan'a getirtti. Ancak Mehmelek kısa bir süre sonra vefat etti. Melikşah bu hadiseyi Halife ile bir hesaplaşma konusu olarak görüyordu.

Daha önce söz edildiği gibi, Melikşah bu ziyaret sırasında Suriye meliki Tutuş, Aksungur, Bozan ve Çubuk gibi beyleri huzuruna çağırıp, onları Yemen-Aden ve Mısır istikametinde fetihlerle görevlendirmişti. Kendisi ise kış boyunca kaldığı Bağdad'da *Tuğrul Beg Şehri'ni* yeni baştan imar etti. Saraylar, köşkler, evler, çarşılar inşa edilerek genişletilen şehirde bir de darbhâne yapılmaya başlandı. Bütün bu faaliyetler, Bağdad'ın Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olmaya hazırlandığının işaretleri idi.

Bunun yanısıra Nisan 1092'de İsfahan'a gitmek üzere yola çıkan, Sultan ve Nizâmülmülk arasındaki soğukluk da giderek büyüyordu. Bunda özellikle sivil bürokraside zaten İranlılar'a dayanan Selçuklu Devleti'nin bir nevi İranlı unsurların çatışma alanı hâline gelmiş olmasının da payı vardı. Çünkü devletin üst düzey kadrolarında görev alan gûlam ümerâ, nüfuz alanlarını genişletmek için birbirleriyle kıyasıya rekabet ediyorlardı. Nizâmülmülk'ün Amidülmülk Kündürî'yi bertaraf edip vezir olması gibi, şimdi de başkaları yaşlı vezirin yerine adaylık yarışı içerisinde bulunuyorlardı. Gerçi oniki oğlu, damatları, sayısız akraba ve azatlı köleleri vasıtasıyla devlete her alanda nüfuz etmiş olan Vezir ile rekabet etmek çok kolay görünmüyordu. Fakat Terken Hatun bu hususta Melikşah'ı etkileyebilecek konumda bulunuyor ve Sultan'a kendi veziri Ebû'l-Ganaim'i tayin etmesi için telkinde bulunuyordu. İranî geleneğin temsilcisi Nizamülmülk, hatunların Türk töresinden kaynaklanan güçlü hukukundan rahatsız oluyor; bu sebeple Terken Hatun da Vezir'in muhalifleri arasında bulunuyordu. Melikşah'ın, Terken Hatun'dan olan oğlu Mahmud'u veliaht tayin etmek, Berkiyaruk tarafını tutan Nizâmülmülk'ün buna engel olmak istemesi, Hatun'la arasındaki düşmanlığı artırıyordu.

Melikşah'ın, Halifelikle ilgili plânları konusunda da Vezir ile ayrı düştüğü görülüyor. Çünkü bir rivayete göre İsfahan'a bir halifelik sarayı inşa edip ileride Cafer'i halife yapmayı düşünen Melikşah'ı, bu konuda Hatun ile onun veziri tahrik ediyorlardı. Nizâmülmülk ise daha ölçülü, arabulucu bir tavır sergiliyordu. Ancak oğlu Mahmud'u saltanat, torunu Cafer'i ise hilafet veliahtı tayin ettirmek isteyen Terken Hatun, bu yolda engel olarak gördüğü Vezir'i azlettirip, onun yerine kendi vezirini tayin ettirmek konusunda kararlı idi.

Bunların yanında Vezir'in oğulları ve adamlarının fütûrsuz davranışları, artık Melikşah'ı da son derece rahatsız etmekte idi. Zira Merv gibi önemli meliklik merkezi olan şehirler bile, Nizâmülmülk'ün oğullarının idaresine geçmiş bulunuyordu. Sultan tarafından buralara tayin edilen devlet adamları dahi onların saldırılarından kurtulamıyorlardı. Sultan'ın huzurunda adamlarına hakaret etmekten sakınmıyorlar, hattâ devlet aleyhine artan nüfuzları dolayısıyla, Sultan onlara karşı anında tepki göstermekten imtina ediyordu. Melikşah ile vezirinin arasının tamamen açılma-

sında, böyle bir hadise bardağı taşıran son damla oldu. Bu yüzden Melikşah'la veziri arasında bir yazışma vukûbuldu. Okuma parçasında detayı verilen mektuplaşma, normal şartlarda Vezir'in azledilmesini gerektiren bir meydan okumayı açıkça ortaya koyuyor. Ancak Melikşah, Vezir'e cevap vermeden ve onu görevinden almadan veya alamadan Ekim 1092'de Bağdad'a doğru yola çıktı. Büyük Devlet adamı Nizamülmülk de her şeye rağmen, devlet terbiyesi gereği, Sultan'ın arkasından yola çıktı. Ancak Nihavend yakınlarında arzuhâl vermek bahanesiyle yanına gelen bir **Batınî** fedaisi tarafından şehit edildi.

Devrin kaynaklarında Vezir'in katli ile ilgili olarak Batınîler, Terken Hatun ve veziri, hattâ Melikşah suçlanmışlardır. Müsebbibi kim olursa olsun, Nizâmülmülk'ün ölümü gerginliği azaltmadığı gibi, daha büyük çatışmaların da sebebi oldu. Melikşah, Vezir'in adamlarının ordugâhta çıkardığı karışıklıkları güçlükle yatıştırabildi. Bu durum aslında onlardan duyulan rahatsızlığın ne denli haklı sebeplere dayandığını göstermektedir.

Nizâmülmülk'ün yerine, Hatun'un veziri Ebû'l-Ganaim atandı. Eski vezirin bir kısım adamları hemen tasfiye edildi. Ancak bu durum, onları daha sonraki hamleleri için güçlendirmekten başka bir işe yaramadı. Devlet'teki kamplaşma artarak devam etti.

MELİKŞAH'IN SON BAĞDAD ZİYARETİ VE ÖLÜMÜ

Sultan Melikşah, ülkesinin herhangi bir şehri olarak gördüğü Bağdad'a bu son gelişinde, Halife Muktedî ile ilişkilerinde bir denge unsuru olan Nizamülmülk'ün varlığından yoksun bulunuyordu (28 Ekim 1092). Ancak kızı Mehmelek Hatun'a yapılanların hesabını sormak istiyordu. Zira ona revâ görülen muamele, aslında Melikşah'a karşı bir meydan okuma anlamına geliyordu. Halifelik üzerindeki otoritesinin açıkça hissedilmesini isteyen Sultan, torunu Cafer'i veliaht ilân etmeyi reddeden Halife Muktedî'ye, hemen Bağdad'ı terketmesini bildirdi.

Halife, başka çaresi ve karşı koyacak kuvveti olmadığından, Bağdad'dan ayrılacağını ama hazırlık yapmak üzere, kendisine on gün süre verilmesini istedi. İsteği kabul edildi. Fakat Sultan Melikşah, Halife'ye verilen mühletin dokuzuncu gününde, av etinden zehirlenmek suretiyle hayatını kaybetti (20 Kasım 1092). Bu sırada gücünün doruğunda bulunan Sultan sadece 40 yaşı civarında idi.

Kaynaklarda Sultan'ın ölümü ile ilgili olarak farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden Melikşah'ın bir suikaste kurban gittiğini çıkarmak mümkün olmakla birlikte, faili tespit etmek kolay değildir. Terken Hatun bile, beş yaşındaki oğlunu hükümdar yapmak istediği için Melikşah'ı öldürüdüğü töhmeti altında kalmıştır. Oysa bir Karahanlı melikesi ve Selçuklu imparatoriçesi olan Terken Hatun, bu yaşta bir çocuğun tahta geçemeyeceğini herkesten daha iyi bilirdi. Oğlu tahta geçecek yaşa gelene kadar da Melikşah'ın yaşamasını isterdi. Ancak Sultan'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında oynadığı aktif rol, kadının devlet hayatında olmasını yadırgayan anlayış tarafından, bütün felâketlerin sebebi görülerek yaftalanmıştır. Oysa Melikşah'ın ölümünden, bir terör şebekesi olan Batınîler kadar, Halife de sorumlu olabilir. Melikşah ölmeseydi, Muktedî Bağdad'ı terk etmiş olacaktı. Bu bir siyasî çekişme olduğuna göre, halifeyi bunun dışında tutmak mümkün değildir.

Sultan Melikşah'ın 20 yıllık iktidarı, Selçuklu Devleti'nin zirvesini oluşturmaktadır. Sınırlarını Çin'den Akdeniz'e kadar genişlettiği Devleti, bir cihan imparatorluğuna dönüştürdü. Ülkenin her tarafı cami, medrese, köprü, su yolu gibi eserlerle imar edildi. Sultan kendisinin de meraklı olduğu astronomi çalışmalarını teşvik için

rasathâneler yaptırdı. Kendi adıyla meşhur olan Takvim-i Celâlî, bilimsel bir çalışmanın ürünü olup sonraki dönemlerde de kullanılmıştır. Sağlam, kuvvetli kişiliği sayesinde müslim, gayrı müslim bütün tebası üzerinde adaletli bir yönetim kurmayı başarmıştır. Kaynakların Melikşah'ın ölümüne dair verdiği bilgiler bunun en önemli göstergesidir. Ancak "Bir şey yükseldiği yerden düşmeye başlar" kuralına uygun olarak düşüş o zaman başlamış, sebepleri de onun içerisinde büyümüştür.

Sultan'ın vefatı, karışıklıklara meydan vermemek düşüncesiyle, Terken Hatun tarafından bir süre saklandı. Torunu Cafer'i Halife'ye gönderen Hatun, hutbeyi oğlu Mahmud adına okutmayı başardı. Ordu mensuplarının bağlılığını sağlamak için büyük sarfiyat yaptı. Sonra maiyyetiyle birlikte, oğlunu tahta oturtmak üzere İsfahan'a doğru yola çıktı. İsfahan'a götürülen Melikşah'ın naaşı da, burada kendisinin yaptırdığı medreseye defnedildi.

Özet

Selçuklu Devleti'nin iç meselelerini tanımlayabileceksiniz.

Melikşah babası tarafından veliaht ilân edilmiş olmasına rağmen, tahta çıktığında daha önceki dönemlerde olduğu gibi, taht davacıları ile mücadele etmek zorunda kaldı. Başta amcası Kavurt olmak üzere bazı kardeşleri bu mücadelelerde Melikşah tarafından bertaraf edildiler.

Diğer taraftan Selçuklu sultanları, devletin kurulduğu bölgenin gereği olarak, İranlı devlet adamlarını istihdam etmek zorunda kalmış veya tercih etmişlerdi. Bu durum bir süre sonra devletin asli unsuru olan Türkler'in askerî kadrolar hariç, devletin dışına itilmesine yol açtı. Bu durum bir yandan Türkler arasında hoşnutsuzluk yaratırken, sözkonusu kadroları ellerinde tutan İranlılar'ın devlette dengeleri bozan bir üstünlük sağlamalarına zemin hazırladı. İranlı unsurların dahi birbirleriyle şiddetle rekabet ettikleri bu sistem, devletin sarsılmasının başlıca sebeplerinden birisi olmuştur.

Bunun yanısıra Selçuklu Devleti'nin halifelikle ilgili politikaları, Melikşah döneminde devletin kudretine paralel olarak, daha tavizsiz bir şekilde sürdürülmekte idi. Hattâ Sultan Melikşah, kendisinin de torunu olan Halife'nin oğlunu, İsfahan'da bir hilafet sarayı inşa edip, halife yapmayı planlamıştı. Melikşah, Bağdad'ı kendisine ait bir şehir, halifeyi de siyasî kimliği olmayan bir devlet memuru olarak kabul ediyordu. Bu durum da Selçuklu Devleti'nin iç meselesi olarak sarsıntı yaratmaya devam ediyordu.

Selçuklu Devleti'nde bu dönem meydana gelen olayları açıklayabileceksiniz.

Melikşah amcası Kavurt'un ayaklanmasını bastırıp tahta oturduktan sonra ilk işi olarak, Doğu sınırlarını ihlâl eden Karahanlılar ve Gazneliler üzerine yürüdü. Onları işgâl ettikleri yerlerden çıkarıp geri döndü. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren Batı'ya yönlendirilen göçler neticesinde Suriye'de bir beylik, Anadolu'da ise bağımsız bir Selçuklu devleti ortaya çıkmıştı. Melikşah Suriye'ye Tutuş'u, Anadolu'ya ise Porsuk'u göndererek bu bölgeleri kontrol altına almaya çalıştı (1078). Kafkasya'ya da bizzât kendisi, 1076, 1079 ve 1086 yıllarında düzenlediği seferlerle mahallî hanedanları, tâbiyet anlaşmalarına aykırı davranan Gürcü ve Abhazlar'ı cezalandırıp itaât altına aldı.

Artuk Bey, Ahsa ve Bahreyn'e düzenlediği sefer sonunda Doğu Arabistan'da hâkimiyet sağladı. Aynı tarihlerde Hicaz'da da Abbasîler adına hutbe okunması sağlandı. Melikşah, 1092 yılındaki Bağdad ziyareti sırasında Yemen ve Aden'e de bir ordu göndererek Selçuklu Devleti'nin sınırlarını buralara kadar genişletti.

Güneye doğru hızla ilerlemekte olan Türkiye Selçuklu sultanının önünü kesmek ve itaâtsizlik gösteren Mervanoğulları'nı cezalandırmak üzere 1085 yılında Diyarbekir bölgesine sefer düzenlendi. Bölge tamamen Selçuklu topraklarına katıldı. Türkiye Selçuklu sultanının Antakya'yı fethinden sonra başlayan olaylar Musul emiri Müslim b. Kureyş ve Süleymanşah'ın ölümü ile sonuçlandı. Melikşah bunun üzerine 1086 yılında çıktığı seferde Kuzey Suriye'yi, valiler tayin etmek suretiyle doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağladı.

Melikşah bundan sonra Bağdad'ı ziyaret etti ve bu sırada kızı Halife ile evlendirildi. Karahanlı ülkesinde meydana gelen bir takım karışıklıklar sebebiyle, olayları çözmek üzere davet edilen Melikşah, 1088-1089'da iki defa Türkistan seferine çıktı. Bu seferler sonunda Doğu ve Batı Karahanlılar'ı kendisine bağlayarak, sınırlarını Çin'e kadar genişletti.Veziri Nizâmülmülk ve Halife ile aralarının iyice açıldığı son dönemde, önce veziri Batınîler tarafından şehit edildi. Sonra kendisi Bağdad'da zehirlenmek suretiyle hayatını kaybetti (1092). Melikşah'ın ölümü Selçuklu Devleti'nin büyük sarsıntı geçirmesine sebep oldu.

Devletin imparatorluğa dönüşen yapısını değişikliklerle birlikte kavrayabileceksiniz.

Melikşah Birinci Türkistan seferi dönüşünde, merkeziyetçiliği gözetmek kaydıyla, kardeşlerini bazı vilayetlere tayin etti. Nitekim devletin nisbeten uzak bölgelerinde kurulan siyasî teşekkülleri de aynı gerekçe ile denetim altında tutma mücadelesi vermiştir. Öyle ki, Anadolu'da bağımsız olarak kurulan Türkiye Selçukluları'na karşı, ortadan kaldırma pahasına bir mücadele yürütmüştü. Hükümranlığın paylaşılması konusunda, hayale bile izin vermeyen Melikşah'ın, halifeye karşı tavizsiz tutumunun sebebi de budur. Batıdaki olayları daha yakından takip etmek için başkentini İsfahan'a taşıyan Melikşah, Türkistan seferi sonunda ilhâk ettiği Maveraünnehir'i, kendine has problemleri dolayısıyla eski hükümdarına iade etti. Doğu ve Batı Karahanlı hükümdarlarını para ve hutbede önce kendi adını zikretmek şartıyla kendisine tâbi kıldı. Melikşah'ın cihân hâkimiyeti davasında Bağdad'ı koyduğu yer ve devletin kadrolarındaki yoğun İranîleşme devleti sarsıntıya uğratan etkenler olmuştur.

Kendimizi Sınayalım

1. Melikşah'ın tahta geçişi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Amcası Kavurt, Melikşah'a karşı isyan etmiştir.
b. Taht kavgaları dolayısıyla Karahanlılara karşı yapacağı sefer gecikmiştir.
c. Abbasî Halifesi Melikşah'ın saltanatını onaylamıştır.
d. Babası tarafından veliaht tayin edildiği için tahta sorunsuz geçmiştir.
e. Nizâmülmülk, Melikşah'ı desteklemiş ve gerekli tedbirleri almıştır.

2. Melikşah'ın Anadolu'ya gönderdiği ordu ile ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

a. Bu ordu Süleymanşah'ın sultanlığını tanımadığı için gönderilmiştir.
b. Melikşah bu savaşla Anadolu'da denetimi sağlamıştır.
c. Savaşta Süleymanşah'ın kardeşi Mansur hayatını kaybetmiştir.
d. Sefer Porsuk Bey idaresinde 1078 yılında yapılmıştır.
e. Anadolu'da kendisine rağmen bir oluşuma izin vermek istememiştir.

3. Tutuş'un Suriye Melikliği ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Fatımîler'e karşı Suriye'nin güvenliğinin sağlanması için tayin edilmiştir.
b. Tutuş, Atsız Bey'i öldürüp topraklarını ele geçirmiştir.
c. Tutuş'un başlıca rakibi Musul valisi Müslim olmuştur.
d. Tutuş Melikşah'a karşı hiç isyan etmemiştir
e. Suriye'de bağımsız bir Selçuklu şubesi kurulmuştur.

4. Melikşah dönemi Arabistan siyaseti konusunda aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. Sünnilik karşıtı hareketler bastırılmıştır.
b. Fatımîler Hicaz üzerinden Selçuklularla rekabet etmişlerdir.
c. Mekke emirinin yerine şehzâde Tekiş tayin edilmiştir.
d. Doğu Arabistan'da Karmatîler bertaraf edilmişlerdir.
e. Yemen ve Aden Selçuklu hâkimiyetine girmiştir

5. Diyarbekir Seferi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Mervaniler Selçukluların en sadık tâbilerindendir.
b. Süleymanşah'ın güneye doğru ilerleyişi bu seferin sebeplerindendir.
c. Musul valisi Müslim de Mervani emirine yardım etmiştir.
d. Ordu komutanı Fahrüddevle, Selçuklu melikleri gibi yetkilendirildi.
e. Mervanoğullarının toprakları Selçuklu idaresine girdi.

6. Melikşah'ın Suriye (Antakya) seferine dair aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

a. Suriye Selçuklu Melikliği kuruldu.
b. Süleymanşah, Melikşah'la girdiği savaşta hayatını kaybetti.
c. Müslim Musul valiliğine, Bozan Urfa'ya, Aksungur Haleb'e tayin edildi.
d. Suriye'nin Selçuklular'a bağlanması mümkün olmadı.
e. Bu sefer sırasında yapılan düzenleme ile Türkiye Selçukluları'nın güneye iniş yolu kesildi.

7. Melikşah'ın İkinici Türkistan Seferinin sonucu ile ilgili aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

a. Batı Karahanlılar doğrudan, Doğu Karahanlılar tâbi olarak Selçuklulara bağlanmıştır.
b. Doğu Karahanlılar doğrudan, Batı Karahanlılar tâbi olarak Selçuklulara bağlanmıştır.
c. Karahıtaylar yenilgiye uğratılmıştır.
d. Melikşah bu sefer sırasında ilk kez yenilgiye uğramıştır.
e. Karahanlılarla Ceyhun Nehri sınır kabul edilmiştir.

8. Üçüncü Türkistan Seferi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

a. Kaşgar Hanı tahttan indirildi.
b. Doğu Karahanlılar Batı'yı da yönetimleri altına aldılar.
c. Batı karahanlı hükümdarı Ahmed Han tahtına iade edildi.
d. Batı karahanlı hükümdarı Ahmed Han İsfahan'da öldürüldü.
e. Doğu Karahanlılar tâbiyetten ayrıldı.

9. Melikşah döneminde Halifelikle ilişkiler konusu ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Muktedî'nin Melikşah'ın kızı olan eşine kötü davranması yüzünden ilişkiler bozulmuştur.
b. Halife'nin oğlu ve Melikşah'ın torunu olan Cafer, veliaht ilân edilmiştir.
c. Sultan, Muktedî'yi siyasî bir güç olarak kabul etmemektedir.
d. Halife, Selçuklu Sultanı'yla siyasî bir çekişme içerisine girmiştir.
e. Melikşah, Halifeden Bağdad'ı terk etmesini istemiştir.

10. Aşağıdakilerden hangisi Melikşah Döneminde Selçuklu Devleti'ni ilgilendiren sorunlardan **değildir?**

a. Tahtı ele geçirmeye yönelik şehzâde isyanları
b. Haçlı Seferleri
c. Halife ile çatışma
d. Devlet kadrolarına İranlılar'ın nüfuz etmesi
e. Sultan ile Vezir arasındaki anlaşmazlık

Okuma Parçası

Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk'ün giderek gerginleşmekte olan münasebetleri, Sultan'ın Merv'e tayin ettiği şahnenin, vezirin Merv valisi olan oğlu tarafından yakalanıp hakarete uğraması üzerine kopma noktasına geldi. Kaynaklarda aralarında elçiler vasıtasıyla aşağıdaki haberleşmenin vuku bulduğu rivayet edilir:

Melikşah- "Sen saltanatta benim ortağım mısın? Eğer benim emrimde ise haddini bilmelisin. Sen hangi selahiyetle, fermanımız olmadan evlâtlarına ülkeler ve iktalar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın, başından destârının alınmasını emredeyim?"

Nizamülmülk- "Sultan'a şöyle söyleyiniz! Senin nâil olduğun ikbâl benim fikir ve tedbirim sayesindedir. Babanın öldürüldüğü gün seni nasıl tuttuğumu, ayaklanmaları bastırdığımı, seni istemeyenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırla! Ve unutma ki, benim divit ve destârımla senin tac ve tahtın birbirine bağlıdır. O tac ve devlet bu divitle birlikte ortadan kalkar".

Elçiler gerginliğin daha fazla büyümemesi için Vezir'in sözlerini hafifleterek nakletmişlerse de, Sultanın bu heyete özel olarak koyduğu adamı doğrusunu olduğu gibi aktarmıştı.

Kaynak: Kafesoğlu 1973, Turan 2010.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Cevabınız doğru değilse "Melikşah'ın Tahta Çıkması" konusunu yeniden gözden geçirin.
2. b	Cevabınız doğru değilse "Anadolu ve Suriye Siyaseti" konusunu yeniden gözden geçirin.
3. e	Cevabınız doğru değilse "Anadolu ve Suriye Siyaseti" konusunu yeniden gözden geçirin.
4. c	Cevabınız doğru değilse "Doğu Arabistan-Hicaz-Yemen ve Aden'in Selçuklular'a Bağlanması" konusunu yeniden gözden geçirin.
5. a	Cevabınız doğru değilse "Diyarbekir Bölgesinin Selçuklu Topraklarına Katılması" konusunu tekrar gözden geçirin.
6. e	Cevabınız doğru değilse "Suriye (Antakya) Seferi" konusunu yeniden gözden geçirin.
7. a	Cevabınız doğru değilse "İkinci Türkistan Seferi" konusunu yeniden gözden geçirin..
8. c	Cevabınız doğru değilse "Üçüncü Türkistan Seferi" konusunu yeniden gözden geçirin.
9. b	Cevabınız doğru değilse "Devletin Bünyesinde Oluşan Sorunlar" konusunu yeniden gözden geçirin.
10. b	Cevabınız doğru değilse üniteyi yeniden gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Melikşah'ın Türkistan Seferi sonrası yaptığı atamalar, tıpkı Alp Arslan dönemindeki gibi, Doğu'dan gelecek tehlikelere karşı sınırı tahkim etmek amacı taşıyordu. Mahiyeti bakımından da benzerlik gösteren bu atamalarda şehzâdelere, hükümdarın egemenlik yetkisini paylaşım anlamına gelebilecek bir ayrıcalık verilmemiştir ve merkeziyetçilik gözetilmiştir.

Sıra Sizde 2

Selçuklu Devletinin fetih stratejisi çerçevesinde Suriye ve Anadolu'ya yerleşen Türkmenler, merkezin denetimi dışında bir örgütlenmeye gittikleri için, Melikşah tarafından buralara müdahale edilmiştir. Melikşah, Süleymanşah'ın kendisine rağmen Anadolu'da kurduğu devleti tanımayarak, kontrolü altına almak için Porsuk idaresinde bir ordu gönderdi. Diğer yandan Suriye'de bir beylik kurmuş olan Atsız'ı ve Fatımî tehlikesini izlemek için kardeşi Tutuş'u Suriye melikliğine tayin etti.

Sıra Sizde 3

Diyarbekir seferinin başlıca sebepleri, Büyük Selçuklular'la rekabet halinde bulunan Türkiye Selçuklu sultanının güneydoğu istikametindeki hızlı ilerleyişinin önünü kesmek için bölgenin hakimiyet altına alınması gereği; Selçuklular'a aykırı siyaset takip ederek şiîlerle işbirliği yapan Mervanoğulları'nın cezalandırılması yanında, Fahrüddevle b. Cüheyr'in kendisine bir hakimiyet alanı bulmak isteği ile Melikşah'ı sefer konusunda teşvik etmesidir.

Sıra Sizde 4

Türkistan seferleri, Selçuklu Devleti'nin İslâm Dünyası'nın en büyük gücü, yardımına ihtiyaç duyulan ve meseleleri çözebilecek yegâne merci olduğunu göstermiştir. Devlet'in sınırları tüm Karahanlı ülkesini içine alarak Çin hududuna ulaşmıştır. Türkistan hâkimiyeti, Melikşah'ın ölümüyle başlayan fetret döneminde bu taraftan gelebilecek tehditleri etkisiz kılacak sağlam bir set oluşturmuştur.

Yararlanılan Kaynaklar

Agacanov, Sergey (2006), **Selçuklular** (trc. Ekber Necef-Ahmed Annaberdiyev), İstanbul.

Hunkan, Ö. Soner (2011), **Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)** İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1973), **Sultan Melikşah,** İstanbul.

Köymen, M.Altay (1989), **Selçuklu Devri Türk Tarihi,** Ankara.

Turan, Osman (2010), **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,** İstanbul.

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

5

Amaçlarımız

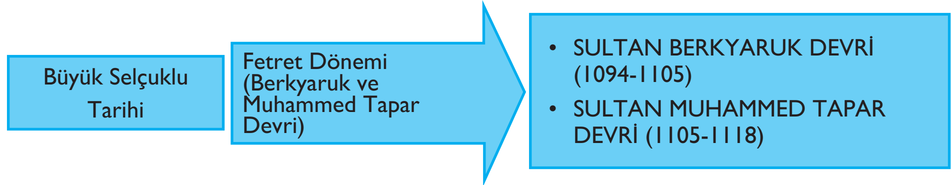
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklu merkezi otoritesini çöküşe götüren süreci değerlendirebilecek,
- Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemi siyasi olaylarını tanımlayabilecek,
- Selçuklu taht mücadeleleri ile Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmeleri arasındaki ilişkiyi açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Terken Hatun
- Melik Mahmud
- Melik İsmail
- Berkyaruk
- Tutuş
- Taht mücadelesi
- Muhammed Tapar
- Haçlılar
- Bâtıniler

İçindekiler

Fetret Dönemi (Berkyaruk ve Muhammed Tapar Devri)

SULTAN BERKYARUK DEVRİ (1094-1105)

Terken Hatun İle İktidar Mücadelesi

Çin'den Akdeniz'e, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar uzanan çok geniş topraklara yayılmış bulunan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, en görkemli devrini yaşarken önce vezirinin, sonra Sultan Melikşah'ın beklenmedik ölümüyle sarsıntıya uğradı. Fetret dönemi olan Berkyaruk'dan sonra Tapar zamanında kısmen toparlanmasına, Sancar'ın İkinci İmparatorluk devrine rağmen de aslında sarsıntı tamamen atlatılamadı. Sultan'ın ani ölümü, bir süredir merkezde yaşanan iktidar paylaşımı mücadelesinin daha da şiddetlenmesine ardından ortaya çıkan uzun taht mücadeleleri ile imparatorluğun önce parçalanmasına, akabinde de çöküşüne giden sürecin başlangıcı olmuştur. İşte bu ünitenin konusu olan ve "Fetret Devri" olarak adlandırılan Berkyaruk dönemi, bu sürecin ilk evresini teşkil etmektedir.

Melikşah öldüğünde geride Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sancar ve Mahmud adlı dört oğul bırakmıştı. Babasının yerine en büyükleri olan ve o dönemde on iki yaşında bulunan Berkyaruk'un tahta geçmesi bekleniyordu. Zira daha önce de temas edildiği üzere Nizâmülmülk, Terken Hatun'un oğlu Mahmud'a karşı, Melikşah'ın amcası Yakutî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk'u desteklemekteydi. Bazı kaynakların verdiği bilgilere göre, Melikşah Berkyaruk'u veliaht tayin etti ise de, bunun saltanat mücadelelerini engelleyecek bir kanun olmadığı bilinmektedir. Nitekim bu durumu fırsat bilen ve o sırada Sultanın yanında Bağdat'ta bulunan Terken Hatun, henüz beş yaşında bulunan oğlu Mahmud'u tahta geçirmek için harekete geçti. Bir taraftan zaman kazanmak üzere Melikşah'ın ölümünü gizlerken, diğer taraftan da hazinenin ağzını açarak desteklerini almak için ordu ve devlet adamlarına büyük ihsanlarda bulundu. Bu cömert girişimleri sayesinde de pek çok emirin içerisinde bulunduğu büyük bir ordu kurmayı başardı. Terken Hatun'un bu başarısı, hiç şüphesiz bolca yaptığı ihsanlar kadar, Karahanlı soyundan bir prenses ve Selçuklu imparatoriçesi olarak Melikşah'ın sağlığındaki etkin konumundan kaynaklanmaktaydı.

Bu şekilde ordunun bağlılığını temin eden Terken Hatun, bir taraftan da oğlunun saltanatı için tehlike olarak gördüğü ve bu olaylar sırasında İsfahan'da bulunan veliaht Berkyaruk'u hapsetmek üzere Musul valisi Kürboğa'yı, Emir Üner ve Emir Kamac ile birlikte İsfahan'a göndermişti. İsfahan'a gelen emirlerin Berkyaruk'u tutuklayarak hapsetmelerinden sonra Terken Hatun, Abbasi halifesi Mukte-

dî'den oğlu Mahmud adına hutbe okutmasını istedi. Halife önceleri büyük âlim Gazzalî'nin fetvası doğrultusunda Mahmud'un yaşının küçük olması, dolayısıyla devleti yönetemeyeceği gibi gerekçelerle bu isteği reddetti. Ancak Terken Hatun'un, yanında tutuğu torunu ve Halife'nin de oğlu olan Cafer üzerinden tehdide varan ısrarlarına daha fazla direnemedi. Cafer'in babasına gönderilmesi kaydıyla, 26 Kasım 1092 yılında Bağdat'ta Mahmud adına hutbe okundu. Böylece Terken Hatun, Melikşah'ın ölümden altı gün sonra oğlu Mahmud'u Bağdat'ta sultan ilan ettirmeyi başarmıştı. Ardından da vezir Tacülmülk Ebû'l-Ganaim ve orduyla birlikte, oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak üzere Selçuklu payitahtı İsfahan'a doğru yola çıktı.

Berûcird ve Kerec Savaşları

Ancak Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizamülmülk'ün adamları bir silah deposunu yağmalayarak isyan etmiş ve Berkyaruk'u hapsedildiği yerden çıkararak tahta oturtup adına hutbe okutmuşlardı. Terken Hatun'un İsfahan'a yaklaşması üzerine de Berkyaruk'u, Nizamülmülk taraftarlarının hâkim olduğu Rey'e kaçırdılar. Bu arada pek çok emirle birlikte Nizamülmülk'ün adamlarından Erkuş da askerleriyle onlara katılmıştı. Kaynaklar Berkyaruk'un etrafında on binden fazla askerin toplandığını kaydetmektedir. Böylece taht mücadelesi bir bakıma, eski vezir Nizamülmülk'ün adamları ile yeni vezir Tacülmülk arasındaki bir hesaplaşmaya dönüşmüş bulunuyordu. Çünkü başta Erkuş olmak üzere, maktul vezirin taraftarları, Tacûlmülk'ü Nizamülmülk'ün katili olmakla itham ediyorlardı. Bu sebeple de, Berkyaruk'u desteklemek suretiyle eski vezirin intikamını almak istiyorlardı.

Berûcird/Burûcerd; Batı İran'da Hemedan'a 18 fersah uzaklıkta Selçuklu devrinin önemli şehirlerinden olup günümüzde Luristan Eyaleti şehirleri arasında yer alır.

Öte yandan durumun aleyhine geliştiğini gören ve Berkyaruk'un daha fazla güçlenmesini engellemek isteyen Terken Hatun, yanında Kürboğa, Üner ve Kamaç gibi emirler olduğu halde Rey'e hareket etti. Ancak **Berûcird** yakınlarında yapılan savaşta, ordusundan bazı emirlerin askerleriyle Berkyaruk tarafına geçmesi üzerine yenilen Terken Hatun İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı (Ocak 1093). Burada Berkyaruk tarafından kuşatılan ve zor durumda kalan Terken Hatun, bir taraftan yanındaki emirlerin de telkiniyle kuşatmayı kaldırması için Berkyaruk ile anlaşma yollarını ararken, diğer taraftan da oğlu Mahmud'u tahta çıkarma arzusundan vazgeçmeyerek yeni çıkış yolları arıyordu. Nitekim bu amaçla Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan meliki İsmail'e haber göndererek kendisiyle evlenip, Mahmud'un saltanatına ortaklık teklif etti. Selçuklu tahtına geçmek için bunu bir fırsat olarak gördüğü anlaşılan İsmail, bu teklifini tereddütsüz kabul ederek, Hatun tarafından da takviye edilen ordusuyla yeğeni Berkyaruk üzerine yürüdü. Ancak onun akıbeti de Terken Hatun'dan farklı olmadı. Zira Terken Hatun ile evlenmesini hoş karşılamayan bazı komutanların Berkyaruk'un saflarına geçmesi ile **Kerec** yakınlarında yapılan muharebeyi kaybeden İsmail İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı (Şubat 1093). Bu mağlubiyete rağmen her ne kadar Terken Hatun onu hürmetle karşılayıp, adına para bastırıp, oğluyla müşterek hutbe okuttuysa da bir süre sonra Berkyaruk'un atabeyi Gümüştekin tarafından öldürüldü.

Kerec; Tahran/Rey'ın 20 km batısında yer almakta olup günümüzde Elburz Eyaletinin merkez şehridir.

SIRA SİZDE 1

Berkyaruk'un Terken Hatun'la yürüttüğü saltanat mücadelesindeki en önemli destekçileri kimlerdir açıklayınız.

Melik İsmail'in saf dışı kalması da Terken Hatun'un azmini kırmadı. O bu sefer de, Melikşah'ın ölümünün ardından Suriye'de saltanatını ilan etmiş bulunan kayınbiraderi Tacüddevle Tutuş'u aynı vaatlerle İsfahan'a çağırdı.

Berkyaruk'un Tahta Çıkması ve Tutuş ile Rekabet

Suriye meliki olan Tutuş, ağabeyi Melikşah'a itaatini bildirmek ve teveccühünü kazanmak için, Dımaşk'tan Bağdat'a gelmek üzere iken, Fırat kıyısındaki Hit kasabasında, Sultanın öldüğü haberini almıştı. Hemen her hanedan üyesinin yapacağı gibi, kendini saltanata en uygun kişi olarak gören Tutuş, daha burada iken adına hutbe okutmak suretiyle sultanlığını ilan etti. Kaldı ki yaşı, tecrübesi, konumu ve mevcut durum göz önünde bulundurulduğunda, haksız da sayılmazdı.

Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere gerekli hazırlıkları yapmak için Suriye'ye dönen Tutuş, buradan Halep valisi Aksungur, Antakya valisi Yağısıyan ve Urfa valisi Bozan'a birer mektup yazarak; *"Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine sultanlığını ilan ettiğini, bu sebeple de onun hakim olduğu ülkelerde bu kez kendisinin hakim olmasını sağlamak için, kendisine itaat ile emirlerindeki kuvvetleriyle katılmalarını"* bildirdi. Tutuşa karşı koyacak kuvveti bulunmayan Aksungur, Tutuş'a itaat ettiği gibi, Yağısıyan ve Bozan'a da haber göndererek; *"Melikşah'ın çocukları arasındaki mücadele sonuçlanıncaya kadar Tutuş'a itaat etmelerinin yerinde olacağını"* istedi. Onlar da bu teklifi kabul edip hâkimiyet bölgelerinde hutbeyi Tutuş adına okuttular. Böylelikle Tutuş, adı geçen emirlerin itaat etmesi üzerine hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın kuzey Suriye'ye hâkim olmuştu.

Aslında daha önce anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Melikşah öldüğünde çocuklarının hepsi çocuk yaşta olduğundan Tutuş tahtın en güçlü adaylarından birisi durumdaydı. Emirler Tutuş'a itaat ederek, onun tahtı ele geçirmesi halinde yerlerini korumuş olacaklardı. Ancak kaynakların ifadesine göre Aksungur'un *"Melikşah'ın çocukları arasındaki mücadele sonuçlanıncaya kadar"* diyerek itaatlerine bir anlamda şerh koyması manidardır. Muhtemelen Aksungur, Tutuş gibi muktedir bir sultana tahakküm edemeyecekleri veya Melikşah'a olan vefa duygusuyla, onun genç ve tecrübesiz oğullarından birisinin sultan olmasını tercih ediyordu. Ancak o günün şartları gereği Tutuş'a itaat etmek zorunda idiler. Nitekim daha sonraki gelişmeler bu durumu doğrulayacaktır.

Tutuş'un Berkyaruk'a Karşı İlk Teşebbüsü

Melikşah'ın bu üç ünlü komutanının kendisine katılmalarından kuvvet alan ve güçlü bir ordu kuran Tutuş, yanında Aksungur ve Yağısıyan olduğu halde Rahbe'ye doğru harekete geçti ve Şubat 1093 yılında herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın şehri teslim aldı. Bunu Habur yöresi ile Fırat nehrinin sol kıyısında bulunan Rakka'nın teslimi takip etti. Tutuş bu iki şehir halkına adil hükümdarlara yakışır tarzda davranıp, pek çok ihsanlarda bulundu. Bu sırada daha önce itaatini arz etmiş olan Urfa valisi Bozan'ın da katılımıyla daha da güçlenen Tutuş, Nusaybin üzerine yürüdü. Şehrin direnişi üzerine hiddetlenen Tutuş, şiddetli bir taarruz ile Mart 1093'de Nusaybin'e girdi ve yirmi kadar Arap emiri askerleriyle birlikte kılıçtan geçirildi. Tutuş, Nusaybin'den sonra Musul üzerine yürüdü. Bu arada henüz Nusaybin'de iken, şehrin Ukayli hâkimi İbrahim b. Kureyş'e haber yollayarak, hâkimiyetini tanımasını ve adına hutbe okutmasını istemişti. Ancak İbrahim, Tutuş'un bu isteğini reddettiği gibi şehrin dışında muharebe vaziyeti almıştı. Musul yakınlarındaki el-Mudayya'da gerçekleşen şiddetli muharebe, İbrahim'in yenilmesi ve birçok Arap emiriyle birlikte öldürülmesi, Tutuş'un muzaffer bir şekilde Musul'a girmesiyle sonuçlandı.

el-Cezire: Arapçada "Ada" manasına gelir. Greklerin "Mezopotamya" adını verdikleri Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki toprakları Arap coğrafyacılar iki kısma ayırmışlardır. Buna göre güneyde kalan Aşağı Mezopotamya topraklarına "Sevad" veya "Irak", kuzeyde kalan Yukarı Mezopotamya topraklarına ise "el-Cezire" adını vermişlerdir.

Böylece Tutuş, yanına aldığı önemli komutanları ile Rahbe, Rakka, Nusaybin ve Musul'u peş peşe ele geçirerek, Suriye ve **el-Cezire**'nin önemli bir bölümünde hâkimiyetini tesis ettiği gibi adına hutbe okutmayı başarmıştı. Bunun bir sonucu olarak Selçuklu tahtına geçmeyi kendisi için bir hak sayan Tutuş, Büyük Selçuklu sultanı sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için Abbasi halifesi el-Muktedi Biemrillah'a başvurdu. Halife ona, adına hutbe okutabilmesi için Horasan ve Maşrık'ta hükümran olarak, İslam âlemine hâkim olması, kardeş çocukları içinden saltanat mücadelesinde kimsenin kendisine muhalefet etmemesi ve başkent İsfahan'da imparatorluk hazinesine sahip bulunması gerektiğini ileri sürerek onun bu talebini reddetti. Bu durum karşısında Selçuklu payitahtı olan İsfahan'ı ele geçirmek için harekete geçen Tutuş, kendisine yapılan davet üzerine önce, henüz hâkimiyetine girmemiş bulunan ve 1085'den beri Selçuklu merkezinden gönderilen valilerce yönetilen Diyarbekir'e yöneldi. bölgenin merkez şehirleri konumundaki Amid ve Meyyâfârikîn'in itaatlerini arz etmesi üzerine buraya kendi yöneticilerini atadıktan sonra, Azerbaycan yönünde hareket etti. Kaynakların ifadesine göre, yolu üzerinde bulunan bütün şehir ve kaleler kendisini sultan olarak kabul ediyordu.

Öte yandan bütün bunlar olurken Berkyaruk da boş durmamıştı. Rey ve Hemedan başta olmak üzere hâkimiyet alanını genişleten Berkyaruk, her geçen gün artan kuvvetiyle amcasıyla girişeceği saltanat mücadelesine hazır görünüyordu. Bu durum, Tutuş'un ordusunda bulunan Melikşah'ın eski komutanlarından Aksungur ve Bozan'ı da etkilemişti. Nitekim Aksungur, Bozan'a yazdığı mektupta *"Biz bu adama(Tutuş'a) efendimiz(Melikşah)'in çocuklarının neler yapacağını görmek ve beklemek maksadı ile itaat etmiştik, şimdi ise sultanın oğlu ortaya (taht iddiasıyla) çıktı. Biz şimdi onun safına geçmek istiyoruz"* diyerek onu Tutuş'tan ayrılmaya ikna etti. Nihayet iki ordunun birbirine yaklaştığı sırada, her iki emirin askerleriyle Berkyaruk tarafına geçmesi, Tutuş'u zor durumda bıraktı. Bu iki ünlü komutanın saf değiştirmesiyle asker sayısı iyice azalan ve savaşı göze alamayan Tutuş, yeni kuvvetler tedarik etmek üzere, kendisine sadık kalan Yağısıyan ile birlikte Suriye'ye dönmek zorunda kaldı (Aralık 1093). Ardından Aksungur ile Bozan da, Tutuş sorununun kesinlikle ihmal edilmemesi, toparlanmasına fırsat verilmeden süratle üzerine yürünmesi gerektiği hususunda Berkyaruk'u uyardıktan sonra, yanlarına verilen muhafız birlikleriyle valisi bulundukları şehirlere döndüler.

En güçlü rakibi olan amcası Tutuş'un Rey civarında muharebe meydanından çekilip Suriye'ye dönmesi ile saltanat iddiası daha da kuvvetlenen Berkyaruk, nihayet sultanlığını İslâm dünyasında da meşru kılmak maksadı ile Bağdat'a gelerek halifeden adının hutbeye konulmasını istedi. Muktedî, Berkyaruk'un son başarısını göz önünde bulundurarak adına hutbe okutup ona "Rükneddin" lakabını verdi. (3 Şubat 1094).

Tutuş'un İkinci Teşebbüsü ve Ölümü

Diğer taraftan Berkyaruk Bağdat'ta sultan ilan edildiği sırada Tutuş da, kendisine ihanet eden Aksungur ve Bozan'ın, Halep ve Urfa'da hutbeyi Berkyaruk adına okuttuklarını öğrenmişti. İntikam için sabırsızlanan Tutuş, kışı geçirdiği Dımaşk'tan Mart 1094'te ayrılarak topladığı kuvvetlerle Aksungur'un yönetimindeki Halep ve civarını yağmalamaya girişti. Bunun üzerine uyarılarında haklı çıkan Aksungur, henüz Bağdat'tan ayrılmamış olan Berkyaruk'tan acil yardım istedi. O da kendisine bağlı emirlerden, Musul valisi Kürboğa ile Urfa hâkimi Bozan'ı yardıma gönderdi. Aynı maksatla Yusuf b. Abak'ı da iki bin beş yüz kişilik süvari birliği ile Halep'e yönlendirildi. Mayıs 1094'te Tutuş üzerine yürüyen Aksungur, Halep yakın-

larında cereyan eden muharebede önce, Yusuf'un aman dileyerek Tutuş tarafına geçmesi, ardından da Bozan ve Kürboğa'nın muharebeye tam olarak katılamamaları üzerine mağlup olduğu gibi esir edilerek öldürüldü. Bozguna uğrayan birliklerle Halep'e çekilen Bozan ile Kürboğa burada direnmeye çalışmışlarsa da çok geçmeden Tutuş, şehre girmeyi başarmış ve her ikisini de esir almıştı. Bazı emirlerin ricasıyla Kürboğa'nın canını bağışlayan Tutuş, kendisine ihanet eden Bozan yanında olduğu halde, valisi olduğu Harran ve Urfa'ya gelerek müdafilerden teslim olmalarını istedi. Ret cevabı alınca da Bozan'ı öldürterek başını Urfa ve Harran'a yolladı. Bu şiddet gösterisi, sadece bu iki önemli şehrin değil Azerbaycan'a kadar bütün el-Cezire'nin Tutuş'a itaatini sağladı. Böylece Tutuş, bir taraftan kendisine yapılan ihaneti cezalandırmak suretiyle Aksungur ve Bozan gibi güçlü muhaliflerini ortadan kaldırmış, diğer taraftan da Selçuklu ülkesinin batısına yeniden hâkim olmuş oluyordu.

Ayrıca artık kendisine tahtı sağlayacak olan tedbirleri tatbik etmek; İsfahan civarına hâkim olan ve elinde zengin maddi kaynaklar bulunan Terken Hatun ile mukadderatını birleştirmek zamanı da gelmiş bulunuyordu. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi Terken Hatun, oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için son çare olarak Tutuş'a müracaat etmiş, ülkeyi birlikte yönetmek üzere evlenme vaadiyle İsfahan'a çağırmıştı. Bu maksatla, İsfahan'a ulaşmak isteyen Tutuş, Diyarbekir'den hareketle Ahlat ve Azerbaycan üzerinden Hemedan'a geldi. Burada Terken Hatun'la birleşerek Berkyaruk'a karşı ortak bir mücadele başlatacaklardı. Ancak aynı maksatla İsfahan'dan Hemedan'a doğru yola çıkan Terken Hatun yolda hastalanarak geri dönmek zorunda kaldı ve kısa bir süre sonra da öldü (Eylül-Ekim 1094). Terken Hatun'un ölümden sonra ona bağlı emirlerden bir kısmı Berkyaruk tarafına geçerken büyük bir kısmı da Tutuş'a katılmıştı. Kaynakların ifadesine göre bu katılımlarla Tutuş'un ordusunun sayısı elli bini bulmuştu.

Bu yeni durum karşısında endişeye kapılan ve o sırada Musul'da bulunduğu anlaşılan Berkyaruk, gelişmeleri kontrol altına alabilmek için derhal İsfahan'a hareket etti. Ancak yolda Tutuş'un komutanlarından Abakoğlu Yakup'un baskınına uğradı. Beklemediği bu baskın karşısında ordugâhı yağmalanan ve mağlup olan Berkyaruk, yanında Emir Porsuk, Gümüştekin Candar ve Yaruktaş gibi birkaç önemli adamı olduğu halde, kardeşi Mahmud'un hâkimiyetindeki başkent İsfahan'a sığınmak zorunda kaldı. Öte yandan Berkyaruk'un mağlubiyet haberi Bağdat'a ulaşınca yeni Abbasi halifesi Müstazhir Billah hutbeyi Tutuş adına okutmaya başladı (Ekim-Kasım 1094). Terken Hatun'un ölüm haberini alan adamları, Berkyaruk'u önce şehre sokmak istememişlerse de daha sonra yakalayıp hapsettiler. Hatta bir ara saltanat davasından tamamıyla bertaraf etmek için gözlerine mil çekilmesi bile düşünüldüyse de Mahmud'un Berkyaruk'un gelişinin ikinci gününde çiçek hastalığına yakalanması ve durumunun ciddileşmesi üzerine emirler, beklemenin daha uygun olacağı kararına vardılar. Nitekim 1094 yılı Ekim ayı sonlarında Mahmud öldü. Talihi bir anda değişen Berkyaruk, gözlerine mil çekmeyi düşünen emirlerce tahta oturtularak sultan ilan edildi (Kasım 1094).

Bu sırada Hemedan önlerine gelen Tutuş, şehrin direnmesi üzerine geri döndü. Berkyaruk'un da hastalandığı haberini alınca, Rey'e hareket ederek burayı ele geçirdi ve İsfahan üzerine yürümek için hazırlıklara başladı. Bütün bunlar olurken emirler henüz kimin safında yer alacaklarına karar vermiş değillerdi. Zira Berkyaruk da kardeşi gibi ölümcül çiçek hastalığına yakalanmıştı. Ancak Tutuş'un tavizsiz ve sert tabiatı onları Berkyaruk'un yanında yer almaya itiyordu. Buna bir de halk ve ordu nezdinde hâlâ saygın bir hatırası olan Nizamülmülk'ün, büyük nüfuz sahibi

oğullarından Müeyyedülmülk'ün Berkyaruk'a vezir olması eklenince durum onun lehine dönmeye başladı. Nitekim iyileşmesinden hemen sonra Irak ve Horasan'dan gelen kuvvetlerle ordusunun mevcudunu otuz bine çıkaran Berkyaruk, vakit kaybetmeden amcası Tutuş'un üzerine Rey'e hareket etti. Tutuş ise yeni ele geçirdiği Rey halkına güvenmediğinden Berkyaruk'u şehre altmış kilometre mesafedeki Daşilu (Taşlı) köyü yakınlarında karşıladı. İki taraf 26 Şubat 1095'te şiddetli bir savaşa tutuştular. Berkyaruk babası Melikşah'ın sancağını çıkarmıştı. Bunu gören askerlerin bir kısmının Berkyaruk'un tarafına geçmesi ve daha önceden anlaştıkları gibi, emir Yağısıyan'ın pusudan çıkmaması Tutuş'un ordusunun bozulmasına sebep oldu. Tutuş yanındakilerle birlikte bir süre daha kahramanca savaştıysa da, atından düşürülerek öldürüldü. Tutuş'un yanında bulunan oğlu Dukak, yüz kadar atlı ile kaçmayı başardıysa da ordusunun büyük bir kısmı ölü veya esir olarak yok oldu. Tutuş, babası Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömüldü.

Berkyaruk böylece pek çok badireden sonra, saltanat mücadelesindeki en güçlü rakibi olan amcası Tutuş'u bertaraf etmek suretiyle Suriye ve el-Cezire üzerinde de hâkimiyetini tesis etmiş oluyordu. Ancak daha sonraki gelişmelere bakılırsa bu durum Berkyaruk'un iktidarı için tehlikenin bittiği anlamına da gelmeyecekti.

KİTAP

Suriye Selçukluları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

SIRA SİZDE 2

Çocuk yaşta tahta çıkan Berkyaruk'un yaş, tecrübe ve konum bakımından kendinden çok daha üstün olan amcası Tutuş'u saltanat mücadelesinde saf dışı bırakmasını nasıl açıklarsınız?

Arslan Argun'un İsyanı

Melikşah'ın diğer kardeşi Arslan Argun, babası zamanında Harizm bölgesi valiliğini yürütüyordu. Kardeşi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarına kadar da bu bölgede kalmış; daha sonra kendisine Hemedan ve Save bölgesinde yedi bin dinarlık ikta toprağı verilmişti. Melikşah öldüğünde o da yanında Bağdat'ta bulunuyordu. Sultanın ölümü ile ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Arslan Argun, hemen Hemedan'a hareket etti. Buradan bir grup askerin kendisine katılımıyla Nişabur üzerine yürüdüyse de direnişle karşılaşınca Merv'e çekilmek zorunda kaldı. Merv şahnesi Emir Kodan ve Emir Yaruktaş şehri ona teslim ettikleri gibi adamlarıyla emrine girdiler. Burada bir süre kalan Arslan Argun daha sonra Belh'e hareket etti. Bu sırada Belh'de bulunan Berkyaruk taraftarı Fahrülmülk b. Nizamülmülk, onunla mücadele edemeyeceğini anlayınca şehri terk etti. Böylece Belh ve Tirmiz gibi şehirleri ele geçirip, Horasan'ın tamamına hâkim olan Arslan Argun, Berkyaruk'a mektup göndererek, vaktiyle dedesi Çağrı Bey'in iktaı olan Horasan'ın aynı şekilde kendisine verilmesini istedi. Teklifinin kabul edilmesi halinde sultanlığını tanıyacağını ve yüksek miktarlarda para gönderip saltanat için mücadeleye girmeyeceğini bildirdi.

Berkyaruk, ise bu sırada güçlü rakiplerinden amcası Tutuş ve kardeşi Mahmud ile uğraştığından onunla ilgilenemediği gibi mektubuna da cevap verememişti. Aslında Arslan Argun'un mektubundan da anlaşılacağı üzere, onun amacının Selçuklu tahtına oturmak değil iktalarını artırmak olduğu açıkça görülmekteydi. Bunun yanında Berkyaruk, rakiplerini bertaraf ettikten sonra Arslan Argun'un üzerine diğer amcası Böribars'ı göndererek onu cezalandırmak istedi. Emir Altuntaş'ın da bulunduğu ordusuyla Horasan'a giren Böribars, burada yapılan ilk savaşta kardeşi

Arslan Argun'u bozguna uğratarak Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. Ancak mağlubiyet sonrası Belh'e çekilmek zorunda kalan Arslan Argun, 1095 yılı sonlarında Böribars'la yaptığı ikinci savaşı kazandı. Esir düşen Böribars bir sene Tirmiz'de hapsedildikten sonra yayının kirişi ile boğdurularak öldürüldü. Arslan Argun bununla da yetinmeyerek Horasan bölgesinin önemli kalelerini tahrip ettirdi. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, amcasına karşı bu defa büyük bir orduyla kardeşi Sancar'ı gönderdi ve kendisi de arkalarından hareket etti. Fakat yolda, Arslan Argun'un bir kölesi tarafından öldürüldüğü haberini aldılar. Öte yandan Sancar, kendini bekleyen bir kısım emirle birlikte Nişabur önüne gelip şehri sulh yolu ile teslim aldı (20 Nisan 1097). Nişabur'dan sonra Horasan'ın birçok şehri de ona itaat etti. Bu başarısı üzerine Sultan Berkyaruk kardeşi Sancar'ı, merkezi Merv olmak üzere Horasan melikliğine atadı.

Böylelikle Tutuş'tan sonra diğer amcası Arslan Argun tehlikesini de bertaraf eden Berkyaruk, birçok yere yeni atamalar yaparak, yıllardır saltanat mücadelesiyle sarsılan devlet otoritesini yeniden eski düzenine sokmaya çalıştı. Ancak bu nisbî istikrar fazla sürmedi. Zira Sultan Berkyaruk bundan sonra da, iktidarını korumak için kardeşi Muhammed Tapar'la uzun bir mücadeleye girmek zorunda kalacaktı.

Haçlılar ve Berkiyaruk Dönemi Haçlılarla Savaş

Berkyaruk'un saltanatını korumak için kardeş ve amcalarıyla kıyasıya mücadele ettiği; mücadelenin birinin bitip diğerinin başladığı bir ortamda, bu defa da Suriye ve Filistin bölgesi için doğrudan hedef alan **Haçlı Seferleri** başladı.

DİKKAT

XI. yüzyıl sonlarına doğru Batı Avrupa'da, özellikle kilisenin yönlendirmesiyle, güya Doğuda Müslümanların zulmü altında bulunan dindaşlarının ve Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu Kudüs'ün Müslümanların elinden kurtarılmasının Batı Hıristiyan dünyası için yerine getirilmesi kaçınılmaz bir görev olduğu fikri uyanmıştı. Haçlı Seferleri adı verilen bu büyük hareketin başlıca propoganda malzemesi din idi. Gerçekten de İslamiyet'in, Hıristiyanlık aleyhine evrensel bir din haline gelmesi ve dolayısıyla maddi sınırlarının doğu ve batı yönünde genişlemesi; böylece Hıristiyan dünyasının adetâ bir hilal içerisinde kuşatılması önemli bir sebep idi. Ancak Malazgirt savaşından sonra Selçukluların Bizans egemenliğinde bulunan Anadolu'da bir devlet kurmaları ve ayrıca İzmir'de bir beylik kurarak kuvvetli bir donanma meydana getiren Çaka Bey'in, Rumeli yönünde Bizans'ı ciddi şekilde tehdit eden Peçeneklerle işbirliğine girişmesi ve nihayet Batı Avrupa'da yaşanan büyük ekonomik kriz gibi nedenlerin de, bu hareketin hazırlanmasında büyük payı olduğu kabul edilmektedir. Kısaca bu seferlere katılan tüm hiristiyanlar için mutlaka maddî ya da manevî bir hedef veya çıkar söz konusu idi.

Bizans İmparatorları, Türk ilerleyişi karşısında ilki Malazgirt'ten sonra olmak üzere, 1095 yılına kadar üç defa Papalıktan yardım isteğinde bulunmuşlardı. Bu talebi fırsata dönüştürmek isteyen Papa II. Urbanus, Kasım 1095 tarihinde toplanan Clermont Konsilinde Haçlı Seferi çağrısında bulundu. Hedef olarak da Kutsal Toprakları ve Anadolu'yu gösterdi. İki yüzyıl kadar sürecek olan Haçlı Seferleri tarihi böylece başlamış oldu. 1096'da Fransa'dan ve Norman Kuzey İtalya'dan gelen örgütlenmiş şövalye orduları İstanbul'da buluştular. İslâm dünyası, siyasî temsilcileri olan Selçukluların içerisinde bulunduğu karışıklıklar yüzünden yaklaşmakta olan tehlikeyi ve mahiyetini çok iyi algılayamadı. Dolayısıyla bu büyük tehlike karşısında tedbir de alınamadı. Türkiye Selçuklularının başkenti İznik ve Çukurova'yı zapt eden Haçlılar, 1098 baharında Büyük Selçuklu sınırlarına dayanmış bulunuyorlardı.

Tutuş yeğeni Berkyaruk'la girdiği taht mücadelesini kaybedip Rey savaşında ölünce, Suriye Selçuklu toprakları iki oğlu arasında bölünmüştü. Haleb'e hâkim olan Rıdvan ile Dımaşk'ı ele geçiren Dukak birbiriyle mücadeleye girişmişlerdi. Gerçi her iki kardeş de Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'u metbû olarak tanıyorlardı.

Öte yandan Haçlıların ilk hedefini teşkil eden Hıristiyanlığın kutsal şehirlerinden Antakya, hâlâ Melikşah'ın vali olarak tayin ettiği Yağısıyan'ın idaresinde bulunuyordu. Haçlı orduları daha Anadolu'da iken Suriye ve Irak'ın Müslüman halkı büyük korku ve telaşa düşmüşlerdi. Fakat görünüşe göre mahalli emir ve valiler, istilacılara pek aldırış etmiyorlardı. Esasen bu durumun başlıca sebebi, devrin kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Haçlıların kimliklerine ve maksatlarına dair herhangi bir fikirleri yoktu. Melik Rıdvan bu sırada Yağısıyan ve Sökmen'le birlikte kardeşi Dukak'ın üzerine yürümekte idi. Şeyzer'de iken Haçlılar'ın Antakya'ya yürümekte olduğunu öğrenince derhâl Haleb'e döndü.

Görünüşe göre tehlikeyi ilk fark eden yine Yağısıyan olmuştu. Zira Antakya'ya dönen bu tecrübeli emir uzak yakın bütün emir ve meliklere, bu arada Musul valisi Kürboğa'ya, melik Dukak'a, Sultan Berkyaruk'a yardım etmeleri için başvurdu. Daha sonra Haleb meliki Rıdvan'dan da yardım istedi. Önce Dukak ile müttefikleri, sonra Rıdvan ve Sökmen, Haçlılara karşı girdikleri savaşta yenildiler (Aralık 1098). Bu yenilgi Haçlı meselesinin Suriye Selçuklu meliklerinin güçlerinin üstünde olduğu gösterdi. Bunun üzerine Yağısıyan bütün ümidini doğuya, bilhassa Büyük Selçuklu hükümdarı Berkyaruk'a bağlamıştı. Ancak taht mücadeleleri ile uğraşmakta olan Berkyaruk, kendisi doğrudan sefere çıkacak durumda değildi. Sultan, Haçlılarla mücadele ve onları İslam topraklarından sürüp çıkarma görevini, el-Cezire bölgesi emirlerini de emrine vermek suretiyle Musul Atabeyi Kürboğa'ya havale etti. Buradan da anlaşılacağı üzere bu andan itibaren Haçlı meselesi vasal Suriye Selçukluların meselesi olmaktan çıkarak, Büyük Selçuklu Devletinin meselesi haline gelmişti.

Kürboğa'nın büyük bir kuvvetle harekete geçmesi Antakya'ı kuşatmakta olan Haçlıları çok korkuttu. Ancak bu Selçuklu başkumandanının, Mart 1098 Urfa'da kurulmuş olan ilk Haçlı kontluğunu ortadan kaldırmak için boşuna vakit kaybetmesi Antakya'yı muhasara eden Haçlılar için büyük fırsat oldu. Nitekim çok zor günler geçirmelerine ve büyük sıkıntılar çekmelerine rağmen; Firuz adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti ile şehre girmeye muvaffak oldular. Kürboğa ise ancak Antakya'nın düşmesinden iki gün sonra şehir önlerine gelebilmişti (3 Haziran 1098).

Anadolu'dan geçen Haçlılar Mart 1098'de Urfa'yı; Haziran 1098'de Antakya'yı ele geçirdiler. 1099'da Kudüs düştü. On yıl sonra Tarblusşam'ın da ele geçirilmesiyle, hepsi de Kudüs Krallığına bağlı olan Urfa Kontluğu, Antakya Prinkepsliği yanında Trablusşam Kontluğu ortaya çıkmış oldu. Kudüs kuşatıldığı sırada Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar kıyasıya taht kavgası yapıyor, Suriye ve el-Cezire bölgesindeki melik ve emirler, birbirlerinin aleyhine çalışıyorlardı.

Kürboğa emrindeki Selçuklu ordusu, Haçlılar'ın eline geçen Antakya'yı dört bir taraftan kuşatma altına aldı. Antakya Haçlıların eline geçince Selçuklu kuvvetlerine katılmak için şehirden çıkan Yağısıyan yolda öldürüldü. Ancak direnmeye devam eden Antakya'nın iç kalesinin savunmasını oğlu Şemsüddevle sürdürüyordu. Kürboğa, Şemsüddevle ona bağlılığını arz etmesine rağmen, iç kalenin komutasını ondan alarak komutanlarından Ahmed b. Mervan'a verdi. Kürboğa'nın dışarıdan, Ahmed b. Mervan'ın içeriden hücumları Haçlılara büyük kayıplar verdiriyordu. İki ateş arasında kalan ve had safhada yiyecek sıkıntısı çekmekte olan Haçlılar, Kürboğa'ya haber göndererek yanlarına erzaklarını almaları koşuluyla şehri terk etmeyi teklif ettilerse de, Kürboğa bunu kabul etmedi. Selçuklu komuta kademesinde yaşanan çekişmeler; ve gerçek haçın bulunduğu gibi maneviyatı artıran haberler üzerine Haçlılar, Selçuklu ordusu ile savaşmak için şehir dışında mevzi aldılar (28 Haziran 1098). Kürboğa, bu savaşta büyük bir yenilgi aldı. Karargâhını ve ordunun ağırlıklarını bırakıp çekilen Kürboğa Halep'e güçlükle ulaşabildi.

Haçlılar ise bu bölgede peş peşe birçok kaleyi ele geçirdiler. Nihayetinde **Kudüs** önlerine gelen Haçlı orduları Fatımîlerin idaresinde bulunan şehri 15 Temmuz 1099 yılında ele geçirdiler. Dönemin kaynakları Haçlıların şehirdeki Müslüman,Yahudî, ve hattâ doğulu Hıristiyanlara karşı büyük vahşet sergilediklerini belirtirler.

Haçlıların kısa bir süre içerisinde önce Urfa ardından Antakya ve Kudüs'ü ele geçirmelerini nasıl açıklarsınız?

SIRA SİZDE 3

Resim 5.1

Kaynak: *P.M.Holt, Haçlı Devletleri ve Komşuları (trc. Tanju Akad), İstanbul 2007.*

Muhammed Tapar ile Saltanat Mücadelesi

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah vefat ettiği sırada hayatta kalan oğullarının büyüğü Berkyaruk, ikincisi ise Muhammed Tapar idi. 21 Ocak 1082'de Seferiyye Hatun adlı bir cariyeden dünyaya gelen Muhammed Tapar, Melikşah öldüğünde Bağdat'ta yanında bulunmaktaydı. Daha sonra Terken Hatun ve kardeşi Mahmud ile birlikte Isfahan'a gitmiş; Berkyaruk'un burada Terken Hatun ve kardeşi Mahmud'u muhasara ettiği sırada gizlice ağabeyinin tarafına geçmişti. Berkyaruk 1094 yılında adına hutbe okutmak üzere Bağdat'a giderken kardeşi Muhammed Tapar'ı da yanında götürmüş ve burada Gence ile çevresini ona ikta etmişti. Ayrıca kardeşi Tapar'ı "melik" unvanı ile Gence'ye gönderirken Türk töresine uygun olarak itimat ettiği adamlarından Emir Kutluğtekin'i de ona atabey tayin etmişti.

Arran: Kür ve Aras nehirleri arasında, bugünkü Gence ve Karabağ vilayetlerinden oluşan bölgedir.

Muhammed Tapar, melik bulunduğu Gence'de muhtemelen çevresindekilerin; özellikle de Berkyaruk'un azlettiği veziri Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk'ün tahrikleriyle isyan etti. Sultan Berkyaruk bu sırada Suriye ve Filistin bölgesine yerleşmekte olan Haçlılarla mücadeleye hazırlanmakta idi. İşe kendisine engel olacağını düşündüğü atabeyi Kutluğtekin'i öldürmek ve **Arran** eyaletinde Berkyaruk adına okunan hutbeyi kesip kendi adına okutmakla başladı.

Sefîdrûd ve Hemedan Savaşları

Durumu öğrenen ve müdahale etmek isteyen Sultan Berkyaruk Zencan şehrine doğru yola çıktı. Bu sırada bazı emirler Sultan Berkyaruk'a haber gönderip müstevfî Mecdülmülk el-Balâsânî'yi kendilerine teslim etmesini istediler. Sultan bu isteği kabul etmedi; emirleri ikna edemeyince 200 kişiyle ordugâhtan ayrılmak zorunda kaldı. Mecdülmülk yüzünden Sultan Berkyaruk'a muhalefet eden emirler Muhammed Tapar'a katıldılar. Muhammed Tapar'ın Rey üzerine geldiği haberini alan Berkyaruk kardeşiyle savaşmayı göze alamayarak önce İsfahan'a, halkın şehrin kapılarını açmaması üzerine de Hûzistan'a gitmek zorunda kaldı. Muhammed Tapar 20 Eylül 1099'da Rey'e ulaştı. Bağdat şahnesi Gevherâyin, Musul emiri Kürboğa ve el-Cezire emiri Çökürmüş gibi emirlerin kendisine katılmasıyla daha da güçlendi. Gevherâyin'i Bağdat'a gönderip Halifeden kendi adına hutbe okutmasını istedi. Bu isteğe uyan Halife Müstazhir, "Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn" lakabını verdiği Muhammed Tapar'ın sultanlığını tasdik ederek onun adına hutbe okuttu.

Bunun üzerine Berkyaruk, adına yeniden hutbe okutmak için harekete geçerek Huzistan'dan Vasıt'a geldi. Burada Hille emiri Seyfüddevle Sadaka da ona katıldı. Irak'taki Arap aşiretleri üzerinde etkili bir konumu olan bu emirin katılımı Berkyaruk'un aleyhine bozulmuş olan dengeyi büyük oranda düzeltti. Nitekim kaynakların ifadesine göre; Bağdat'a hareket eden Sultan Berkyaruk halkın coşkun sevgi gösterileri arasında 2 Ocak 1100 günü şehre girmiş ve hutbeyi tekrar kendi adına okutmayı başarmıştı. Daha sonra Berkyaruk, Gümüştekin Kaysarî'yi Bağdat'a şahne tayin etti. O sırada Bağdat'ta bu görevi Muhammed Tapar taraftarı İlgazi b. Artuk yürütmekteydi Bunun üzerine Muhammed Tapar'ın yanında olan Kürboğa gibi bazı emirler tekrar Berkyaruk'un safına geçtiler. Kışı Bağdat'ta geçiren Sultan Berkyaruk çok sayıda Türkmen'in kendisine katılımından sonra Muhammed Tapar üzerine yürüdü. 15 Mayıs 1100'de Hemedan yakınlarındaki *Sefîdrûd*'da meydana gelen savaşta Berkyaruk başta üstünlük kurup karşı tarafın karargâhına kadar sokulduysa da; savaşın sonuna doğru bozulan birliklerini toparlayamayarak otuz kadar kişiyle savaş meydanını terk edip Rey'e çekilmek zorunda kaldı. Vezir Müeyyedülmülk, Berkyaruk'un esir düşen veziri Ebûlmehâsin'i Bağdat'a gönderip Halife'den hutbenin tekrar Muhammed Tapar adına okunmasını istedi. Halife de bu isteğe uyarak 25 Mayıs 1100 Cuma günü hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttu.

Öte yandan Sultan Berkyaruk, savaşın ardından **emîr-i dâd** Habeşî b. Altuntak ve diğer emirlerden yardım sağlamak için çıktığı yolculukta Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Horasan Meliki Sencer'e yenilince Cürcân ve Damgan'a (Dâmegân) giderek yeni kuvvetler toplamaya çalıştı. Bunun üzerine Muhammed Tapar, daha fazla kuvvetlenmesine fırsat vermeden Berkyaruk ile savaşmak üzere Hemedan'a yürüdü. 5 Nisan 1101'de Hemedan'da yapılan savaş bu sefer Muhammed Tapar'ın yenilgisi ve esir düşen veziri Müeyyidülmülk'ün idamıyla sonuçlandı. Muhammed Tapar bundan sonra Melik Sancar'ın yanına gitti. Cürcân'dan Damgan'a gelen iki kardeş buradan Rey'e hareket ettiler; Berkyaruk da Rey'e doğru yola çıktı. Zaferin ardından Berkyaruk'a katılanların sayısı bir ara yüz bine ulaşmıştı. Ancak daha

sonra bazı emirler, maddî sıkıntı çeken Berkyaruk'un iaşelerini temin edememesi üzerine ayrılmaya başladılar. Tapar ile Sancar yeniden toparlanmasına imkân vermeden Berkyaruk üzerine yürüdüler. Ümitsizliğe kapılan Berkyaruk 5000 kişilik bir kuvvetle 13 Eylül 1101'de Bağdat'a girdi. Muhammed Tapar ve Sancar Berkyaruk'u takip ederek on gün sonra Bağdat'a ulaştılar.

Rûzrâver, Rey ve Hoy Savaşları

Sancar'ın Horasan'a dönmesinin ardından Bağdat'tan ayrılan Muhammed Tapar ile onu takip eden Berkyaruk bu kez Nihavend yakınlarındaki ***Rûzrâver***'de karşı karşıya geldiler (27 Aralık 1101). Bazı küçük çarpışmalardan sonra taraflar arasında antlaşma sağlandı. Ülke topraklarının resmen ikiye bölündüğü bu antlaşmaya göre Berkyaruk sultan; Tapar Gence meliki olarak, kendisine bırakılan bölgelerde üç nevbet çaldıracak ve Sultan Berkyaruk'a yılda 1.300.000 dinar vergi ödeyecekti. Ancak bu antlaşma uzun sürmedi. Muhammed Tapar bir süre sonra kendisini barışa ikna eden emirlerden Besmel'i öldürttü, Emir Ay Tegin'in gözlerine mil çektirdi. Ardından Rey'e gidip beş nevbet çaldırarak sultanlığını ilân etti. Bunun üzerine sefere çıkan Berkyaruk, Rey yakınlarında cereyan eden savaşta Muhammed Tapar'ı mağlûp etti. Tapar az sayıda taraftarıyla İsfahan'a kaçtı. Ancak Berkyaruk tarafından kuşatılınca erzak sıkıntısı çekmeye başladı ve bin kadar süvari ile İsfahan'dan gizlice ayrıldı. Kardeşinin ***Sâve*** istikametinde gittiğini öğrenen Berkyaruk'a bağlı kuvvetler onu takibe koyuldular. Nihayet ***Hoy***'da yapılan özellikle Berkyaruk'un maiyetindeki Emir Ayaz'ın büyük rol oynağı savaşta tekrar bozguna uğrayan Muhammed Tapar, Sökmen el-Kutbî'nin ikta yeri bölgesi Ahlata'a doğru kaçarken, Berkyaruk da Zencan'a gitti.

Yıllardan beri devam eden iç savaşların devleti yıprattığını gören Berkyaruk ve Muhammed Tapar, ileri gelen âlimlerin de teşvikiyle barış yapmaya karar verdiler. Ocak 1104'de varılan antlaşmaya göre Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın beş nevbet çaldırmasına müdahale etmeyecek, Muhammed Tapar'ın payına düşen şehirlerde Berkyaruk adına hutbe okunmayacak, aralarındaki yazışma vezirler vasıtasıyla yapılacak, askerler diledikleri tarafa geçebileceklerdi. Cibal, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Hûzistan ve Bağdat Berkyaruk'un; Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre. Musul, Suriye ve Hille emiri Seyfüddevle Sadaka'nın idaresindeki topraklar Tapar'ın hâkimiyetine bırakılacaktı. Ayrıca Berkyaruk'tan sonra Tapar sultan olacak, Horasan meliki Sancar'ın durumunda herhangi bir değişiklik yapılmayacak; Sancar, Muhammed Tapar'ı metbû tanımaya devam edecekti. Bu antlaşma sayesinde Sultan Melikşah'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sona ermiş oluyordu.

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında cereyan eden uzun taht mücadelelerinin, Büyük Selçuklu Devletinin bundan sonraki dönemini etkileyen pek çok olumsuz sonucu olmuştur. Bunların bilinmesi, Melikşah'ın ölümüyle başlayan Büyük Selçuklu İmparatorluğunu parçalanma ve çöküşe götüren süreci kavramak acısından önemlidir:

1. İki kardeşin saltanat mücadelesi, devlet otoritesinin zayıflamasına ve emirlerin iktidar boşluğundan yararlanıp kendi hareket alanlarını genişletmelerine imkân vermiştir. Emirler süre gelen savaş hâlini, sık sık taraf değiştirerek isteklerinin gerçekleşmesi için pazarlık konusu yapmışlardır.
2. Berkyaruk ve Muhammed Tapar hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde iktidar olmalarına rağmen muktedir olamadıklarından vergiler düzenli bir şekilde toplanamamış, devletin mali yapısı bozulmuştur.

3. Yapılan savaşlarda birçok değerli devlet adamı ve komutan öldürülmüş, bunun neticesinde devlet yönetimi ehil olmayan kişilerin eline geçmiş; bu da zamanla devletin zaafa düşmesine sebep olmuştur.
4. Bu dönemde İslam dünyasının en büyük devleti konumundaki Selçukluların iç mücadelelerle uğraşması Haçlılara karşı yapılan cihada destek verememesine; dolayısıyla Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmelerine zemin hazırlamıştır.

Berkyaruk'un Ölümü ve Şahsiyeti

Babası Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'la, amcaları, kardeşleri ve ihtiraslı emirlerle sürekli mücadele eden, pek çok zorluklara katlanan Sultan Berkyaruk bütün engellere rağmen; 12 yıl Büyük Selçuklu Devleti'ne hükümdarlık yaptı. Hatta bir keresinde amcası Tutuş'a mağlup olup İsfahan'a sığındığı zaman kardeşi Mahmud'un adamlarınca yakalanıp gözlerine mil çekilmesinden şans eseri kurtularak son anda sultan ilan edilmişti. Berkyaruk son olarak kardeşi Muhammed Tapar'la uzun bir saltanat mücadelesinden sonra anlaşmış ve onun tarafından "Büyük Sultan" olarak tanınmıştı. Her ne kadar taht mücadelelerinden fırsat bulup Haçlıların Suriye ve Filistin topraklarına yerleşmelerine engel olamamışsa da o, çıkarcı ve entrikacı bir siyaset takip eden emirleri tamamen bastırarak idaresi altına almayı başarmıştı.

İşlerinin düzene girdiği bir sırada vereme yakalanan Berkyaruk, bir sedye içinde Bağdat istikametinde yola çıkarıldı. Terken Hatun'u yendiği Berûcird'e geldiğinde durumu iyice ağırlaştı. Hayatından umut kesilince emirlerini yanına çağırarak beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht, Emir Ayaz'ı da ona atabey tayin etti. Emirlerinden Melikşah'a itaat etmeleri ve onu düşmanlarına karşı korumalarını istedi. Sultan'ın talebini kabul eden emirler Melikşah'ı desteklemek hususunda canlarını ve mallarını esirgemeyeceklerine dair yemin ettiler. Bunun üzerine oğlu Melikşah'ı ve emirlerini Bağdat'a gönderdi. Kendisi de İsfahan'a dönmek üzere burada kaldı. Fakat kafile Berûcird'den henüz uzaklaşmıştı ki, Berkyaruk, 22 Aralık 1104 tarihinde yirmi beş yaşında vefat etti. Devrin kaynakları onu, yumuşak huylu, asil, cömert, sabırlı, iyi ahlaklı ve güçlü bir hükümdar olarak anarlar. O ayrıca cezalandırmakta aşırıya gitmeyen merhametli bir sultandı.

SIRA SİZDE 4

Sizce Berkyaruk döneminin " Fetret Devri" olarak adlandırılmasının sebebi nedir.

SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİ (1105-1118)

Muhammed Tapar'ın Tahta Çıkması

Atabey Emir Ayaz yolda Sultan Berkyaruk'un vefat haberini alınca veliaht şehzade Melikşah için otağ, çetr gibi bir hükümdar için gerekli olan her şeyi hazırlattı. Bu sırada yanlarında Sultan Berkyaruk'u Bağdat'a gitmeye teşvik etme düşüncesiyle İsfahan'a gelmiş bulunan Bağdat şahnesi Emir İlgazi b. Artuk'da vardı ve yolculukta Melikşah'a refakat ediyordu. 6 Ocak 1105 yılında Bağdat'a giren heyeti Halife Mustazhir'in veziri karşıladı. İlgazi ve Emir Toğayürek derhal divanı toplayıp II. Melikşah adına hutbe okunmasını istediler. Bunun üzerine 12 Ocak 1105 Perşembe günü divanda ertesi gün de camilerde hutbe Büyük Selçuklu Sultanı olarak Melikşah b.Berkyaruk adına okundu ve ona dedesi Sultan Melikşah'ın "Celalüddevle" lakabı verildi.

Bu sırada Muhammed Tapar ise, Berkyaruk'la yaptığı anlaşma gereği kendisine bırakılan Musul'u kuşatmakla meşguldü. Zira şehrin hâkimi Çökürmüş, Muhammed Tapar'ın bütün ısrarına; hatta *şehri teslim ettiği ve kendisi adına hutbe okuttuğu takdirde burayı yine ona vereceğini* söylemesine rağmen Berkyaruk'tan böyle bir emir almadığı gerekçesi ile Musul'u Tapar'a teslim etmiyordu. Kuşatmanın ve aynı oranda direnişin bütün şiddetiyle sürdüğü bir sırada (28 Ocak 1105) Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini alan Emir Çökürmüş nihayet yapılan karşılıklı müzakereler neticesinde itaatini bildirerek Musul'u Muhammed Tapar'a teslim etti. Şehri teslim alan Muhammed Tapar, yanında Sökmen el-Kutbî ve öteki emirler olduğu halde vakit kaybetmeden Bağdat'a hareket etti. Bu arada Hille Arap Emiri Seyfüddevle Sadaka da Muhammed Tapar'ın bir an önce Bağdat'a gelmesini bekliyordu. Muhammed Tapar 10 Şubat 1105 tarihinde Bağdat'a ulaştı ve şehrin batısında konaklayarak burada adına hutbe okuttu. Doğu tarafında ise hutbe Melikşah b. Berkyaruk adına okunuyordu.

Öte yandan Melikşah'ın atabeyi Ayaz başta kendisine karşı harekete geçmeye niyetlendiyse de askerlerinin Muhammed Tapar'ın safına geçeceğini düşünüp anlaşma yoluna gitmeyi daha uygun buldu. Bunun için de Muhammed Tapar'dan Melikşah b. Berkyaruk ve emirler için teminat istedi. Kaynakların ifadesine göre Muahmmed Tapar da: *"Melikşah benim evladım gibidir. Onun için babası (Bekyaruk) ile benim aramda hiçbir fark yoktur"* demek suretiyle istenilen teminatı verdi. Bunun üzerine atabey Ayaz ve Seyfüddevle Sadaka itaatlerini bildirmek için huzura gelerek af dilediler. Böylece Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin tartışılmaz yegâne sultanı oldu (13 Şubat 1105). Sultan Berkyaruk'un hükümdarlık dönemini kapsayan ve Büyük Selçuklu Devletinin çöküşünün habercisi gibi görünen taht mücadeleleriyle dolu "Fetret Devri"nde ibre Muhammed Tapar'ın cülûsu ile bir nevi iyileşmeye doğru dönmüş oldu.

Devlet Otoritesinin Yeniden Güçlendirilmesi Çabaları

Sultan Muhammed Tapar, tahta geçince bütün bu mücadeleler süresince bozulan devlet otoritesini yeniden sağlamak amacıyla yoğun bir mücadele başlattı. Bu çerçevede ilk olarak, af dilemesi ve itaatini kabul etmesine rağmen tavırlarından rahatsız olduğu ve ileride tehlike oluşturabileceğinden korktuğu Melikşah'ın atabeyi Ayaz'ı öldürttü. Ardından Selçuklu hanedanından Mengübars'ın isyanını bastırdı (1105-1106).

Mengübars İsyanı

Selçuklu hanedanından daha önce adı geçen Böribars'ın oğlu Mengüpars İsfahan'da bulunduğu sırada maddi sıkıntılarına çare bulmak için Nihavend şehrine gitmişti. Buranın ahalisinden topladığı askerlerin yardımını aldıktan sonra adına hutbe okutup isyan etti. Kısa bir süre sonra Nihavend'i işgâl yolu ile zapt etti. Bunun yanında Muhammed Tapar ile husumeti bulunan Zengi b. Porsuk'a haber göndererek kendisine katılması teklifinde bulundu. Hapiste bulunmasına rağmen Zengi b. Porsuk, kardeşlerine Mengüpars'a yardım etmemeleri konusunda mektup gönderdi. Hile ile kendisine itaat ettiklerini söyleyen Porsuk'un adamları, Mengüpars'ı Huzistan'da yakalayıp İsfahan'da Sultan Muhammed Tapar'a teslim ettiler. Sultan da onu hapsetti (1105-1106). Ayrıca Zengi b. Porsuk'u da sadakatinden ötürü serbest bıraktı ve Ahvaz ile Hemedan arasındaki iktalarından vazgeçmesine karşılık ona Dinever ve başka yerler ikta etti.

Hille Emiri Sadaka'nın İsyanı ve Öldürülmesi

Melikü'l-Arab diye şöhret bulan Hille emiri Sadaka, Sultan Melikşah döneminden beri Selçuklulara tabi olarak merkezi Irak'da hüküm süren Mezyedilerin emiri idi. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında daha önce işaret edildiği gibi, Berkyaruk'un saflarında yer aldı. Ancak Berkyaruk'un veziri Ebülmehâsin'in, önceki yıllara ait borçlarını istemesi ve ödemediği takdirde topraklarına yürüyeceği tehdidinde bulunması üzerine, 1101'de Berkyaruk'a karşı kardeşi Muhammed Tapar'ı desteklemeye karar verdi. 1102'de Kerbela'nın yakınındaki Câmiayn şehrinin yerinde yaptırdığı Mezyedîler'in merkezi Hille'de ve hâkimiyetindeki diğer şehirlerde onun adına hutbe okuttu. Bu süreçte Muhammed Tapar'a önemli destekler sunduğu gibi Bekryaruk'a karşı düşmanlığını açığa vurmaktan da çekinmedi. Muhammed Tapar da ona mükâfat olarak Vasıt'ı ikta etti. O zamana kadar Kûfe-Hit arasındaki bölgede göçebe olarak yaşayan Mezyedîler bu tarihten itibaren Hille'yi merkez edindiler.

Seyfüddevle Sadaka, Berkyaruk ile Tapar arasındaki taht kavgalarından istifade ederek hâkimiyetini bütün Irak topraklarına yaymaya çalıştı. Bu tavrını Sultan Muhamed Tapar döneminde de sürdürmek istedi. Nitekim Şubat 1106'da Basra, Mart 1107'de Tîkrît'i ele geçirdi. Sadaka'nın yayılmacı bir politika izlediğini, sadece Abbasî Halifesi Müstazhir Billâh adına hutbe okuttuğunu ve kendisine muhalif emîrleri koruduğunu gören Sultan Muhammed Tapar onu bertaraf etmeye karar verdi. Mart 1108'de, Hille-Vâsıt arasında bulunan Nu'maniye'de meydana gelen savaşta Seyfüddevle Sadaka öldürüldü. Oğlu Dübeys de esir düştü. Sultan Muhammed Tapar Dübeys'i Bağdat'a götürdü ve kendisine bağlı kalacağına dair yemin ettirdikten sonra serbest bırakmakla birlikte Hille'ye dönmesine izin vermedi. Dübeys, ancak Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, oğlu Irak Selçuklu Sultanı Mahmud zamanında Hille'ye gidebilirdi.

Türkiye Selçukluları ile Rekabet

Sultan Tapar tarafından Musul'daki görevinde bırakılan Çökürmüş, daha sonra Sultan'a vaat ettiği hizmet ve mali yardımı yerine getirmedi. Sultan da onun elinde bulunan Musul ve yöresini daha önce Huzistan ve Fars tarafındaki beldelere hâkim bulunan emir Çavlı Sakavu'ya ikta etti (1106). Bu görev değişikliğinde daha çok, Çökürmüş'ün o sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ile gizli bir anlaşma yapmış olma ihtimali etkili olmuştu. Tapar, Suriye-el-Cezire-Irak hattında son derece stratejik bir konumunda yer alan Musul'u, sadakatinden şüphe duyduğu birisinin yönetiminde bırakamazdı.

Çavlı 31 Ekim 1106'da Bağdat'a geldi ve buradan ikta merkezi olan Musul'a yöneldi. Yolu üzerindeki Bevazic'i ele geçirdikten sonra Erbil'e vardı. Çökürmüş ikta bölgesini terk etme niyetinde olmadığından Çavlı'nın ilerleyişini duyunca çevre illere haber yollayıp yardım istedi. Neticede iki bin kadar asker toplayan Çökürmüş, bin kişilik kuvveti bulunan Çavlı karşısında yenilip esir düştü. Çökürmüş'ün mağlubiyet haberi Musul'a ulaşınca adamları onun yerine oğlu Zengi'yi geçirdiler. Öte yandan Çökürmüş'ün memlûklerinden, Musul kale muhafızı Guzoğlu başta olmak üzere şehir ileri gelenleri, Çavlı'ya karşı o sıralarda Urfa'yı kuşatmakta olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'dan yardım istediler.

Kılıç Arslan, Türkiye Selçuklularının ekonomik ve medenî gelişimi bakımından büyük bir fırsat olarak gördüğü teklifi kabul etmekte tereddüt etmedi. Urfa kuşatmasını bırakarak derhal Musul'a doğru harekete geçti. Bunun üzerine Çavlı, orta-

ya çıkan yeni durum karşısında Musul'u kuşatmaktan vazgeçti. Bu sırada esaret altındaki Çökürmüş de ölmüştü. Çavlı doğrudan Kılıç Arslan'ın üzerine yürümeyi tercih etti. Nusaybin'de meydana gelen muharebede, Türkiye Selçuklu Sultanı karşısında tutunamayan Çavlı mağlup olarak kaçtı.

Türkiye Selçukluları daha önce de söz edildiği gibi, kurulduktan itibaren Büyük Selçuklularla rekabet içerisinde olmuşlardır. Bunun başlıca sebebi Büyük Selçuklu tahtının kendi hakları olduğu iddiası yanında; Anadolu ve el-Cezire'nin jeomorfolojik ve jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca, bölge güçleri arasında sürüp giden mücadelenin, şimdi devrin hâkim güçleri olarak onların arasına intikal etmiş olmasıydı. Nitekim Süleymanşah da bu yüzden Bizans'la barış yapıp Çukurova üzerinden Suriye kapılarına dayanmış, fakat bu mücadelede hayatını kaybetmişti. Melikşah'ın önce Diyarbekir'i, Süleymanşah'ın ölümünden sonra da Antakya ve Haleb'i alması, Türkiye Selçuklularının Güney çıkış yolunu tamamen kapatmıştı. Kılıç Arslan'ın saltanatının ilk yıllarında meydana gelen Haçlı seferinin sebep olduğu kayıplar, şimdi bu tecritten kurtulmak zorunda olan Türkiye Selçukları için rekabet alanını Malatya üzerinden Musul'a kaydırmıştı.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın Musul Hâkimiyeti ve Ölümü

Muhammed Tapar'ın Büyük Selçuklu Sultanı olduğu 1105 yılında, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan da Danişmedliler'den Malatya almış, Doğu Anadolu'da Büyük Selçuklulara bağlı olan bazı Türkmen beylerinin kendisine tâbi olmasıyla da hakimiyeti altındaki toprakları genişletmiş bulunuyordu. 1101 yılı Haçlı ordularını yok eden, Antakya ve Urfa'yı zabt etmek teşebbüsünde bulunan Kılıç Arslan, Haçlı seferinin yaralarını sarabilecek gibi görünüyordu.

Ancak ortaya çıkan bu yeni durum Büyük Selçuklular açısından, Kılıç Arslan'la savaşı adeta kaçınılmaz hâle getiriyordu. Gerçekten de Çavlı'yı mağlup ettikten sonra, 22 Mart 1107 tarihinde Musul'a giren Kılıç Arslan hutbeyi kendi adına okuttu. Çavlı ise Halep'e giderek Melik Rıdvan ve Artukoğlu İlgazi'den sağladığı kuvvetlerle Selçuklu sultanının üzerine yürüdü. Bunun üzerine Musul'da oğlunu nâib olarak bırakan Kılıç Arslan Çavlı'ya doğru harekete geçti. Aslında Bizans İmparatoruna yardıma gönderdiği askerleri gelene kadar savaşı geciktirmek niyetindeydi. Çavlı, Kılıç Arslan'ın yardım almasını engellemek için hemen saldırıya geçti. Daha önce kendisine katılan Türkmen beyleri, Çavlı'nın ordusunun kalabalık olduğunu görerek onu terk ettiler. Bununla birlikte harbi kabule mecbur kalan Kılıç Arslan, kahramanca çarpışmasına rağmen ordusunu yenilgiden kurtaramadı. Melikşah zamanında geçirdiği altı yıllık esaret hayatını tekrar yaşamak istemeyen Kılıç Arslan, kaçmak için atını Habur nehrine sürdü, fakat boğularak hayatını kaybetti (3 Haziran 1107).

Bunun üzerine Musul'a giden Çavlı, şehri ele geçirdiği gibi Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah'ı yakalayıp Tapar'ın nezdine gönderdi.

Sizce Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı Musul'a kadar getiren başlıca sebep nedir?

Bâtınîler (İsmailîler) İle Yapılan Mücadeleler

Şia'nın bir koluna mensup olan **Bâtınîliğ**in ortaya çıkışı sekizinci asrın sonlarına tekabül eder. Hz. Ali'nin soyundan altıncı imam Cafer es-Sadık 765 yılında ölünce yerine büyük oğlu İsmail'in geçmesi beklenirken, küçük oğlu olan Musa'nın geçirilmesi mensupları arasında ihtilafa sebep olmuştur. İsmail'in yakın dostlarından Ebulhattab daha sonra İsmailiye olarak anılacak olan bu ekolün temellerini atmış-

Batinîlik: Her zahirin bir batını olduğu ve Kur'an-ı Kerim ile Hadisi-i Şeriflerin ancak tevil yoluyla anlaşılabileceğini iddia eden fırkalara XII. yüzyıldan itibaren genellikle "Batıniyye" denilmiştir. Bununla beraber Hz. Ali'nin soyundan altıncı imam Cafer-i Sadık (öl. 765)'ın oğlu İsmail'in imametini savunduklarından "İsmailiyye", yedi imam kabul etmelerinden veya kâinatı yedi gezegenin idare ettiğine inanmalarından "Se'iyye", dâî (propagandacı)lerinden Hamdan Karmat'a nisbetle "Karmatiyye", fedailerin her hizmete amade muti aletler haline gelmeleri için haşhaş kullandıklarından "Haşşaşin" vb.adlarla da anılmaktadırlar.

Alamut Kalesi: İran'da Elbruz Dağları üzerinde, Kazvin'in kuzeydoğusunda yer alan müstahkem bir kaledir. Ortaçağ'da Rûdbâr vadisinde bulunan elli kadar müstahkem kalenin en meşhuru olup 2000 m. yükseklikteki yalçın kayalar üzerinde kurulmuştur. Nitekim Alamut adı "Kartal yuvası" veya "Kartal eğitimi" anlamına gelmektedir. Kuruluşu eski Deylem hükümdarları dönemine kadar gitmekteyse de asıl şöhretini İsmâilîliği siyasî bir yapıya dönüştüren Hasan Sabbâh'a borçludur. Alamut Kalesi'ni 4 Eylül 1090 tarihinde ele geçiren Hasan Sabbâh burayı Bâtınî karargâhı haline getirdi. Bu sebeple Selçuklu sultan ve komutanları tarafından pek çok kez kuşatıldıysa da fethi mümkün olmadı. Uzun süre Bâtınîler'in (İsmâilîler) elinde bulunan Alamut Kalesi nihayet 19 Kasım 1256'da Moğol hanı Hülâgû'ya boyun eğmek zorunda kaldı.

tır. Sünnilikle pek az bağlantısı bulunan bu ekol Yakın Doğunun eski dinlerinden, bilhassa Yeni Eflatuncu felsefeden fazlasıyla etkilenmiştir. Haricî inanışlardan gelen bu fikirlerin büyük kısmı *Bâtınî tevil* yolu ile gelmiştir. İsmailiye ekolünün bundan sonra ana esasları olacağından daha sonra onlara Bâtınî ismi verilecektir. Bâtınilerin açık tarihi 1090 yılında Hasan Sabbah'ın **Alamut Kalesini** ele geçirmesiyle başlar. Selçuklu hâkimiyetine giren bölgelerde fetihlerin meydana getirdiği çalkantılardan faydalanmak isteyen Bâtıniler, bu vesile ile hızla kendi propagandalarını yapacak müritleri harekete geçirmişlerdir. Her ne kadar Bâtıni hareketleri Melikşah'ın son dönemlerinde ortaya çıkmışsa da özellikle Berkyaruk devrinde yaşanan saltanat mücadeleleri yüzünden herhangi bir tedbir alınamamıştır. Sadece kısa bir süre önce ele geçirdikleri Ebher kalesi üzerine 1096 yılında başarılı bir sefer dışında bunlarla önemli bir mücadele yaşanmamıştır. Bu sefer sırasında kale içindeki Bâtınilerin birçoğu öldürüldüyse de nüfuzları kırılamadığı gibi yayılmaları da önlenememiştir.

Muhammed Tapar'ı tahta çıkmasıyla birlikte Bâtınîlerle mücadele etkinlik kazanmıştır. Zira Sultan Melikşah zamanından beri gizli bir örgüt halinde faaliyette bulunan Bâtınîler'le mücadeleyi gayri Müslimlerle cihattan daha önemli gören Sultan Muhammed Tapar, ilk olarak Şahdiz (Dizkûh) Kalesi'ne bir sefer düzenledi. Kaleyi ele geçirip İsmâilî-Bâtınî reisi İbn Attâş'ı esir aldı ve birçok Bâtınîyi öldürttü (25 Haziran 1107). Ayrıca devlet erkânı içerisinde Batınileri destekleyen kişileri ortadan kaldırarak başta veziri Sadülmülk ve dört adamını, Batınilere destek verdikleri gerekçesiyle İsfahan'da halkın gözü önünde astırdı. Sultan, Bâtınîler'e karşı ikinci seferi Alamut üzerine tertip etti ancak kış bastırınca geri dönmek zorunda kaldı. Atabeg Anuş Tegin Şîrgîr, 1114'te Bâtınîler'e ait Bîre Kalesi'ni ele geçirdi. Muhammed Tapar, Selçuklu Meliki Rıdvan devrinde Halep'te oldukça kuvvetlenen Bâtınîler'e karşı da bir harekât başlattı. Halep Meliki Alparslan ile iş birliği içinde çok sayıda bâtınî öldürüldü (1113-14). Sultan, Alamut'a son darbeyi indirmek üzere yine Atabeg Anuş Tegin Şîrgîr'i görevlendirdi. Aylar süren kuşatma Muhammed Tapar'ın ölüm haberinin gelmesiyle kaldırıldı.

Muhammed Tapar Devri Haçlı Mücadeleleri

Sultan Muhammed Tapar'ın tahta çıktıktan sonra ele aldığı başlıca meselelerden biri de Haçlılar konusu idi. O, bu işi önce kumandanlarından Çavlı'ya havale etti. Musul merkez olmak üzere el-Cezire ve Diyarbekir bölgesi valiliğine tayin ettiği bu kumandana Selçuklu ülkelerini Haçlılardan geri alma vazifesini verdi. Esasen Musul Haçlılara karşı görevlendirilen emirlerin vilayet merkeziydi. Sultan böylece, Haçlılara karşı başarıyla savaşan, fakat şimdi hâkimiyetini kabul etmek istemeyen Çökermiş'i de cezalandırmış olacaktı. Çavlı, daha önce anlatıldığı üzere Çökermiş'i cezalandırmakla kalmadı, bu sırada Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile mücadeleye girişen Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı da bertaraf etti. Fakat Çavlı da Haçlılarla mücadele edecek yerde Sultan'a itaatsizliğe başladı. Bunun üzerine emir Mevdud'un başkumandanlığı altında üzerine gönderilen Selçuklu ordularına karşı koyamayan Çavlı, bir ara Haçlılarla işbirliği yaptı; fakat sonunda sultan tarafından affedildi ve tekrar hizmete alındı.

Sultan Muhammed Tapar, Haçlılara karşı mücadele vazifesini Çavlı'nın yerine Musul valiliğine tayin ettiği Mevdud'a verdi (1108). Birçok kumandanlara, bu arada Zengi'ye ona katılmalarını emretti. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Haçlılarla mücadelede en başarılı dönemi budur. Bu sefere, Haçlıların bilhassa Trablusşam'ı almaları (1110) üzerine girişilmişti. Haçlılara karşı her yıl sefer tertip eden

Mevdud, Haçlılar tarafından Haleb'de sıkıştırılan Rıdvan'a yardım ettiği gibi, Dukak'ın ölümünden sonra Şam'da hüküm süren atabey Toğtekin'e de destek vermekteydi. Mevdud yalnız Urfa kontluğu ile değil, Kudüs Krallığı ile savaştı (1113). Bu onun Haçlıları dehşete düşüren son savaşı oldu ve Dımaşk'ta bir Batinî tarafından öldürüldü. Bu suretle Haçlılar ilk defa karşılaştıkları büyük bir tehlikeden kurtuldular. Selçuklu sarayı bu suikastten Toğtekini mesul tuttu. Bunun neticesi olarak Selçuklu yardımından mahrum kalan Toğtekin bir süre sonra Haçlılarla mütareke hattâ ittifak yaptı. Böylece Haçlılar karşısında meydana gelen birlik bozuldu ve yerini karşılıklı şüpheye terk etti.

Bununla beraber Sultan Muhammed Tapar savaşı bırakmadı; Haçlılara karşı cihat vazifesini Musul valiliğiyle birlikte, Aksungur Porsukî'ye verdi. Diğer kumandanlara ona itaat etmelerini emretti. Yine Zengi kendisine katıldı. Aksungur, Urfa kontluğuna karşı başarılı savaşlar yaptı. Mardin Artuklu emiri İlgazi'nin rekabeti yüzünden yine netice alınamadı. Hatta İlgazi bir savaşta Aksungur'u yendi (1114). Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar'ın kendisini cezalandıracağından korkan İlgazi, Dımaşk hâkimi atabey Toğtekin ile ittifak yapmayı tercih etti. İki müttefik Antakya Haçlı prinkepsi ile anlaştı (1115). Bu suretle Türk cephesinde açılan gedik daha da büyümüş oldu.

Nitekim Muhammed Tapar hem İlgazi'nin bu hareketlerine hem de Mavdud'un öldürülmesinde etkisi olduğundan şüphelendiği Toğtekin'in bu girişimlerine daha fazla sessiz kalmadı. Sultan bu iki emiri cezalandırmak ve bunun yanında Haçlılara karşı yeni bir sefer düzenlemek amacıyla Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk'u görevlendirdi. Büyük bir orduyla harekete geçen Porsuk, Urfa'yı tehdit ettikten sonra Haleb'i hareket üssü yapmak üzere yoluna devam etti. Fakat Rıdvan'ın oğlu Alparslan'ın atabeyi Lülü, Haleb kapılarını açmadığı gibi İlgazi ile Toğtekin'i yardımına çağırdı. Diğer taraftan bu sonuncunun daveti ile ilk defa haçlılarla ittifak eden Türkler, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna karşı müşterek cephe alıyorlardı. Karşı karşıya gelen ordular arasında muhtemelen iki tarafın da hücuma cesaret edememesi yüzünden bir savaş olmadı. Ancak Porsuk çekilirken Haçlılar tarafından tuzağa düşürülerek mağlup edildi (1115). Takip edilen ordu hemen hemen tamamıyla imha edildi. Kaynaklar, alınan ganimetlerin taksiminin günlerce sürdüğünü belirtmektedir.

Görüldüğü gibi, içinde bulunduğu zor şartlara rağmen Muhammed Tapar, başında bulunduğu imparatorluğun meseleleri arasında Haçlılara büyük bir yer vermiştir. Haçlılara karşı mücadelenin sürdürülmesinde, kurtuluşunu Büyük Selçuklu imparatorluğunda gören Suriye halkının, mahalli emir ve hükümdarların yardım taleplerinin büyük bir tesiri olmuştur. Nitekim Haçlılardan kaçan Suriyelilerin Bağdat'ta karışıklıklar çıkardıkları, minberleri kırdıkları zikredilmektedir. Bir ara Sultan Muhammed Tapar bizzat sefere çıkacağını ilan etmişse de (1108) imparatorluk içindeki meseleler ona bu imkânı vermemiş ve daha önce anlatıldığı üzere Emir Mevdud'u göndermiştir.

Diğer Devletlerle Münasebetler

İç karışıklıklara, taht kavgalarına ve Haçlı istilalarına rağmen hem Sultan Berkyaruk hem de Sultan Muhammed Tapar devirlerinde Büyük Selçuklu Devleti o devrin iki büyük Türk devleti Gazneli ve Karahanlılar üzerindeki otoritesini devam ettirmiştir. Başka bir deyişle Selçuklular merkez ve batı bölgelerinde çok ciddi siyasi kriz ve buhranlar yaşarken doğudan kaynaklanan bir sorun neredeyse hiç yaşamamışlardı.

Muhammed Tapar devrinde Karahanlılar'la Selçuklular arasındaki ilişkiler zaman zaman bozulmakla birlikte Karahanlılar, Muhammed Tapar'ı metbû tanımaya devam ettiler. Gazneli Sultanı III. Mesud döneminde (1099-1115) Gazneli-Selçuklu ilişkilerine barış hâkim oldu ve siyasî evlilikler yoluyla dostluklar pekiştirildi. Daha sonraki yıllarda Muhammed Tapar, Arslanşah ile Behramşah arasındaki taht kavgalarına kardeşi Melik Sancar aracılığı ile müdahale ederek Behramşah'ın sultan ilân edilmesini sağladı, böylece Gazneliler'i kendisine tâbi kıldı (1117). Yapılan antlaşmaya göre hutbede önce Muhammed Tapar'ın, ardından Sancar'ın ve nihayet Behramşah'ın adı okunacak ve Gazneliler Selçuklulara yıllık vergi ödeyeceklerdi.

Gürcü Kralı II. David'in Kafkasya'daki Türkmenleri bölgeden uzaklaştırıp Gence'ye kadar ilerlemesi üzerine Muhammed Tapar 1110 yılında gönderdiği orduyla Gürcüleri mağlûp etti. Onun döneminde Abbasî halifeliğiyle ilişkiler de normal bir seyir takip etmiştir. Melikşah'tan sonra Selçuklular arasındaki taht kavgaları sırasında tarafsız kalan Abbasî Halifesi Müstazhir Billah, Bağdat'a kim hâkim olmuşsa hutbeyi onun adına okutmuştur. Muhammed Tapar, gerek saltanat mücadelesinde gerekse tek başına Büyük Selçuklu tahtına geçtikten sonra Abbasî halifesinin adını ve lakabını hutbelerde birinci sırada zikretmeyi ihmal etmemiştir.

Sultan Muhammed Tapar'ın Ölümü ve Şahsiyeti

Bir süredir hasta olan Muhammed Tapar, 1118 yılı kurban bayramında Oğuz töresince büyük bir toy düzenledi ve bu ziyafet sonunda sofrasını ve sarayını yağmalattı. Beş oğlundan en büyüğü olan Mahmud'u yanına çağırarak artık ömrünün sonuna geldiğini söyledi, tahta oturmasını ve devlet işlerine nezaret etmesini istedi. Emirlerden onun için biat aldı. 18 Nisan 1118 tarihinde vefat eden Muhammed Tapar'ın cenazesi İsfahan'da yaptırdığı medresenin hazîresine defnedildi. Bütün tarihçilerin ittifakla belirttiğine göre dedesi Alparslan'ı örnek alan Muhammed Tapar dindar, dinî ilimlere vâkıf, âdil, merhametli, aklıselim sahibi, cömert, ilim adamlarını himaye eden bir hükümdardı. Halkın işleriyle yakından ilgilenir, kendisine sunulan her dilekçeyi okur, halka adalet, doğruluk ve insafla muamele edilmesini isterdi.

İç mücadelelerin bozduğu birliği yeniden kurarak Büyük Selçuklu Devletine eski itibarını ve kudretini kazandıran Muhammed Tapar "es-Sultânü'1-a'zam Ebû Şücâ' Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmu emîri'l-mümінîn" lakabıyla anılır ve kaynaklarda "Selçuklular'ın güçlü adamı ve kusursuz insanı" olarak tanıtılır. Onun Bâtınîler ve Haçlılar'la yaptığı mücadele İslâm dünyasında takdirle karşılanmış, meşhur İslam âlimi Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî astronomiyle ilgili bir kitabını ona ithaf etmiştir. Bağdadî ayrıca sultanın bir sorusuna cevap olarak *Risale fî sebebi zuhûn'i-kevâkibileyîen ve hafâhû nehâren* adıyla bir eser kaleme almış, İbnü'l-Belhî *Farsnâme*'yi onun emriyle yazmıştır. Muhammed Tapar imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş, Melikşah'ın Bağdat'ta inşasını başlattığı Sultan Camiini tamamlatmış, İsfahan'da bir medrese, Nizamiye Medresesi civarında da sûfîler için bir ribât yaptırmış ve su kanalları açtırmıştır.

Özet

Selçuklu Merkezi otoritesini çöküşe götüren süreci değerlendirebilme

Nizamülmülk'e bağlı devlet adamlarının taşkınlıkları, rakip ve düşmanlarının entrikaları ve özellikle Terken Hatun'un ihtirasları sebebiyle bozulan siyasi ahenk, Nizamülmülk ve Melikşah'ın birbirini takiben yaklaşık bir ay içerisinde ölmelerine sebep olmakla kalmamış; aynı zamanda muhteşem Selçuklu devletini sarsmış, buhranlara sürüklemiştir. Sultan ve vezirin ölümlerinden hemen sonra başlayan ve uzun süre devam edecek olan taht kavgalarıyla devlet otoritesi sarsılmış, ordu parçalanmıştır. Yönetim kadrolarının yeteneksiz kişilerin eline geçmesi, emirlerin çıkarcı politikalar izlemesi ve karışıklıklardan istifade eden Bâtınilerin giderek artan katliamları ve nihayet bu sırada başlayan Haçlı seferleri devletin çöküşüne zemin hazırlamıştır.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemi siyasi olaylarını açıklayabilme

Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un 1094 yılında zorlu bir sürecin sonunda tahta çıkmasıyla başlayan ve onun ölümünden sonra yine Melikşah'ın bir diğer oğlu Muhammed Tapar'ın 1118 yılındaki vefatıyla sona eren çeyrek asırlık bu süreç, Selçuklu tarihinin en buhranlı devresini teşkil etmektedir.

Selçuklu taht mücadelesi ile Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmeleri arasındaki ilişkiyi tanımlayabilme

İslam âleminin, her geçen gün biraz daha kuvvetlenen Haçlılar karşısında bir ittifak sağlayamamasının en önemi sebebi Yakındoğu'nun en güçlü devleti olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Sultan Melikşah'ın ölümü ile sarsılan merkezi otoriteyi bir türlü tesis edememiş olmasıdır. Sultan Berkyaruk o fırtınalı hükümdarlık devrinde buna imkân bulamazken; Sultan Muhammed Tapar da tahta oturduktan sonra sürdürdüğü gayretlere rağmen ülkede merkezi otoriteyi tam olarak sağlayamamıştı. Nitekim Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu devletinin hâkimiyetindeki topraklarda kendi adına hutbe okutması, Çökürmüş'ten sonra Çavlı'nın da Sultan Muhammed Tapar'a muhalefet etmesi ve hatta Sultan ile mücadele halinde olan Sefüddevle Sadaka ile işbirliği yapması merkezi otoritenin 1108 yılında bile sağlanamadığını göstermektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Berkyaruk'un tahta geçişi sırasında karşılaştığı başlıca sorun aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Suriye Meliki Tutuş'un taht iddiası
- b. Batini suikastleri
- c. Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u sultan yapmak istemesi
- d. Haçlılar'ın Antakya'yı işgali
- e. Muhammed Tapar'ın isyanı

2. Berkyaruk'un tahta çıkmasında aşağıdakilerden hangisi daha etkili olmuştur?
- a. Nizamülmük'ün adamları
- b. Tacülmülk'un tarafları
- c. Amcası Arslan Argun
- d. Kardeşi Sancar
- e. Abbasi Halifesi

3. Haçlıların Yakındoğu'da kurduğu ilk kontluğun adı ve tarihi aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- a. Kudüs 1099
- b. Urfa 1098
- c. Antakya 1097
- d. İznik 1097
- e. Trablus 1109

4. Aşağıdakilerden hangisi Berkyaruk devri olayları arasında **gösterilemez?**
- a. Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmeleri
- b. Uzun taht mücadeleleri
- c. Türkiye Selçuklularıyla mücadele
- d. Muhammed Tapar İsyanı
- e. Batınilerin faaliyetlerini artırmaları

5. Berkyaruk'un en uzun süre taht mücadelesi yürüttüğü hanedan mensubu aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Tutuş
- b. Mahmud
- c. Sancar
- d. Arslan Argun
- e. Muhammed Tapar

6. Haçlıların Suriye ve Filistin topraklarına kolayca yerleşmelerinin **en önemli** sebebi aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Fatimilerin Haçlılarla işbirliği yapması
- b. Melikşah'ın ölümü sonrası ortaya çıkan taht mücadeleleri
- c. Selçuklu Sultanlarının bu konuda yeterince çaba sarf etmemesi
- d. Haçlıların güçlü olması
- e. Dukak ve Rıdvan'ın aralarındaki rekabet

7. Alamut Kalesiyle özdeşleşen Batini lideri aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Cafer es-Sadık
- b. Sadü'l Mülk Ebu'l Mehasin
- c. İbn Attas
- d. Hasan Sabbah
- e. Seyfüddevle Sadaka

8. Bâtıni fedaileri tarafından işlenen **ilk siyasi cinayet** aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Melikşah'ın öldürülmesi
- b. Nizamülmülk'ün öldürülmesi
- c. Dımaşk Atabeyi Tuğtekin'in öldürülmesi
- d. Tacülmülk'ün öldürülmesi
- e. Muhammed Tapar'ın öldürülmesi

9. Muhammed Tapar'la girdiği mücadelede hayatını kaybeden Türkiye Selçuklu sultanı aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Tutuş
- b. Süleymanşah
- c. I. Kılıç Arslan
- d. Berkyaruk
- e. Arslan Argun

10. Büyük Selçuklu tarihi içerisinde "Fetret Devri" olarak tanımlanan dönem aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Melikşah devri
- b. Alp Arsan dönemi
- c. Mahmud zamanı
- d. Berkyaruk devri
- e. Sancar zamanı

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Cevabınız doğru değilse, "Terken Hatun ile İktidar Mücadelesi" konusunu yeniden gözden geçirin.
2. a	Cevabınız doğru değilse "Berkyaruk'un Tahta Çıkması" konusunu yeniden gözden geçirin.
3. a	Cevabınız doğru değilse "Berkyaruk'un Haçlılarla Mücadelesi" konusunu yeniden gözden geçirin.
4. c	Cevabınız doğru değilse ünitenin "Berkyaruk" konusunu yeniden gözden geçirin.
5. e	Cevabınız doğru değilse "Muhammed Tapar ile Saltanat Mücadelesi" konusunu yeniden gözden geçirin.
6. b	Cevabınız doğru değilse "Berkyaruk ve Tapar zamanında Haçlılarla Mücadele" konularını yeniden gözden geçirin.
7. d	Cevabınız doğru değilse "Batınîlerle Mücadele" konusunu yeniden gözden geçirin.
8. b	Cevabınız doğru değilse " Tapar ve Batınîlerle Mücadele" konusunu yeniden gözden geçirin.
9. c	Cevabınız doğru değilse "Türkiye Selçukluları ile Rekabet" konusunu yeniden gözden geçirin.
10. d	Cevabınız doğru değilse "Berkyaruk" konusunu yeniden gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Vezir Nizamülmük ve adamlarıdır. Çünkü daha Melikşah'ın sağlığından başlayarak Nizamülmülk Sultan üzerindeki etkisinden rahatsız olduğu Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un veliaht olmasını istemiyor; o da kendisinin adamı olması beklentisiyle veliahtlık için Melikşah'a Berkyaruk'u telkin ediyordu.

Sıra Sizde 2

Tacüddevle Tutuş, daha başından itibaren iyi bir asker ve güçlü bir şahsiyet olarak ortaya çıkmasına rağmen, sert ve tavizsiz kişiliği sebebiyle emirler tarafından pek sevilmiyordu. Ayrıca ele geçirdiği şehirlerde zaman zaman masum halka karşı gösterdiği şiddet de onun bu olumsuz imajını pekiştirmekteydi.

Sıra Sizde 3

Haçlı seferleri başladığında devrin en güçlü İslam devleti konumunda olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Melikşah'ın 1092 yılında ölümünü takiben merkezi otoritenin çöküşüne sebep olan taht kavgalarıyla boğuşmaktaydı. Buna bir de bölge melik ve emirlerinin şahsi ihtirasları eklenince Haçlılar Yakın Doğuda hiç ummadıkları müsait bir zemin bulmuşlardı.

Sıra Sizde 4

Selçuklu İmparatorluğunun uzun ve yıpratıcı taht kavgaları sebebiyle iktisadi ve siyasi bakımdan zayıf düşmesi ve bu sırada imparatorluğu tehdit eden iç (Bâtıniler) ve dış (Haçlılar) meselelere karşı etkili tedbirler alınamamasıdır.

Sıra Sizde 5

Kılıç Arslan'ı Musul önlerine getiren başlıca sebeplerden birisi, Türkiye Selçuklu sultanlarının Büyük Selçuklu tahtının kendi hakları olduğunu dava etmeleriydi. Bunun yanında Süleymanşah'ın ölümü ve Birinci Haçlı Seferinde uğranılan kayıplar dolayısıyla, ekonomik ve medenî gelişimi bakımından ulaşmak zorunda oldukları alanlarla bağlantıları kesilmişti. Bizans Anadolusu ise bir Müslüman-Türk Devletinin böyle bir hamle için ihtiyaç duyacağı alt yapıdan mahrum idi. Öyle olmasa bile kültürel kodlardaki farklılık, Türkiye Selçuklu sultanlarını güney-güneydoğuya- soydaş ve dindaşlarının bulunduğu alanlara ulaşmaya zorluyordu.

Yararlanılan Kaynaklar

Alptekin Coşkun (1989), "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* c. VII, İstanbul s.143-168.

Holt P. M. (2007), *Haçlı Devletleri ve Komşuları,* (trc. Tanju Akad), İstanbul

Köymen, M. Altay (1993), *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* Ankara

Özaydın Abdülkerim (2001), *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), İstanbul.

Özaydın Abdülkerim (1990), *Sultan Muhammed Tarap Devri* (498-511/1105-1118), Ankara.

Turan, Osman (1989) *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* İstanbul.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- Sancar'ın Devleti yeniden İmparatorluğa dönüştürmesini sebepleri ile birlikte değerlendirebilecek,
- Sancar zamanında yaşanan siyasî gelişmeleri açıklayabilecek,
- Katvan Savaşının Selçuklu Tarihi açısından önemini belirleyebilecek,
- Oğuz isyanını sebep ve sonuçları ile birlikte değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sultan Sancar
- Oğuz İsyanı
- Katvan Savaşı
- Karahıtaylar
- Atsız
- Gazneliler
- Gurlular
- Karahanlılar

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Sancar Dönemi →

- SANCAR'IN MELİKLİK DÖNEMİ
- SANCAR'IN TAHTA ÇIKMASI VE DEVLETİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI
- SULTAN SANCAR'IN BATI SİYASETİ
- SULTAN SANCAR'IN DOĞU SİYASETİ
- OĞUZLAR VE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SONU

Sancar Dönemi

SANCAR'IN MELİKLİK DÖNEMİ

Sancar, Melikşah'ın Suriye seferi sırasında 5 Aralık 1086'da Sincar'da doğdu. Adının da Türkçe sançımak/saplamak filinden türetilmiş bir isim olduğu veya doğduğu yer olan Sincar'ın adından geldiği ileri sürülmektedir.

Sultan Sancar'ın çok yoğun taht kavgaları içerisinde geçen çocukluk devri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda yüzü çok güzel olmasına rağmen küçükken geçirdiği çiçek hastalığı sebebiyle çiçek bozuğu olduğu kaydedilmektedir. Nitekim o devirde ölümcül olan bu hastalıktan, Terken Hatun'dan olan kardeşi Mahmud ölmüş, Berkyaruk da ölümden dönmüştü. Çok küçük yaşlardan itibaren, devlet yönetiminde aldığı faal görevlerin ağır sorumluluğu altında geçen zor bir hayatta, zengin bir tecrübe birikimi edindi. Meşhur İslâm âlimi *Gazzalî, Nasihatü'l-Mülûk* adlı kitabını, devlet işlerinde yol göstermek üzere onun için kaleme almıştı.

Tarihi kaynaklara yansıyan bilgilere göre onun ilk siyasi faaliyeti, Horasan'da bağımsızlığını ilân eden amcası Arslan Argun'un isyanını bastırmak amacıyla ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından görevlendirilmesidir. Sancar henüz on yaşında bulunmasına rağmen böyle kritik bir göreve memur edilmesi; Türkmenlerin ve ordu komutanlarının Melikşah'ın oğlu olması bakımından, amcasına nispetle ona teveccüh edecekleri beklentisiyle ilgili olmalıdır. Sancar, yanında Emir Kamaç olduğu halde ordusuyla harekete geçti. Bu sırada Arslan Argun, daha önce üzerine gönderilen kardeşi Böri Bars'ı yenilgiye uğratıp öldürmüştü. Ancak Melik Sancar, Damgan şehrine vardığında Argun'un da kendi kölelerinden birisi tarafından öldürüldüğü haberini alıp geri döndü (1097). Sancar, Berkyaruk'la birleştikten sonra, birlikte Nişabur ve Belh'e gittiler. Sancar burada ağabeyi Berkiyaruk tarafından, merkezi Merv şehri olmak üzere, Horasan melikliğine tayin edildi. Emir Kamaç ise onun atabeyliğine getirildi.

Sancar, Horasan'ın bir kısmını elinde bulunduran emir-i dâd Habeşî ile rekabete girdi. Sancar 1100 yılında, Habeşî'yi ve onun yardımına gelen Sultan Berkiyaruk'u ağır bir yenilgiye uğrattı; hattâ Hâbeşî'yi öldürdü. Bütün saltanatı kardeşi Tapar'la taht mücadeleleri içerisinde geçen Sultan Berkyaruk'un, bundan dolayı Sancar'la ilgili bir güvensizlik yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak Sancar, öz kardeşi Tapar lehine bir defa taht mücadelesine karışması hariç, genellikle olayların dışında kalarak, Sultan Berkyaruk'un güvenini kazanmayı başarmıştır. Tapar'la 1103 yılında meydana gelen ve Berkyaruk'un galibiyetine rağmen devletin ikiye bölündüğü anlaşmaya göre, Horasan ve Maveraünnehir hâkimi olarak kalan Sancar da, Tapar'ın tâbileri arasında bulunuyordu.

Melik Sancar'ın Karahanlı ve Gaznelilerle İlişkileri

İmparatorluğun dahilî olaylarına fazla karışmayan Sancar, melikliği döneminde devletin doğusunu düzene koymak ve Karahanlılar'ın tâbi statüsünün sürdürülebilmesi için bir hayli mücadele etti. Gerçekten de sözü edilen taht kavgaları sırasında Melik Sancar'ın uzakta olmasından yararlanarak Horasan'ı işgale teşebbüs eden Karahanlılar'ın bu girişimlerini sonuçsuz bıraktı. Nitekim 100.000 kişilik bir orduyla Horasan'a yürüyen Kadir Han yakalanarak öldürüldü. Sancar, Berkyaruk'un da en zor günlerinde bile müdahale ettiği Karahanlı tahtına, Muhammed Arslan Han'ı geçirip, Karahanlıların Selçuklu Devletine bağlı kalmalarını sağladı (1102). Muhammed Arslan Han'ın Sancar'ın kız kardeşi, Sancar'ın da Hanın kızı ile evli olduğuna bakılırsa, güvendiği birisini tahta geçirdiği anlaşılmaktadır. Melik Sancar, daha sonra da, Arslan Han'a karşı ayaklanan saltanat davacılarına karşı, Han'ın yardım istemesi üzerine Türkistan'a müdahale etti ve onun tahtında kalmasını sağladı.

Bu cümleden olarak Sancar'ın meliklik döneminin belki de en önemli başarısı, Karahanlılar'ı ve Gazneliler'i sürekli olarak kontrol altında tutabilmiş olmasıdır. Zira Selçuklu Devleti bir yandan taht kavgaları ile sarsılırken, diğer taraftan da batı tarafında Gürcü, Batınî ve Haçlılar tarafından tehdit edilmekteydi.

Hatırlanacağı üzere, Gazneliler, Dandânakân savaşıyla Horasan ve İran'daki hâkimiyetlerine son verildikten sonra Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki topraklarına çekilmişlerdi. 1059 yılında Hindikuş Dağlarının sınır olarak belirlendiği barış anlaşmasına kadar da taraflar arasında savaşlar devam etmişti. Sancar'ın meliklik devrinde Gazneliler için yeni bir safhanın açıldığı görülmektedir. Gazne'de Sultan III. Mesud'un ölümünden sonra yerine geçen ve Sancar'ın kız kardeşinin oğlu olan Arslanşah, kardeşlerini kendisine tehdit oluşturmamaları için hapse atmıştı. Ancak hapisten kaçmayı başaran kardeşi Behramşah, Sancar'ın huzuruna gelerek tahtı ele geçirmek konusunda **yardım** istedi. Sancar'ın kendisine sağladığı askerî yardım sayesinde de Arslanşah'ı mağlup edip tahtı ele geçirdi. 1117 yılı başında Gazne'ye giren Sancar, bu yardımın karşılığı olarak, çeyrek asır süren savaşlarla alınamayan bir sonuç elde etti. Behramşah'la yapılan anlaşma gereğince Selçuklu Devleti'ne tâbi olan Behramşah, hutbede sırası ile Halife, Sultan Muhammed Tapar, Melik Sancar ve son olarak da kendi adını okutacaktı. Ayrıca Selçuklu Devletine ödeyeceği yıllık 250.000 dinar vergiyi tahsil etmek için bir Selçuklu görevlisi Gazne'de oturacaktı. Bu durum Behramşah adına iktidar için başkasına dayanmanın ağır bedeli olurken; Selçuklular bakımından sınırların Hindistan'a kadar genişlemesi gibi parlak bir sonuç getirdi. Sancar, daha sonra Gazne'yi ele geçiren Arslanşah'ı bertaraf edip, Behramşah'ın yeniden tahta oturmasını sağladı.

Gazne sultanı Arslanşah, Sancar'ın Behramşah adına ordu sevk edeceğini öğrenince, Sultan Tapar'a bir elçi göndererek, kardeşine mâni olmasını istemişti. Rivayete göre Tapar kardeşine, Gazneliler'in işlerine karışmamasını telkin eden bir mesaj gönderdi. Ancak elçiye, eğer kardeşim yola çıkmamış ise ona sözlerimi ilet. Lakin yola koyulmuşsa ona engel olmak, kardeşimin iktidarını zedeleyeceğinden bunlardan hiç söz etme diye tenbih etmişti.

Böylece Melik Sancar, babası Sultan Melikşah'ın politikasını aynen devam ettirerek, Büyük Selçuklu Devletinin doğu sınırının güvenliğini -geniş yetkili bir genel vali ile idare edilen Harizm dışında -Karahanlı ve Gazneliler'i sıkı bir tâbiyet altında tutarak sağlamıştır. Melik Sancar'ın ülkenin doğusunu başarılı bir şekilde yönetmesi sayesinde Sultan Muhammed Tapar, batıdaki meselelerle daha fazla meşgul olma imkânı bulabilmiştir.

SANCAR'IN TAHTA ÇIKMASI VE DEVLETİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra (1118) yerine on dört yaşındaki oğlu Mahmud sultan ilan edildi. Abbasi halifesi Müstazhir Billah da onun adına hutbe okutarak saltanatını onayladı. Ancak Sancar bir yandan yeğeninin yaşının kü-

çük olmasından ötürü devlet için kaygılanan; diğer yandan da yıllardır edindiği idarî tecrübeye istinaden, saltanata her bakımdan kendisini lâyık görüyordu. Nitekim Selçuklu hanedanının yaşça en büyük ve özellikle en güçlü üyesi olan Sancar, yeğeni Mahmud'un sultanlığını tanımadı. İmparatorluğun doğusunda kendisini Sultan ilan ettikten sonra yeğeni Mahmud'un üzerine yürüdü. Bir yandan da Halifeden kendi adına hutbe okunmasını istedi. Sultan Mahmud da amcasına yaptığı barış önerisinin reddedilmesi üzerine Rey'e çekilerek savaş hazırlıklarına başladı. İki ordu **Save**'de karşı karşıya geldi. Mahmud'un daha kalabalık olan askerine karşı 20.000 kişiyle savaşa giren Sancar, ordusunda bulunan kırk filin sağladığı üstünlükle, yeğenini yenilgiye uğrattı (14 Ağustos 1119). Mahmud bunun üzerine İsfahan'a çekildi. Bu sırada henüz hilafet tahtına oturan Müsterşid Billah da, Sancar adına hutbe okutmaya başladı. Böylece bu taht mücadelesini kazanan Sancar, Hemedan'dan Rey'e giderken Mahmud'u da huzuruna çağırdı. Artık Melikşah döneminden daha geniş sınırlara ulaşmış bir İmparatorluk olan Selçuklu Devletinin, karşı karşıya olduğu meseleler de bir o kadar karmaşık hâle gelmiş bulunuyordu.

Save: Irak-ı Acem'de Hemedan ile Rey yolunun ortasında bir şehir.

Bunun bilinciyle hareket eden Sultan Sancar devlette yeni bir idarî düzenlemeye gitti. Mahmud'u "Sultanü'l-muazzam" (Büyük sultan) unvanıyla, Hemedan merkez olmak üzere Irak'a tayin etti. Batıda Selçuklu idaresi altında bulunan diğer eyaletleri (Halifeliğe ait Irak-ı Arab, Suriye, Azerbaycan ve Doğu Anadolu) onun idaresine bıraktı. Sultan Sancar veliahd ilân ettiği Mahmud'u kızı Mahmelek, o vefat ettekten sonra da diğer kızı Gevher Hatun ile evlendirdi. Kendisi "Sultanü'l-a'zam" (En büyük sultan) unvanı alan Sancar, diğer yeğenleri Mesud, Tuğrul ve Selçukşah'a da Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Huzistan'da bazı yerler verdi. Rey ve Mazenderân başta olmak üzere, Irak'ta bazı yerleri, Mahmud'un bağımsız hareket etmesini engellemeye yönelik bir tedbir olarak olarak kendisine bağladı. Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezini Merv'e taşıdı.

Kısaca özetlemek gerekirse, bu şekilde, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Irak Selçuklu hanedanı (1119-1194) kurulmuş oldu. *En Büyük Sultan* olan Sancar; Gazneliler, Harizmşahlar ve Karahanlılar gibi kendisine tâbi yerlerde, hutbede kendi adından sonra Mahmud'un adının da zikredilmesini emretti. Ancak Sultan Mahmud da, Sancar'a sıkı tâbiyet bağları ile bağlı bulunuyor; hutbe ve sikkede önce sultanın adını zikretmek, sadece üç defa nevbet çalmak, Sancar'ın alâmeti olan renkleri kullanmak gibi vassalık yükümlülüklerini yerine getirmek mecburiyetinde bulunuyordu. Onun sultan unvanı taşımasının ayrıcalığı Sancar'a karşı değil, idaresine bırakılmış yerlerdeki vassalları ve Sancar'ın tâbileri olup hutbede onun adını da okutmak zorunda olan hükümdarlar üzerindeki statüsü ile ortaya çıkıyordu. Nitekim Mahmud'u olabildiğince sıkı bir şekilde kendisine bağlamak isteyen Sancar, yeğeni Mahmud'un ordusunda kendisine karşı savaşan kumandanları da tasfiye etti. Irak Selçuklu sultanının hizmetinde görev alacak devlet adamlarını da kendisi tayin ettikten sonra başkenti Merv'e gitti.

SULTAN SANCAR'IN BATI SİYASETİ

Sancar'ın Irak Selçukluları ile İlişkileri

Sultan Sancar, batı bölgesinin idaresini Mahmud vasıtasıyla yürütmek kararına rağmen; zaman içerisinde yaşanan olaylar, kendisinin de burada hiç azımsanmayacak bir mesai harcamasını gerektirdi. Bir yandan Selçuklu şehzâdelerinin aralıksız taht kavgaları, bu arada dolaylı ya da doğrudan kendi otoritesinin hedef alınması ve halifelerin bu olaylar içerisindeki yeri, Sancar'ı batıda oldukça meşgul etmiştir.

Nitekim Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a karşı kardeşleri hemen taht kavgalarına başladılar. Mahmud'a karşı ilk olarak Gence meliki olan kardeşi Mesud isyan etti. Hille emiri II. **Dübeys b. Sadaka** ile ittifak etmiş olan Mesud, Aksongur Porsukî idaresinde üzerine gönderilen orduya yenik düştü (1120). Mesud bununla birlikte Sultan Mahmud tarafından affedildi. Ancak mücadeleye devam eden Dübeys, Bağdad şahnesi Porsukî ve Halife Müsterşid'in kuvvetlerini mağlup etti. Müsterşid'le bir anlaşma yapan Dübeys'in, onun vezirini azlettirmesine bakılacak olursa, Halifeliği kendi denetimi altına almak istediği anlaşılmaktadır. Halife de aslında Dübeys'ten çok çekinmesine, Selçukluları ona tercih etmesine rağmen bu anlaşma sayesinde kendisi siyasî rol üstlenmiş oluyordu.

DİKKAT

Dübeys b. Sadaka, Hille merkez olmak üzere 997-1163 yılları arasında, Irak'ta hüküm sürmüş Mezyedoğulları hanedanına mensup emirlerdendir. Mezyedoğulları'ından I. Dübeys, Tuğrul Bey'in Bağdad seferi sırasında Şiî olması sebebiyle, Besâsirî ve Fatımîlerden yana siyaset izlemişti. Melikşah tarafından emirliği onaylanan Sadaka b. Mansur zamanında, toprakları Dicle'nin sol kıyısını da içerisine alacak kadar genişledi. Selçuklular'ın fetret döneminde Tapar tarafında yer alan Sadaka, bu karışıklıklardan istifade ederek topraklarını genişletmeye başladı. Tıpkı Müslim b. Kureyş gibi, Selçuklulara rağmen bir Arap Devleti kurmayı hayal ediyordu. İsyankâr davranışları dolayısıyla Tapar tarafından bir savaşta öldürüldü. Sultana bağlı kalmak ve Hille'ye dönmemek şartıyla, yerine oğlu II. Dübeys geçirildi. Ancak Tapar'ın ölümünden sonra saltanat kavgalarından yararlanarak Hille'ye dönen Dübeys, Halifeyle de mücadeleye girdi. Sancar tarafından Halife'ye karşı bir koz olarak kullanılan Dübeys, daha sonra Sultan Mesud tarafından, Halifenin katlinden sorumlu tutularak öldürüldü. Hanedan 1163'e kadar varlığını sürdürmekle birlikte eski gücünü kaybetti.

Halifenin siyasî güç denemesi mahiyetindeki bu faaliyetlerinden rahatsız olan Sultan Sancar, Mahmud aracılığı ile Halifeye yeni bir vezir tayin ettirdi. Ancak bu arada daha önce de isyan etmiş olan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul, halifeyle mücadeleye girdi yenilince de, kendisine yardım eden Dübeys ile birlikte Sancar'a sığındı. Mahmud'un kendi rızası hilafına gücünü arttırmasını istemeyen Sancar, yeğenleri arasında buna uygun bir denge siyaseti izlediği için Tuğrul'u himaye etmekteydi. Bundan rahatsız olan Mahmud ise Müsterşid ile işbirliği yaptı. Bu gelişmeler zaten mücadeleci bir kişiliğe sahip olan Halifeyi, Selçuklularla arasındaki protokolü ihlâl edecek davranışlara sevk etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud'a bir elçi gönderen Sancar, onu Halifeyle olan işbirliğine son vermesi hususunda uyardı ve Bağdad'a gitmesini emretti. Mahmud'un Bağdad'a gelmekte olduğunu haber alan Müsterşid, kıtlığı gerekçe göstererek onun şehre girmesine engel olmak istedi ve savunma tedbirleri aldı. Sultan Mahmud bunun üzerine Bağdad'a kılıç zoruyla girmek zorunda kaldı (Ocak 1127). Buna rağmen Halifeye saygıda kusur etmeyen Mahmud onunla bir miktar para ve mal karşılığında anlaşma yaptı. Bu şekilde bir anlaşma, Halifenin siyasî rolünü onaylama anlamına da geliyordu.

Sultan Sancar, Irak'ta yaşanan gelişmeleri yakından takip edebilmek ve Mahmud'un Halife ile hâlâ işbirliği yapmakta olduğu şeklindeki şikâyetleri denetlemek için Rey'e geldi (1128). Hemedan'da bulunan yeğeni Sultan Mahmud'u da yanına çağırdı. Mahmud derhal Sultan Sancar'ın huzuruna giderek itaatini arz etti. Sultan Sancar, Halifenin hareket alanını sınırlandırmak üzere, bir süredir gözetim altında tuttuğu Dübeys'i serbest bıraktı. Mahmud'dan onu Halife ile barıştırıp, Musul valiliğine tayin etmesini istedi. Sultan Mahmud, *en büyük sultanın* isteklerinin ikinci

kısmını yerine getirmediği için, Sancar'ın himayesinde kardeşi Mesud'un ayaklanmasına muhatap oldu.

Sultan Mahmud'un ölümü üzerine (Eylül 1131) vezir Dergüzinî ve atabey Aksungur Ahmedil, onun oğlu Melik Davud'u Irak Selçuklu sultanı ilân ettiler. Bu teşebbüs Sultan Sancar'ın izni dışında gerçekleştiği için gayrı meşru sayılarak Müsterşid tarafından onaylanmadı.

Diğer taraftan Davud'un Azerbaycan meliki olan amcası Mesud da tahtı ele geçirmek üzere harekete geçti. Mesud da Halifeye elçi göndererek adına hutbe okunmasını istedi. Bu talebi de geri çeviren Halife, Davud'un diğer amcası Fars meliki Selçukşah'ın büyük bir orduyla Bağdad'a gelmesi üzerine onunla anlaştı. Fakat hutbe okutma konusunu, Sancar'ın iznine tâbi sayarak erteledi. Melik Mesud ise adına hutbe okunması talebi reddedildiği için, Bağdad'ı kuşatmaya geldi. Müttefiki Musul valisi **İmadeddin Zengi**'nin kuvvetlerinin baskına uğramasıyla onun desteğinden de mahrum kalan Mesud, Selçukşah'la girdiği savaşta yenilgiye uğradı.

İmadeddin Zengi: 1127-1233 yılları arasında, Kuzey Irak ve Suriye'de Irak Selçuklularına bağlı olarak hüküm sürmüş; atabeylik olarak adlandırılan Zengiler hanedanının kurucusudur. Sultan Mahmud tarafından 1127'de Musul valiliğine ve yanı sıra oğlunun atabeyliğine tayin edilmişti.

Bu ana kadar Sultan Sancar'a sadakatle bağlı olduğu izlenimini veren Müsterşid, Sancar'ın bu tarafa gelmekte olduğu haberini alınca, Selçuklu melikleri ile anlaşarak, onun aleyhinde bir ittifak yaptı. Buna göre Mesud'u sultan, Selçukşah'ı veliaht ilan eden Halife, Irak'ı yönetmek üzere Mesud'u kendisine bir nevi vekil tayin ediyor ve Sancar'ın adını hutbeden çıkarıyordu (Mart 1132). Mesud, daha sonra kendisinin de çok sıkıntı çekeceği Halifenin siyasî nüfuz mücadelesi konusunda, saltanat ihtirasıyla verdiği bu tavizin ne manaya geldiğini, o gün değilse bile sonradan çok net olarak anlamıştır.

Dînever Savaşı ve Sancar'ın Duruma Hâkim Olması

Irak'taki bu gelişmeleri haber alan Sultan Sancar, önce Musul valisi Zengi'yi Bağdad şahneliğine, Dübeys'i de Hille'ye tayin etti. Ardından büyük bir ordu ile harekete geçen Sancar önce Rey'e geldi, sonra Irak Selçuklularının merkezi Hemedan'a girdi. Sancar'ın nihaî hedefi şüphesiz Bağdad'a yürümekti. Ancak müttefikler de Sultanla savaşmak için hemen harekete geçmiş bulunuyorlardı. Hattâ Halife Müsterşid de bizzât harbe katılacakken, Zengi ve Dübeys'in Bağdad'a hareket etmesi üzerine geri döndü. Mesud bu gelişmeler üzerine Sancar'la savaşmaya cesaret edemeyerek Azerbaycan'a doğru çekilmeye karar verdi. Ancak Mesud'u yakalamak kararında olan Sultan çok süratli bir şekilde hareket ederek, dört günlük takibin sonunda Dînever'de ona ulaştı. Sancar'ın 100.000 kişilik ordusuna karşısında 30.000 civarındaki askeriyle harbi kabule mecbur olan Mesud'un, bir kısım kuvvetleri de kendisini savaştan hemen önce terk edip Sancar'ın saflarına katıldılar. Mesud, çok şiddetli bir muharebe yapmasına rağmen ağır bir yenilgiye uğradı. (Mayıs 1132). Ordusundan çok sayıda kimse esir düşmekle birlikte Mesud kaçmayı başardı. Fakat kısa zaman sonra Sultan'ın affına mazhar olup yeniden Gence'ye tayin edildi. Ancak Sancar bütün bu olanlardan sorumlu tuttuğu atabey Karaca es-Saki'yi öldürttü, Selçukşah ise Fars'a kaçtı.

Dînever savaşından sonra batı ile ilgili yeni biri düzenleme yapan Sultan Sancar, bir süreden beri yanında bulunan yeğeni Tuğrul'u, Irak Selçuklu Sultanlığı tahtına oturttu. Sultan Sancar, Dergüzinî'yi Tuğrul'a vezir tayin ettikten sonra Horasan'a geri döndü. Sultanın her nedense kendisiyle ilgili bir karar almadığı Halife ise, onun dönmesinden sonra Bağdad'ı kuşatan Zengi ve Dübeys'i mağlub etmeyi başardı. Müsterşid bu başarısından dolayı kendisine güveni bir hayli artmış olduğundan, Sancar'ın atadığı Tuğrul'un adına hutbe okutmayı kabul etmedi. Sultan Tuğrul, teorik olarak 1134 yılında ölene kadar Irak Selçuklu sultanı olarak kaldı.

Ancak Sancar'ın dönmesinden sonra yeğeni Davud ve sonra kardeşi Mesud, Sultan Tuğrul'a karşı; daha sonrada Davud, saltanatını ilan eden Mesud'a karşı ayaklandılar. Halife de doğal olarak yine muhaliflerin yanında yer alarak, önce Davud, sonra Mesud adına hutbe okutarak, Sancar'ın iradesine ve iktidarına karşı meydan okumaya devam etti.

Sultan Sancar- Abbasî Halifeliği İlişkileri

Taht mücadeleleri devam ettiği sırada ölen Tuğrul'un yerine Irak Selçuklu tahtına Mesud geçti (1134). Sancar da, her ne kadar kendisine rağmen olsa da, artık olayların istikrara kavuşması adına onun saltanatını onayladı. Ancak Mesud'dan bu olayları kışkırtan bazı emirlerin öldürülmesini istedi. Bu emirlerin Halifeye sığınmaları üzerine Sultan Mesud, Halife Müsterşid ile ihtilafa düştü.

Önceki ünitelerde de yeri geldiğinde belirtildiği gibi, Tuğrul Bey tarafından Büveyhoğullarının sultasından kurtarılan Halife, bağımsız siyasî bir güç olmayı beklerken, bundan sonra da Selçukluların himayesi altına girmişti. Bunu geçici ve arızî bir durum olarak değerlendiren Halifeler, temel varlık sebebi olarak gördükleri siyasî iktidarlarını yeniden kurmak için, en başından beri büyük bir mücadele vermekteydiler. Devletin en muktedir olduğu zamanlarda, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Selçuklu sultanı adına okunan hutbenin kesilmesi, Bağdad'dan Selçuklu memurlarının kovulması; Sultan Melikşah zamanında üst seviyeye çıkan ihtilaflar bu rekabetin bazı safhaları olarak hatırlanabilir. Selçuklu fetret döneminden ise bir toparlanma süreci olarak yararlanan Halifeler, ikinci imparatorluk devri adı verilen Sancar zamanında ilginç bir şekilde açıkça savaşa tevessül eder oldular. Bunda halifeliğin, Müslüman hükümdarların saltanatlarının meşruluğunun onaylandığı makam olması dolayısıyla, bütün taht davacılarının onun kapısını çalmak zorunda olmasının büyük bir etkisinin olduğunu unutmamak gerekir. Ayrıca Halife-Sultanlar mücadelesinin bu aşamaya gelmesinde, Selçuklu Devletinin zaafları kadar, hilafet tahtında oturan **Müsterşid Billah**'ın kişisel özelliklerinin de etkisi bulunmaktadır. Buna rağmen iki hanedan arasında ilişkiler, evlilikler yoluyla iyileştirilmeye çalışılıyordu. Müsterşid bu çerçevede Sultan Sancar'ın kızı ile evlenmiş bulunuyordu. Daha sonra Sultan Mesud ve Halife Muktefî arasında da karşılıklı evlilikler yapılmıştır.

KİTAP

Müsterşid Billah hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", İÜEF TD, 39 (2004), 1-35.

Müsterşid, Irak Selçuklu şehzâdeleri arasındaki taht kavgalarından yararlanarak bir taraftan kendisine ait bir ordu kurarken, diğer taraftan Sultan Mesud'a karşı olan komutanları kendi yanına toplamaya uğraşıyordu. Irak'ta yaşanan gelişmeleri yakından takip eden Sultan Sancar, bu hususta Irak Selçuklu sultanlarına uyarılarda bulunuyordu. Sultan Mahmud'un Bağdad seferine memur edilmesi ve Sultan Sancar'ın adını hutbeden çıkaran Müsterşid'in müttefiklerinin Dînever'de yenilgiye uğratılmaları da bu cümledendi. Daha önce Halifenin ihtiraslarına alet olmakla birlikte, Mesud tahta geçince yukarıda söylendiği gibi, Müsterşid'in sultana muhalif emirleri koruması dolayısıyla, Selçuklu-Halifelik ilişkileri kopma noktasına geldi. Bu olanlara kayıtsız kalması beklenmeyen Sultan Sancar ile Halife arasında da bu vesile ile birbirini itham eden bazı yazışmalar vuku buldu.

Sonunda Halife Müsterşid, Sultan Mesud'un adını hutbeden çıkarıp, Davud ve Sancar'ın adlarını koydu. Sonra da Mesud ile savaşmak üzere büyük bir orduyla ha-

rekete geçti. Halife savaşmak üzere ilerlerken Kirmanşah'a vardığında okuduğu hutbede Selçukluları ***fâsık*** olarak nitelendirmesi çatışmanın ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından mühimdir. Müsterşid savaş öncesinde bir kısım kuvvetleri kendisini terk etmesine rağmen, Sultan Mesud ile Hemedan yakınlarında harbe girdi. Savaşı kaybeden Halife esir düştü ve tüm ağırlıkları yağmalandı (Haziran 1135). Sultan Mesud, metbû sultan Sancar'a durumu rapor ederek, bu husustaki emirlerini beklediğini bildirdi. Bu arada Sultan Mesud'un, bir daha ordu toplamaması ve harp tazminatı ödemesi kaydıyla anlaşma yaptığı Halife, Sancar'ın emri doğrultusunda tam Bağdad'a gönderilecek iken, Sancar'ın elçilik heyetinin karşılanması sırasında Batınîler tarafından öldürüldü. Dönemin Arap müellifleri Müsterşid'in ölümünden Sultan Sancar'ı ve Mesud'u doğrudan sorumlu tutulmuşlardır. Sancar'ın bu konuda Batınîlerle işbirliği yaptığı iddiaları, Halife ile aralarındaki meselenin siyasî bir mevzu olmasına binaen çok da tuhaf karşılanmamalıdır. Nitekim Sultan Melikşah'ın öldürülmesinden Halife Muktedî; Müsterşid'in ölümünden de Sancar sorumlu tutulabilir. Hattâ Sancar'dan Mesud'a iki ayrı mektup geldiği, birincide Halifeye saygı gösterip derhal Bağdad'a göndermesini isterken, diğerinde kargaşa sırasında Halifeyi bertaraf etmediği için azarlandığı ifade edilmektedir.

Fâsık ilahî emirlere itaâtten ayrılıp asi olan mümin veya kâfirler için kullanılan bir terimdir.

Müsterşid öldürülünce yerine oğlu Raşid Billah geçti. Ancak yeni Halife babasının Mesud'la yaptığı anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmediği gibi, Selçuklu aleyhtarı politikaları aynen sürdürmek niyetinde idi. Sultan Mesud gönderdiği elçi vasıtasıyla kendisine biat ettiği hâlde, Bağdad'ı tahkim eden Raşid, Selçuklu şehzâdeleri ve ümerasıyla ittifak ederek sultana karşı ordu toplamaya başladı. Raşid Billah'ın en mühim kozu, yine saltanatının onaylanmasını bekleyen melikler ve onları taht kavgalarına sürükleyen atabeyleri ile devamlı taraf değiştiren gulâm ümerâ idi. Sultan Mesud, kendisine karşı 30.000 kişilik ordu toplayan Halifenin üzerine yürüyüp Bağdad'ı muhasara etti. İki aya yakın süren kuşatmadan dolayı sıkıntıya düşen ve ordusu dağılan Halife de, Bağdad'ı terk edip müttefiki Zengi ile Musul'a gitti. Mesud'un derhal Bağdad'a dönmesi yolundaki çağrısını kabul etmeyen Halife, Sancar'ın onayı ile azledilerek yerine Muktefî Liemrillah getirildi (Ağustos 1136). Sultan Mesud'a karşı savaşmaya kararlı olan Raşid ise Melik Davud ve bazı gulâm emirlerle birleşip İsfahan'a giderken Batınîler tarafından öldürüldü. Melik Davud da aynı şekilde bir suikastle ortadan kaldırıldı.

Yeni Halife, iki selefinin hayatına mal olan ve halifeler aleyhine neticelenen mücadeleyi bir daha asker toplamamak, Türk gulâm edinmemek ve Bağdad'ı terk etmemek şartlarıyla; yani statü konusunda en başa dönerek yaptığı anlaşma ile şimdilik sona erdirdi. Savaş tazminatı olarak da halifeliğin pek çok malına el konuldu. Bu anlaşmaya Mesud'un saltanatı boyunca önemli ölçüde uyuldu ise de, Büyük Sultan Sancar'ın doğudaki yoğun meşguliyeti, Irak Selçukluları ve Halife ile daha fazla ilgilenmesine fırsat vermedi. Sancar'ın ölümünden sonra, onun yüksek himayesinden mahrum kalan Irak Selçuklularının, iç çekişmelerinden yararlanan halifeler yeniden ordular kurmak imkanı bulacaklardır. Irak Selçukluları ve Atabeyliklerle ilgili ünitelerde yeri geldiğinde bu hususta bilgi verilecektir.

Sultan Sancar zamanındaki Selçuklu-Halifelik ilişkilerini, önceki dönemlerle karşılaştırarak kısaca değerlendirin?

SULTAN SANCAR'IN DOĞU SİYASETİ

Sultan Sancar'ın ülkesinin doğusunda ilişki içerisinde bulunduğu başlıca hâkimiyetler Karahanlılar, Gazneliler, Gurlular, Karahıtaylar Harizmşahlar ve Oğuzlardır.

Selçuklu Devletinin bunlarla ilişkilerini kronolojik, yani tarih sırasına göre anlatmak mümkün ve daha kolaydır. Ancak anlatılanların konu bütünlüğü esasına uymaması halinde daha çok ezbere yönelten bir anlatım tarzı olacağı düşüncesiyle, bu bölüm konularına göre, fakat kendi içerisinde kronolojik olarak incelenecektir.

Karahanlılarla İlişkiler

Türkistan Hanları olan Karahanlılarla, daha devlet kurmadan önce de yoğun temas içerisinde bulunan Selçuklular, devlet kurduktan sonra da onlarla Ceyhun nehri sınır olmak üzere komşu olmuşlardı. İki devletin ilişkileri çoğunlukla Selçuklular'ın üstünlüğüyle, ama Sultan Alp Arslan'ın da talihsiz bir şekilde hayatını kaybettiği sınır çatışmaları içerisinde geçti. Maveraünnehir'in yerel/İranî unsurları, mutlakiyetçi olmayan Bozkırlı Türk hükümranlık anlayışını istismar edilebilir bir alan olarak görmüşlerdir. Bu sebeple özellikle Batı Türkistan'da ulemâ/sivil bürokratlar, hükümdarın egemenlik alanına girmek için devletle çatışmakta idiler. Daha önce de anlatıldığı gibi, Melikşah bu tür çatışmaların yoğunlaştığı dönemde yapılan davet üzerine Türkistan'a iki sefer düzenlemiş Doğu ve Batı Karahanlı ülkesini tâbi devlet statüsünde topraklarına bağlamıştı. Yine yukarıda da söylendiği üzere, Selçuklu Devleti Melikşah'ın ölümüyle fetret dönemi yaşamasına rağmen; Sultan Berkyaruk ve Horasan meliki Sancar'ın gayretleri ile Karahanlılar'ın statüyü değiştirmesine imkân verilmemişti. Sancar, kız kardeşi ile evli bulunan ve aynı zamanda kayınpederi olan Muhammed Arslan Han'ı, meliklik döneminde Karahanlı tahtına oturtmuştu. Otuz yıla yakın bir süre sadakatte kusur etmeyen Muhammed Han, hasta ve felçli olduğu son yıllarında yeterince aydınlatılamayan bazı olaylarla karşı karşıya kaldı. Hasta olduğu için kendisine bir nevi vekil kağan tayin ettiği, ya da etmek zorunda kaldığı oğlu Nasr, ulemadan birisinin önderlik ettiği bir isyan sonucu öldürüldü. Muhammed Han bunun üzerine bağlı olduğu Sancar'a müracaat ederek yardım istedi. Ancak Sancar Maveraünnehr'e geldiği sırada, Han'ın diğer oğlu Ahmed Han isyanı bastırmış bulunuyordu. Aslan Han, herhalde babasının yerine geçmek için acele eden ve Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Ahmed'in etkisiyle, Sancar'a artık gelmesine gerek bulunmadığını bildirdi. Bu muameleye çok kızan Sancar, o günlerde Muhammed Han veya belki oğlunun kendisine karşı düzenlediği başarısız bir suikast girişimini ortaya çıkardı. Sancar bunun üzerine Mart 1130'da Semerkant'ı ele geçirdi. Muhammed Han sultanın huzuruna hastalığı dolayısıyla acınacak bir vaziyette çıkarıldı. Muhammed Han af dilediyse de tahttan indirildi. Sancar'ın eşi olan kızı Terken Hatun'un yanına sürgüne gönderildi. Ahmed'in tahta geçmesine müsaade etmeyen Sancar artarda tayin ettiği iki hükümdarın ölümünden sonra, kendi kız kardeşinden olan ve sarayında büyüttüğü Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'u, Karahanlı hükümdarı tayin etti.

Mahmud Arslan Han ölümüne kadar Sancar'a büyük bir sadakatle bağlı kaldı. Ancak bu durum Sancar'ın Türkistan'daki hadiselerin içerisine, gereğinden çok çekilmesine sebebiyet verdi.

KİTAP

Karahanlılar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ö.Soner Hunkan Türk Hakanlığı (Karahanlılar) İstanbul 2011

Karahıtaylar ve Katavan Savaşı

Liao imparatorluğu adıyla Kuzey Çin'de iki asra yakın (916-1125) hüküm süren, **Karahıtaylar** (Kitanlar), yaklaşık yüz yıl önce (1017) de Türkistan'ı istilâ girişiminde bulunmuş ve Togan Ahmed Han tarafından sınırlarının dışına çıkarılmışlardı.

1125 yılında Cürcenler tarafından buradaki hâkimiyetlerine son verilince, yeniden batıya doğru çekilmeye mecbur kalan Karahıtaylar 1128 yılında yine Karahanlılarla karşılaştılar. Önce Ahmed Han tarafından yenilgiye uğratılıp, Karahanlı devleti hudutlarını korumakla görevlendirildiler. Ancak daha sonra iç çekişmeler dolayısıyla yardımına başvurulan Gürhan, bu vesile ile girdiği Balasagun şehrini ve tüm Doğu Karahanlı topraklarını istilâ etti (1130).

Karahıtaylar: Orta Asya'da Hıtay (Kitan)lar tarafından kurulan başkenti Balasagun olan Moğol hanedanın adıdır. 1125 yılında Cürcenler tarafından yıkılan Liao hanedanı mensuplarından Yeh-lü Taşi batıya hareket ederek Karahoca Uygur Hanlığı ile Doğu Karahanlıları egemenliği altına alarak Karahıtay hanedanını kurmuştur. Karahıtay hükümdarları Gürhan unvanı taşırlardı.

Göçebe istilâlarının tabiatı icabı Karahıtay istilasının burada durması beklenemezdi. Nitekim Karahıtaylar Fergana'yı işgâl edip Maveraünnehr'e yöneldiler.

Karahıtaylar'ın ilerleyişini durdurmak üzere, Hocend'de karşılarına çıkan Mahmud Arslan Han yenilgiye uğradı(1137). Bu sırada Han'ı meşgul eden en önemli meselelerden birisi de, Maveraünnehir'in fethinden beri, yerleşik hayata geçirilmek istenen ama geçirilemeyen Karlukların isyanlarıydı. Ancak doğudan batıya büyük bir göç dalgasının harekete geçtiğini çok önceden gören Sancar'ın oluşturduğu hudut teşkilatına rağmen, Selçuklu ülkesinin de bundan nasibini alması kaçınılmazdı. Çünkü göçlerin geriye döndürülmesi mümkün olmadığı gibi, ses dalgaları gibi büyüyerek, birbirlerinin üzerine katlanıp çoğalarak yekdiğerini daha batıya itmekte idiler. Bu çerçevede Sultan Sancar, Abbasi Halifesine gönderdiği bir mektupta gayrimüslimlere karşı verdiği mücadeleyi anlatmış ve kendisinden destek istemiştir.

Mahmud Han 1137 yılında, Karahıtay, Karluk, Yağma, Kanglı ve Oğuz boylarının giderek artan baskıları karşısında Sultan Sancar'a yardım çağrısında bulundu. Bu dönemde Türk-İslam Dünyasının koruyucusu durumunda olan Sultan Sancar, daha sonra anlatılacak olan Harizm meselesi yüzünden yardım seferini biraz geciktirdi. Aslında Sancar'ın, Karahıtayların muhtemel Maveraünnehr istilalarına karşı, daha 1130'lardan itibaren, Cend'den Mankışlağ'a kadar bir uç teşkilatı kurarak tedbirler aldığı ve siyasetini buna göre düzenlediğini bilinmektedir.

Karahanlı hükümdarının isyancı Karlukları Maveraünnehr'den çıkarma teşebbüsü, adetâ felaketin başlangıcı oldu. Devletin bir iç meselesi olmasına ve Karahıtay istilası halk arasında büyük bir korku yaratmış olmasına rağmen Karluklar, Gürhan'ın himayesine girmekle işi uluslararası boyuta taşımış oldular.

Karahıtayların batıya doğru yayılmalarını uzun bir süredir yakından takip eden Sultan Sancar, Karahıtaylar üzerine düzenleyeceği bir sefer için zaten hazırdı. Kendisine tâbi hükümdar ve emirlere bu sefere katılmalarını bildirdi. Bu çerçevede Gazne, Sistan, Gur, ve Mâzenderân hâkimleri olan tâbilerinin de yer aldığı yaklaşık yüz bin kişilik ordusuyla Türkistan'a hareket etti. Sultan Sancar'ın sefere çıkarken, beraberinde çok kalabalık bir din adamı topluluğu götürmesi, bu savaşa cihad rengi vermek istediğini göstermektedir. Semerkand'a varınca Mahmud Han, Karluklardan şikâyet ederek Sultan Sancar'ı, önce onların cezalandırılması hususunda teşvik etti. Selçuklu emirlerinden bazıları da Karluklar konusunda Mahmud Han'la hemfikir idiler.

Sancar'ın Maveraünnehr'e geldiğini öğrenen Karluklar, ona elçi göndererek 50.000 koyun, 5.000 deve, 5.000 at vermeye ve hizmete hazır olduklarını bildirip affedilmelerini istediler. Sultan Sancar bu teklifi kabul edecekken, Han'ın, onların sözlerinde durmayacağı yolundaki telkinleri üzerine vaz geçti. Bunun üzerine Karluklar, Karahıtay hükümdarı Gürhan'a sığınarak yardım istediler. Bu arada Harizm hâkimi Atsız da, bağımsızlık kazanmak ümidiyle, Sultan Sancar aleyhinde olabilecek bütün teşebbüsleri desteklemekteydi.

Gürhan, Karlukların affedilmesi amacıyla Sultan nezdinde teşebbüste bulundu ise de, Sancar diplomatik nezaketin ötesine geçerek; elçi ve mektup gönderdiği Gürhan'ı, tehditle İslamiyet'e davet etti. Gürhan'ın da bekleneceği üzere, Selçuklu

elçisini hakaretle geri çevirmesi, iki hükümdar arasında savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Karahıtay ordusunun sayısı *kum ve karınca miktarınca, sel suyu gibi inen yedi yüz bin atlı* gibi abartılı ifadelerle verilmesine rağmen, iki ordunun sayıca birbirine yakın olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Gürhan'ın saflarında savaşa katılan otuz-kırk bin kadar Karluk askeri, o dönemin en mahir savaşçıları idi. Karahanlı Mahmud Han ise ordusuyla Sancar'ın saflarında yer alıyordu.

Gürhan, Sancar'la savaşmak üzere Maveraünnehir'e doğru harekete geçmiş bulunuyordu. Nihayet ordular Semerkand'ın kuzeydoğusunda Katavan mevkiinde karşılaştılar. Daha bozkırlı, dolayısıyla hareket kabiliyeti de daha yüksek olan Karahıtay ordusu, Selçuklu-Karahanlı kuvvetlerini kısa zamanda muhasaraya aldı. Selçuklu ordusunun kuşatmayı kırmak üzere giriştiği merkezin geri çekilmesi sırasında çok ağır kayıplar verildi. Sultan Sancar üç yüz zırhlı süvarinin desteğinde kuşatmayı yarıp çıktığında, neredeyse yalnız başına kalmıştı. Sonuç olarak Sultan Sancar ve Mahmud Han, Karahıtay ve Karluklara karşı büyük bir hezimete uğramışlardır. Sultan ancak bir Türkmen köylüsünün rehberliği sayesinde Belh'e ulaşabildi (14 Eylül 1141). Ordusunun bakiyesini burada toplamaya çalıştı. Ancak Selçuklu ordusunun kayıpları on binlerle ifade ediliyordu. Katvan Savaşındaki asker zayiatının çokluğunu delalet eden Sultan Sancar'a ait bir menşur çok dikkat çekicidir. Sultan Sancar'ın, *"Maveraünnehr seferinden sonra boş ıktaların Divan-ı Hass'a alınmasını ve fermansız olarak mahsulâtın kimseye verilmemesini"* bildirmesi kayıpların düzeyini gözler önüne sermektedir. Birçok büyük komutan ve Sancar'ın eşi Terken Hatun da esirler arasındaydı. Esirler ancak ertesi yıl külliyetli miktarda fidyelerle kurtarılabildi. Sultan Sancar'ın Karahıtaylara yenilmesi İslam dünyasında geniş yankılar uyandırmıştır.

Katavan'dan sonra Maveraünnehir tabiatıyla Karahıtayların istilâsına uğradı. Böylece bütün Türkistan putperest bir kavmin idaresi altına girdi. Mahmud Han da Sancar'ın arkasından Horasan'a kaçtığı için, Karahıtaylar onun yerine kardeşi İbrahim Han'ı tahta çıkardılar.

Ancak bu mağlubiyetin Selçuklular bakımından, telafisi zor da olsa mümkün olabilecek, asker ve toprak kayıplarının ötesinde ifade ettiği başka bir anlam vardır. Katavan yenilgisinin hemen göze çarpan sonucu Ceyhun ötesindeki Selçuklu egemenliğinin sona ermesidir. Fakat bundan daha önemlisi, Sancar'ın göçebe istilâlarına karşı kurduğu seddin yıkılması ve göçebelerin adeta bir sel felâketi gibi Selçuklu ülkesini tahrip etmeleri ve devletin de sonunu getiren olayları tetiklemiş olmasıdır.

SIRA SİZDE 2

Sizce Katavan Savaşının Selçuklu Tarihi açısından önemi nedir?

Sultan Sancar, Karahıtayların istila hareketlerine devam edeceklerini düşünerek derhal savunma tedbirleri almaya başlamış; fakat gelişen olaylar yüzünden başkentine ancak bir yıl sonra dönebilmiştir.

Sultan Sancar ve Harizmşah Atsız'ın Münasebetleri

Selçuklu sultanın güç kaybetmesinden istifade etmek isteyenler de ortaya çıktı. Harizmşah Atsız, Selçuklular'ın yerine geçmek düşüncesiyle, Sancar'ın henüz vaziyet edemediği Horasan'ı istila etmeye başladı.

Harizm, hatırlanacağı gibi, Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında, Cend melikini yenilgiye uğratmaları üzerine doğrudan Selçuklu idaresine katılmıştı. Bölge eski dönemlerden beri ve Gazneliler zamanında da Harizmşah adı verilen valiler tarafından idare edilir ve valilik çoğunlukla babadan oğula geçerdi. Daha sonra Kara-

hanlılarla da çekişme konusu olan Harizm'in, başlangıçta önemine binaen Selçuklu meliklerinin idaresine bırakıldığı görülmektedir. Sultan Melikşah döneminde ise sultanın taştdarı olan Anuştegin Harizm valiliğine tayin edilmişti. Anuştegin ve oğlu Muhammed kayıtsız şartsız Selçuklular'a bağlı kalmışlardı.

Bu çerçevede Sultan Sancar'ın Harizm Valisi Muhammed (1097-1127) bağlılığını bildirmek için her yıl Sultan'a vergi ve hediyeler takdim etmiştir. Muhammed'den sonra Sancar tarafından onun yerine tayin edilen oğlu Atsız ise Selçuklu sarayında büyümüştü.

Birinci Harizm Seferi

Atsız, Harizm valiliğinin ilk yıllarda Sultan Sancar'a bağlı kaldı; Karahanlılarla Gaznelilere karşı yapılan seferlerde ve Dînever savaşında da onun yanında yer aldı. Akıllı ve bilgili bir yönetici olan Atsız, gün geçtikçe siyasî nüfuzunu; komşu Oğuz gruplarını hizmetine almak suretiyle de askerî gücünü arttırmaya başladı. Atsız'ın güçlenmesinden rahatsız olanlar onun nüfuzunu kırmak için birtakım entrikalar çevirip Sancar'ın nezdindeki itibarını sarsmaya çalışmışlardır. Atsız bu yüzden Gazne seferi dönüşünde Belh'e vardıklarında, Sultan'dan izin alıp Harizm'e gitmiştir. Sultana yakınlığı ile bilinen birçok kişinin kendi aleyhinde çalıştığının farkında olan Atsız, eninde sonunda Sultanın bundan etkileneceğini düşünerek kendisini korumak amacıyla bazı faaliyetlere girişmiştir. Bu çerçevede Cend ve **Mankışlak**'ı ele geçirip bağımsız olma mücadelesine girdi. Harizm'in merkezi Gürgenç'deki Selçuklu memurlarını hapsedip mallarını müsadere etti. Hezâresb'de ordugâhını kurarken, Sancar'ın Horasan'dan geliş yollarını bataklığa çevirdi.

Mankışlak: Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki yarımadanın adıdır. Bin Kışlağ anlamına gelir. Burası Oğuzların yurtlarından olup, İdil'den Harizm'e uzanan canlı ticaret yolunun da üzerindedir.

Bunun üzerine Sancar, Atsız'ı Müslüman ülkelerinin sadık muhafızları olup devamlı olarak kâfirlere karşı savaşmakta olan Cend ve Mankışlak'da, Müslüman ahalinin kanını dökmekle suçlamıştır. Belh'te bulunan Sultan Sancar, bu açık isyan karşısında Harizm seferine çıkmak zorunda kaldı. Çok zorlu bir harekâttan sonra Harizm'e ulaşan Sultan Sancar, Atsız'ı ağır bir hezimete uğrattı (Kasım 1138). Kendisi savaş meydanından kaçarken, esir düşen oğlu Atlı idam edildi. Ölü, yaralı ve esir olarak kayıplarının sayısı 10.000 kişiye ulaştı. Sultan Sancar savaş meydanında bir hafta kaldıktan sonra, Harizm'i yeğeni Süleymanşah'ın idaresine bıraktı. Ayrıca ona vezir, hâcib ve atabey tayin edip Merv'e döndü. Fakat kısa bir zaman sonra ahali, Sultan Sancar'ın atadığı memurların davranışlarından rahatsızlık duyduğu için tekrar Atsız'ın etrafında toplanmaya başladı. Bundan cesaret alan ve oğlunun öldürülmesi yüzünden Sancar'a kin besleyen Atsız, Harizm'i Süleymanşah'ın elinden aldı. Öte yandan Atsız, Buhara valisi Zengi b. Ali'yi idam ettirerek şehrin kalesini de yıktırdı. Bu yaptıklarının cezasız kalmayacağını bildiğinden, Sultan Sancar'ın öfkesini yatıştırmak niyetiyle yazılı bir yemin belgesi ile bağlılığını bildirdi (1141).

DİKKAT

Atsız'ın Sultan Sancar'a verdiği *sevgendnâme* denilen yemin belgesinin bazı kısımları şöyledir:" Ben ki Atsız b. Mehmed'im...İşte Tanrı'ya karşı bağlandığım bu ahde nasıl vefa ediyorsam, din ve dünyamın salâhını kendisinden bildiğim âlemin efendisi İslâm Sultanına itaat etmeyi de bu cümleden addediyorum....ahdettim ki, ben ben oldukça âlemin efendisi Sancar b. Melikşah'a muti olayım. Hiç bir zaman ona itaatsizlik göstermeyeyim.... Tanrı'ya yemin ettim ki, ona asla muhalif olmayayım....Ona herhangi bir şekilde muhalefet edecek olursam, yaya gitmek şartıyla on defa hac etmek, on sene daimi oruç tutmak borcum olsun...Aldığım ve alacağım her nikahlı kadın benden boş düşmüş olsun....Tanrı'yı, resulü Muhammed'i, bütün peygamber ve melekleri, hazır olan maruf, muteber ve emin kimseleri bu ahid ve yeminler üzerine isteyerek şahit gösteriyorum" (Köymen, 1991, 322-323).

İkinci ve Üçüncü Harizm Seferleri

Yukarıda sadece bir kısmı alıntılanmış olan yeminlere rağmen, Sultan Sancar'ın Katavan'da yenilgiye uğradığını haber alan ve fırsattan istifade etmek isteyen Harizm hâkimi Atsız, Karahıtaylarla gizlice irtibata geçti. Önce Serahs'ı ardından da Selçuklu başkenti Merv'i işgal ederken bu arada haksız yere pek çok insanı öldürttü. Sultan Sancar'ın hazinesine el koydu (Ekim 1141). Ertesi yıl tekrar Horasan'a gelen Atsız, Sancar'ın henüz kayıplarını telafi edememesinden faydalanıp, bu defa Nişabur'u ele geçirdi. Sancar'ın adını hutbeden çıkarıp kendi adını koydu. Bu husus ahalide rahatsızlığa sebep olunca hutbeyi yeniden Sancar adına okuttu.

Bu arada büyük gayretlerle ordusunu toplamayı başaran Sultan Sancar, önce Merv'e sonra Horasan'ın tamamına hâkim olmayı başardı (1142). Bundan sonra Atsız'ı takibe koyuldu. Katavan yenilgisinden kısa bir süre sonra, Sultan Sancar'ın Harizm'e sefer düzenleyecek kadar kuvvetlenmesi, devletin istinad ettiği dinamikleri göstermesi bakımından önemlidir. Atsız, Sultan Sancar'a karşı savaşmaya cesaret edemeyip Gürgenç'te savunma savaşı yapmayı tercih etti. Selçuklu ordusu da şehri bir müddet kuşattı fakat ele geçiremedi. Sancar, Harizmşah'ın bağlılık arzetmesi ve yağmaladığı Selçuklu hazinesini iade etmesi kaydıyla, anlaşma teklifini devletin içerisinde bulunduğu şartlar dolayısıyla kabule mecbur oldu (1143).

Nitekim çok geçmeden, bu anlaşmanın hiçbir şeyi halletmemiş olduğu anlaşıldı. Zira muhalefete ve isyana devam eden Atsız, Cend'i bir kere daha işgâl etti. Bunun üzerine Sultan Sancar kendisine devrin meşhur edebeyiatçılarından Edib Sabir'i elçi olarak gönderdi. Atsız, kendisinin Sultan Sancar'a karşı iki Bâtıni vasıtasıyla düzenlediği bir suikast teşebbüsünü haber vermiş olan Edib Sabir'i öldürtünce, Selçuklu Sultanı, Harizm'e üçüncü kere sefer düzenlemek zorunda kaldı (1147). Çünkü dokunulmazlıkları bulunan elçilere zeval olmaz, olursa da savaş sebebi sayılırdı. Sultan Sancar, Hezaresb'i zabt edip Gürgenç'i kuşatınca, Atsız alışıldığı üzere, af dilemek için elçi gönderdi. Sultan Sancar başka meseleler dolayısıyla, seferin bir an önce bitmesini istediği için, Atsız'ın af talebini bir kere daha kabul etti (Haziran 1148). Atsız bu defa tâbiyet kurallarına göre, Sultanın huzurunda atından inmediği ve yer öpmediği halde, artık bunları sorun sayacak gücü kalmayan Sancar da Merv'e döndü. Atsız bundan sonra, öldüğü Temmuz 1156 tarihine kadar tâbiyet konusunda bir mesele çıkarmadı.

SIRA SİZDE 3

Katvan Savaşı'ndan sonra Sultan Sancar'ın devleti yeniden toparlayabilmesinin sebepleri nelerdir?

Sultan Sancar'ın Gazne Seferi

Ünitenin başında anlatıldığı gibi, Sancar daha meliklik döneminde taht mücadelelerine müdahale ederek, Behramşah'ı tahta geçirmiş ve Gaznelileri Selçuklu Devletine bağlamıştı. Behramşah diğer şartlar yanında senelik 250.000 dinar vergi ödeme yükümlülüğünü de üstlenmişti. 1135 yılına kadar tâbiyet konusunda hiç bir zorluk çıkarmayan Behramşah, yıllık vergisini ödemeyerek isyan etti. Ayrıca onun kötü idaresi yüzünden Sancar'a şikâyetler de geliyordu. Sancar bunun üzerine sonbaharda Gazne'ye doğru harekete geçti. Selçuklu ordusu Sistan'da iken kışın bastırması Behramşah'ı rehavete sevk etti. Bu şartlarda Selçuklu ordusunun nasılsa gelemeyeceğini düşünüyordu. Oysa Sancar tüm zorluklara ve kayıplara rağmen, cebri bir yürüyüşle Gazne'ye ulaştı. Behramşah bu beklenmedik durum karşısında başkentini terk edip Hindistan'a kaçtı. Sancar şehri hiç bir direnişle karşılaşmadan ele geçirip hazineye el koydu. Ancak imparatorluğun batısında da halledilmeyi

bekleyen işler varken, burada daha fazla kalmak istemeyen Sancar, Behramşah'ı huzuruna çağırdı. Kendisini affedeceğini taahhüt edip çağırdıysa da, korkusundan gelemediği beyan eden Gazne sultanı özür diledi. Behramşah'ın mazeretini kabul eden Sancar, onu tahtına iade edip Belh üzerinden Merv'e döndü (Temmuz 1136). Behramşah ölene kadar Selçuklu sultanına itaatten ayrılmadığı gibi, aşağıda anlatılacağı gibi, Selçuklu sultanının Gurlularla ilişkilerinde de belirleyici rol oynadı.

Sultan Sancar'ın Gurlularla İlişkileri

Gurlular, Afganistan'ın Helmend vadisinden Herat'ın doğusuna kadar uzanan Gur bölgesinde yaşamakta idiler. Sultan Mahmud zamanından beri Gaznelilere bağlanmış olan Gurlular, Selçuklular'ın güçlenmesine ve Gaznelileri de tâbiyet altına almalarına paralel olarak, iki tarafa da vergi ödemek suretiyle iyi ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

Ancak Selçuklu sultanın Katavan'da yenilmesinden yararlanmak isteyen Gur meliki Muhammed, Selçuklular'a ait Herat'ı ele geçirdi. Sultan Sancar ordusunu topladıktan sonra, kendisi Harizm üzerine sefer düzenlerken, Emir Kamaç'ı ise Gurlular'a karşı savaşla görevlendirmişti. Sultan, Harizm'i kontrol altına almasına rağmen, Kamaç Gurlulara mağlup olmuştur.

Ayrıca kardeşleriyle taht mücadelesine giren ve Gazne'ye sığınan Gur meliki burada Muhammed şüpheli bir şekilde öldü. Onun intikamını almak iddiasıyla Behramşah'a savaş açan kardeşleri Surî ve Sâm'ın da bu yolda hayatını kaybetmesi, Gazne için büyük bir felâketin sebebi oldu. Diğer kardeşleri Alaaddin Hüseyin öc almak hırsıyla yanıp tutuşmakta idi. Nitekim Behramşah karşısında tutunamayınca Hüseyin, Gazne'yi zabt edip aklın almayacağı bir katliam ve tahribat yaptı. Gazne'yi kendisinin de oturamayacağı bir şekilde ateşe verip yaktı. Bundan dolayı cihanı yakan anlamında Cihansûz unvanıyla anıldı. Gaznelilerle Gurlular arasında burada teferruatı verilmeyen ve 1148-1152 yılları arasında yaşanan bu hadiselerin Sancar'ı doğrudan ilgilendirdiği şüphesizdir. Çünkü Gazneliler ve isyan teşebbüsüne rağmen Gurlular da onun tâbileri idiler. Gerçi Gur meliki vergilerini ödemeyip, yıllık tâbiyet ziyaretlerini de kaldırıp bağımsızlığını ilân etmişti. Öyle olsa bile Sancar'ın tâbisi olan Behramşah'a ve Gazne'ye yaptıkları doğrudan Sancar'a yapılmış sayılmaktaydı.

Katavan yenilgisinin izlerini silmeye çalışan Sancar, Gur melikini bizzât cezalandırmak üzere, iyi hazırlanmış bir orduyla harekete geçti.

Alaaddin Hüseyin de, Herat ile Gur'un merkezi Firuzkûh arasında bir vadide Selçuklu ordusuna karşı savaş düzeni aldı. Askerlerinin kaçmasını önlemek için arkasını bataklığa çevirdi. Zaferinden çok emin olan Gur meliki, Sancar esir aldığında onu bağlayacağı gümüş zincir bile getirmişti.

Ancak 22 Haziran 1152 tarihinde yılında yapılan bu zorlu savaşta, Oğuzlardan bir kısmının Sancar'ın saflarına geçmesinin de katkısıyla, Gur ordusu mağlup edilerek Hüseyin Cihansûz esir edildi. Ordusunun büyük bir kısmı imha ya da esir edildi. Sultan Sancar, Katavan Savaşı'ndan sonra kazandığı ilk büyük muharebe olması bakımından önemli olan bu sefer sonunda itibarını büyük ölçüde geri kazanmıştır.

OĞUZLAR VE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SONU

Oğuzlar'ın Horasan'a Göçü

Fakat Sultan Sancar, kazandığı bu zafer ile yeniden elde ettiği haşmetini uzun müddet muhafaza etmeyi başaramamıştır. Kısa bir süre sonra ortaya çıkan "Oğuz İsyanı" hem kendisinin hem de devletin sonunu hazırlamıştır.

Oğuzlar'ın bir kısmı Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda başlıca rolü oynarken; onlardan yüz yıl sonra Horasan'a göç eden başka bir Oğuz topluluğu ise, tarih sahnesinden silinmesinin sebebi olmuştur. XI. yüzyılın ortalarına doğru kurulan Büyük Selçuklu Devleti kısa zamanda Ceyhun'dan Akdeniz kıyılarına dayanmış ve Oğuz göçleri neticesinde Anadolu, ikinci bir yurt olarak fethedilmiştir. Esasen XI-XIII. yüzyıllarda Doğu İran'ın da bir Oğuz yurdu olduğu kabul edilmektedir. Nitekim ilgili ünitede de anlatıldığı gibi, Selçuklu Devletinin kuruluş yıllarından itibaren, soydaşlarının devlet kurduğunu duyan Oğuzlar (Türkmenler), büyük kitleler halinde batıya göç ederek bu devletin himayesinde daha güvenli bir şekilde yaşama imkanları aramışlardır. Oğuzların, Selçuklu hâkimiyetindeki topraklarla komşu ve tâbi Müslüman ülkelere girmeleri bazı rahatsızlıklara sebep olmuşsa da onların Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde büyük rollerinin olduğuna şüphe yoktur.

Ancak Oğuzlar henüz tamamiyle göç etmemiş, son sözlerini söylememişlerdi. Gerçekten de Sultan Sancar zamanında Maveraünnehr'de, Karahanlı Devleti'nin idaresinde hâlâ mühim bir Oğuz topluluğu bulunmaktaydı.

Katvan Savaşından sonra bilindiği üzere Karahıtaylar, Maveraünnehr'i tamamen istila etmişlerdi. Ancak Karluklar ülkede huzursuzluk yaratmaya devam ettikleri için Gürhan iki Karahanlı hükümdarını Karluklar'ı tedib etmekle görevlendirmişti. Karlukların bu çerçevede batıya çekilmeleri veya sürülmeleri sırasında, onların önünde bulunan Oğuzlar da tabiî olarak harekete geçtiler.

Karluklar'ın yarattığı baskı neticesinde Ceyhun'u aşan Oğuzlar Maveraünnehir'den Horasan'a girdiler. Bozoklar ve Üçoklar olarak boy beyleri idaresinde teşkilatlanmış olan Oğuzlar, Belh civarını yurt tutup yıllık 24.000 koyun vermeyi taahhüt ederek, Sultan Sancar'a tâbi olmayı kabul ettiler. Konar-göçer bir hayat tarzı benimsemiş olan Oğuzlar daha çok hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Selçuklu Devlet görevlileriyle anlaşmazlığa düşmeden önce Oğuzların, bu bölgelerde yerleşik halka zarar vermeden ve saraya karşı olan mükellefiyetlerini yerine getirmek suretiyle sakin bir hayat yaşadıkları görülmektedir.

Oğuz İsyanı

Fakat Oğuzlar/Türkmenlerle ilgili temel bir mesele olarak, devlet nezdinde boy beyleri vasıtasıyla temsil edilmeleri dolayısıyla, bu varlıklı beylerin devlete karşı, orantısız bir temsil güçlerinin olduğunu hatırlamak gerekir. Nitekim zamanla kendilerini doğrudan Sultan Sancar'a bağlı sayarak, üzerlerine tayin edilen yöneticilerle sorunlar yaşamaya başladılar. Yerleşik halka zulmetmeleri üzerine, Belh valisi Kamaç onları sıkıştırmaya başlamıştır. İlk anlaşmazlık, sarayın mutfak nazırının bu iş için gönderdiği vergi memurunun koyunları tahsil ederken, Oğuzlara güçlük çıkarması, kanunsuz hareket etmesi, onlara karşı kimsenin söylemeye cesaret edemediği sözleri sarf etmesi ve hattâ rüşvet istemesi yüzünden çıkmıştır. Bu olay tahsildarın hayatına mal olmuştur. Oğuzlar ile Selçuklu vergi memuru arasında meydana gelen çatışma, Kamaç'ın onları sultana şikâyet etmesi üzerine daha da büyümüştür. Vergi memurunun öldürülmesini bahane eden Kamaç, valiliğe ek olarak Türkmenler üzerindeki şahnelik vazifesinin de kendisine verilmesini, karşılığında da Sultan Sancar'a yılda 30.000 koyun vergi vermeyi teklif etmiştir. Oğuzlar (Türkmenler) üzerlerine Büyük Selçuklu merkezinden tayin edilen Şahneler vasıtasıyla yönetiliyordu. Bunların başlıca görevleri: Devlet ile boy beyleri arasındaki irtibatı sağlayarak devleti onlar nezdinde temsil etmek; otlak ve su kaynaklarını tayin etmek; yerleşiklere karşı uygunsuz hareketlerde bulunmalarını önlemek ve vergilerini tahsil etmekti. Oğuzlar üzerine tayin edilen şahnelerin yetkilerinin, söz konusu temsil usulü dolayısıyla, Oğuzlar lehine olmak üzere, başka vilayetlere atanan şahnelerinkinden daha sınırlı olduğu bilinmektedir.

Oğuz (Türkmen) sorununu kesin bir şekilde çözme kararlılığında olan Sultan Sancar, Kamaç'ın teklifini kabul etti. Belh'e dönen Kamaç, Oğuzlara bir şahne göndererek öldürdükleri tahsildarın diyetini isteyerek gerilimi tırmandırdı. Oğuzlar, doğrudan sultana tâbi olduklarını bildirerek şahneyi kovdular. Kamaç bir ordu ile üzerlerine yürüyünce Oğuz beyleri Sultanın hazinesine hane başına 200 dirhem vererek otlaklarında eskisi gibi yaşamalarına müsaade edilmesini istediler. Oğuzlar'ın bu teklifini kabul etmeyen Kamaç, onlarla girdiği savaşta yenilgiye uğrayıp oğlu ile birlikte hayatını kaybetti (1153).

Bu durum devletin saygınlığına, sultanın otoritesine gölge düşürdüğünden Sultan Sancar, büyük bir ordu ile Oğuzlara karşı bizzât harekete geçti. Nüfusları yaklaşık 40.000 hane yani iki yüz bin civarında olan Oğuzlar, 100.000 dinar para veya başka bir rivayete göre 200.000 dinar para, 200.000 koyun, 50.000 at ve deve, 100 köle vermeyi taahhüt edip Sultan'dan af dilediler.

Sultan Sancar'ın Oğuzlarla ilgili strateji hatası sizce nedir?

Oğuzların bu teklifi üzerine Sultan, soydaşı olan Oğuzları bağışlamayı düşünmüşse de Selçuklu emirlerinin önemli bir kısmı Oğuzlarla savaşmaktan yana idiler. Özellikle Kamaç'ın torunu Müeyyed Ayaba kin ve intikam duygusuyla hareket ediyordu. Sonuç olarak Sancar'ı da Oğuzları ağır bir şekilde cezalandırmaya ikna ettiler. Nihayet Nisan 1153'de Belh civarında meydana gelen savaşı Oğuzlar kazandı ve Sultan Sancar esir düştü.

Oğuz İstilası ve Sancar'ın Ölümü

Böylece Sultan Sancar, Katvan hezimetinden sonra daha ağır bir bozguna uğramış ve her şeyini kaybetmiştir. Kaynakların verdiği bilgilere göre, beklenmedik bir zafer kazanan Oğuzlar görünürde Sultan Sancar'a hürmet etmiş ve ona sultana yakışır bir şekilde davranmışlardır. Oğuzlar bakımından bu galibiyet başlangıçta Sultanı Selçuklu ümerasının nüfuzundan kurtarmak ve kendi denetim veya himayeleri altına almaktan ibaretti. Mevcut düzeni korumak ve dış müdahaleleri önlemek için siyaseten Sultan Sancar'ın hayatına dokunmamayı ve ona bir hükümdara yakışır şekilde muamele etmeyi tercih etmişlerdi. Varlıklarını korumak için meşru sultana karşı savaşmak zorunda kalan Oğuzlar, beklemedikleri bu sonuçtan sonra kendilerini devletin başında bulmuşlardı. Ancak zamanla güçlerine mağruren hem sultana hem de ahaliye karşı siyasetlerini değiştireceklerdir.

Oğuzlar yanlarında Sultan Sancar olduğu halde Merv'e dönmüşler ve şehri yağmalamışlardır. Sancar'ın da başlangıçta içerisinde bulunduğu durumu tam olarak anlayamadığı görülmektedir. Nitekim Oğuz reislerinden Bahtiyar, Merv şehri yakınlarındaki bir arazinin kendisine ikta edilmesini istediğinde, Sultan'ın arazi hazineye ait olduğundan ıkta olarak verilemeyeceğini söylemesi, beylerin kendisiyle alay etmesine sebep olmuştu. Demek ki Oğuzlar Sancar'ı dilediklerini yaptıracakları bir onay makamı sayıyorlardı.

Esirlik hayatında, kendisine karşı görünüşte de olsa hareket ve davranışlarından, Oğuz reislerinin Sultan Sancar'ın şahsında Selçuklu Devletini devam ettirdiklerini kabul etmek mümkündür. İçlerinden birisini hükümdar yapmayarak, esir sultanı tahta oturtmaları Oğuzların onun şekli hâkimiyeti altında Büyük Selçuklu Devletini devam ettirmek istediklerinin kanıtıdır. Fakat onların bu düşünceleri ve ortaya çıkan yeni durum gerek Büyük Selçuklu Devleti'nin ileri gelenleri ve gerekse tabi devletler tarafından kabul edilmemiştir.

Önce Sancar'ın yeğeni Süleymanşah Nişabur'da sultan ilan edildi. Ancak idarî yetenekleri sınırlı olan Süleymanah, vezirinin ölümü üzerine Nişabur'u terk etti.

Bunun üzerine devlet ileri gelenleri, Katavan yenilgisinden beri Sancar'ın yanında bulunan ve yeğeni de olan Karahanlı Mahmud Han'ı tahta çıkardılar (Aralık 1154). Onun zamanında Harizmşah Atsız başta olmak üzere diğer tâbiler, Oğuzlarla ilgili olarak bazı görüşmeler yaptılarsa da bir netice alınamadı.

Sultan Sancar'ın üç yıl süren esaret hayatı boyunca ölümü dileyecek kadar büyük sıkıntılar çektiği; fakat eşi Terken Hatun da Oğuzlar'ın elinde bulunduğundan, o ölene kadar kaçmaya teşebbüs etmediği rivayet edilmektedir. Haftada bir değiştirilen muhafız gurupları tarafından korunmakta olan Sancar, gündüz tahta oturtuluyor, geceleri demir bir kafese konuluyordu. Sultan Sancar, nihayet Kamaç'ın torunu Müeyyed Ayaba tarafından, bir grup muhafıza sultan adına ihsanlar vaat etmek suretiyle Ekim 1156'da esaretten kurtarıldı. Bu haberi duyan ve hâlâ hayatta bulunan bazı eski komutanlar Merv'e koşarak tekrar Sultanın etrafında toplandılar. Fakat eski gücünden eser kalmayan Sultan Sancar'ın yapabileceği çok fazla bir şey kalmamıştı. Yanına gelen ümera arasında eskisinden daha şiddetli bir nüfuz mücadelesine şahit olan ihtiyar Sultan ömrünün sonunda bunun ızdırabını yaşadı. Böylece bir daha devletini toplama imkânı bulamadan özgür kalmasından altı ay sonra, 1157 yılı Nisan ayının 18. günü 71 yaşında vefat etti. Naaşı sağlığında kendisi için *"Ahiret evi=Dârülâhire"* veya *"Devlethane"* adı ile inşa ettirdiği muhteşem türbesine defn edildi. Sancar'ın yerine geçecek erkek çocuğu olmadığı; normal şartlarda tahtta hükümdar olduğunda dahi, saltanat kavgalarını adeta zevkle sürdüren Irak Selçuklu hanedanından hiç bir şehzâde de münhâl bulunan Büyük Selçuklu Devleti tahtına talip olmadığı için Selçuklular'ın bu kolu tarihe karıştı.

KİTAP

Oğuz İsyanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ergin Ayan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı, İstanbul 2007.

DİKKAT

Sultan Sancar'ın kırk yıl süren saltanatı esnasında, Sultan Melikşah'ın ölümüyle ortaya çıkan saltanat mücadeleleri yüzünden zayıflayan Selçuklu Devleti, yeniden itibarını kazanıp adeta ikinci imparatorluk devrini yaşamıştır. Ancak ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti de sona ermiştir.

Resim 6.1

Sultan Sancar'ın Türbesi

Sultan Sancar ilme, edebiyata, sanata ve imar işlerine çok hizmet etmiş büyük bir hükümdardır. Bu büyük Sultanın ölümü ile Türk-İslâm dünyasının, ilim ve kültür merkezleri adeta sahipsiz kalmıştır. Sultan Sancar devrin büyük ilim ve edebiyat adamlarını daima himaye etmiştir. Enverî, Muizzî, Ferideddin Attâr, Ömer Hayyâm ve Reşideddin Vatvât bunlardan sadece bazılarıdır. Dindar olduğu kadar başka din ve mezheplere karşı hoşgörüsü ve tarafsızlığı ile meşhur olmuştur. Sultan Sancar zamanı, aynı zamanda ekonomik kalkınma bakımından büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Onun zamanında Murgap kanalının suladığı Merv ovalarından alınan ürün, bölgenin iskânına büyük ölçüde tesir etmiştir. Burada yapılan pamuk tarımı, bölge şehirlerinde dokuma sanayinin gelişmesini sağlamıştır. Selçuklular zamanında Türkistan şehirlerinin pamuklu ve yünlü dokumaları pek meşhur olmuş, bunlar Bağdad'a kadar sevk olunmuştur.

Özet

Sancar'ın Selçuklu Devleti yeniden İmparatorluğa dönüştürmesini sebepleri ile değerlendirebilme

Sultan Sancar, Melikşah'ın ölümüyle sarsılan devletin yeniden toparlanmasında, Berkyaruk ve Tapar'ın saltanatı sırasında meliklik döneminden itibaren büyük gayret sarf etmiştir. Sultan olduktan sonra takip ettiği siyaset ise doğu ve batı yönünde olmak üzere iki cephelidir. İmparatorluğun Irak-ı Acem'den itibaren batısını yeğeni Sultan Mahmud'un idaresine vererek yönetim kolaylığı sağlamayı hedeflemiştir. Doğu'da Karahanlı Devleti'nin Selçuklular'a tâbiyeti devam etmiştir. Bu yöndeki meseleleri meliklik döneminde önemli ölçüde yoluna koyan Sultan Sancar, bu sayede, artık sorunları çok daha girift bir hâle gelmiş olan Batı ile ilgilenme fırsatı bulmuştur. Irak Selçuklu sultanı yeğenlerini ve Selçuklu Devleti ile tüm gücüyle siyasî rekabete girmiş olan Halifeliği denetleme fırsatı bulmuştur. Fakat bu kronikleşmiş sorunları, tüm çabasına rağmen nihaî çözüme kavuşturamamıştır. Bu arada Türkistan'da yaşanan Karahıtay istilası sebebiyle yaşanan nüfus hareketeleri, yeniden doğuya dönmesini gerektirmiştir. Devleti derinden sarsan Katvan Savaşı ile Oğuz İsyanı bu alâkanın sebebini açıklamaktadır.

Sancar zamanında yaşanan siyasî gelişmeleri açıklayabilme

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına oğlu Mahmud geçmiştir. Fakat Sultan Sancar, Save savaşında yeğeni Mahmud'u yenilgiye uğratmış ve Selçuklu devletinin başına geçmiştir. Mahmud'a sultan unvanıyla birlikte, kendisine tâbi olmak şartıyla Irak merkez olmak üzere batı bölgelerinin idaresini verdi. Ancak yeğenleri arasındaki taht kavgaları ve Halifelerin bunlara müdahalesi Sancar'ı çok meşgul etmiştir. Sultan Sancar zamanında Karahanlılar, Gazneliler ve Gurlular kesin bir şekilde itaat altına alınmıştır. Devlet Sancar zamanında, Sultan Melikşah zamanındaki gücüne kavuşamadıysa da önemli bir toparlanmanın yaşandığı kesindir.

Katvan Savaşı'nın Selçuklu Tarihi açısından önemini tanımlayabilme

Katvan bozgunun sonuçları Selçuklu Devleti için oldukça ağır olmuştur. Sultan Sancar, bu yenilgi ile Ceyhun Nehri ötesinde kalan ve Çin'e kadar uzanan bütün Selçuklu topraklarını kaybetmiştir. Göçebe istilalarına karşı teşkil edilen hudut teşkilatı çöktüğü gibi, askerî gücü de önemli ölçüde kırılmıştır. Sultan Sancar, Devletin güç ve kudretinin derinden sarsılması neticesinde, daha sonra meydana gelecek Oğuz İsyanı'na karşı müdahale etmekte sıkıntı yaşamıştır.

Oğuz İsyanını sebep ve sonuçları ile açıklayabilme

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuran Oğuzlar'dan, o dönemde göç etmeyip Maveraünnehir'de kalanlar, Karahıtay istilası sonucu, Karluklar'ın önünden çekilerek Horasan'a girmek zorunda kalmışlardı. Oğuzlar'ın/ Türkmenlerin devlette temsil yöntemi dolayısıyla çekilen uyum sorunları, bir vergi meselesi olarak patlak verdi ve Oğuzlar'ın isyanıyla neticelendi. Sultan, Oğuzları kontrol altına almak konusunda kararlı davranmak istemiş ve Oğuzlar üzerine büyük bir sefere çıkmıştır. Fakat 1153 yılında meydana gelen savaşta Sancar büyük bir yenilgiye uğramıştır. Şüphesiz bu isyan hareketinin en büyük neticesi, Sultan Sancar'ın Oğuzların eline esir düşmesidir. Üç yıllık bir esaret hayatından sonra Oğuzların elinden kurtulmayı başaran Sultan Sancar, devletin dağılan otoritesini toplamaya çalıştıysa da, yaşının ilerlemesi ve artık devlet mekanizmasının onarılamayacak kadar zarar görmüş olması sebebiyle bunu başaramamıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Sancar'ın meliklik döneminde aşağıdakilerden hangisiyle ilişkisi **olmamıştır?**

a. Gurlular
b. Karahanlılar
c. Gazneliler
d. Eyyubiler
e. Horasan Valisi Arslan Argun

2. Sancar'ın meliklik dönemindeki en önemli başarısı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Karahanlılar'ı ve Gazneliler'in Selçuklular'a tâbiyetinin sağlanması
b. Haçlılara karşı mücadele etmesi
c. Anadolu üzerine başarılı seferler yapması
d. Kardeşlerine karşı saltanat mücadelesi vermesi
e. Oğuzları hâkimiyeti altına alması

3. Sultan Sancar döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Isfahan
b. Merv
c. Gilân
d. Nişapur
e. Huzistan

4. Save Savaşı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Sancar bundan sonra yeğeni Mahmud'u Irak'a sultan tayin etti.
b. 1119 Save savaşında Sultan Mahmud, Sancar'a mağlup oldu.
c. Sancar Büyük Selçuklu sultanı oldu.
d. Abbasî Halifesi ile Sultan Mesud arasında oldu.
e. Mahmud Büyük Selçuklu Devleti tahtını kaybetti.

5. Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşüne sebep olan savaş aşağıdakilerden hangisidir?

a. Save Savaşı (1119)
b. Dandanakan Savaşı (1040)
c. Katavan Savaşı (1141)
d. Malazgirt Savaşı (1071)
e. Hasankale Savaşı (1048)

6. Selçuklu Devleti'nin Sancar dönemi halifelik politikalarıyla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Halifeler Irak Selçuklu meliklerini taht kavgaları için kışkırtmışlardır.
b. Sultan Sancar, Irak Selçuklularına karşı Halife ile işbirliği yapmıştır.
c. Halifeler Selçuklular'a karşı siyasî güç kazanmaya çalışmışlardır.
d. Halife Müsterşid ve Raşid, Selçuklularla mücadelede hayatlarını kaybettiler.
e. Selçuklu sultanları Bağdad'ı kuşatmak zorunda kalmışlardır.

7. Aşağıdakilerden hangisi Oğuzlar'ın üzerine tayin edilen şahnelerin görevlerinden biri **değildir?**

a. Devleti ile boy beyleri arasında irtibatı sağlayarak, devleti temsil etmek
b. Otlak ve su kaynaklarını tesbit etmek
c. Oğuzların yerleşiklere karşı uygunsuz hareketlerde bulunmalarını önlemek
d. Vergileri toplamak
e. Oğuzlar'dan düzenli ordular oluşturmak

8. Sultan Sancar dönemi ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. 1141 yılında Katvan Savaşında Karahıtaylara mağlup olmuştur.
b. Karahanlı ve Gaznelileri tâbi hale getirmiştir.
c. Oğuz İsyanını başarıyla bastırmıştır.
d. Abbasi Hilafetini kontrol altında tutmayı başarmıştır.
e. Gur melikini mağlup ve esir etmiştir

9. Sancar'ın Harizm Seferleri ile ilgili aşağıdaki yargılardan hangisi doğrudur?

a. Harizm Valisi Atsız'ın tâbiyet şartlarını çiğneyip bağımsız hareket etmiştir.
b. Harizmşah Muhammed'in İsyanı üzerine yapılmıştır.
c. Harizm Valisi Atsız'ın Sultan Sancar'ın Maveraünnehr Seferine katılmayı reddetmesi sebep olmuştur.
d. Harizm ahalisinin Sancar'a isyanı etmiştir ve Atsız'a bağlanmıştır.
e. Karahanlılar'ı Harizm'i istila etmiştir.

10. Aşağıdakilerden hangisi Oğuz İsyanı'nın sebeplerinden biri **değildir?**

a. Vergilerin artırılması
b. Oğuzların kendilerini doğrudan Sultana bağlı sayarak tayin edilen görevlilere karşı çıkmaları
c. Oğuzlar'ın yeni otlak ihtiyacı
d. Belh Valisi Kamaç'ın faaliyetleri
e. Gulâm Sisteminin Oğuzlar üzerindeki etkisi

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Cevabınız doğru değilse "Sancar'ın Meliklik Devri" konusunu tekrar gözden geçirin.
2. a	Cevabınız doğru değilse "Sancar'ın Meliklik Devri" konusunu tekrar gözden geçirin.
3. b	Cevabınız doğru değilse "Sancar'ınTahta Çıkması" konusunu tekrar gözden geçirin.
4. d	Cevabınız doğru değilse "Sultan Sancar'ın Tahta Çıkması ve Devletin Yeniden Yapılanması" konusunu tekrar gözden geçirin.
5. c	Cevabınız doğru değilse "Katavan Savaşı" konusunu tekrar gözden geçirin.
6. b	Cevabınız doğru değilse "Halifelikle İlişkiler" konusunu tekrar gözden geçirin.
7. e	Cevabınız doğru değilse "Oğuz İstilası" konusunu tekrar gözden geçirin.
8. c	Cevabınız doğru değilse "Sancar ünitesini" tekrar gözden geçirin.
9. a	Cevabınız doğru değilse "Harizmşahlarla İlişkiler " konsunu tekrar gözden geçirin.
10. e	Cevabınız doğru değilse "Oğuz İstilası ve Selçuklu Devletinin Sonu " konusunu tekrar gözden geçirin.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Birinci imparatorluk döneminde, Büveyhoğullarının tahakkümünden kurtarılan Abbasî halifeleri, ilk sultanlar zamanında da, varlık sebepleri bu olduğu için siyasî kimliklerini yeniden kazanmak istemişlerdir. Bu uğurda Tuğrul Bey ve Melikşah döneminde ciddi restleşmeler yaşanmıştır. Ancak Selçuklu Devletinin kudreti ile orantılı olarak bu mücadelelerden bir netice alamamışlardır. Ancak Mleikşah'ın ölümünden sonra yaşanan fetret döneminde Halifeler yeniden güç toplamaya başlamışlardır. Nitekim Sultan Sancar'ın hudutları çok genişlemiş ve mesleleleri de çeşitlenmiş imparatorlukta yeniden yapılanmaya gitmesi, Halifeler için bir fırsat kapısı oldu. Irak ve batı vilayetlerini yeğeni Mahmud'un idaresine bıraktıktan sonra ona karşı ayaklanan şehzadelerin, kendi saltanatlarını onaylatmak üzere Halifeye müracaat etmeleri büyük bir koz oldu. Bu kavgalardan yararlanan Halifeler de artık orduların başına geçerek Selçuklulara karşı açıkça savaşa girmişlerdir. Nitekim iki Halifenin hayatına mal olan bu mücadele, herşeye rağmen Tuğrul Bey zamanındaki statünün korunmasıyla Selçuklular lehine neticelendi.

Sıra Sizde 2

Katavan bozgunu Selçuklu Devleti için ağır bir darbe olmuştur. Sultan Sancar, bu yenilgi ile Ceyhun Nehri ötesinde kalan ve Çin'e kadar uzanan bütün Selçuklu topraklarını kaybetmiştir. Devlet siyasi olarak güç duruma düştüğü gibi ordunun da gücü kırılmıştır.

Sıra Sizde 3

Sultan Sancar Karahıtaylara mağlup olarak eski kudret ve haşmetini kaybetmekle beraber halkın ve büyük şahsiyetlerin kendisine bağlılığı sayesinde durumunu hızla düzeltmiş, eski bağlılarını tekrar hâkimiyeti altına almış ve Türkistan hariç, her tarafta eski siyasi otoritesini kurmayı başarmıştır. Ayrıca idare mekanizması henüz işlemeye devam ediyordu.

Sıra Sizde 4

Sultan Sancar en başta, Oğuzlar savaş öncesinde bağlılıklarını bildirmelerine rağmen, onlarla savaşa girişerek büyük bir stratejik hatası yapmıştır. Sultan Sancar bazı emirlerinin tesiri altında kalıp Oğuzların barış ve tabiiyet tekliflerini kabul etmemiştir. Sancar'a gelinceye kadar Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah gibi karizmatik Selçuklu Sultanları, devletin hem itici gücü hem de tehdidi olan Oğuzlar'ı Anadolu'ya doğru yönlendirmiştir. Fakat Sultan Sancar'ın en kritik hatası, Oğuzlara yeni topraklar göstererek kendi ülkesinden uzaklaştırmak yerine onlarla mücadeleye girmesi olmuştur.

Yararlanılan Kaynaklar

Agacanov, Sergey (2006) **Selçuklular,** (Türkçe terc. E. Necef-A. Annaberdiyev), İstanbul.

Alptekin, Coşkun, (1992), "Büyük Selçuklular", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,** C. VII, İstanbul.

Ayan, Ergin, (2007) **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı,** İstanbul.

Barthold, V. V. (1990), **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,** Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.

Köymen, M.Altay (1947), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", **D.T.C.F Dergisi,** V/2 s. 159-173, Ankara.

Köymen, M. Altay (1991) **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** Cilt: V, Ankara.

Sümer, Faruk (1999), **Oğuzlar (Türkmenler),** İstanbul.

Turan, Osman (1993) **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,** İstanbul.

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

7

Amaçlarımız

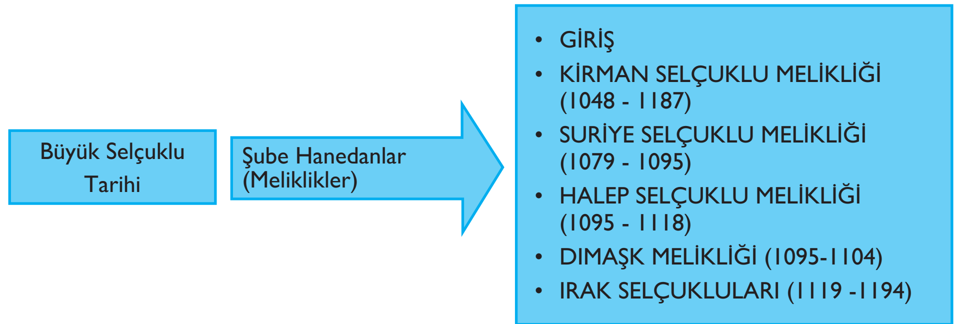
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Büyük Selçuklular zamanında ortaya çıkan şube hanedanları, devletin idare mekanizması bakımından değerlendirebilecek,
- Kirman Selçuklu Melikliğinin tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek,
- Suriye Selçuklu Melikliğinin tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek,
- Irak Selçuklu Melikliğinin tarihçesi ve tarihî önemini belirleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Büyük Selçuklular
- Kirman Selçukluları
- Suriye Selçukluları
- Irak Selçukluları
- Abbasî halifesi
- Haçlılar

İçindekiler

- GİRİŞ
- KİRMAN SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1048 - 1187)
- SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1079 - 1095)
- HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1095 - 1118)
- DIMAŞK MELİKLİĞİ (1095-1104)
- IRAK SELÇUKLULARI (1119 -1194)

Şube Hanedanlar (Meliklikler)

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğunda, hatırlanacağı üzere fethedilen ve fethedilmesi hedeflenen yerlerin yönetimi, hanedan mensupları arasında taksim edilmişti. Bu kapsamda çeşitli bölgelere tayin edilen şehzâdelerin hepsi aynı yetkilerle donatılmış değillerdi. Ancak bir kısmı, sultanın izni ile ve önce sultanın adını zikretmek şartıyla para kestirip, hutbe okutmak, kapısında üç vakit nevbet çaldırmak gibi imtiyazlara sahipti.

Bu durum genellikle söylendiği gibi, ülke topraklarının hanedanın ortak malı olduğu inancıyla paylaşılması anlamına gelmiyordu. Devletin toprakları mülkiyeti bakımından değil, yönetimde sorumluluk paylaşımı (ülüş) prensibi çerçevesinde idarî bakımdan düzenlenmiş oluyordu. Egemenlik tek bir kişinin, yani sultanın uhdesinde bulunuyor; sultan ülkenin yönetimini kolaylaştırmak adına, söz konusu melikleri, temsil yetkisi vererek görevlendiriyordu. Nitekim bu melikler bulundukları yerlerde egemenlik ihlâli anlamına gelen faaliyetlerde bulunduklarında, isyan etmiş sayılarak derhal cezalandırma yoluna gidilmekteydi. Bununla birlikte hükümdarın ölümü veya merkezî idarenin zaafa uğradığı durumlarda tüm hanedan mensupları tahtı ele geçirmeye, olmazsa bulundukları yerde daha bağımsız olmak için mücadeleye girerlerdi.

Bu durum zaman içerisinde, Büyük Selçuklu Devleti dışında şube hanedanların ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Ancak sözkonusu meliklikler, Büyük Selçuklu hanedanı var olduğu sürece, zayıf bir şekilde de olsa, onlara bağlılıklarını sürdürmek zorunda kalmışlardır.

Bu şubeler tarih sırasına göre Kirman, Türkiye, Suriye ve Irak Selçukluları'dır. Bunlardan Kirman, Suriye ve Irak melikleri Büyük Selçuklu sultanları tarafından o bölgelere tayin edilmek suretiyle; Türkiye Selçukluları ise Büyük Selçuklularla rekabet halinde, onlara rağmen kurulmuşlardır. Kirman ve Suriye'nin yöneticileri melik unvanı taşırken; Sultan Sancar'ın Irak'a tayin ettiği yeğeni Mahmud, onun izniyle sultan unvanı kullanıyordu.

Bu ünitede Büyük Selçuklu sultanlarının tayin etmesiyle kurulan ve onlara bağlı olan, Kirman, Suriye ve Irak Selçukluları konu edilecektir.

KİRMAN SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1048 - 1187)

Melikliğin Kuruluşu

Kirman İran'ın güneyinde merkezi de Kirman şehri olan bir eyalettir. Doğusunda Belucistan ve Sistan, kuzeyinde Horasan, kuzeybatısında Isfahan, batısında Fars eyaleti ve güneyinde ise Fars ve Umman körfezleri ile çevrilidir.

Bilindiği gibi, Dandânakân savaşından sonra Merv'de toplanan büyük kurultayda yapılan görev dağılımı çerçevede fethedilmesi amaçlanan Tabes vilâyeti ile Kirman bölgesi, Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurt Bey'e verilmişti.

Kirman bu sırada, Büveyhoğulları'ndan Ebû Kalicar (1024-1048)'ın elinde bulunmaktaydı. Tuğrul Bey Rey şehrini başkent yaptıktan sonra (1043) Kirman'a bir miktar asker gönderdiyse de, hemen zaptı mümkün olmadığından bölge bir süre daha Büveyhîlerin idaresinde kaldı.

Daha sonra Melik Kavurt, beş-altı bin kişilik süvari kuvveti ile, fethedilmek üzere kendisine verilmiş olan Kirman bölgesine girdi. Ebû Kalicâr'ın Kirman nâibi Behram, savaşmaya cesaret edemeyerek eyaletin merkezi Berdesir'e çekildi. Ancak daha fazla mukavemet edemeyeceğini anlayınca Kavurt ile anlaşmak zorunda kaldı. Behram aman dileyip şehri teslim etmeye ve kızını da Kavurt'a vermeyi kabul etti. Böylece 1048 yılında, Kirman'ın kuzeyi (Serd-sîr) Selçukluların eline geçmiş oldu. Fakat Melik Kavurt'un tüm Kirman'a hâkim olabilmesi için önünde engel olarak Germ-sir bölgesinde yaşayan dağlı Kufs kavmi vardı. Kavurt bir düğün sırasında baskın düzenleyerek onları etkisiz hâle getirdi ve Kirman bölgesinin tamamına hâkim olmayı başardı (1050-1051).

SIRA SİZDE 1

Şube hanedanların oluşumunu kısaca nasıl açıklayabilirsiniz?

Kirman Selçuklu Melikliği'nin Gelişme Devri

Melik Kavurt Kirman'a hâkim olduğu zaman, Arabistan yarımadasının doğu ucundaki Umman da Büveyhîlerin elinde bulunuyordu. Bu bölge oldukça zengin ve çeşitli hazinelerle dolu bir yerdi. Ancak buranın fethi için deniz gücü gerekliydi. Bundan dolayı Kavurt, Hürmüz emiri Bedr İsa'yı bu fetih için gerekli olan her türlü hazırlığı yapmakla görevlendirdi. Kavurt Selçuklu tarihinde ilk deniz aşırı sefer düzenleyen kişi unvanına sahiptir. Türk kuvvetlerinin Umman sahiline çıkışı Büveyhoğulları açısından beklenmeyen bir durumdu. Bu sebeple Kavurt Umman'a kolaylıkla hâkim oldu. Bu seferden sonra Kavurt, Sistan bölgesini de ele geçirmek istedi ve bu maksatla oğlu Emirânşah'ı görevlendirdi. Emirânşah, Sistanlılara karşı altı ay boyunca savaştıysa da kesin bir başarı ve hâkimiyet sağlayamadı.

Melikliğin sınırlarını genişletmekte kararlı olan Kavurt Bey bu defa, Kirman eyaletinin batı komşusu olan Fars üzerine yürüdü. Önce bölgenin merkezi Şiraz'a doğru ilerledi. Şehrin hâkimi Fazlûya onun geldiğini haber alınca bir kaleye sığındı. Kavurt muhasara ettiği şehri üç gün sonra ele geçirdi. Burada Tuğrul Bey adına hutbe okuttu ve Fars bölgesinde tam anlamıyla Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oldu (1062).

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 1063 yılında ölünce, hanedan üyeleri arasında taht mücadeleleri ortaya çıktı. Kavurt da tahtı ele geçirmek düşüncesiyle, ordusuyla birlikte Isfahan'a doğru ilerledi. Ancak Alparslan'ın duruma hâkim olduğunu öğrenince geri çekildi. Kardeşi Alp Arslan'a itaat ederek, onun adına hutbe okutmaya mecbur oldu.

Kavurt'un kendi rızası hilafına sınırlarını genişletip güçlenmesinden ve itaâtsiz davranışlarından rahatsız olan Alparslan, ona karşı harekete geçti. Kavurt'un işgâl ettiği Fars bölgesini elinden alarak eski hâkimi Fazlûya'ya verdi. Bununla birlikte Kirman'ı Kavurt'ta bıraktı. Ancak Kavurt Bey, vezirinin tahriklerine kapılarak bir kere daha isyan etti. Melikşah'ın veliahtlığını kabul etmeyerek hutbeden adını çıkardı. Bunun üzerine Alparslan Kirman üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1067). Öncü kuvvetler arasında yapılan savaşı Kavurt kaybetti ve kaçarak Ciruft kalesine sığındı. Alparslan'a buradan elçi göndererek affını istedi. Kardeşinin isteğini kabul eden Alparslan Kirman'dan ayrıldı.

Kavurt Bey daha sonra da, Fazlûya ile birleşerek bir kere daha isyana kalkıştı (1069). Alp Arslan bizzât Kirman üzerine yürürken, vezir Nizamülmülk, Fazlûya'yı yenilgiye uğrattı. Zor durumda kalan Kavurt her defasında olduğu gibi, bağışlanmayı diledi. Ancak bunun bir oyalama taktiği olduğunu anlayan Alp Arslan, Kavurt'un oğlu Sultanşâh'a asker vererek babasına karşı gönderdi. Sultanşâh mağlup oldu. Alp Arslan batı seferine çıktığı için Kavurt meselesi tam mânâsıyla çözülemedi.

Sultan Alparslan 24 Kasım 1072'de ölünce yerine oğlu Melikşah geçti. Ancak Kavurt, bu sırada 18-20 yaşlarında olan Melikşâh'ın tecrübesiz olduğunu düşünüyordu. Bu duruma bir de Selçuklu ordusundaki bazı komutanların kendisine destek vermeleri eklenince Kavurt, Melikşah'a isyan etti ve onun üzerine sefere çıktı. Yapılan ilk savaşta Emir Savtegin'in idaresindeki Melikşah'ın öncü kuvvetleri, Kavurt'un öncü kuvvetlerini bozguna uğrattı. Asıl ordular ise Hemedan civarında Kerec hududunda karşılaştılar (15 Nisan 1073). Savaşa ilk başlayan Kavurt oldu ve Melikşah'ın sağ ve sol kanadını bozguna uğrattı. Ancak bu başarıyı merkez üzerinde sağlayamayarak yenildi. Savaş alanından kaçmayı başardıysa da, daha sonra yakalanarak idam edildi (Nisan-Mayıs 1073). Ancak asker içerisinde taraftarlarının çok olması yüzünden, kendisinin esarete dayanamayarak intihar ettiği duyuruldu.

Kavurt, âdil bir komutan ve devlet adamı idi. Cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun etmiş, onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refaha kavuşmuş; Kirman en parlak devirlerinden birini yaşamıştır.

DİKKAT

Kavurt Büyük Selçuklu tarihinde deniz aşırı bir seferi başarıyla gerçekleştiren ilk kişidir. Kirman bölgesi Hürmüz körfezinde olup Umman'a çok uzak değildi. Fakat Kavurt'un buraya sefer edecek deniz gücü yoktu. Bunun üzerine Hürmüz emiri Bedr İsa'nın yardımıyla gerçekleştirilen bu sefer Umman'daki Büveyhîleri de çok şaşırtmıştı. Hâkimiyetini onlara kabul ettiren Kavurt görevliler tayin ettikten ve hutbe ile sikkeyi kendi adına çevirttikten sonra geri dönmüştür. Kaynaklarda bu seferin ne zaman gerçekleştiği açık değildir. Ancak Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları adlı eserinde: "Kanaâtimizce Kavurd Umân'ı Nisan-Mayıs 1053 ile Temmuz-Ağustos 1062 tarihleri arasında ele geçirmiştir," demektedir. (Merçil, s. 30)

Kirmanşâh b. Kavurd

Kavurt öldüğünde Sultanşâh, Emirânşâh, Kirmanşâh, Turanşâh, Merdanşâh, Ömer, Hüseyin, Nuh ve Davud adlı çok sayıda oğulları bulunmaktaydı. Bunlar arasından Kirmanşâh, babasının vasiyeti gereğince başa geçti. Ancak Kirmanşâh'ın saltanatı bir yıl sürdü ve öldü, yerine Kavurt'un küçük oğlu Hüseyin tahta çıktı. Fakat onun hâkimiyeti de uzun sürmedi.

Mil çekme kızgın bir demirin göze çok yakın mesafeden geçirilip, göz bebeğinin ağartılarak görme yeteneğinin yok edilmesi işlemidir.

Sultanşâh b. Kavurd

Babasının Melikşâh'a karşı girdiği savaşta yanında bulunan Sultanşâh, yakalanarak gözlerine **mil çekilmişti.** Ancak mil çekme işini yapan kişi bunu tam becerememiş, gözleri kör olmamıştı. Bu durumunu gizleyen Sultanşâh, Hemedan'da hapisteyken, orada bulunan muhafızlardan biriyle dost olarak bu sayede kaçmayı başardı. Daha sonra Kirman'a ulaştı ve kardeşi Hüseyin'den tahtı alarak Berdesir şehrinde Kirman Selçuklu Melikliği'nin başına geçti (Eylül-Ekim 1074).

Sultanşâh'ın hapisten kaçtığını ve Kirman'da tahta geçtiğini öğrenen Melikşâh bu durumu sessiz kalarak onayladı. Fakat bölgeyi kontrol altında tutmak üzere de oraya Savtegin'i gönderdi. Sultanşâh'a Kirman ile Umman'ı verdi. Ancak bir müddet sonra Melikşâh büyük bir ordu ile Kirman üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu ile başa çıkamayacağını anlayan Sultanşâh, Melikşâh'ı hediyelerle birlikte bizzat karşıladı. Bunun üzerine Melikşah, İsfahan'a döndü (1080). Bundan sonra Kirman'dan Büyük Selçuklular'a karşı önemli bir tehlike vuku bulmadı. Sultanşâh Ocak 1085'te hastalanarak öldü.

Turanşâh b. Kavurd

Sultanşâh'ın yerine Turanşâh geçti. Turanşah ilk iş olarak Melikşah'a itaatini bildirdi. Ancak Melikşah ölünce eşi Terken Hatun, taht kavgaları sırasında Berkiyaruk'la yaptığı anlaşmaya göre, Kirman Selçukluları'nın elinde bulunan Fars bölgesini almak istedi. Terken Hatun bu amaçla komutanlarından Üner'i Fars üzerine gönderdi. Durumu öğrenen Turanşâh hemen harekete geçerek Şebânkâre emirlerinden yardım istedi ve aldığı destekle Büyük Selçuklu ordusunu yendi (Haziran-Temmuz 1094). Ancak Fars bölgesi daha sonra Kirman Selçukluları'nın elinden çıkarak Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Bu olaydan üç yıl sonra Turanşah Ekim-Kasım 1097'de vefat etti.

İranşâh b. Turanşâh

Turanşâh ölünce yerine tek oğlu olan İranşâh geçti (5 Kasım 1097). Yeni Kirman meliki başa geçtikten sonra Fars valisi olan Üner'in üzerine yürüdü. Fars'ı Melikşâh'ın ölümü sebebiyle karışıklıklar içerisinde bulunan Büyük Selçuklular'dan almayı başardı (1098-1099). Bu arada İranşâh çevresindeki bazı kişilerin etkisiyle Batınî mezhebine girmiş ve halka özellikle de âlimlere zulmetmeye başlamıştı. Âlimler ve şeyhülislâm, İranşâh'ın dinden saptığını gerekçe göstererek öldürülmesi yönünde fetva verdiler. Melik halk tarafından da saldırıya uğradı. İranşâh bu hücumdan kurtulmayı başardıysa da, daha sonra yakalanarak öldürüldü (Ekim 1101).

Arslanşâh b. Kirmanşâh

İranşâh öldürülünce Kirman Selçuklu Melikliği'nin başına Kirmanşâh'ın oğlu I. Arslanşâh geçti (16 Kasım 1101). Onun zamanında Kirman Selçukluları nispeten parlak bir dönem yaşadı. Arslanşâh tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Umman da çıkan isyanları bastırdı ve bu bölgeyi tekrar itaât altına aldı.

Bu dönemde Fars valisi olan Atabey Çavlı, Şebânkâre emirleriyle mücadele içine girmişti. Şebânkâre emirleri bunun üzerine Kirman meliki Arslanşâh'a sığındılar. Atabey sözkonusu emirlerin iadesini istedi. Arslanşâh bu isteği kabul etmeyince, rekabet bu kez Çavlı ve Arslanşâh arasına intikâl etti. Bu nüfuz mücadelesini, altı bin kişilik bir kuvveti Çavlı'nın üzerine gönderip ani bir baskınla onu bozguna uğratan Arslanşâh kazandı. Askerlerinin çoğunu kaybeden Çavlı, Fars'a kaçmak zorunda kaldı.

Arslanşâh daha sonraki süreçte oğlu Kirmanşâh'ı veliaht gösterdi. Ancak diğer oğlu Muhammed bu durumu kabul etmedi. Babasının yaşlandığını ve artık devlet işlerini yürütemediğini ileri sürerek, onu Kale-i Kûh'a gönderdi (1142). Arslanşah üç yıl süren hapis hayatından sonra 1145'te burada öldü.

Muhammed b. Arslanşâh

Melik Muhammed tahta geçince ilk iş olarak kardeşi Kirmanşâh'ı öldürttü. Yirmiye yakın kardeşi olan Muhammed diğerlerinin de çoğunun gözlerine mil çektirdi. Aralarından sadece Selçukşâh kaçabildi. Melik Muhammed döneminin en önemli siyasî olayı, elinden kaçan kardeşi Selçukşâh ile girdiği mücadeledir.

Muhammed melikliğinin ilk yıllarında Büyük Selçuklu sultanı Sancar'a tâbiydi. Ancak Sancar'ın Oğuzlara esir düşmesinden sonra, Irak Selçuklu sultanı II.Muhammed b. Mahmud'a itaâtini bildirdi. Melik Muhammed 27 Haziran 1156'da öldü.

Tuğrulşâh b. Muhammed

Babasının ölümü üzerine 27 Haziran 1156'da tahta geçen Tuğrulşâh ilk iş olarak kardeşi Mahmudşâh ve amcası Selçukşâh'ı öldürttü. Muhammed ve oğlu Tuğrulşâh dönemlerinde çıkan saltanat mücadeleleri ve iç karışıklıklar sonucu Kirman melikliği zayıflamaya başladı. Tuğrulşâh devrinden itibaren atabeylerin melikler üzerindeki etkisi artmaya başladı. Bu dönemde göze çarpan ilk atabey Alâaddin Bozkuş'tur. Emrinde pek çok gulâmı vardı ve Kirman ordusunun başlıca gücü onun gulâmları, hizmetkârları ve süvarilerinden oluşuyordu. Atabey Müeyyededdin Reyhan, özellikle Tuğrulşâh'ın melikliğinin son yılında yönetimde bir hayli etkili oldu. Melik Tuğrulşâh 1170 yılı Mart ayında Ciruft'ta öldü.

Kirman Selçuklu Melikliği'nin Fetret Devri ve Yıkılışı

Tuğrulşâh'ın ölümü üzerine Atabey Reyhan ve Kutbeddin Muhammed'in, Kirman Selçuklularındaki taht mücadelelerinde etkin rol oynadıkları görülmektedir. Tuğrulşâh'ın ölümünden sonra yerine atabey Reyhan'ın desteği ile oğlu Behramşâh geçti. Bu dönem Kirman Selçuklularında fetret devrinin de başlangıcı oldu. Tuğrulşâh'ın en büyük oğlu Arslanşâh ile Turanşâh taht mücadelesine giriştiler.

Berdesir bir hafta içinde tahta geçen üç melik gördü. Ama en sonunda II. Arslanşâh Kirman Selçuklu tahtına oturdu (1170 yılı Haziran başı). Onun melikliği dokuz ay sürdü ve Behramşâh ikinci defa Kirman Selçuklu tahtına oturdu (Şubat 1171). II. Arslanşâh ise yardım istemek üzere, Irak Selçuklu sultanı ve adaşı olan Arslanşâh'ın yanına kaçtı. Irak'tan aldığı kuvvetlerle Haziran 1172'de Berdesir önlerine gelip şehri kuşattı. Uzun süren kuşatma sonunda melikliğin ikiye bölünmesi hususunda antlaşma sağlandı. Behramşâh kendisine başkent olarak seçtiği Bem'e gitti. Arslanşâh ise Berdesir'de kaldı (Kasım-Aralık 1172).

1174 yılında iki kardeş arasında meydana gelen savaş, anlaşmanın bozulmasına yol açtı. Berdesir'de kendisini güvende görmeyen Arslanşâh şehri terk etti ve Behramşâh Mayıs 1175'de Berdesir'e gelerek tahta oturdu. Ancak üç ay sonra ölen Behramşâh'ın meliklik dönemi çok uzun sürmedi. Onun yerine yedi yaşındaki oğlu II. Muhammedşâh geçirildi. Fakat onun hâkimiyeti de çok kısa sürdü ve II. Arslanşâh üçüncü defa melik oldu (Aralık 1175).

Arslanşâh'ın melik olmasına kardeşi Turanşâh karşı çıktı ve Fars'da hüküm süren Salgurlu atabeyinden sağladığı yardımla harekete geçti. Arslanşâh, Ciruft'ta yapılan savaş sırasında isabet eden bir okla yaralandı. Savaş alanından ayrıldıktan sonra aldığı yaranın etkisiyle öldü (3 Mart 1177). Kirman tahtına II. Turanşâh geçti.

Turanşâh'ın meliklik döneminde Kirman istilâya uğradı. Büyük Selçuklu Devletine son veren Oğuzlar'ın beylerinden Melik Dinar, Merv ve Serahs şehirlerinin hâkimi idi. Ancak Harezmşâh Sultanşah'ın bu yerleri ele geçirmesi buradaki Oğuzlar'ın dağılmasına sebep oldu (muhtemelen 1179 Sonbaharı) . Bunların bir kısmı Kirman'a, beş bin kişilik bir grup da Fars'a gitti. Fars'a gidenler Salgurlular'ın bu sırada güçlü olması sebebiyle mühim bir rol oynayamadılar. Ancak Kirman'a gidenler ülkenin içerisinde bulunduğu istikrarsız durumdan yararlanarak bölgeye hâkim oldular.

Oğuz istilâsı bertaraf edilemeden 1180 ilkbaharında Kirman'da büyük bir kıtlık baş gösterdi. Bu durumdan en çok başkent Berdesir etkilendi. Bu dönemde Oğuzlar'ın Kirman'ı yurt tutmak yönündeki baskıları iyice arttı. Oğuzlara karşı koyaması dolayısıyla ahali tarafından da sevilmeyen Turanşâh öldürüldü (Haziran 1183). Behramşâh'ın oğlu II. Muhammedşâh hapsedilmiş olduğu Berdesir kalesinden çıkartılarak ikinci defa melik ilân edildi.

Melik Dinar'ın Berdesir'e gelmesi üzerine II. Muhammedşâh yardım istemek üzere Irak'a gitti. Atabey Kutbeddin'in de ölmesi üzerine Kirman Selçukluları başsız kaldı (Kasım 1186). Kış mevsimi geçtikten sonra da Melik Dinar şehre hâkim oldu (1187). Irak'tan istediği yardımı alamayan II. Muhammedşâh Kirman'a geri döndüğünde, Berdesir artık Melik Dinar'ın elindeydi. O da bu yüzden Bem'e gitti. Bu durumu haber alan Melik Dinar 1188-89 kışında Bem'e yürüdü. Fakat kış şartlarının zorluğundan geri dönmek zorunda kaldı.

Melik II. Muhammedşâh altı ay burada kaldı. Sonunda şehri terk edince Kirman Selçuklu Melikliği de tarihe karışırken Melik Dinar idaresindeki Oğuzlar'ın hâkimiyeti başladı (1189).

Melik II. Muhammedşâh yardım istemek üzere Harezmşâh Tekiş (1172-1200)'in yanına gittiyse de ilgi göremedi. Daha sonra Gurlular'dan Gazne hâkimi Şihâbeddin Muhammed'in hizmetine girdi. II. Muhammedşâh burada öldü. Ancak ölüm tarihi ve yeri hakkında bir bilgi yoktur.

SIRA SİZDE 2

Oğuzlar'ın Kirman Melikliği'nin yıkılışı üzerindeki etkisini açıklayınız.

KİTAP

Kirman Selçukluları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1079 - 1095)

Melikliğin Kuruluşu

Fatımîler 909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Şiî bir devlettir. Halifelik iddiasında bulunan Fatımîler, soylarının Hz.Muhammed'in kızı Hz. Fatıma'ya dayandığını iddia ederler. İsmailîlik (Batınî) hareketine dayanırlar. Varlık sebebi adetâ Sünnî Abbasî halifeliğine karşı savaştır. Nureddin Mahmud'un Mısır'ı fethi ile Fatımî halifeliğine son verilerek, hutbe Abbasî halifesi adına okunmaya başladı (1171).

İlk Suriye Selçuklu meliki olan Tacüddevle Tutuş, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın oğlu ve Melikşâh'ın kardeşidir. Ondan önce Sultan Alp Arslan tarafından Şam (Suriye)'ın fethi ile görevlendirilen ve Kınık boyundan olan Atsız Bey, kendisine bağlı Türkmenlerle birlikte bölgede büyük başarılar kazanmıştı. Hattâ Filistin'e kadar ilerlemiş, **Fatımîler'**den Remle ve Kudüs'ü de almıştı (1070-1071). 1076'da Suriye'nin en mühim şehirlerinden Dımaşk'ı da ele geçiren Atsız, bölgede bir Türkmen Beyliği kurdu. Mısır'ı da ele geçirmek isteyen Atsız Bey, Kahire önlerinde Fâtımîlere karşı ağır bir yenilgiye uğrayınca Dimaşk'a çekilmek zorunda kaldı(1077). Sultan Melikşah, Atsız'ın güç kaybetmesi üzerine artan Fatımî tehdidine karşı, kardeşi Tutuş'u Suriye'ye tayin etti. Atsız, Melikşah'a bağlı olduğunu bildirmesi üzerine görevinde bırakıldı. Tutuş'a ise Halep bölgesine gitmesi bildirildi.

Daha sonra beklendiği gibi, Fâtımîlerin Dımaşk'ı kuşatması, Atsız'ın Tutuş'u yardıma çağırmasına sebep oldu. Tutuş gelince Fatımî ordusu çekildi. Fakat Atsız'ı sudan bir bahane ile öldüren Tutuş, onun idaresindeki Suriye şehirlerini ele geçirdi (1079) ve ardından **Kudüs'ü** aldı. Böylece başkent Dımaşk olmak üzere, Suriye Selçuklu Melikliği kurulmuş oldu (1079).

Kudüs Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerce kutsal kabul edilen önemli bir şehirdir. Tarih boyunca ve Haçlı Seferleri sırasında da Kudüs'ün hedef olmasının temelinde bu anlayış yatmaktadır.

Tutuş-Süleymanşâh Mücadelesi

Ermeni Philaretos'un baskısından bıkan Antakya ahalisi, şehri Türkiye Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu **Süleymanşâh'a** teslim etmeye karar verdiler. Kısa bir süre önce Çukurova bölgesini fethetmiş olan Süleymanşâh, başarılı bir sefer düzenleyerek12 Aralık 1084'te şehri ele geçirdi.

Süleymanşâh 1075 yılında Bizans'tan fethettiği İznik'te, Türkiye Selçukluları Devletini kurdu. Bu tarihten itibaren de, babası Kutalmış ve dolayısıyla kendisinin hakkı olduğunu iddia ettiği Büyük Selçuklu tahtını ele geçirme mücadelesine girişti. Sonuçta bu uğurda hayatını kaybetti.

Süleymanşâh, Antakya'nın fethi üzerine sınırlarını Suriye'nin kapısı durumunda bulunan Haleb'e kadar genişletti. Böylece rekabet hâlinde bulunduğu Büyük Selçuklularla da sınırdaş oldu. Süleymanşâh, 1086 yılı Mayıs başlarında Halep önlerine gelerek şehri kuşattı. İbnü'l-Huteytî'den şehri kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Halep ileri gelenleri, şehri teslim alması için Tutuş'a davette bulundular. Onun Halep'i ele geçirmek üzere ilerleyişi, savaşı kaçınılmaz hâle getirdi. Tutuş'un üzerine yürüyen Süleymanşâh, Ayn Seylem'de meydana gelen savaşı ve hayatını kaybetti (Haziran 1086). Bunda onun yanında bulunan bazı Türkmen beylerin Tutuş'un saflarına geçmesi önemli bir etken oldu.

Tutuş bundan sonra Halep önüne gelip iç kale hariç şehri ele geçirdi. Fakat İbnü'l-Huteytî bu defa da Sultan Melikşâh'ı davet etti. Selçuklu sultanı batıda işlerin karıştığını görererek Eylül 1086'da Suriye seferine çıktı. Tutuş, Melikşâh'ın Haleb'e yaklaşması üzerine kuşatmayı kaldırdı. Melikşâh ise başka yerlerle birlikte Urfa, Antakya ve Haleb'i doğrudan kendi topraklarına katarak buralara valiler atadı. Böylece Kuzey Suriye'de Büyük Selçuklu hâkimiyeti sağlanmış oldu.

Melikşah'tan çekindiği için bu sefer sırasında Dımaşk'a çekilen Tutuş, Temmuz 1087'de Fatımîler'in yönetimindeki Sayda ve Beyrut'u işgal ederek Dımaşk'a geri döndü. Böylece Suriye ve Filistin şehirlerinin büyük kısmı Selçuklu idaresine girmiş oldu. Ancak Fatımîler daha sonra bu yerleri geri aldılar. Bunun üzerine Melikşâh'a elçiler yollayan Tutuş, Fatımîler'e karşı girişeceği harekâtta yardım etmeleri için Urfa, Antakya ve Halep valilerinin görevlendirilmesini istedi. Sultanın uygun bulması üzerine 1090 yılında sefere çıkan Tutuş, bazı yerleri geri aldı ise de, Halep valisi Aksungur ile aralarının açılması üzerine seferi yarım bırakarak dönmek zorunda kaldı (1091 sonu).

Tacüddevle Tutuş'un Saltanat Mücadelesi

Tutuş, 1092 yılı sonlarına doğru Bağdad'a gelmiş bulunan Melikşâh'a bağlılığını bildirmek üzere Dımaşk'tan hareket etti. Fakat Hît bölgesine geldiği zaman Sultan'ın ölüm haberini aldı. Tutuş bunun üzerine derhâl sultanlığını ilân ederek adına hutbe okuttu. Tutuş uzun süre yönetimi altına alamadığı Kuzey Suriye'ye Melikşah'ın ölümüyle değişen şartların sağladığı kolaylıkla hâkim oldu. Halep valisi Aksungur, Antakya valisi Yağısiyan ve Urfa valisi Bozan onun hizmetine girdiler.

Öte yandan Melikşah'ın oğlu Berkyaruk saltanatı ele geçirmek için büyük çabalar harcayarak, Rey, Hemedan ve daha birçok şehri hâkimiyetine aldı. Ancak Terken Hatun'un mücadeleden vaz geçmemesi üzerine, İsfahan ve Fars eyaletini ona bırakarak anlaşmak zorunda kaldı. Berkyaruk bu arada epeyce kuvvet ve taraftar kazandı. Ancak amcası Tutuş'un ordusuyla üzerine gelmekte olduğunu haber aldı. Amcasının tahtını ele geçirmesine engel olmak için harekete geçen Berk-

yaruk, Rey yakınlarına geldi. Bu sırada Emir Aksungur ve Bozan da, sert tabiatından dolayı hoşnut olmadıkları Tutuş'un hizmetinden ayrılarak Berkyaruk'a katıldılar. Askeri iyice azalan Tutuş savaşı göze alamadı ve Diyarbekir bölgesine, oradan da Aralık 1093'te Dımaşk'a döndü.

Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu

Taht davasından vazgeçmeyen Tutuş, daha iyi bir hazırlıkla güçlü bir şekilde mücadelesine devam etti. Kendisine ihanet eden Bozan ve Aksungur'u bertaraf ettiği gibi, Suriye, Irak, Diyarbekir ve Azerbaycan'da adına hutbe okuttu. Hemedan ile Rey şehirlerini ele geçirerek saltanat mücadelesinde güçlü bir aday olduğunu ortaya koydu. Ancak özellikle Nizamülmülk'ün adamları tarafından desteklenen Berkiyaruk da artık Tutuş'a karşı savaşabilecek durumda bulunuyordu. Nitekim kendisini ''Büyük Selçuklu Sultanı'' olarak tanıyan ileri gelen emîrler ve ordusuyla, Tutuş'a karşı harekete geçti. Bu arada Terken Hatun da Tutuş'la birleşmek niyetiyle İsfahan'dan çıktı ise de, hastalanarak geri döndü. Cerbâzakân'a gelen Berkyaruk'un ordusu, vezir Müeyyedülmülk'ün gayreti sayesinde Irak ve Horasan'dan gelen kuvvetlerin katılması sonucunda otuz bin kişiye ulaştı. Buna karşın Tutuş halkının kendisine ihanet edebileceği düşüncesiyle Rey'de savunma yapmayı uygun bulmayarak şehir dışında savaşmaya karar verdi. Bu maksatla Rey'den on iki fersah uzaklıktaki Daşilu köyü yakınında bir düzlükte savaş hazırlıklarına başladı. Çok geçmeden Berkyaruk da ordusuyla gelip askerlerini savaş düzenine soktu. 26 Şubat 1095'te şiddetli bir savaş meydana geldi. Yenilgiye uğrayan Tutuş, yaralı olarak yakalanıp öldürüldü ve babası Sultan Alparslan'ın Merv'deki türbesinde gömüldü.

Tutuş, çok genç yaşlarından itibaren Gence meliki olarak, devlette sorumluluk almış, Suriye'nin fethinin tamamlanması için buraya atanmıştı. Bu yolda büyük hizmetleri olan Tutuş, sert mizacı dolayısıyla kendisi için bile iyi bir siyaset takip edememiş, Melikşâh'ın çocukları küçük, kendisi çok kudretli olmasına rağmen, bu kusuru dolayısıyla başarılı olamamıştır.

Tutuş'un ölümünden sonra Suriye Selçukluları, iki oğlu Rıdvan ve Dukak ile onların atabeylerinin mücadelesi sonucunda Dımaşk ve Halep Melikliği olarak ikiye ayrıldı. Her iki melik de Büyük Selçuklu sultanlarına bağlı kaldılar. Ancak neredeyse Melikşâh'ın ölümü ile eş zamanlı olarak ve Selçuklu Devleti'nin fetret döneminde Birinci Haçlı Seferi başladı. Suriye Selçuklu Melikliği'nin de kardeşler arasındaki çekişmeler yüzünden güç kaybına uğraması, Haçlılar'a beklenenin çok üzerinde ve kolay bir başarı imkânı verdi.

HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ (1095 - 1118)

Melik Rıdvan Devri

Tutuş'un taht mücadelesi için giderken, Dımaşk'ta yerine oğlu Fahrülmülûk Rıdvan'ı naib olarak bırakmıştı. Rıdvan, Rey savaşı öncesinde babasının acil yardım çağrısı üzerine gitmekte iken, yolda onun yenilip hayatını kaybettiğini öğrendi. Bunun üzerine süratle Halep'e dönüp, babasının yerine Suriye melikliği tahtına oturdu. Bir süre sonra Tutuş'un Rey savaşında yanında bulunan öteki oğlu Dukak da Haleb'e geldi. Böylece Rıdvan, Selçuklu melikliğinin tek hâkimi oldu. Fakat kısa bir süre sonra kardeşi Dukak gizlice Halep'ten ayrılıp Dımaşk'a gitti. Bazı emirlerin desteği ile orada melikliğini ilân etti. Rıdvan bundan dolayı Suruç Emiri Artukoğlu Sökmen ile işbirliği yaparak Dımaşk'a yürüdüyse de başarılı olamadı. Rıdvan daha sonra babasının hâkim olduğu yerleri kendi idaresinde birleştirmek amacıy-

la Suruç ve Urfa'ya bir sefer düzenledi. Sökmen'in kendisine itaât arzetmesi üzerine Suruç'tan ayrıldı. Melikşâh'ın ölümünden sonra Tutuş'un hâkim olduğu Urfa, onun ölümünden sonra da Ermeni Toros tarafından zapt edilmişti. Rıdvan Urfa'yı ele geçirdikten sonra şehir iç kalesini Antakya valisi Yağısıyan'a verdi.

Melik Rıdvan ve Melik Dukak arasındaki hâkimiyet mücadelesinden yararlanan Fatımîler, bir ordu göndererek Kudüs'ü işgal ettiler (Ağustos 1096). Böylece Filistin'de Selçuklu egemenliği son buldu. Dımaşk kuvvetlerinin kendisine ait topraklara girmesi üzerine Rıdvan, Dukak'a karşı saldırıya geçti ve yapılan savaşta Dukak ağır bir yenilgiye uğradı. Bundan sonra iki kardeş arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre Dımaşk ve Antakya'da, hutbede Rıdvan'ın adı Dukak'ın adından önce okutulacaktı. Böylece Rıdvan tâbi statüde de olsa Dımaşk melikliğine hâkim oluyordu.

Fatımî halifesi el-Müsta'lî Melik Rıdvan'ı kendi tarafına çekmek için ona özel bir elçi ve heyet gönderdi. Buna göre "Fatımî halifeliğine tâbi olması, hâkim olduğu yerlerde Şiî hutbesi okutması, hutbede önce el-Müsta'lî, sonra veziri daha sonra da kendi adının bulunması" yolundaki isteğin kabul edilmesi hâlinde "kendisine mâlî ve askerî yardım yapılarak Dımaşk'ı almasının sağlanacağı" vaat ediliyordu. Melik Rıdvan bu teklifi kabul ederek, Halep ve hâkim olduğu diğer yerlerde Sünnî hutbeyi kaldırıp Şiî hutbesi okutmaya başladı. Sünnî kadı ve hatipleri de değiştirip buralara Şiî görevliler atadı (Ağustos 1097).

Böylece Suriye Selçuklularının Halep kolu Fatımî Halifeliği'ni tanımak suretiyle onlara bağlanmış oldu. Buna göre Selçuklu soyundan biri ilk defa, resmen Şiî Fatımî Halifeliği'ni tanımıştır. Fakat Rıdvan'ın en yakın adamları olan Yağısıyan ve Sökmen, süratle Haleb'e gelip onu çok ağır bir dille kınadılar ve derhal Şiî hutbesini kaldırmasını istediler. Rıdvan dört hafta sonra Şiî hutbesini kaldırıp yeniden Abbasî halifesi ve Büyük Selçuklu sultanının adlarını okutmaya başladı. Bu arada Abbasî halifesine de bir elçi gönderip özür diledi (Eylül 1097).

Melik Rıdvan, Hıms'a çekilip burada adetâ bağımsız bir emir gibi hareket eden veziri Cenahüddevle ile kardeşi Dukak'a karşı sefer düzenlemek istiyordu. Bunun için Emir Yağısıyan ve Sökmen ile anlaştı ise de, Haçlıların Yağısıyan'ın valisi bulunduğu Antakya'yı kuşatmaları yüzünden sefer yapılamadı.

Birinci Haçlı Seferi ve Halep Melikliği

Papa II.Urbanus'un girişimi ile Avrupalı Hıristiyanlar, güya Kudüs'ü Müslümanlardan geri almak, doğulu dindaşlarını Müslümanların zulmünden kurtarmak iddiasıyla harekete geçtiler. Gerçekte ise İslâmiyetin Hıristiyanlık karşısında, Avrupa'yı da doğrudan tehdit eden ilerleyişi durdurulmak isteniyordu. Ayrıca feodalitenin yarattığı buhran ve iç savaş tehdidi de bu vesile ile dışarıya yönlendirilmiş olacaktı. Papa Urbanus, şimdi de Türkler'in bayraktarlığında şahlanan bu ilerleyişe dur diyebilmek için, gücü yeten tüm Hıristiyanların sorumlu sayıldığı bir askerî harekâtı başlattı. 1096'da Keşiş Pierre L'hermit'in başarısız seferinden sonra, ertesi yıl yola çıkan düzenli Haçlı orduları, Anadolu toprakları başta olmak üzere, geçtikleri yerleri yağma ve katliâma uğrattılar.

Kudüs'ü kurtarmak amacıyla yola çıktıklarını söyleyen, ama tam bir kolonizasyon hareketi yürüten Haçlılar, Anadolu'da büyük tahribat ve kayıplara sebebiyet verdikten sonra Suriye'ye ulaştılar. Mart 1098'de Urfa'da bir kontluk kuran Haçlılar daha sonra Antakya'yı kuşattılar. Vali Yağısıyan Büyük Selçuklu Devleti ve bütün Müslüman emirleri yardıma çağırdı. Halep meliki Rıdvan bu çağrıya bir miktar asker göndererek mukabele etti. Fakat gönderdiği askerler de yolda Haçlılar tarafın-

dan baskına uğratıldı. Kürboğa idaresinde Antakya'nın yardımına gelen Selçuklu ordusu da emirler arasındaki çekişmeler yüzünden başarılı olamadı. Haçlılar aslında çok kötü durumda bulunmalarına rağmen, Haziran 1098'de Antakya'yı işgâl ettiler. Burada kurulan prinkepslik, Halep Selçuklu Melikliği için hayatî bir tehlike oluşturmakta idi. Çünkü Urfa-Antakya hattını ve Kudüs'e kadar Suriye-Filistin sahil şeridini istilâ eden Haçlıların güvenlik bakımından başlıca hedefi Halep olacaktı.

SIRA SİZDE 3

Birinci Haçlı Seferini Suriye Selçuklu Melikliği bakımından nasıl değerlendirirsiniz?

Rıdvan, Danişmendli Gümüştekin'e karşı Malatya hâkimine yardım etmeye giden Bohemond'un topraklarına saldırdı. Haçlıların zahire depolarını yağmaladı. Hatta Haçlıların elinde bulunan Efsuna kalesini geri aldı. Kardeşi Dukak'ın ölümü üzerine (Haziran 1104) Dımaşk'a gelmiş ve Atabey Toğtegin'e kendi adına hutbe okutup para bastırmayı kabul ettirdi. Ancak Rıdvan, Bohemond'un yerine geçen Antakya hâkimi Tancred ile girdiği savaşta yenilgiye uğrayıp Halep'e çekildi. Melikliğini Haçlı istilâsı ve işgâlinden korumak için Artukoğlu İlgazi, Sincar Emiri Arslantaşoğlu Alp ile anlaşmaya vardı. Fakat emirler arasında çıkan anlaşmazlık Rıdvan'a Haçlılara karşı ilerleme imkânı vermedi.

Halep Melikliğine ait olan Efamiye kalesi, Fatımîlerle işbirliği yapan ve aslında Selçuklu vasalı olan Hıms Emiri Halef b. Mülaib'in eline geçmişti. Bunun üzerine Melik Rıdvan, Şiî Batınî reisi ile bazı ilişkiler kurarak bu önemli kaleyi geri aldı. Selçuklu sultanı Tapar, Antakya Prinkepsi Tancred'in Efamiye'yi hedef aldığı sırada, Batınîlerle işbirliği yaptığı için onu kınamış; bu nedenle Rıdvan Halep'teki Batınîleri şehirden çıkarmıştır.

Haçlıların Suriye ve Filistin'deki işgâli karşısında bölgedeki meliklikler̈in zor durumа düştüğünü gören Sultan Tapar, Haçlılara karşı bir ordu görevlendirdi (1110). Melik Rıdvan, Selçuklu ordusunun Urfa Haçlı Kontluğuna karşı giriştiği bu mücadeleye katılmadı. Fakat Haçlı kuvvetlerinin Urfa kontuna yardıma gitmelerini fırsat bilerek işgâl ettikleri yerleri geri almaya başladı. Ancak Rıdvan bölgeye dönen Tancred'in Esarib'i zabt etmesi ve Halep civarında harekâtına devam etmesi üzerine, onunla barış yapmak zorunda kaldı. Bu güvenliksiz şartlar yüzünden Halep çevresinde oturan halkın göç etme hazırlıklarına başlaması üzerine Rıdvan, hazineye ait 60 parsel araziyi, çok ucuz fiyatlarla halka satarak göçü engellemeye çalıştı.

Rıdvan, Muhammed Tapar'a gönderdiği mektupta Haçlılar karşısında düştüğü durumu anlatıyor ve bu yüzden Halep'ten ayrılmak istediğini bildiriyordu. Bunun üzerine Emir Mevdud idaresindeki Selçuklu ordusu Halep önlerinde karargâh kurdu. Fakat askerler çok geçmeden bölgede yağma ve kötü hareketlere giriştiler. Orduyu çağırdığına adetâ pişman olan Rıdvan bu davranışlara engel olmak için önlemler aldı. Dımaşk Emiri Toğtekin'in Haçlılarla savaşmak için Suriye'ye dağılmaları önerisi ile orduyu Halep önlerinden ayrılmaya ikna etti (1111). Daha sonra Büyük Selçuklu ordusu İran'a döndü.

Melik Rıdvan, Dımaşk emiri Toğtekin'i Haleb'e davet edip gerektiği takdirde birbirlerine malî ve askerî yardımda bulunmak ve Dımaşk'ta kendi adına hutbe okutup para bastırmak şartıyla bir anlaşma yaptı. Kudüs kralı I. Baudouin'in Dımaşk yöresine gelmesi üzerine Toğtekin Müslüman emirlere çağrıda bulunmuş ve Haçlıları bozguna uğratmıştır. Rıdvan ise yardım çağrısına bizzât gitmemiş ancak yüz atlı kuvvet göndermekle yetinmişti. Bunun üzerine Toğtekin Rıdvan adına hutbe okutmaktan vazgeçti (Ağustos 1113).

Melik Rıdvan ağır bir hastalık sebebiyle, 10 Aralık 1113'te vefat etti. Rıdvan'ın 18 yıl süren iktidarında Suriye Selçuklu Melikliği topraklarını birleştirmek mümkün olamadı. Buna bir de Haçlı tehdidi eklendi. Babasının döneminden kalan pek çok değerli komutanı hizmetinde tutamadığı için onların desteğinden mahrum kaldı. Dımaşk meliki olan kardeşine üstünlük sağlamak için Fatımîlerle işbirliği edip onlar adına hutbe okutması saygınlığını ciddi biçimde zedeledi. Belki melikliğin güvenliğini sağlamak gibi anlaşılabilir bir gerekçesi olsa bile, Batınîlerle işbirliği edip onlara Halep'te faaliyet imkânı vermesi de, aynı şekilde tepki görmüştür.

Melik Alparslan Devri

Melik Rıdvan'ın ölümünden sonra yerine, 16 yaşındaki oğlu Tacüddevle Alp Arslan geçti. Halep Melikliği bu dönemde Haçlı ve Batınî tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu. Melikliğin yönetimi "Baba" adıyla tanınan Rıdvan'ın gûlamlarından Lü'lü adlı bir memlük komutanın tasarrufunda idi. Alparslan başa geçer geçmez iki kardeşi Mübarekşâh ve Melikşâh'ı öldürterek bütün idareyi bizzât eline aldı. Bu arada Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'ın emri üzerine, şehirdeki Batınî ileri gelenlerini de ortadan kaldırdı.

Alp Arslan Haçlılarla mücadele etmek ve melikliğinin yönetimini iyileştirmek gerektiğinin farkındaydı. Kendisine yakın olan bazı devlet erkânının tavsiyesiyle Dımaşk Atabeyi Toğtekin'i Haleb'e davet etti. Ondan melikliğin işlerini ve orduyu düzene sokmasını istedi. Toğtekin, Halep yönetiminde tasarladığı ıslahâta henüz başlayacakken Alp Arslan'ın ondan habersiz olarak bazı yöneticileri tutuklatıp öldürtmesi ve kendisiyle ilgilenmemesi sebebiyle Dımaşk'a döndü. Bunu fırsat bilen Atabey Lü'lü, meliklik yönetimini tam anlamıyla eline geçirip, birçok kimsenin mal ve paralarına el koydu. Alparslan ise bundan böyle yönetimle hiç ilgilenmeyip zevk ve sefa âlemine dalmış; hattâ meliklik erkânına karşı pek hoş olmayan hareketlerde bulunmuştur. Lü'lü, Melik Alparslan'ın davranışları dolayısıyla korku içerisinde bulunan diğer emirlerin de desteğini alarak onu öldürttü (Eylül 1114). Alp Arslan'ın bir yıl süren melikliği, Selçuklu Devleti'nin tipik idarî problemlerinden birisi olan atabeg tahakkümünün başlıca örneklerinden biri oldu.

Sultanşah Devri

Melik Alparslan'ı öldürüp Halep melikliğine tam anlamıyla hâkim olan Atabey Lü'lü, henüz 6 yaşında olan Alparslan'ın kardeşi Sultanşâh'ı melik ilan etti. Lü'lü, iyice artan Haçlı tehlikesine karşı Toğtegin ile öteki Müslüman emirlere mektup gönderip yardıma çağırdı. Fakat Lü'lü'ye güvenmeyen Toğtegin hiç bir yardımda bulunmadı. Halep çevresine sıkışan ve Haçlı tehdidi dolayısıyla yeterince ziraât yapılamayan melikliğin iktisadî durumu da bozuldu. Bu zor durum karşısında ümitsizliğe kapılan Lü'lü, Sultan Muhammed Tapar'a mektup yazıp hazine ile birlikte Halep'i kendisine teslim edeceğini, bunun için asker göndermesini bildirdi. Sultan, hem Haçlılarla savaşmak, hem de itaâtsizlik gösteren İlgazi ve Toğtekin'i cezalandırmak amacıyla bölgeye asker gönderdi. Ancak Halep'i Selçuklu ordusuna teslim etmekten vazgeçen Lü'lü, bu kez İlgazi ve Toğtekin'e elçiler gönderip şehri kendilerine terk edeceğini bildirdi. Buna karşılık kendisine Dımaşk Atabeyliğine bağlı bir yerin yönetiminin verilmesini istedi.

Toğtekin ve İlgazi ise Kudüs kralı Baudouin, Trablus prensi Pons ve Antakya prinkepsi Roger ile birleşerek, 1115 başlarında Efamiye Kalesi önünde, Selçuklu ordusuna karşı karargâh kurdular. Selçuklu ordusu Halep'e yürümeyi plandı ise de

Antakya prensi Roger'in bir baskınla ağırlıklarını ele geçirmesi üzerine, pek bir varlık gösteremeyerek dönmek zorunda kaldı.

İki yıla yakın Halep Selçuklu Melikliğinin yönetimini elinde tutan Lü'lü, melikliğin iç ve dış sorunlarını çözmek konusunda hiç bir başarı gösteremedi. Bundan dolayı korku ve endişeye kapılarak bütün mallarını ve hazineyi alarak, ava çıkmak bahanesiyle Halep'ten kaçtı. Fakat yolda Emir Sungur'un girişimi ile öldürüldü (1116).

Rıdvan'ın eski ordu kumandanı Yaruktaş, Dımaşk'tan gelip Halep yönetimini üzerine aldı. Halep Selçuklu meliki Sultanşah'ın çocuk yaşta olması ve onun adına idareyi ellerinde tutanların başarısızlığı melikliğin sonunu hazırladı. Melikliğin ileri gelenleri, çok sayıda Türkmen kuvveti bulunan ve deneyimli bir yönetici olan Mardin Artuklu emiri İlgazi'yi Haleb'e çağırdılar. Ayrıca ondan Haçlılarla mücadele etmesini istediler. İlgazi Halep'e gelip kaleye çıktı ve gerekli yerlere kendi adamlarını yerleştirdi. O ayrıca melik Sultanşah ve kardeşlerini de kaleden çıkartıp bir evde gözaltına aldırdı. Böylece Suriye Selçuklu Melikliğinin Halep kolu fiilen sona erdi (1117-1118).

DIMAŞK MELİKLİĞİ (1095-1104)

Melik Dukak Devri

Hatırlanacağı üzere Tutuş'un taht mücadelesinde ölümü üzerine oğulları Rıdvan ve Dukak Haleb'e gelmişlerdi. Melik Rıdvan kardeşini adetâ göz hapsine aldı. Ancak Dukak bir yolunu bularak Dımaşk'a kaçmayı başardı ve orada Emir Savtegin tarafından melik ilân edildi. Böylece Halep'ten sonra Dımaşk Melikliği kurulmuş oldu.

Rey savaşında esir düşen ve sonra hapisten kurtulan Toğtegin de Suriye'ye döndü. Atabeyi olduğu Dukak'ın Dımaşk'ta hâkimiyet kurduğunu öğrenince onun yanına gitti. Melik tarafından ordu komutanı olarak tayin edildi. Emîr Savtegin'in bu durumdan rahatsız olması üzerine Toğtegin Melik Dukak ile anlaşıp onu öldürttü. Atabey ayrıca Dukak'ın annesi Zümürrüd Hatun ile evlenerek mevkiini iyice sağlamlaştırdı.

Halep Meliki Rıdvan kardeşinin hâkimiyetini onaylamıyordu. Onun güçlenmesini önlemek için Dımaşk'a yürüdü. Dukak bu sırada Artukoğlu İlgazi ile birlikte bir sefere çıkmıştı. Haberi duyunca Dımaşk'a döndü. Bunun üzerine Rıdvan kuşatmayı kaldırıp çekildi. Rıdvan bundan sonra da aynı maksatla teşebbüslerde bulundu ise de başarılı olmadı. İki melik arasındaki rekabeti hizmetlerindeki emirlerin tahrik ettiği anlaşılıyor.

İki kardeş arasında anlaşma sağlanamayınca, 22 Mart 1097'e Kınnesrin'de yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayan Dukak, Rıdvan'ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Bununla birlike Rıdvan, atabeyi Cenahüddevle ve kardeşine karşı sefere çıktı. Ancak büyük bir Haçlı ordusunun Suriye'ye yaklaştığı haberini alınca Halep'e döndü. Bu arada Antakya valisi Yağısıyan'ın haçlı kuşatması dolayısıyla yaptığı acil yardım çağrısına Cenahüddevle ve Dukak olumlu cevap verdiler. Yardım için gelen Dukak yiyecek sıkıntısına düşen Haçlıların el-Bara'yı yağmaladıklarını öğrenince ani bir saldırıda bulundu. Ancak arkadan Haçlıların gelmesiyle savaş şiddetlendi. Haçlılar çok kayıp verdiler ve Antakya'ya çekildiler.

Sultan Berkyaruk'un Antakya'ya yardım için Kürboğa emrinde gönderdiği ordu, bir müddet Urfa'yı kuşattı. Selçuklu ordusu sonra asıl hedefi olan Antakya'ya ilerledi. Dukak ve Toğtegin de Kürboğa'ya katılmışlardı. Haçlılar 3 Haziran 1098'de

Antakya'yı ele geçirdiler. Yağıbasan'ın oğlu iç kalede mücadeleye devam ediyordu. Kürboğa'nın ordusu ancak ertesi gün Antakya'ya gelebildi. Haçlılar içerden ve dışarıdan kuşatılmışken, bir süre sonra Selçuklu ordusu emirler arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden dağıldı. Dukak da Dımaşk'a döndü.

Dukak da ağabeyi gibi babasının hâkimiyetindeki yerleri kendi idaresinde toplamaya çalışıyordu. Babası zamanında vali olarak görev yaptığı Diyarbekir bölgesindeki Türkmen beylerinin bağlılığını sağlamak amacıyla bir sefer düzenledi (1099-1100). Melik Dukak Meyyâfârikîn'e gelince bu havalideki Türkmen beyleri huzuruna gelerek tâbiyet arz ettiler.

Cebele valisi isyan edince, Trablus hâkimi İbn Ammar Dukak'tan yardım istedi. Ancak yardım sonuç vermedi. Cebele Haçlı saldırısına maruz kalınca İbn Süleyha adlı bu vali, Tuğtegin'in oğlu Böri'den yardım istedi. Fakat Cebele'yi alan Böri'nin adamlarının davranışlarından memnun olmayan halk İbn Ammar'dan yardım istedi. Böri Trablus hâkimi tarafından esir alındı ise de sonra Dimaşk'a gönderildi.

Dukak, Antartus limanının Haçlıların eline geçmesi (1102) üzerine Trablus emirinin yardım çağrısına olumlu cevap verdiyse de şehir geri alınamadı. Dukak, Kürboğa'nın ölümünden sonra ona ait olan Rahba'yı da topraklarına kattı (Mart 1103). Dukak, Hıms Emîri Cenahüddevle'nin öldürülmesi ve çıkan huzursuzluklar üzerine kendisine yapıaln daveti değerlendirerek burayı da ele geçirdi.

Uzun süren bir hastalık daha sonra vereme yakalanan Dukak, bir yaşındaki oğlu Tutuş'u melik, Toğtegin'i de ona atabey tayin ettikten sonra 8 Haziran 1104'te öldü.

Dukak'ın Ölümünden Sonra Dımaşk Melikliği

Atabeg Toğtegin, Dukak'ın ölümü üzerine onun bir buçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u melik yaptı. Kendisi de onun atabegi olarak tek ve gerçek hâkim konumunda bulunuyordu. Toğtegin kısa bir süre sonra, Dukak'ın Baalbek'te hapsettiği 12 yaşındaki kardeşi Ertaş'ı getirterek melik ilân etti (17 Eylül 1104). Ancak Ertaş annesinin, atabeyin Zümürrüt Hatun ile anlaşıp kendisini bertaraf edeceği şeklindeki uyarılarını dikkate alarak, Dımaşk'tan kaçtı (Ekim 1104). Toğtegin'in muhaliflerinden destek gören Ertaş, onu bertaraf etmek için Kudüs kralından dahi yardım istedi. Suriye'ye dönerken yolda vefat etti. Dukak'ın oğlu Tutuş'un da eceliyle ölmesi üzerine yerine geçecek kimse bulunmadığından Dımaşk Melikliği de son buldu. Bundan sonra Toğtegin kendisinden sonra oğullarına da intikâl edecek olan idaresini kurdu.

IRAK SELÇUKLULARI (1119 -1194)

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar 1118'de ölünce yerine oğlu Mahmud tahta geçmişti. Ancak uzun yıllardır Horasan meliki olan amcası Sancar da taht sırasını beklemekteydi. Genç ve tecrübesiz yeğenine karşı tahtı ele geçirmek üzere harekete geçti. 12 Ağustos 1119 tarihinde Sâve'de yapılan savaşı Sancar kazandı ve Büyük Selçuklu sultanı oldu. Sultan Sancar, tek elden idaresi bir hayli güç olan İmparatorluğun bir kısmının yönetimini yeğeni Mahmud'a bıraktı. Böylece Irak Selçuklu hanedanı kurulmuş oldu. Mahmud'un idare bölgesi Rey'den itibaren ve Hemedan merkez olmak üzere Batı İran, Irak, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'yi kapsıyordu. Kendisi Sultanü'l-A'zâm unvanı alan Sancar, yeğenine de Sultanü'l-Muazzam unvanı verdi. Mahmud sultan unvanı taşımak ve bir takım saltanat alâmetleri kullanmak yetkisi olsa da, neticede Sultan Sancar'a tâbi olacaktı.

Sultan Mahmud (1119 -1131)

Mahmud saltanatı boyunca, Selçuklu egemenliğinden rahatsız olan mahallî emirlerin tahrikleri ile kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un isyanlarıyla; bazen de Halife'nin muhalefeti ile karşı karşıya kaldı. Bu arada Irak'ta kendi hâkimiyetini kurmak isteyen Hille şehrinin Arap emiri Dübeys, Mahmud'a karşı Melik Mesud'la ilgili kışkırtmalarından sonuç alamadı. Sonra Irak'ı yağmaladığı için kendisini kınayan Halife'nin üzerine yürüdü. Sultan Mahmud, kendi hâkimiyet alanında cereyan eden bu durum karşısında, Dübeys'in üzerine ordu göndermeye mecbur kaldı. Bağdad şahnesi Aksungur Porsukî'nin emri ile Altuntaş ve Zengî de Selçuklu askerlerine katıldılar. Sonuçta en-Nil denilen yerde yapılan savaşta Dübeys yenildi. Hanımları, cariyeleri, komutanları ve askerlerinin bir çoğu esir edildiyse de kendisi kaçmayı başardı (Mart 1123).

Sultan Mahmud - Halife Münasebetleri

Daha önce de ifade edildiği gibi, Tuğrul Bey tarafından bütün idarî yetkileri elinden alınmış olan Abbasî halifeleri, yeniden siyasî güç oluşturabilmek için, her fırsatta Selçuklularla mücadele etmeye hazır idiler. Bağdad şahnesi vasıtasıyla Halifenin asker topladığından ve siyasî emellerinden haberdar olan Mahmud, Sancar'ın da isteği ve onayı ile, 4 Ocak 1126'da Bağdat'a geldi. Bu ziyaret Selçuklu Devleti'nin Bağdad'daki statüsünün devam edip etmediğini görmek bakımından önemli idi. Selçuklu sultanını Bağdad'a sokmak istemeyen Halife el-Müsterşid Billah, kıtlığı bahane ederken, bazı savunma tedbirleri almayı da ihmâl etmedi. Sultan, anlaşma teklifinin reddedilmesi üzerine, kılıç zoruyla şehre girdi. Bununla birlikte Halifeye hürmette kusur etmeyen Mahmud, bir miktar para ve mal karşılığında onunla anlaştı. Mahmud bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra Hemedan'a döndü.

Sultan Mahmud, halife ile olan mücadelesinde kendisine yardım eden Zengi'yi Bağdat'a şahne olarak tayin etti (1126). Daha sonra onu oğulları Alp Arslan ve Ferruhşâh'a atabey tayin ederek Musul valiliğine getirdi (1127). Bu tayin Irak ve Suriye'de, Selçuklular'ın hâlefi olarak önemli roller oynayacak olan Musul Atabeyliği'nin de temelini oluşturdu. Daha sonraki dönemde Sultan Sancar'ın Halife'ye karşı Dübeys'i, Mahmud'a karşı da Melik Mesud'u denge unsuru olarak desteklediği görülecektir.

Genç yaşta olmasına rağmen bünyesi zayıf ve hasta olan Sultan Mahmud, ölmeden önce oğlu Davud'u veliaht tayin etti. Sağlığında onun adına hutbe okuttu. Fakat Halife, bu konuda karar merciinin Sancar olduğunu söyleyerek, Davud adına hutbe okutmayı reddetti. Mahmud 1131 yılında, henüz yirmi yedi yaşında iken vefat etti.

SIRA SİZDE 4

Abbasî halifelerinin Selçuklulara karşı güttükleri siyaseti nasıl tanımlarsınız?

Sultan Davud (1131-1132)

Mahmud'un ölümünden kısa süre önce tahta geçen Davud, tıpkı babası gibi amcalarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Nitekim Davud, saltanatını tanımayan amcası Mesud'a karşı harekete geçti. Tebriz'de uzun zaman muhasara altında tuttuğu amcasını anlaşma yapmaya mecbur etti. Fakat serbest kalınca Hemedan'a gidip, Musul valisi Zengi'nin de yardımıyla yeniden ordu toplamaya başladı. Halife, Mesud'un kendi adına hutbe okunması isteğini de Sancar'ı gerekçe göstererek geri çevirdi. Bu arada Davud'un diğer amcası Fars ve Huzitân hâkimi Selçukşah da

Bağdad'a geldi. Müstarşid Billah onu iyi karşılamakla birlikte, meliklerin kozlarını paylaşmalarını bekliyor, karışıklıklardan yararlanmak istiyordu. Nitekim Melik Mesud ile vardığı anlaşmaya göre Irak kendisine bırakılırken Sancar'ın adı hutbeden çıkarılıp Mesud'un adı konulacak ve Selçukşah da veliaht yapılacaktı.

Aslında büyük sultan Sancar'ın onayladığı bir duruma tavır almak bile ona muhalefet anlamına geliyordu. Son durum ise açık bir isyandı. Sancar bu yüzden yeğeni Mesud üzerine sefere çıktı. Dinever'de vukubulan savaşta Mesud'u mağlup etti (25 Mayıs 1132). Fakat savaştan sonra onu affedip, Gence'ye tayin etti. Bunun yanında Davud'un da pek liyakâtli olmadığını düşünen Sancar, onun yerine Irak Selçuklu tahtına Melik Tuğrul'u geçirdi.

Sultan Tuğrul (1132-1134)

Sultan Tuğrul'un Sencer tarafından Irak Selçuklu Melikliği'ne tayin edilmesiyle birlikte Irak yönetimini kaybeden Davud, amcası Tuğrul'un saltanatını tanımadı. Davud'un isyan ve faaliyetlerini gören Tuğrul, onun Vahan köyü yakınlarında konakladığını öğrenince üzerine yürüdü. Ani bir baskınla Melik Davud'un güçlerini bertaraf etti (Temmuz 1132). Davud daha sonra Halifenin desteğini almak üzere Bağdat'a gitti. Bunu duyan Melik Mesud da Bağdat'a gelerek Davud ile birleşti. Bu ittifaka halife de destek verdi ve hutbede önce Mesud'un, sonra Davud'un adları okundu. Müttefikler Tuğrul'a karşı harekete geçtiler. İki ordu Hemedan'da karşı karşıya geldi. Tuğrul yenilerek Rey şehrine çekildi (Haziran 1133). Bu olayla gücünü arttıran Mesud, bir yandan Irak şehirlerini ele geçirirken Tuğrul'u Sultan Sancar'a sığınana kadar takip etti. Böylece rakipsiz kalan Mesud, Sancar'a rağmen Irak Selçuklu tahtına oturdu (1134). Bu durum Irak Selçukluları bakımından Sancar'dan bağımsız bir yapıya doğru dönüşürken, daha sonraki olaylarda görüleceği üzere, ülkenin ve sultanların tamamen gûlam ümeranın tahakkümüne girmesiyle sonuçlandı.

Sultan Mesud (1134-1157)

Mesud tahta geçince Irak'ta bulunan bazı emirler, hayatlarından endişe duydukları için halifenin yanına sığındılar. Bu komutanların katılımı ile güçlenen Halife Müstarşid, Sultan Mesud ile savaşmaya karar verdi. Emrindeki kuvvetlerle Bağdad'dan hareket eden Halife, 24 Haziran 1135 tarihinde Dây-ı Merc'de Sultan Mesud'un karşısına çıktı. Halifenin bir kısım kuvvetleri Sultan Mesud'un tarafına geçti. Bu durum Halifenin ordusunun dağılmasına ve kendisinin esir düşmesine yol açtı. Buna rağmen Sultan Mesud, Halifeye iyi davranarak onunla bir anlaşma yaptı. Buna göre Halife yalnızca dinî işlerle uğraşacak, saraydan çıkmayacak ve asker toplamayacaktı. İlave olarak külliyetli miktarda bir savaş tazminatı da ödeyecekti. Ancak Halife bu anlaşmayı gerçekleştirme fırsatı bulamadı. Zira Meraga yakınında henüz Mesud'un çadırında iken Batınîler tarafından öldürüldü. Boşalan halifelik makamına onun oğlu, Raşid Billah unvanıyla geçti (8 Eylül 1135).

Sultan Mesud bundan sonra Irak'ta istikrarsızlık sebebi olan Dübeys'i ortadan kaldırttı. Fakat Sultan Raşid'in halifeliğini onaylamıyordu. Yeni halifeden babasıyla yaptığı antlaşmanın gereği olan savaş tazminatını istedi. Halife tüm hazinenin savaş sırasında babasının ordugâhında yağmalandığı gerekçesiyle Mesud'un isteğini reddetti. Savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Halife, bir yandan Bağdat surlarını tamir ettirip asker toplamaya başladı. Melik Davud ve Zengi'nin desteğini sağladı. Sultan Mesud bunu haber alınca Bağdad'a geldi ve elli gün kadar şehri muhasara etti. Ya-

nındakilerin desteğini kaybeden Halife, Atabey Zengi ile birlikte Musul'a gitti (Ağustos 1136). Mesud'un geri dönmesi yolundaki isteğini geri çeviren Raşid Billah azledildi. Boşalan halifelik makamına Sultan Sancar'ın da isteği üzerine er-Raşid'in amcası Muktefî Liemrillah getirildi (18 Ağustos 1136). Kardeşi Müstarşid'in esirken kabul ettiği şartlara ilave olarak Türk gûlam edinmeyeceğini de taahhüt etti. Bu şart halifenin oluşturmak istediği siyasî gücün kaynağını kurutmayı amaçlıyordu.

Sultan Mesud'un saltanatı, asi melikleri ve halifeleri destekleyip karşısında yer alan emirlerle mücadele içerisinde geçti. İmadeddin Zengi, Atabeg Mengübars ve Emir Bozaba ile defalarca yapılan savaşlar, Irak Selçukluları'nı yıprattı. Mesud, Katvan savaşında ağır bir yenilgi almasına rağmen, Sultan Sancar'a bağlılığını yitirmedi. Ülkesinin sınırlarını Halep'ten Erzurum'a kadar genişletti. Uzun süren mücadeleler sonunda iç karışıklıkları tamamen ortadan kaldırdıktan sonra çok yaşamadı ve hastalanarak 22 Ekim 1152'de Hemedan'da öldü.

Sultan Muhammed (1153-1160)

Sultan Mesud'un ölümü üzerine, yeğeni Melikşah bin Mahmud, sultan ilân edildi. Fakat onun hükümdarlık için yetersiz olduğunu gören emirler, kardeşi Muhammed'i Huzistan'dan getirterek tahta oturttular. Sultan Muhammed'in tahta geçtikten sonra ilk işi, sürekli fitne ve olay çıkaran kudretli emir Hasbeg'i öldürtmek oldu. Bu durum diğer emirlerin hoşuna gitmedi ve Sultan'ın amcası Süleymanşah'ın etrafında toplanmalarına sebep oldu.

Süleymanşah, etrafında toplanan ümera ve Halife'nin desteğiyle güçlenince tahtı ele geçirmek için harekete geçti. Sultan Muhammed bu durumu görünce Musul Atabeyi Kutbeddin Mevdud ile onun naibi Zeyneddin Ali Küçük'ün yardımını sağladı. Süleymanşah'a karşı sefere çıktı ve onu ağır bir yenilgiye uğrattı (Haziran-Temmuz 1156).

Sultan Muhammed'in, Irak'taki Türklere ve devlet görevlerine karşı cephe alan Abbasî halifesi Müktefî ile arası iyice açıldı. Musul hâkimi Mevdud'un yardımıyla Bağdat'ı kuşattı. Kuşatmanın dördüncü ayında halifenin kışkırtmasıyla, şehzade Melikşâh ve Atabeg İldeniz, 1157 yılında harekete geçerek Hemedan'ı zapt ettiler. Bu durumu öğrenen Sultan Muhammed, kuşatmayı kaldırarak Hemedan üzerine yürüdü. Atabeg İldeniz bu sırada Azerbaycan'a dönmüş olduğu için, askerî kuvvetten mahrum kalan Melikşâh da Hemedan'ı terk etti. Sultan Muhammed, Rey ve Isfahan bölgesini onların taraftarlarından temizledi. Bir kere daha Bağdat'ı kuşatmak istediyse de ömrü vefa etmedi ve Ocak 1160'ta verem hastalığından öldü.

Sultan Süleymanşah (1160-1161)

Sultan Muhammed ölünce yerine Musul'da hapiste bulunan amcası Süleymanşah getirildi. Ancak Süleymanşah tahta geçtikten sonra pek bir icraâtta bulunamadan onu hapisten kurtaran emirlerle anlaşmazlığa düştü. Kendisini tahta oturtan emirler tarafından boğdurularak öldürüldü. Onun yerine Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşâh geçirildi (1161).

Sultan Arslanşah (1161-1176)

Irak Selçuklu sultanı Tuğrul öldüğünde bir yaşında bulunan oğlu Arslanşâh, amcası Mesud tarafından gönderildiği Tekrit kalesinde büyümüştü. Annesi Mümine Hatun'un evlendirildiği İldeniz, bir rivayete göre, Arslanşah'a da atabey tayin edilmişti. Süleymanşah'ın öldürülmesi üzerine bazı emirlerin desteğini alan İldeniz Arslanşah'ı tahta oturttu. Kendisi sultanın atabegi, bir oğlu Pehlivan hacibi, diğer oğlu Kı-

zıl Arslan ise ordu komutanı oldu. Artık Sultan Sancar'ın korumasından da mahrum olan Irak Selçuklu sultanları böylece, hanedanın sonunu getirecek olan ümeranın tahakküm sarmalına girdiler.

Selçukluların iç mücadelelerinden istifade eden Gürcistan kralı III. Georgi, 1161 yılında Anı'yı ele geçirmişti. Bu ilerleyiş karşısında Arslanşah ve İldeniz, Doğu Anadolu'daki Türk beylerinin de katılımı ile Gürcistan'a bir sefer düzenleyerek Gürcü ordusunu bozguna uğratıp ilerleyişini durdurdular (Temmuz 1163).

Arslanşah'ın rakiplerini bertaraf etmesi ve Gürcistan seferi ile kazandığı itibar, Halife Müstencid Billah'ı rahatsız etti. Bu yüzden Fars atabeyinin yanında bulunan bir melikin sultan ilân edilmesini sağladı. Irak emirlerinden de taraftarlar bulan Atabey Zengi'nin destek verdiği İnanç Bey idaresindeki ordu, İldeniz tarafından hezimete uğratıldı. Huzura çağrılan Salgurlu atabeyi Arslanşâh'a tâbi olmayı kabul edip affedildi (Nisan 1165). Sultan Arslanşah saltanatı boyunca İnanç Bey ve Arslanaba gibi kuvvetli emirlerin isyanlarıyla uğraştı. Buna rağmen İldeniz gibi güçlü bir devlet adamının da desteği ile Kirman Selçukluları, Doğu Anadolu beyleri ve Musul atabeyleri de Arslanşâh'a tâbi oldular.

Arslanşah ve İldeniz, Gürcülerin Ani'yi almaları üzerine tekrar sefere çıktılar. Sultan Nahçivan'a geldiği sırada hastalandı. Dvin'de dinlenen Arslanşah hastalığı biraz hafifleyince Nahcivan'a döndü. İldeniz idaresindeki ordu Gürcü kralını kaçırıp muzaffer olarak döndü. Hemedan'a döndükten sonra Nahcivan'da bulunan annesi ve İldeniz vefat ettiler. İldeniz'in oğlu Pehlivan Nahcivan'a gelerek kendisini atabey ilân etti. Sultan, Pehlivan'ın yaptığı bu emrivakiye karşı savaşmaya karar verdi. Fakat hastalığı nükseden Arslanşah 43 yaşında vefat etti (1176).

Sultan II. Tuğrul (1176-1194)

Sultan Arslanşah ölünce yerine küçük yaştaki oğlu Tuğrul geçti. Bu duruma ilk tepki amcası Muhammed'den geldi ve asker toplamak için Isfahan'a gitti. Şehzâdenin gücünün gün geçtikçe arttığını gören Atabey Pehlivan, Isfahan'a sefere çıktı. Muhammed'i burada yenen Pehlivan onu Huzistan'a kaçmak zorunda bıraktı. Ancak Pehlivan bir daha tehdit oluşturmaması için onu yakalayarak Sercihan kalesine hapsetti.

Komşu Devletler ile Münasebetleri

Sultan Tuğrul zamanında Irak Selçukluları'nın etrafında Harizmşâhlar, Türkiye Selçukluları ve Eyyubîler vardı. Atabey Pehlivan Harizmşahlâr ile iyi geçinme yönünde bir politika izledi. Bu politikayı, desteğini sağlamayı da umarak, Abbasîlere karşı da sürdürmeye çalıştı. Bu durumda Irak Selçukluları'nın en büyük rakibi olarak Eyyubîler kalıyordu. Nitekim Selahaddin Eyyûbî, Irak Selçuklularına bağlı olan Musul'u tâbiyet altına aldı.

Selâhaddin bundan sonra Ahlat üzerine hareket etti. Ahlatşâhlar Irak Selçukluları'nın tâbileri oldukları için, Pehlivan da ona karşı hazırlık yaptı. Meyyâfârikîn (Silvan) kuşatmasına takılan Selâhaddin Ahlat'a gidemedi. Bu durumu fırsat bilen Begtemür Ahlat'a hâkim oldu (1185). Daha sonra Selâhaddin ve Pehlivan Ahlat konusunda savaşmaktan kaçınıp, şehrin yönetiminin Begtemür'de kalması yönünde anlaştılar.

Kızıl Arslan ile Mücadelesi

On iki yıl atabeylik yapan Pehlivan 1186'da öldü. Sağlığında çeşitli bölgelere tayin ettiği oğullarına Sultan Tuğrul ve kardeşi Kızıl Arslan'a itaât etmelerini vasiyet etti. Sultan Tuğrul da artık fiilen saltanat sürmeyi arzu ediyordu. Ancak Kızıl Arslan buna fırsat vermeden ülke yönetimine el koydu. Kızıl Arslan durumunu daha da kuvvetlendirmek maksadıyla Tuğrul'un tarafını tutan emirleri hapse attırmaya başladı. Kızıl Arslan'dan kurtulmak isteyen Tuğrul da, Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun vasıtasıyla, onun ümerasından Ayaba ve Rus ile anlaştı. Kızıl Arslan'ın Rus ve Ayaba üzerine yaptığı seferde Sultan Tuğrul, askerleri ile birlikte Rus ve Ayaba tarafına geçti. Bu olay Kızıl Arslan'ın savaşı göze alamayarak Azerbaycan'a çekilmesine sebep oldu. Bu durumu fırsat bilen Tuğrul, Rey'den Hemedan'a geçerek artık gölge bir hükümdar olmaktan kurtularak devlet işlerini ele almayı başardı. Ancak bu sefer de kendisine yardım eden Rus ve Ayaba arasında huzursuzluk çıkmaya başladı. Sultan'ın Rus'u hapsetmesi, bazı komutanlar arasında hoşnutsuzluğa ve Kızıl Arslan tarafına geçmelerine yol açtı. Bu durum gûlam sisteminin kaçınılmaz bir açmazı idi. Gûlam ümerayı denetleyen mekanizmaların zaafa uğraması, sistemin açıklarına nüfuz eden ümeraya devlete tahakküm etme gücü veriyordu.

İntikam almak için fırsat bekleyen Kızıl Arslan, Halife Nasır Lidinillah ile anlaşarak Sultan Tuğrul'a hücum etti. Sultan, Halife'nin ordusuna ani bir baskın düzenleyip hezimete uğratınca Kızıl Arslan çekildi (1188). Bu başarı bazı emirlerin Sultan'a katılmasını sağladı. Ancak Tuğrul'un saltanatını tahkim için attığı her adım aynı şekilde bu emirlerin dağılmasına yol açıyordu. Kızıl Arslan durumunu bir hayli güçlendirdikten sonra Tuğrul'la bir anlaşma yapmayı başardı. Bunun üzerine kuvvetlerinin bir kısmı dağılan Sultan'a baskın düzenleyip onu yenilgiye uğrattı. Bir süre daha Kızıl Arslan ile mücadeleye devam eden Tuğrul her defasında yenildi. Kızıl Arslan sonunda bir hile ile Sultanı yakalatarak hapsettirdi (1192). Bu süreçten sonra daha ileri giden Kızıl Arslan, tahta oturttuğu şehzâdeyi de hapse atarak halifenin de onayıyla kendisini sultan ilan etti. Ancak bu aşırılık başta İnanç Hatun olmak üzere birçok kişiyi rahatsız etti ve Kızıl Arslan'a karşı bir ittifak oluşmasına sebep oldu. Nitekim Kızıl Arslan kısa bir süre sonra, gece çadırında uyurken, karısı İnanç Hatun'un da yardımıyla öldürüldü.

Irak Selçuklu Melikliği'nin Yıkılışı

Atabey Kızıl Aslan'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan karışıklık sırasında Harizmşahlar da Selçuklular üzerindeki baskıyı arttırdılar. Bu sırada Tuğrul da hapisten kurtulmuştu. Ancak çok geçmeden kendisini i ile savaş içerisinde buldu. Sultan Tuğrul Ocak 1194'te Harizmşah Tekiş'in öncü kuvvetlerini yendi. Ancak devam eden savaşta gözüne isabet eden bir ok sebebiyle atından düşünce orada boğazı kesilerek öldürüldü. Naşı Büyük Selçuklu Devletinin kurucusu olan Tuğrul Bey'in türbesine defnedildi. Sultan II. Tuğrul'un ölümüyle, Sancar'ın ölümünden sonra bir bakıma Büyük Selçukluları da temsil eden Irak Selçukluları'nın Horasan ve İran'daki hâkimiyetleri sona erdi.

Özet

Büyük Selçuklular zamanında kurulan şube hanedanları devletin idare mekanizması bakımından değerlendirebileceksiniz

Selçuklu Devleti'nin kurulması üzerine toplanan kurultayda, fethedilen ve fethedilmesi tasarlanan yerler hanedan mensupları arasında taksim edildi. Ancak bu bölüşüm mülkiyet hakkı ile ilgili olmayıp, tamamen idarî bir tasarruftu. Yönetimde sorumluluk alan meliklerin devlet idaresinde tecrübe sahibi olması sağlanıyordu. Önce Abbasî Halifesi ve büyük Sultanın adını zikretmek şartıyla kendi adlarına para bastırıp hutbe okutmak, nevbet çaldırmak gibi saltanat alâmetlerini kullanabilmekte idiler. Netice itibariyle Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbiydiler.

Tarihî süreçte önce Kirman, ikinci Suriye ve son olarak da Irak şubeleri kurulmuş idi. Kirman ve Irak meliklikleri Büyük Selçuklular'ın yıkılışından sonra yaşamaya devam etmişlerse de, Suriye Selçuklu Melikliği daha önce tarih sahnesinden çekilmiştir.

Kirman Selçukluları Melikliğinin kuruluş ve yıkılış sürecini açıklayabilecek

Meliklik olarak adlandırılan bu hanedanların ilki Kirman'da Kara Arslan Kavurd tarafından 1048 yılında kurulmuştur. Umman'a bir deniz seferi düzenleyen Kavurd buraya hâkim oldu. Kavurt Bey, kut inancı dolayısıyla, hanedanın tüm erkek fertlerinin tahtta hak sahibi olduğu anlayışından hareketle önce kardeşi Alparslan'a, sonra da Melikşâh'a karşı taht davası sürdürdü. Fakat yeğeni Melikşah'a yenildi ve yakalanarak öldürüldü (1073). Ondan sonra yerine oğulları geçti. Fakat onlar ve halefleri zamanında Kirman Kavurd Bey zamanındaki istikrarına kavuşamadı. Ancak I. Arslanşah (1101-1142)'ın iktidarı zamanında Kirman Selçukluları tekrar parlak bir dönem yaşadı. 1186 veya bir rivayete göre, 1189 yılına kadar süren Kirman Selçuklu Melikliği Oğuz istilâsı sonucu yıkıldı.

Suriye Selçukluları Melikliğinin kuruluş ve yıkılış sürecini açıklayabilecek

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, kardeşi Tutuş'u Fatımî tehlikesine karşı Suriye'ye tayin etti. Böylece Suriye Selçuklu melikliği kurulmuş oldu (1079). Tutuş, Suriye'de görevli Selçuklu beylerinden Atsız'ı öldürerek onun hâkimiyetindeki topraklara sahip oldu (1079). Tutuş da Melikşah'ın ölümünden sonra (1092) Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan etti. Fakat o da bu isyan sırasında öldürüldü (1095).

Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta Suriye Selçukluları'nın birer şubesini kurdular. Dımaşk Melikliği 1104 yılında yıkılarak atabey Toğtekin'in hâkimiyetine girdi ve bu tarihten itibaren Dımaşk Atabeyliği olarak anıldı.

Rıdvan Halep'te melikliğini kurduğu sıralarda I. Haçlı seferi dolayısıyla Haçlılar bölgeye yerleşmiş bulunmaktaydılar. Bu yüzden rahat bir dönem geçirdiği söylenemez. Rıdvan 1113'te ölünce yerine oğlu Alparslan geçti. Atabey Lü'lü Alparslan'ı öldürterek (1114) yerine altı yaşındaki kardeşi Sultanşah'ı çıkardı ve yönetimi tamamen eline geçirdi. Lü'lü'nün 1117'de öldürülmesi üzerine Artuklu İlgazi şehre çağrıldı. Artuklu beyi 1118'de Haleb'e hâkim oldu. Sultanşah'ı hapsetmesi üzerine, Suriye Selçuklu Melikliğinin bu şubesi de tarihe karışmış oldu.

Irak Selçukluları Melikliğinin kuruluş ve yıkılış sürecini açıklayabilecek

Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine (1118) yerine oğlu Mahmud geçti. Ancak Mahmud'un genç ve tecrübesiz olduğunu gören amcası Sancar onun saltanatına karşı çıktı. 11 Ağustos 1119'da Save'de kazandığı savaştan sonra Büyük Selçuklu sultanı oldu. Yeğeni Mahmud'u Irak bölgesine göndererek orada bir şubenin kurulmasına izin verdi.

Irak Selçukluları, tarihi Sancar'ın doğudaki meşguliyetinden yararlanan halifelerin de kışkırtmasıyla, başından sonuna kadar taht mücadeleleri ile geçti. Bu yüzden Halife ile de şiddetli mücadeleler yaşandı. Bu dönemde sisteme iyice yerleşen gûlam ümera, devletin sonunu getiren mücadelelerin de kaynağı oldu. Irak Selçuklularının hâkimiyet sahasında İldenizliler, Salgurlular ve Zengiler olmak üzere atabeylikler kurulmuştur. Irak Selçukluları Harizmşahlar tarafından 1194'te yıkılmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Selçuklular tarihinde **ilk** deniz aşırı seferi düzenleyen kişi ve düzenlenen yer aşağıdaki seçeneklerden hangisinde bir arada verilmiştir?
- a. Tuğrul Bey-Hürmüz Boğazı
- b. Melikşah- Suriye
- c. Melik Mahmud- Basra Körfezi
- d. Melik Kavurt- Ummân
- e. Melik Tutuş-Antakya

2. Kirman Selçukluları ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**
- a. Kirman ülüş geleneği icabı Kavurt Bey'e verilmiştir.
- b. Büyük Selçuklular'dan bağımsız kurulmuştur.
- c. Kirman Selçuklu melikleri Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuşlardır.
- d. Kirman'da bu dönemde mamur ve müreffeh bir hayat yaşanmıştır.
- e. Meliklik Oğuz istilâsı sonucu yıkılmıştır.

3. Suriye Selçuklu Melikliği'nin kuruluş tarihi ve kurucusu aşağıdaki şıklardan hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- a. Tutuş - 1079
- b. Dukak -1079
- c. Tuğrul -1079
- d. Tutuş - 1179
- e. Rıdvan -1095

4. Melik Tutuş'un öldürülmesiyle sonuçlanan Rey Savaşı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**
- a. Tutuş ile Melikşah arasında meydana gelmiştir.
- b. 24 Şubat 1095 tarihinde olmuştur.
- c. Tutuş Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek istemiştir.
- d. Tutuş ile Berkyaruk arasında geçmiştir.
- e. Terken Hatun da Tutuş'u desteklemiştir.

5. Aşağıdaki seçeneklerden hangisinde Suriye Selçuklu Melikliği'nin parçalanması ile ortaya çıkan meliklikler bir arada verilmiştir?
- a. Musul - Kerkük
- b. Dımaşk - Musul
- c. Irak - Halep
- d. Halep - Dımaşk
- e. Musul - Sincar

6. Melik Dukak'ın, Melik Rıdvan'ı tanımak zorunda kaldığı olay aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Rıdvan, Artukoğlu İlgazi ile sefere çıkması
- b. Toğ-Tegin'in Zümürrüd Hatun ile evlenmesi
- c. Fatımî halifesi ile Melik Rıdvan'ın anlaşma yapması
- d. Haçlı ordusunun Suriye'ye ulaşması
- e. Kınnesrin savaşında Melik Rıdvan'a yenilmesi

7. Fatımîler adına Şiî hutbesi okutan Selçuklu meliki aşağıdakilerden hangisidir?
- a. Melik Dukak
- b. Melik Tutuş
- c. Melik Rıdvan
- d. İmadeddin Zengi
- e. Nureddin Mahmud

8. Aşağıdakilerden hangisi Büyük Selçuklular'a bağlı olarak kurulan melikliklerden biri **değildir?**
- a. Suriye Selçukluları
- b. Irak Selçukluları
- c. Türkiye Selçukluları
- d. Kirman Selçukluları
- e. Dımaşk Melikliği

9. Irak Selçuklu Melikliği aşağıdakilerden hangisi tarafından yıkılmıştır?
- a. Oğuzlar
- b. Büyük Selçuklular
- c. Kirman Selçukluları
- d. Harizmşahlar
- e. Gazneliler

10. Melikliklerin ortaya çıkmasında aşağıdakilerden hangisi etkili **olmamıştır?**
- a. Taht mücadeleleri
- b. Haçlılar ile mücadele isteği
- c. Ülke yönetiminde hanedan üyelerinin sorumluluk gereği görev almaları
- d. Kut anlayışı
- e. Selçukluların hâkim olduğu toprakların genişlemesi

Okuma Parçası

Sultan Melikşah, Kavurd Bey'in oğullarının gözlerini kör etmek için mil çektirdiği zaman, mil çeken kimse gözlerinin nurunu gidermemeye niyet edip mil çekmeyi savsaklamıştı. Sultanşah'ın ve sağ kalan iki kardeşinin gözlerinin nuru durur ve yine eskisi gibi görürlerdi. Ancak bir evde hapis olunmuşlar ve üzerlerine güvenilir muhafızlar konduğundan kurtulmaktan ümitlerini kesmişlerdi. Ayrıca muhafızlar üçü ile de konuşmadığından kurtuluş için bir çare bulamazlardı. Nihayet bir hile düşünüp sultandan hizmet için iki cariye istediler: "Biz hastayız, hizmetkârsız olamayız," dediler. Sultan bunlara iki cariye verdi. Cariyeler gelip bunların olduğu hücreye girdi. Bunlar ile o hücrelerinde durur, hizmetlerini görürlerdi. O cariyeler sebebinden muhafızlar bunların üzerine her zaman izinsiz giremez ve durumlarını göremez oldular. Sonra bunlar muhafızların biri ile dost oldular ve kaçmak için tedbir alıp gayret gösterdiler. Kirman'a adam gönderip at istediler ve: "Bize yardım edin," dediler. Kirman'a giden adamlar atları getirip şehrin dışında bir tenha yerde bıraktılar. Bunlarla dost olan muhafız vasıtası ile atları getirdiklerini bildirdiler. Sonra o iki cariyenin ellerini arkalarına bağlayıp bir karanlık evin içine koydular ve evin kapısını sıkıca kapattılar. Evin damını bir taraftan delip Sultanşah'ı ve kardeşlerini ip ile çekerek yukarı çıkardılar. O gecenin içinde hazırlıklarını gördüler ve atların durduğu yere ulaştılar. Atlarına binip sürat ile yola çıktılar. Muhafızlar durumdan öğle zamanı haberdar oldular, o cariyeleri bağlı ve hapis olunmuş buldular. Melikşah orada değil Horasan'da idi. Çok kimse onların arkalarından gitmedi, gidenler de ulaşamadı. Bunlar süratle gidip birkaç gün içinde Kirman'a ulaştılar. Babaları Melik Kavurt'un kalesine girdiler, emin oldular. Melikşah'ın hapsinden kurtuldular. Kirman halkı bunların gelişine memnun oldu. **(Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, I, Haz: Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, 124-125)**

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Cevabınız doğru değilse "Kirman Selçuklularının Gelişme Devri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Cevabınız doğru değilse "Kirman Selçuklu Melikliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a	Cevabınız doğru değilse "Suriye Selçuklu Melikliğinin Kuruluşu"nu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Cevabınız doğru değilse "Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Cevabınız doğru değilse "Suriye Selçuklu Melikliğinin Yıkılışı"nı yeniden gözden geçiriniz
6. e	Cevabınız doğru değilse, "Melik Rıdvan" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Cevabınız doğru değilse "Melik Rıdvan Devri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Cevabınız doğru değilse konu başlıklarını yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Cevabınız doğru değilse "Irak Selçuklu Melikliği'nin Yıkılışı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10.b	Cevabınız doğru değilse giriş kısmını ve özetleri yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra fethedilen ve fethedilmesi düşünülen yerler, idarî bakımdan paylaştırıldı. Bir kısmı nispeten geniş yetkilere sahip olan şehzâdeler, merkezi otoritenin zayıfladığı zamanlarda tahtı ele geçirme, olmazsa bulunduğu bölgede hâkimiyetini güçlendirme yolunda mücadeleye girmişlerdir. Meliklikler her ne kadar bağımsız olamasalar da, tayin edildikleri bölgede kendi hanedanlarını kurmuşlardır.

Sıra Sizde 2

Kudüs'ü kurtarmak gibi dinî bir hedefe doğru yola çıkan, ama tam bir kolonizasyon hareketi yürüten Haçlılar, Anadolu'da büyük tahribat ve kayıplara sebebiyet verdikten sonra Suriye'ye ulaştılar. Mart 1098'de Urfa'da bir kontluk kuran Haçlılar Antakya'yı kuşattılar. Yağısıyan Büyük Selçuklu sultanı ve bütün Müslüman emirleri yardıma çağırdı. Bu seferin hedeflerinden birisi olan Rıdvan, Antakya'nın yardımına bir miktar asker gönderdi. Fakat onlar da yolda Haçlılar tarafından baskına uğratıldı. Haçlıların Antakya'yı işgali (Haziran 1098) Halep Selçuklu Melikliği için son derece ciddi bir tehlikeydi. Zira stratejik çıkarları gereği Haleb'i ele geçirmeyi düşünen Antakya prinkepsleri, bu amaçla pek çok girişimde bulundular.

Sıra Sizde 3

1153 yılında Sultan Sancar'ı yenilgiye uğratan Oğuzlar, Horasan, İran, Afganistan ve Kirman'ı da istilâ edip yağmaladılar. Buna rağmen coğrafî konumu dolayısıyla onların hedefinde olmayan Kirman Selçuklu Melikliği, 1189'a kadar varlığını korudu. Merv ve Serahs şehirlerini elinde bulunduran Oğuz beylerinden Dinar, Harizmşâh tarafından buradan atılınca Kirman'a girdi. Son Kirman meliki Turanşâh'ın bu istilayı önleyecek güçte olmaması ve öldürülmesi Oğuzlar'ın bölgeye kolaylıkla hâkim olmasına ve melikliğin yıkılmasına yol açtı.

Sıra Sizde 4

Irak Selçuklu sultanları, Sultan Sancar'ın yüksek otoritesi ve himayesi altında bulunuyorlardı. Buna rağmen onun doğudaki meşgûliyetlerinden yararlanan Abbasî Halifeleri, taht mücadeleleri için Irak Selçuklu meliklerini birbirlerine karşı kışkırtıyorlardı. Bu durum Halifelerin yeniden siyasî güç olma çabalarının bir sonucu olup, zaman zaman sert çatışmalara da yol açabiliyordu. Bu uğurda iki halife hayatını kaybettiği gibi, halifeler son dönemlerde Harizmşahlarla işbirliği yaparak Irak Selçukluları'nın çöküşünde önemli rol oynamışlardır.

Yararlanılan Kaynaklar

Alptekin, Coşkun (1989), "Irak Selçukluları", Doğuştan **Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** VII, İstanbul, 291-337.

Kayhan, Hüseyin (2001), **Irak Selçukluları,** Konya.

Merçil, Erdoğan (1980), **Kirman Selçukluları,** İstanbul.

Merçil, Erdoğan (1989), "Kirman Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** VII, İstanbul, 231-289.

Sevim, Ali (1989), **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,** Ankara.

Sevim, Ali (1989), "Suriye Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,** VII, İstanbul, 339-470.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklular döneminde kurulan atabeyliklerin sistem içerisindeki yerini tanımlayabilecek,
- Toğteginlilerin tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek,
- Zengilerin tarihçesi ve tarihî önemini belirleyebilecek,
- İldenizlilerin tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek,
- Salgurluların tarihçesi ve tarihî önemini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Büyük Selçuklular
- Atabey-Atabeylik
- Toğteginliler
- Haçlı Seferleri
- Fatımîler
- Zengiler
- İldenizliler
- Harizmşahlar
- Halife
- Salgurlular

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Atabeylikler →

- TOĞTEGİNLİLER (DIMAŞK ATABEYLİĞİ / BÖRİLER)
- ZENGİLER (MUSUL ATABEYLİĞİ)
- İLDENİZLİLER (AZERBAYCAN ATABEYLİĞİ)
- SALGURLULAR (FARS ATABEYLİĞİ

Atabeylikler

GİRİŞ

Atabeg *ata* ve *beg* kelimelerinden meydana gelen, Türkler'e has bir unvandır. Ancak kurumun Selçuklu öncesi uygulamaları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Selçuklu döneminde sultanların şehzâdeleri eğitmek için tayin ettikleri hocalara atabeg unvanı verilmiştir. Selçuklular'da bilinen ilk atabey, Sultan Alp Arslan'ın, oğlu Melikşah'a hoca tayin ettiği Nizâmülmülk'tür. Atabeyler genellikle gûlam kökenli askerî valiler olup, kendilerine iktalar tahsis edilirdi. Atabeyin vazifesi, çocuk yaşta yanına verilen meliki her bakımdan yetiştirmek, bir bakıma tahta hazırlamaktı. Bu durum merkezi idarenin güçlü olduğu zamanlarda hiç bir sorun yaratmazdı. Fakat devletin zaaf gösterdiği hâllerde atabeyler, yanlarında bulunan şehzâdeler adına saltanat mücadelesine giriyorlardı. Eğer başarılı olurlarsa melik tahta oturur, kendileri de sultanın en yakınında yer almak suretiyle, çok önemli konumlara gelirlerdi. Saltanat davasını kaybetmeleri hâlinde ise, çoğunlukla şehzâdenin dul annesi ile evlenerek mevkilerini güçlendirirlerdi. Bulundukları yerde merkeze bağlı olmakla birlikte, zamanla denetimin zayıfladığı nüfuz alanları oluştururlardı. Ayrıca kendilerine verilen ikta topraklarının büyüklüğü nisbetinde hâkimiyetleri sağlamlaşırken, bir yandan iktalarının, diğer yandan unvanlarının oğullarına intikâl etmesiyle kendi hanedanlarını kurarlardı. Bildiğimiz atabegliklerin hepsi Büyük Selçuklu veya Irak Selçuklularına, dolayısıyla da Abbasî Halifeliğine tâbi olmuşlardır. Bununla birlikte atabeylerin, devletin zayıf zamanlarında devleti çöküşe götüren önemli sebeplerden birisini teşkil ettiği görülmektedir. Kendilerine verilen merkezden uzak, geniş ikta toprakları ile yanlarındaki şehzâdeleri devlete karşı pazarlık konusu yapabilmeleri en mühim dayanakları olmuştur. Özellikle Irak Selçukluları'nın son zamanlarında ümera, adetâ kendilerini zorla atabeg tayin ettirip, melikleri de rehin olarak yanlarında tutacak kadar büyük, fakat tahripkâr bir güç odağı durumuna gelmişlerdir.

Bununla birlikte atabeglik merkezlerinde hâkimiyet alâmetleri, en kötü dönemlerde bile melik adına icra edilirdi. Atabey çok nüfuzlu ise hutbe ve paraya onun adı da eklenirdi.

Musul ve Dımaşk'ta olduğu gibi, yanlarında artık şehzâdelerin olmadığı dönemlerde de atabey olarak anılmış olmalarına rağmen, bunlar artık meliklerin hocaları olarak değil, *sultan, melik, emir* gibi siyasî bir mevkinin ifadesi olan unvanlarıyla tarih sahnesinde yer almışlardır.

TOĞTEGİNLİLER (1104-1154)

Toğtegin ve Atabeyliğin Kuruluşu

Toğteginliler, Dımaşk merkez olmak üzere Suriye'de başlıca Hama, Hıms, Tedmür ve Baalbek çevresinde hüküm sürmüş bir hanedandır. Atabeyliğin kurucusu olan Türkmen beyi Toğtegin hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Sultan Alp Arslan'ın Kafkasya seferi sırasında ona katıldığı, bu bölgede yapmakta olduğu gazâlarla ilgili tecrübelerini sultanla paylaştığı ve kendisini Rum seferine teşvik ettiği bilinmektedir. Anadolu seferlerine katılan komutanlar içerisinde adı geçen Toğtegin'in daha sonra Suriye meliki Tutuş'un hizmetine girdiği anlaşılmaktadır

Daha önce anlatıldığı gibi, Melikşah ölünce kardeşi Tutuş, onun yerine geçmek arzusuyla taht mücadelesine girmişti. Tutuş bu amaçla Âmid (Diyarbakır)'e geldiği sırada, yanında bulunan meşhur komutan Toğtegin'i oğlu Dukak'a atabey tayin etmişti (1093). Tutuş, Rey savaşında ölürken Toğtegin Berkyaruk'a esir düşmüştü. Sonra esir mübadelesi çerçevesinde salıverilen Toğtegin, Dımaşk'ta melik ilan edilmiş olan Dukak'ın hizmetine girdi. Toğtegin atabey unvanını, Dukak'ın Dımaşk melikliği döneminde de korudu. Daha sonra Melik Dukak da, onu kendi oğlu Tutuş'un atabeyliğine atadı.

Atabey Toğtegin, Dukak'ın vasiyeti üzerine onun bir buçuk yaşındaki oğlu Tutuş'u meliklik makamına oturttu (1104). Kendisi de onun atabeyi olarak tüm idareyi eline aldı. Fakat daha sonra Tutuş adına okunan hutbeyi kesip, Dukak'ın kardeşi Ertaş'ı Dımaşk'a çağırdı. Melik ilân edilen Ertaş, atabey tarafından öldürülmekten korktuğundan ona karşı kuvvet toplamak üzere Dımaşk'tan kaçtı (Ekim 1104). Fakat yardım temin edemeyen melik yolda eceliyle vefat etti. Kısa bir süre sonra Melik Tutuş'un da ölmesi üzerine Toğtegin'in önünde hiç bir engel kalmadı. Dımaşk melikliği mirasına kendi adına el koydu.

Dımaşk Atabeyliği - Haçlı Münasebetleri

Bu dönemde Yakındoğu'yu tehdit eden en büyük düşman Haçlılar'dı. Toğtegin ise Kudüs Krallığı ile komşu olması bakımından tehlikeyi çok daha yakından hissediyordu. Haçlılar'a karşı yapılan savaşlarda önceleri saf tutmayan Fatimîler, toprak ve itibar kayıplarını telafi etmek için Türklerle işbirliği etmeye mecbur oldular. Atabey Fatımîler'in yardım çağrısına, Emir Sabar idaresinde bin üçyüz kişilik bir kuvvet göndererek karşılık verdi. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği Remle savaşını Haçlılar kazandı (29 Ağustos 1105).

Baudouin'in krallığın güvenliğini sağlamak için inşa ettirdiği Al'al kalesi, Dımaşk'ın ziraât alanları bakımından ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Toğtegin bu sebeple çıktığı seferde, kaleyi zapt edip tamamen yıktırdı (Aralık 1105). Bununla birlikte Haçlılar atabeyliğin güneyindeki bölgeleri yağmalamaya devam ediyorlardı. Toğtegin bunun üzerine Türkmenler'den de yardım temin ederek sefere çıktı. Fakat Kral Taberiye'ye çekilince, bir iki ufak çatışma dışında savaş olmadı. Dımaşk'ın güneyine akınlar sürdüğü için Taberiye'ye yeniden sefere çıkan Atabey, Haçlıları mağlup etti. Kralın yeğeni olan kale komutanı Gervaise esir edildi. Serbest bırakılması konusunda taraflar arasında anlaşma sağlanamayınca da öldürüldü (1108).

Atabeyin ikinci Taberiye seferinden sonra Kudüs kralı Sayda'ya saldırdı. Haçlılar sahil şeridini tamamen zapt etmek istiyorlardı. Fatımî donanması Sayda kuşatmasına yardımına gelen Ceneviz donanmasını mağlup etti. Dımaşk kuvvetleri gecikmeli de olsa şehrin yardımına yetiştiler. Taberiye bölgesindeki sürekli savaş ha-

li Dımaşk'ın ekonomik hayatına da büyük zararlar veriyordu. Zira zengin ticaret kervanlarının yağmalanması, ister istemez Dımaşk-Mısır kervan yolunu kullanım dışı bırakıyordu. Atabeyliğin ticarî çıkarlarını gözeten Toğtegin, bu yüzden Kralın teklifini kabul ederek on yıllık bir barış antlaşması yaptı (1108). Bu sayede Dımaşk'ın ticaret hayatının canlanmasını sağladı.

Haçlılar tarafından kuşatılan Trablus'a bağlı Arka kalesi nâibi, Toğtegin'den şehri kendisine teslim etmek karşılığında yardım istedi. Hemen gönderilen Dımaşk askerleri kaleye girdiler. Ancak takviye kuvvetlerini göndermekte geç kalan Atabey, Haçlılar tarafından baskına uğratılıp ağır kayıplar verdi. Arka kalesi sonunda Haçlılara teslim oldu. Haçlılar bundan sonra Cenevizlilerle birlikte, Fatimîler'e ait Trablus'u karadan ve denizden kuşatıp işgâl ettiler. Trablus'da Kudüs krallığına bağlı bir kontluk kuruldu. Bu arada Antakya prinkepsi Tancred de Banyas ve Cebele'yi zapt etti (Temmuz 1109). Haçlılar atabeyliğe bağlı Rafeniye'ye saldırarak mevcut antlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Atabey, Haçlıların tüm ikmâl yollarını keserek şehrin düşmesini engelledi. Ancak Toğtegin bu saldırılar karşısında Antakya Prinkepsi ile bir anlaşma yapmaya mecbur oldu. Buna göre el-Munaytıra ve İbn Akkâr kaleleri Haçlılar'a terkedilecek, el-Bika bölgesi ürününün üçte biri onlara verilecek ve bazı kaleler Haçlılara yıllık vergi ödeyeceklerdi (1110).

Sultan Berkyaruk, Haçlılarla savaşmak üzere, tüm bölge emirlerine Musul valisi Mevdûd komutasında toplanmalarını bildirdi. Artuklu İlgazi ve Ahlatşah Sökmen'in de katıldığı Selçuklu ordusu, önce Urfa'yı kuşattı. Erzak takviyesi yapamayan şehir zor duruma düştü. Kudüs kralı idaresinde yardıma gelen Haçlı ve Ermeni kuvvetleri Selçuklu ordusunun pususuna düşerek büyük kayıplar verdi (1110). Toğtegin de askerlerini, Urfa'yı kuşatmaya devam eden Selçuklu ordusunun yardımına gönderdi. Fakat kendisi Haçlı tehdidi dolayısıyla Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı. Toğtegin, ertesi yıl Sultan Tapar'ın emri ile, yine Emir Mevdûd idaresinde, Harran önlerinde toplanan Selçuklu ordusuna katıldı. Fakat komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar ve hastalıklar ordunun bir netice alınmadan dağılmasına sebep oldu. Mevdûd ve Atabey, Haçlılar'ın kuşattığı Şeyzer'e yardıma gittiler. Ancak kışın yaklaşması dolayısıyla onlar da ülkelerine döndüler.

Kudüs Kralı Baudouin bu kez de Sur liman şehrini kuşattı. Sur valisi Anuştegin bağlı olduğu Fatımîlerden kısa sürede yardım alamayacağını görerek Toğtegin'e başvurdu. Atabey'in gönderdiği 200 kişilik takviye kuvveti muhasaradan önce şehre girmeyi başardı. Haçlılar'ın dikkatini Sur'dan başka yöne çekmek için, çevredeki Haçlı şehirlerine saldırılar düzenledi, kayıplar verdirdi. Sur önündeki Haçlılar'ın karadan ikmâl yollarını kestiği gibi, Sayda limanına hücum edip gemilerini de tahrip etti. Dört ay süren kuşatmadan sonuç çıkmayınca Haçlılar Akkâ'ya çekildiler (1112). Ancak Toğtegin'in Dımaşk'a dönmesinden sonra Sur'u yeniden kuşattılar. Vali yine Toğtegin'e müracaat etti. Dımaşk kuvvetlerinin zamanında yetişmesiyle Sur atabeyin hâkimiyetine girdi. Fakat Toğtegin şehrin kritik mevkiinden dolayı, Fatimîlere karşı tavır almayı doğru bulmadı. Sur'u onlara bırakıp donanma ile takviye edilmesini tavsiye etti. Haçlılar da kuşatmadan vazgeçip şehrin valisi Mesud ile anlaşmak zorunda kaldılar.

Kudüs Kralı 1113'de, Dımaşk'a bağlı el-Besâniye bölgesini yağmalayarak aralarındaki anlaşmayı bozdu. Toğtegin, Emir Mevdûd'un yardımıyla, diğer Haçlılar'ın da takviye ettiği Kral Baudouin'in ordusunu Taberiye yakınında baskına uğrattı. İki bin kadar zayiat veren Haçlı ordusunun kalanı Taberiye'ye sığındı. Hattâ kral tanınmadığı için esir düşmekten son anda kurtuldu. Haçlılar birkaç gün burada muhasara altında tutuldular. Haçlılar'a ait yerler yağmalandı, pek çok ganimet elde

edildi. Emir Mevdûd ile Atabeyin başarıları Kral'ın, bozduğu anlaşmayı yenilemesini sağladı. Hattâ Toğtegin'in Taberiye seferi sırasında ele geçirdiği yerlerin ona bırakılmasını da kabul etti (1114).

Bu arada Toğtegin, Halep Selçuklu meliki Alp Arslan'ın Dımaşk'a gelip kendisinden yardım istemesi üzerine, hutbeye Sultan Tapar'dan sonra Melik'in adını da koydu. Melik'in davetine icabet edip, Halep'e giderek bazı düzenlemeler yaptı. Fakat bir sonuca varamayacağını anlayarak geri döndü. Mardin Artuklu beyi İlgâzi, Bağdad şahneliğinden azledildiği için Sultan Tapar'a kırgındı. Bu yüzden Musul valisi Aksungur Porsukî idaresindeki Selçuklu ordusuna gereği kadar yardım etmemesi, taraflar arasında çatışmaya ve Porsukî'nin yenilmesine yol açtı. Bu arada Toğtegin de açıkça olmasa bile, Musul valisi Mevdûd'un Dımaşk'ta Batınîler tarafından öldürülmesinden sorumlu tutuluyordu. Tapar tarafından cezalandırılmaktan korkan İlgâzi, Atabey'e Sultan'a karşı anlaşma teklif etti. Kuvvetlerinin Selçuklu ordusuyla savaşmaya yetmeyeceğini düşünen müttefikler Haçlılar'la da anlaştılar. Lü'lü'nün daveti üzerine Sultan adına Halep'i teslim almaya gelen yeni Musul valisi Porsuk b. Porsuk, Toğtegin'in direnişiyle karşılaştı. Ancak Atabey'e ait bazı şehirleri zabt etti. Bunun üzerine Antakya prinkepsinden yardım isteyen İlgâzi ve Toğtegin'in yardımına Kudüs kralı ve Trablus kontu da geldiler. İki ay boyunca ordugâhlarında bekleyen Haçlılar Selçuklu ordusuna saldırmaya cesaret edemeyip geri döndüler. Fakat kendilerini takip eden Selçuklu ordusunu yenilgiye uğrattılar.

DİKKAT

Haçlı seferlerinin yarattığı dinî havaya rağmen, Haçlılar'ın Müslümanlarla, Müslümanlar'ın Haçlılar'la yaptıkları ittifaklar, siyasî ve ekonomik çıkarların dinî hedeflerin önüne geçebildiğini göstermektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Haçlı seferleri sürecinde Müslümanlar ve Hıristiyanlar, yekpâre iki blok değillerdi.

Haçlılar, Selçuklu ordusu bölgeden çekildikten sonra, müttefikleri Toğtegin'e ait Rafeniye'yi zapt ettiler. Atabey şehri 22 Ekim 1115'te ani bir baskınla geri aldı. Toğtegin, Haçlılarla işbirliği yaparak maksadının sınırlarını aştığını gördü. 1116'da Bağdad'da bulunan Sultan Tapar'ın huzuruna çıkıp af diledi. Toğtegin affedilmekle kalmadı, kendisine Suriye valiliğine tayin edildiğine dair bir menşur da verildi. 1116 yılında Haçlılara karşı sefere çıkan Musul valisi Aksungur Porsukî, Dımaşk önlerine gelince Toğtegin de ona katıldı. Trablus kontunun üzerine yürüyen Türk ordusu, üç bin kadar şovalyeyi kılıçtan geçirip, pek çok ganimet elde etti.

Haçlılar, Akdeniz sahil şeridini büyük ölçüde ele geçirmişlerdi. Stratejik ve ticarî çıkarları bakımından, bundan sonraki başlıca hedefleri Mısır'dı. Nitekim Kral Baudouin 1118'de Mısır'a bir sefer düzenledi. Toğtegin kuvvetleriyle Yermük bölgesine inerek onu tehdit etti. Kral geri dönerken yolda ölünce, Haçlılar yeni kralın seçileceği bu karışık dönemde Atabey ile anlaşmak istediler. Anlaşma mümkün olmadı ise de, böylece Haçlılar Mısır'dan uzaklaşmış oldular. Bu arada Fatımî ordusu da Askalan'da bulunan Toğtegin'e katıldı. Ordugâhda iki ay bekleyen Toğtegin, savaş yapmadan Dımaşk'a döndü. Fakat II. Baudouin Kudüs kralı olur olmaz hemen taarruza geçti. Toğtegin kendisinden yardım istediği Artuklu İlgâzi'nin Türkmen kuvvetleri ile gelmesini bekliyordu. İlgâzi ise Haleb'e yönelen Antakya prinkepsi Roger'in kuvvetlerine baskın düzenledi. Roger'in 4.700 kişilik ordusunun kendisi de dâhil, önemli bir kısmı yok edildi. Toğtegin Artah'ı kuşatmakta olan İlgazi'ye katıldıktan sonra birlikte Esarib ve Zerdana kalelerini ele geçirdiler. II. Baudouin bu yenilginin intikamını almak için sefere çıktı. Toğtegin ve İlgâzi, kuvvetleri kısmen dağılmış olmasına rağmen, Kral'ın ordusuyla harbe girmek zorunda kaldılar. Türk ordusu Haçlıları püskürtmeye muvaffak oldu (1119).

Sur valisi Fatımî veziri tarafından azledilince, Haçlılar bundan yararlanıp şehri almaya teşebbüs ettiler. Fatimîler ise şehrin valilik menşurunu Toğtegin'e gönderek her türlü sorumluluğu ona yıktılar. Haçlılar Venediklilerin yardımıyla şehri karadan ve denizden kuşatmışlardı. Banyas'a gelen Atabey, etraftaki Müslüman emirliklere yaptığı acil yardım çağrılarına cevap alamadı. Bu durumda kazanamayacağını anlayan Atabey, yapılan anlaşma gereğince ahalinin şehri güvenle terketmesine nezâret ettikten sonra Sur'u Haçlılara teslim etti (1124).

Bu arada ikinci defa Musul valisi olan Aksungur Porsukî, Haçlılar'a karşı takip ettiği aktif politika ile Atabey'i rahatlattı. İki Türk emir birleşerek Kefertâb'ı aldılar. Ancak Azaz Kalesi önünde Kudüs Kral'ı ile yapılan savaşta her iki taraf da ağır zayiat verdi. Kral II. Baudouin, harekâta devam ederek atabeyliğin topraklarını yağmalamaya girişti. Toğtegin durumun ciddiyetine bakarak büyük bir ordu topladı. 1126'da Merc-i Süffar'da yapılan savaştan sonra Dimaşk'a dönebildiyse de süvarileri çok kayıp verdi. Bu yüzden Trablus kontunun kuşattığı Rafeniye'ye yardım gönderemediği için, atabeyliğin bu önemli sınır şehri düştü.

Toğtegin atabeyliğinin son dönemlerinde, Haçlılara karşı bir üs olacağını umarak Banyas şehrini Batınîler'e verdi. Dönemin kaynaklarında veziri Mezdegânî ve İlgâzi'nin etkisi ile bu kararı aldığı rivayet edilmektedir. Şüphesiz bu husus onun inancıyla ilgili bir tercih değildi. Fakat Batınîler'in devlete, kurumlara nasıl sızdıklarını gösteren güzel bir örnektir. Bir süredir hasta olan Toğtegin, yerine oğlu Tacülmülk Böri'nin geçmesini vasiyet ettikten sonra 11 Şubat 1128 tarihinde öldü.

Tacü'l-Mülk Böri

Babasının yerine Dımaşk Atabeyliği tahtına oturan Böri, onun sağlığında Ba'albek valisi ve Dımaşk nâibi olarak, idarî tecrübe kazanma fırsatı bulmuştu. Toğtegin'in veziri Tahir b. Sa'd el-Mezdegânî'nin tavsiyesiyle Banyas şehrini verdiği Batınîler beklentileri boşa çıkarmışlardı. Nitekim Sur'un kendilerine bırakılması şartıyla, Haçlılar'ın Dımaşk'ı zaptına yardım etmek üzere anlaştılar. Böri, Batınîler Dımaşk'da da taşkınlıklarını arttırınca önce veziri el-Mezdegânî'yi idam ettirdi. Bundan cesaret alan halk da harekete geçerek şehirde birçok Batınî'yi öldürdü (1129). Böri, Batınîler'e karşı sıkı bir takibat yürüttü. Bu yılın sonunda birleşik bir Haçlı ordusu Dımaşk civarını yağmalamaya girişti. Bin kişilik öncü birlikleri atabeyin askerleri tarafından imha edilince, Haçlılar kuşatmadan vazgeçip çekildiler.

Musul valiliğine atanan İmadeddin Zengi, Halep'i ele geçirdikten sonra Dımaşk Atabeyliğinin, neredeyse Haçlılar kadar büyük bir düşmanı oldu. Nitekim tüm Musul valileri gibi cihad çağrısı yapan Zengi'ye beş yüz kişilik bir müfreze gönderen Böri, Hama meliki olan oğlu Sevinç'e de kuvvetleriyle ona katılmasını bildirdi. Ancak Zengi, Sevinç'i hapsedip hileyle Hama'yı ele geçirdi (1130).

Atabey Böri Dımaşk'ta giriştiği Batınî tenkili dolayısıyla onların hedefinde bulunuyordu. Üst düzey tedbirlere ve devamlı zırh giymesine rağmen, suikastten kurtulamayıp boynundan ve böğründen yaralandı. Ömrünün son bir yılını bu sebeple hasta olarak geçirdi ve 6 Haziran 1132'de vefat etti.

Şemsü'l-Mülk İsmail

Böri ölmeden önce yerine oğlu Şemsülmülk İsmail'i veliaht tayin etmişti. İsmail başa geçtiğinde, bazı kaleleri işgâl eden kardeşi Muhammed ile savaşmak zorunda kaldı. Onu yenilgiye uğrattıktan sonra affetti. İsmail'in ilk icraâtı Toğtegin'in Batınîler'e terkettiği Banyas kalesini geri almak oldu. Daha sonra da Zengi'nin Haçlılar'la meşgûliyetinden yararlanıp Hama'yı da kurtardı. Atabey İsmail'in Şeyzer'i ku-

şatması, Haçlılar'ın ilgisini Dımaşk'a yöneltti. Nitekim Havran'ı işgâl ederek, aralarındaki antlaşmayı bozdular. İsmail bunun üzerine Akkâ, Nasıra ve Trablus taraflarına akınlar düzenledi. Haçlı ordusu bu durumda çekilmek zorunda kaldı.

İsmail başarılı bir dış siyaset takip etmesine rağmen, sert yönetimi ve koyduğu ağır vergiler yüzünden pek sevilmiyordu. Bir av partisinde uğradığı başarısız suikast girişiminden sonra da herkesten kuşkulanır oldu. Kardeşi Sevinç ile bazı ileri gelen adamlarını ortadan kaldırdı. Sonunda ölüm korkusu ile ne yapacağını bilemez hâlde, Zengi'ye haber yollayarak Dımaşk'ı kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bu teşebbüsün ailesinin sonu olacağını gören annesi Zümürrüt Hatun'un emriyle 1135'de öldürüldü.

Şihabeddin Mahmud

İsmail'in yerine kardeşi Mahmud geçirildi. Bu arada Musul atabeyi, İsmail'den gelen daveti gerekçe göstererek Dımaşk önlerine geldi. Atabey Mahmud elçiye iyi davranmakla birlikte, Zengi'nin teslim olması yolundaki isteğini kabul etmedi. Kuşatmanın sonuç vermeyeceğini anlayan Zengi, yanındaki Selçuklu meliki Alp Arslan adına hutbe okunması şartıyla anlaşmayı kabul etti. Bu olay atabeylerin melikleri, kendi nufüzlarını güçlendirmek için nasıl kullandıklarına dair güzel bir örnektir.

Bu arada Hıms hâkimi de Zengi'nin baskısı yüzünden şehri Atabey Mahmud'a teslim etmişti. Fakat Zengi, Irak ve Suriye'yi kendi idaresi altında birleştirmek istediği için Hıms'ı almaktan vazgeçmedi. Zengi, Dımaşk ve Hıms'a sahip olabilmek için Mahmud'un annesiyle evlendi. Hıms Hatun'un çeyiz olarak Musul'a bağlandı. Zengi de Barin kalesini, Mahmud'la evlendirdiği kızının çeyizi olarak Dımaşk Atabeyliğine bıraktı (1138).

İsfahsâlâr, sipâh (atlı asker) ve sâlâr (komutan) kelimelerinden meydana gelen sipâhsâlâr /sipehsâlâr (ordu komutanı) teriminin farklı bir yazılışıdır.

Dımaşk ümerasından **isfahsâlâr** Emir Bazvac, 1137 yılında Türkmenlerle takviye ettiği ordusuyla, Trablus kontluğu ve Kudüs Krallığı topraklarına başarılı akınlar düzenledi. Fakat bir süre sonra Atabey tarafından öldürüldü. Onun yerine Muineddin Üner tayin edildi. Mahmud 1139'da, Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından uyurken katledildi. Bu suikastin kardeşi Muhammed ile isfahsâlâr Üner'in tertibi olduğu tahmin edilmektedir (Haziran 1139).

Cemâleddin Muhammed Devri

Üner, maktul Atabey'in kardeşi Muhammed'i Dımaşk'a getirip onun yerine oturttu. Daha sonra Atabeyin annesi ile evlenen Üner vezirliğe tayin edildi. Ancak Atabey Muhammed'in, öldürülmekten korkan kardeşi Behramşah, Zengi'ye sığınarak onu Dımaşk'ı almaya teşvik etti. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Musul atabeyi, hemen yola çıktı. Önce Baalbek'i zapt etti. Dımaşk önlerine gelen Zengi, şehrin teslimini istediyse de reddedildi. Zengi, veziri Şehrizorî'nin şehre gönderdiği casuslardan aldığı istihbarâta göre, Dımaşk'a girilse dahi çarpışmaların aleyhine sonuçlanacağı düşüncesiyle kuşatmayı kaldırdı. Atabey Muhammed, kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayıp 29 Mart 1140'da öldü.

Mücîreddin Abak ve Atabeyliğin Yıkılışı

Atabey Muhammed'in ölümünden sonra, yerine oğlu Abak geçirildi. Ancak Atabeyliğin idaresi artık tamamiyle Üner'in elinde bulunuyordu. Zengi'nin bu değişikliği Dımaşk'ı almak için vesile addetmesi üzerine Üner, Haçlılar'la antlaşma yaptı. Haçlı-Dımaşk kuvvetlerince alınan Banyas, antlaşma gereğince Haçlılar'a verildi. Banyas'ın düştüğünü öğrenen Zengi, Dımaşk'a yürüdü. Haçlılar'ın desteğine rağ-

men erzak sıkıntısı çeken Atabey Abak, hutbede Zengi'nin adını okutmayı kabul ederek kuşatmanın kaldırılmasını sağladı.

Bilindiği gibi Zengi 1146'da şehit olunca, toprakları oğulları arasında bölündü. Halep havâlisine hâkim olan Nureddin Mahmud da babası gibi, Haçlılar'a karşı başarılı bir mücadele için, Suriye'nin tek bir yönetim altında toplanmasının şart olduğunu düşünüyordu. Urfa'nın fethi üzerine yola çıkan İkinci Haçlı ordusuna karşı da, Dımaşk yönünde kendisini emniyete almak istiyordu. Bu yüzden Nureddin, Abak'la yaptığı anlaşma gereği onun Serhad kalesi muhasarasına bizzât katıldı. Haçlılar Bara'da yenilgiye uğratıldı. Bosra ve Serhad atabeylik topraklarına katıldı.

Suriye'ye ulaşan İkinci Haçlı orduları, Halep'ten önce yine Nureddin'e bağlı olan Dımaşk'ı kuşatmaya karar verdiler. Ancak Temmuz 1148'de şehri kuşatan Haçlılar, Musul ve Halep Atabeyliği kuvvetlerinin yardıma gelmesi üzerine, hiçbir varlık gösteremeden bölgeden ayrılmak zorunda kaldılar. Dimaşk, Halep ve Musul askerleri, Haçlılar arasındaki bir anlaşmazlıktan istifadeyle, Arima kalesini zabt edip yıktılar. Nureddin'in Antakya havalisindeki harekâtına karşılık, Kudüs krallığı askerleri de Dımaşk'a bağlı yerleri yağmaladılar. Abak, Nureddin'e karşı denge oluşturabilmek için Kudüs kralı ile iki yıllık bir barış anlaşması yaptı (Mayıs 1149). Ancak bu anlaşmaya karşılık, krallığa yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Bununla birlikte Nureddin Mahmud'un Antakya harekâtına asker göndermeyi de ihmâl etmedi.

Üner'in ölümünden sonra, tüm yetkileri kendisinde toplamak isteyen Abak'a karşı Dımaşk'ta bir isyan çıktı. Nureddin bu olaydan yararlanmayı düşündü. Atabeyden Haçlılar'a karşı asker yardımı istedi. Fakat Abak, Dımaşk'ın savunmasını zayıflatacak ve Kudüs kralı ile arasını bozacak bu teklifi kabul etmedi. Bununla birlikte 1150'de, Dımaşk'ı kuşatan Nureddin adına hutbe okutmayı kabul etti. Nureddin'in ertesi yılki Dımaşk kuşatması Haçlılar'ın Abak'a yardımı yüzünden sonuca ulaşamadı. Ama Abak, Halep atabeyinin Dımaşk nâibi sıfatını kabule mecbur oldu. Haçlılar Fatımîler'e ait Askalan'ı kuşattığında Abak da, Nureddin idaresinde şehre yardıma gelen kuvvetler arasında bulunuyordu. Askalan'ın düşmesi üzerine Dimaşk'ın Haçlılar karşısında iyice zora düştüğünü gören Atabey, Kudüs kralı ile temasa geçti. Ancak bu durum bağlı bulunduğu Nureddin'i yok saymak anlamına geliyordu. Bunun üzerine Nureddin Mahmud Dımaşk'ı bir kere daha kuşattı ve 25 Nisan 1154'te teslim aldı. Böylece Dımaşk Atabeyliği tarihe karıştı.

Dımaşk Atabeyliği elli yıllık kısa siyasî hayatında, Haçlıların Suriye ve Filistin'de kurdukları hâkimiyetlere karşı bir kalkan görevi yaptı. Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan sahanın tamamiyle Haçlıların eline geçmesine engel oldu. Büyük Selçuklu Devletinin fetret dönemi olması dolayısıyla, bu hizmet İslâm dünyası için çok büyük önem arzediyordu. Dımaşk atabeyleri bu yoğun siyasî faaliyetlerine rağmen, ülkelerinde iktisadî ve sosyal kalkınmayı da ihmâl etmediler. Büyük Selçuklu geleneği olan medrese inşası onlar tarafından da devam ettirildi. Bu dönemde on üç medrese yanında, mescitler, hamamlar ve su kanalları gibi eserlerin varlığı bilinmektedir. Dımaşk'da her zenaât erbabının ayrı çarşıları vardı; dericilik ve kumaş dokumacılığı gelişmiş iş kollarından idi. Cam ve demir eritme fırınları ile, buğday sapından kağıt yapılan imalâthâneler ve canlı ziraât hayatı devrin iktisadî seviyesini göstermek bakımından önemlidir.

Dımaşk Atabeyliğinin tarihî rolünü kısaca açıklayınız.

SIRA SİZDE 1

MUSUL ATABEYLİĞİ (ZENGİLER) (1127-1233)

İmadeddin Zengi ve Atabeyliğin Kuruluşu

Zengiler, Musul ve Halep merkez olmak üzere, el-Cezire, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüş bir atabeyliktir. Kurucusu Zengi'dir. Babası Kasimüddevle Aksungur'u, Melikşah'ın dadısının kocası ve sonra Halep valisi olarak tanımaktayız. Aksungur, Melikşah'tan sonra hizmetine girdiği Tutuş tarafından öldürülünce, bu sırada yedi yaşlarında olan Zengi, Musul valilerince yetiştirildi. Nitekim Mevdûd'un 1111- 1116'da Haçlılara karşı düzenlediği seferlerde onun yanında yer aldı. Sonraki vali Aksungur Porsukî tarafından kendisine Vasıt ve Basra ikta edildi. 1126 yılında Bağdad'ı kuşatan Irak Selçuklu sultanı Mahmud, Zengi'yi yardımları dolayısıyla Bağdad şahneliğine atadı. 1127 yılında iki oğlunun atabeyliği ve Musul valiliğine getirdi.

Zengi, Haçlılar'la mücadelenin ancak el-Cezire, Suriye ve hattâ Mısır'da siyasî birlik sağlamakla mümkün olacağını düşünüyordu. Bu uğurda mücadeleye Mardin Artuklularına bağlı Haleb'i alarak başladı. Mardin beyi Timurtaş'ın müdahalesini önlemek için Nusaybin'i de ele geçirdi. Sonra Sincar, Habur ve Harran'ı (1128); 1130'da Dımaşk'a bağlı Hama'yı zabt etti. Artukluları yenerek Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştırdı.

Selçuklu Devleti'nin Abbasî halifelerini, artık siyasî bir güç olarak kabul etmeyen politikalarına rağmen, onların bu uğurda verdiği mücadeleler, Irak Selçukluları döneminde ivme kazandı. Halifenin 30.000 kişilik bir ordu toplayabilmiş olması, bu zamana kadar bir hayli mesafe katettiğinin göstergesidir. Nitekim bu girişimler Müstarşid'in hayatına mal olacaktır.

Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un ölümü üzerine çıkan taht kavgaları, Halife Müstarşid'in tahrikiyle daha da karmaşık bir hâle gelmiş bulunuyordu. Zengi, Sultan Sancar'ın emriyle Müstarşid'e karşı Bağdad'a yürüdü, fakat yenilerek Musul'a döndü (1132). Bunun üzerine intikam almak için, etraftan otuz bin kişilik bir ordu toplayan **Halife,** Musul'u kuşattı ise de sonuç alamadı (1133). Zengi değerli hediyeler göndererek Halife ile barışmayı tercih etti. Ama Musul seferi sırasında ona yardımda bulunan Artuklu beyi Davud'un üzerine yürüyüp yendi. Emir İsa'yı da, Hakkâri civarında elinde bulunan kaleleri alarak cezalandırdı. Babasının öldürülmesi üzerine hilâfet tahtına geçen Raşid, Sultan Mesud'a karşı bir ittifak oluşturdu. Zengi'ye de yanındaki Melik Alp Arslan adına hutbe okutma sözü verdi. Her ne kadar sözünü tutmadı ise de, Selçuklu ordusuna direnemeyeceğini anlayıp, Zengi ile birlikte Musul'a çekildi. Halifelikten azledilen Raşid, Zengi'nin tavsiyesiyle şehirden ayrıldı. Atabey Zengi de Sultan Sancar'a rağmen bir siyaset izlemenin mümkün olamayacağını görerek Sultan ve yeni Halife adına hutbe okuttu.

Zengi'nin Haçlılar ile mücadelesine gelince, 1130'da Kudüs Kralının da olduğu Haçlı kuvvetlerini yenerek Esarib kalesini zapt etti. Bir süre Dımaşk Atabeyliğini sıkıştırdıktan sonra Haçlılar üzerine yürüdü (1137). Zengi'nin Ba'rin'i kuşatması üzerine şehrin yardımına gelen Kral Fulk, Atabeyin düzenlediği baskından güçlükle kurtuldu, Trablus kontu esir düştü. Emir Savar idaresindeki atabeylik kuvvetleri ise Kefertab ve Maarratünnuman'ı fethettiler. Zengi böylece Haçlılar karşısında Artuklu beyleri ve Dımaşk atabeylerinin yürüttüğü cihâdı sürdürebilecek güçlü bir namzet olduğunu ortaya koydu.

1138 yılında Suriye seferine çıkan Bizans imparatoru İoannes'in başlıca hedeflerinden birisi Zengi idi. Haçlı kuvvetleriyle birlikte Halep'i kuşatan imparator, Zengi'nin zamanında aldığı tedbirler sayesinde başarıya ulaşamadı. Esarib garnizonu zayıf olduğu için düşmekle birlikte atabey kayıplarını kısa sürede telâfi etti.

Yukarıda anlatıldığı gibi, Zengi, Dımaşk atabeyliği üzerinde hâkimiyet sağlamak konusunda bir hayli mesafe almıştı. Musul'a döndükten sonra Hemedan yolunun kontrol noktalarından biri olan Şehrizor'u topraklarına kattı (1140). Haçlı-

lar'ın kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanıp Musul'un kuzeyine yöneldi. Mardin Artuklu beyi ona itaât arz ederken, Van Gölü'nün güneybatısında Hizan, Maden, Bitlis, Ergani, Çermük, Siirt gibi yerleri ele geçirip kendisini bu istikamette güvene aldı.

Oysa bu civardaki yoğun faaliyetleri dolayısıyla, Haçlılar'la ilgilenmediği izlenimini veren Zengi'nin esas hedefi, Haleb'den Musul'a kadar uzanan ülkesini ikiye bölen Urfa Kontluğu idi. Zaten Sultan Mesud da Zengi'yi, Mardin'den Âmid'e, Harran'dan Rakka'ya kadar İslâm topraklarını tehdit etmekte olan Urfa kontluğuna karşı cihadla görevlendirmişti. Şehri yakından izlemekte olan Atabey, Kont Joscelin'in olmadığı bir sırada şehri şiddetle muhasara etti. Anadolu, el-Cezire ve Suriye arasındaki stratejik konumu dolayısıyla aslında bütün Haçlılar için çok önemli olmakla birlikte kuşatma, onların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle yardım edemeyecekleri bir zamana denk düştü. 24 Aralık 1144 tarihinde **Urfa fethedildi.** Yerli Hıristiyanlara çok iyi muamele eden Zengi, Haçlılar'ı tamamen tasfiye etti. Komutanlarından Ali Küçük'ü Urfa'ya vali tayin ederek emrine kuvvetli bir garnizon verdi.

Sizce Zengi'nin Urfa'yı fethinin önemi nedir?

SIRA SİZDE 2

Bu zamana kadar Türkiye Selçukluları, Danişmendliler, Artuklular ve Toğteginliler, Haçlı kralları ve kontlarının esir alındığı, ordularının imhâ edildiği pek çok zaferler kazanmışlardı. Bu başarılar Filistin ve Suriye'nin bütünüyle Haçlıların elinde birleşmesini engellemek gibi büyük bir kazanç sağlamıştı. Ancak Urfa'nın fethi her bakımdan bir dönüm noktası oldu. Bu olay İslâm Dünyası için ne kadar büyük bir sevinç ve özgüven kaynağı oldu ise, Hıristiyanlar için de o denli büyük bir üzüntü ve korkuya sebep oldu. Yakındoğu'da bundan böyle artık, sadece varlıklarını sürdürme mücadelesi vermek zorunda kalacak olan Haçlılara yardım için, krallar idaresinde İkinci Haçlı seferi düzenlenecektir.

Atabey, Urfa'dan sonra Suruç'u ve kontluğun Fırat'ın doğusundaki tüm topraklarını fethetti. Suriye'yi kendi idaresinde birleştirme hedefi çerçevesinde Ukaylîlerin elinde olan Caber'i kuşattı. Ancak kalenin teslimini beklediği sırada kendi muhafızlardan birisi tarafından öldürüldü (15 Eylül 1146). Rakka'da gömülen Atabey Zengi sert tabiatına rağmen, halka adaletli davranması dolayısıyla çok seviliyor, Haçlılara karşı kazandığı zaferler sebebiyle de büyük saygı görüyordu.

Dört oğlu bulunan Zengi'nin yerine kimin geçeceği konusu, anlaşmalı olarak hâlledildi. Buna göre büyük oğlu Seyfeddin Gâzi Musul merkez olmak üzere el-Cezire'ye, Nureddin Mahmud ise, merkezi Halep olan Kuzey Suriye'ye hâkim olacaklardı.

Musul Atabeyliği

I. Seyfeddin Gazi

Zengi'nin ölümü onun rakiplerini hemen harekete geçirdi. II. Joscelin, isyan eden Ermeniler'in çağrısı üzerine şehri yeniden ele geçirdi. Musul atabeyi Gâzi, Ali Küçük idaresinde derhal bir ordu gönderdi. Bu arada Nureddin daha erken davranarak, Urfa'ya girip isyanı bastırdı. Bu defa Hıristiyanlar şehirde bir daha varlık gösteremeyecek şekilde tasfiye edildiler. Gâzi, Artuklular'ın saldırıya geçmesi yüzünden şehri kardeşinin idaresine bıraktı. Mardin ve Hısn Keyfâ Artukluları da bazı yerleri işgâl etmişlerdi. Musul atabeyi bunun üzerine harekete geçip Hani, Meyyâfârikîn, Tell-Mevzen ve Dara gibi yerleri geri alıp Mardin'e yürüdü. Timurtaş elçi göndererek onunla anlaşmak zorunda kaldı. Kısa atabeyliği süresince, İkinci Haçlı ordularının Dımaşk kuşatmasına bizzât ve Arima'nın fethine kuvvetler göndererek katıldı (1148). Hastalığı ağırlaşınca yerine kardeşi Kutbeddin Mevdûd'un geçmesini vasiyet etti ve kısa bir zaman sonra öldü (1149).

Kutbeddin Mevdûd

Mevdud ağabeyinin yerine geçti, fakat Nureddin Sincar'ı ele geçirdi. İki kardeş arasında savaş olacakken, Sincar'ın Mevdûd'a Rakka ve Hıms'ın Nureddin'e kalması

şartıyla anlaşma yapıldı. Böylece Musul kolunun Suriye'de hiç toprağı kalmadı. Mevdûd, 1157 yılında Irak Selçuklu sultanı Muhammed'in Bağdad kuşatmasına, tâbiyet gereği önemli bir miktar asker gönderdi. Sultan bir şehzâde isyanı dolayısıyla Bağdad'dan çekilirken Musul kuvvetleri ona Hulvan'a kadar eşlik edip güvenliğini sağladılar.

Mevdûd, Nureddin Mahmud'un Haçlılar'a ve diğer rakiplerine karşı düzenlediği seferlerin neredeyse tümüne nâibi Ali Küçük idaresinde ordu göndererek katıldı. Nureddin Mahmud bu hizmetleri karşılığında Harran ve Rakka'yı Ali Küçük'e ikta edip, dolayısıyla Musul Atabeyliğine geri verdi. Atabey Mevdûd, iktidarı boyunca Nureddin'in Musul üzerindeki statüsünü kabul edip onun müdahalelerine karşı çıkmadı. Mevdûd, yerine oğlu Zengi'nin geçmesini vasiyet ettikten sonra 1169'da vefat etti.

II. Seyfeddin Gâzi

Ancak Mevdûd'un yerine, karısı ve yeni nâibin girişimi ile diğer oğlu II. Seyfeddin Gâzi geçti. Nureddin Mahmud'un araya girmesiyle Musul II. Seyfeddin Gâzi'ye, Sincar ise II. Zengi'ye verildi. Böylece Zengilerin üçüncü bir şubesi de Sincar'da kurulmuş oldu. Nureddin de Rakka, Nusaybin, Harran ve Habur'u aldı. II. Seyfeddin Gazi, tâbisi olduğu amcası Nureddin'in Haçlılara karşı düzenlediği sefere katılmak üzere giderken yolda, onun öldüğünü öğrendi. Urfa ve Rakka dahil, Nureddin tarafından alınmış olan yerlerin tümünü tekrar Musul'a bağladı. Halep Atabeyliği topraklarını ele geçiren Salâhaddin Eyyûbî'ye karşı, Zengiler'e ait toprakları kendi idaresinde birleştirmek niyetiyle girdiği Kurûn-ı Hama ve Cibâb el-Türkmân savaşlarında yenildi (1175- 1176). Suriye ve el-Cezire üzerindeki hâkimiyeti Halife el-Mustazi tarafından da onaylanan Selahaddin'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. II.Gâzi 29 Haziran 1180 tarihinde öldü.

İzzeddin Mesud

Yerine kardeşi İzzeddin Mesud atabey oldu. Selahaddin Eyyûbî'ye elçi gönderip, el-Cezire'deki hakimiyet hakkının tanınmasını istedi. Fakat Selahaddin bu yerlerin Halife tarafından kendisine verildiğini, ağabeyine de ölene kadar bırakıldığını bildirip isteğini reddetti. Bu arada Nureddin'in oğlu İsmail hastalanınca Halep'i İzzeddin Mesud'a vasiyet etti. Musul atabeyi gönderdiği kuvvetlerle Halep'i teslimi aldıktan sonra kendisi de şehre ulaştı (1181). Halife daha önce söylendiği gibi, Halep'i Selahaddin'e vermişti. Fakat o, bu sırada Mısır'da bulunduğu için duruma müdahale edememişti. Ancak İzzeddin Mesud, Halep'i elde tutmanın güçlüğünü görerek, ağabeyi II. Zengi'nin teklifini kabul edip, şehri Sincar karşılığında ona bıraktı. Mısır'dan dönen Salâhaddin kısa zamanda, atabeyliğe ait Urfa, Hıms, Rakka, Suruç ve Nusaybin'i ele geçirip ardından Musul'u kuşattı (1182). Bu arada Musul'a bağlı bazı beyler de, kendiliklerinden ona tâbi oldular. Fakat Musul'un çok iyi tahkim edilmiş olması sebebiyle muhasarayı kaldırıp çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Selahaddin'in Sincar'ı zabtı, Musul atabeyliğinin güvenliği bakımından büyük bir darbe oldu. İzzeddin Mesud, Artuklu beyleri ve Ahlatşahlarla ittifak yapmaya çalıştı ise de sonuç alamadı. Salâhaddin, Halife'nin taklîdini verdiği Âmid'i ele geçirip Artuklular'ı da kendisine tâbi kıldı. Böylece Musul Atabeyliği bir nevi tecrit edilmiş oldu. Yalnız Irak Selçukluları adına Atabey Pehlivan ve kardeşi Kızıl Arslan'ın, tâbileri saydıkları Musul atabeyliği için mücadeleye girdiği görülüyor. Bu çerçevede Musul'a tâbi iken Selahaddin'e bağlılık bildiren Erbil Beyinin toprakları yağmalanmış ama önemli bir sonuç alınamamıştı.

Salâhaddin 1185'te Musul'u ikinci kere kuşattı. Fakat mevsimin yaz olması dolayısıyla çıkan zorluklar, muhasaranın kaldırılmasına sebep oldu. Buna rağmen İzzeddin Mesud, Salâhaddin'e daha fazla karşı koyamayacağını anlayarak onunla anlaşma yoluna gitti (1186). Büyük Zâp Suyunun doğusundaki topraklarını Salâhaddin'e bıraktı. Bu anlaşmanın en önemli maddesi, Irak'ta zaten artık sözde kalan Selçuklu hâkimiyetinin, hutbe ve paralara Sultan Tuğrul'un yerine Selahaddin'in adının konulması ile hukuken de sona ermesi idi. Bu anlaşma, Selahaddin'in hedeflerinin sınırlarını göstermesi bakımından önemli bir belgedir.

İzzeddin Mesud, bu anlaşmadan doğan yükümlülük gereği, Salâhaddin Eyyûbî'nin hizmetinde, onun Haçlılara karşı düzenlediği bütün savaşlara katılmıştır. Atabey 1193'de ölünce yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçti.

Nureddin Arslanşah ve Musul Atabeyliği'nin Son Dönemleri

Arslanşah, başa geçer geçmez amcası II. Zengi'nin, Nusaybin çevresini zapt etmesi üzerine onunla ve onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kutbeddin ile mücadele etti ve Nusaybin'i geri aldı. Fakat Eyyûbî meliki Adil'in yardıma gelmesiyle şehri terk edip Musul'a döndü (1198). Adil'in Mardin'i kuşatması üzerine Eyyûbîlerin kendileri için de büyük bir tehdit olduğunu gören Arslanşah ve Kutbeddin, Artuklulara yardım ettiler. Bunun üzerine Eyyûbî ordusu yenilerek çekildi (1199). Bu arada Arslanşah'ın atabeyi ve Musul valisi olan Kaymaz'ın ölümü Musul'da bir dönüm noktası oldu. Atabeylik onun yerine geçen Bedreddin Lü'lü'nün tahakkümü altına düştü. Zengi hanedanı mensuplarının ne kendi aralarındaki, ne de Eyyûbîlerle olan çatışmaları bitmedi. Aslında Musul Atabeylerinin bundan sonraki tarihi, onlar üzerinden hâkimiyet mücadelesi yapan güçlerin savaşlarından ibarettir.

DİKKAT

Veraset yoluyla bir nevi saltanata dönüştürülen atabeylik kurumu, bu örnekte de görüldüğü gibi, adetâ tarih tekerrür edercesine, onların kendi oğullarına tayin ettikleri atabeyler tarafından ortadan kaldırılıyordu.

Arslanşah, Eyyûbî Melik Adil'e karşı, Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev ve sonra İzzeddin Keykavus'un himayesinde, bazı Eyyûbî meliklerinin de içerisinde bulunduğu ittifaklara katıldı. Bu çerçevede iki oğlunu Erbil Beyi Kökbörü'nün kızları ile evlendirerek, güçlü bir müttefike dayanmak istedi. Nitekim Kökbörü de bu yakınlığı kullanarak Lü'lü'nün ve Eyyûbîlerin Musul Atabeyliği üzerindeki nüfuzunu kırmak için mücadele etmiştir.

Arslanşah'ın yerine geçen (1211) II. İzzeddin Mesud zamanında artık Bedreddin Lü'lü herşeye hâkim bulunuyordu. Mesud'un Lü'lü tarafından zehirlenip öldürülmesi üzerine, yerine on yaşındaki II. Arslanşah geçirildi (1218). Arslanşah ve Lü'lü, onun atabeyliğini tanımayan ve bazı yerleri işgâl eden Sincar hâkimi III. Zengi'yi, Eyyûbî Melik Eşref'in yardımıyla yendiler. Ancak Atabey aynı yıl içerisinde öldü (1219). Yerine Lü'lü tarafından üç yaşındaki kardeşi Nasıreddin Mahmud getirildi. Sincar hâkimi Zengi, Kökbörü'ye dayanarak atabeylik üzerinde hak iddiasına girişti. Fakat Lü'lü'nün tüm düşmanlarına karşı daimi müttefiki olan Melik Eşref, 1220'de Sincar'ı alarak buradaki Zengi hâkimiyetine son verdi. Son Musul atabeyi Mahmud ise 1233'te, Bedreddin Lü'lü tarafından feci şekilde öldürüldü. Böylece Zengilerin tarihi başladığı yerde Musul'da, tarihe intikâl etti.

Halep Atabeyliği

Nureddin Mahmud

1118'de doğan Nureddin Mahmud, babası Zengi ile birlikte Câber kalesi kuşatmasında bulunuyordu. Zengi'nin burada öldürülmesi üzerine, ağabeyi Seyfeddin Gâzi ile anlaşan Nureddin, Haleb'e hâkim oldu.

Zengi'nin ölümünü fırsat bilen eski Kont II. Joscelin, Urfa'yı isyan eden Hıristiyanların yardımlarıyla geri aldı. Ancak şehirdeki Müslüman halk ve muhafızlar iç kaleye çekilip direnmeye devam ettiler. Olayı haber alan Nureddin Mahmud süratle Urfa'ya geldi. Fakat II. Joscelin onun şehre gelmesinden kısa bir süre önce şehri terk etmişti. Şehir fazla direnmeden teslim oldu. İhanet edenler bir daha varlık gösteremeyecek şekilde cezalandırıldılar. İsyanı bastırmak üzere Ali Küçük idaresinde asker gönderen Seyfeddin Gâzi, kendi hâkimiyet sahasında olmasına rağmen, Urfa'nın Nureddin tarafından ele geçirilmesine, başka meşgûliyetleri dolayısıyla itiraz etmedi.

Atabey Zengi'nin ölümünden faydalanmaya çalışan bir başkası da Üner idi. Üner, Zengi'nin Dımaşk atabeyliğinden zapt ettiği Ba'albek üzerine yürüdü. Necmeddin Eyyûb'un muhafızlığında bulunan şehir, su sıkıntısı sebebiyle üç gün içerisinde teslim oldu (Ekim 1146). Bu sırada Urfa isyanıyla meşgûl olan Nureddin Mahmud bu duruma müdahale edemedi (Nisan 1147).

Nureddin Halep'te hâkimiyetini kurmaya çalışırken, Urfa'nın düşmesi üzerine yola çıkan ikinci Haçlı ordusu da, Suriye sahillerine ulaştı. Haçlılar'ın nihaî hedefi Dımaşk'tan sonra Halep idi. Nureddin ve Seyfeddin Gazi, bunun bilinciyle kuşatma altında bulunan atabeyliğe yardım etmek üzere, ordularıyla Dımaşk önlerine geldiler. Gerçekten de bu büyük ordunun gelişi etkili oldu. Haçlı liderleri arasındaki anlaşmazlıkların da giderilememesi üzerine Dımaşk kuşatması kaldırıldı. Haçlılar Kudüs'e çekildiler. Nureddin bundan sonra Musul atabeyinin verdiği kuvvetleri de yanına alarak,Vezir Üner ile birlikte Haçlıların elindeki Arima kalesini alıp yıktı.

Halep atabeyi, Seyfeddin Gâzi'nin ölümü ve yerine diğer kardeşi Mevdûd'un geçmesi üzerine, Musul Atabeyliğine yaptığı müdahaleler ile ona üstünlüğünü kabul ettirdi. Antakya Haçlıları'na karşı düzenlediği akınlardan sonra, Urfa Kontluğu'nun Fırat'ın batısında kalan topraklarını fethe girişti. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud ile birlikte yürütülen harekâtla Telbaşir, Antep, Raban, Maraş, Dülük gibi yerler alınarak kontluğun tüm izleri tarihten silindi (1151).

Bölgede Haçlılara karşı nihaî zaferi kazanmak, deniz bağlantılarını da keserek ve Mısır da dahil olmak üzere, İslâm ülkelerinde siyasî birlik sağlamaktan geçiyordu. Nureddin bu sebeple daha önce de defalarca kuşattığı Dımaşk'ı zabt edip bütün Suriye'yi idaresi altında birleştirdi (1154). Fakat iki bölge arasında bir rekabet alanı olan Güneydoğuya doğru genişleyen Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'a karşı izlediği siyaset pek dostane değildi. Kılıç Arslan'ın muhaliflerini desteklemek ve topraklarını işgâl etmek suretiyle, onunla mücadele ediyordu. 1157'de ağır bir şekilde hastalanınca Harran emiri olan kardeşi Halep'i almaya yeltendi ancak başarılı olamadı. 1163'de Hârim'i kuşatan Nureddin, daha sonra Trablus Kontluğuna karşı çıktığı seferde baskına uğrayarak büyük kayıplar verdi.

Fatımî veziri Şaver görevinden azledilince, Nureddin'e bazı vaadlerde bulunarak yardım istedi. Şaver'e gereken yardım verildi ise de o sözünde durmadı. Ayrıca Nureddin'e karşı Haçlıları çağırdı (1163). Atabey, Hârim'i zabt etmek suretiyle

Haçlılar'ın oraya yardımını engelledi. Sonra da Banyas'ı aldı, ancak Mısır'ı almak şimdilik mümkün olmadı.

DİKKAT

Urfa Kontluğunun yıkılması, bütün Suriye'nin Nureddin Mahmud'un idaresine geçmesi ve Haçlı topraklarına yapılan akınların giderek sıklaşması, Haçlılar'ı bir çıkış kapısı olarak Mısır'ı ele geçirmek hususunda zorluyordu. Aynı şekilde Irak ve Suriye'de birliği sağlamış olan Nureddin de, Mısır'ın fethedilmesi hâlinde, adetâ bir hilâl içerisine alınacak olan Haçlılar'ın bölgeden bütünüyle temizleneceği düşüncesiyle bu konuda çok kararlı davranıyordu. Bu yüzden Haçlılar'la rekabet büyük ölçüde Mısır'a doğru kaymış bulunuyordu.

Nitekim Haçlılar 1169'da Bilbis'i alıp Mısır'ı işgâl etmek üzere harekete geçtiklerinde, başta Şaver olmak üzere, ileri gelenler yine Nureddin'e başvurdular. Atabey, Selahaddin'in amcası Şirkûh idaresinde 7.000 kişilik bir ordu gönderdi (1169). Vezirliğe tayin edilen Şirkûh ölünce, yerine Selahaddin atandı. Bir süre sonra Nureddin'in emriyle Mısır'da Abbasî Halifesi adına hutbe okutuldu. Böylece Mısır da Halep Atabeyliği topraklarına katılmış oldu (1171). Fatımî Halifeliği yıkıldı. Nuredin Mahmud için Mısır da kendisine bağlandıktan sonra artık büyük hedefine varmak bakımından hiç bir engel kalmamıştı. Selahaddin Mısır'dan, kendisi Suriye'den Haçlıları kıskaca almak üzere bir sefere karar verdi. Fakat Selahaddin kendisine verilmiş olan toprakların geri alınacağı korkusuyla, kararlaştırılan yerde Nureddin'le buluşmadan Mısır'a geri döndü. Buna rağmen Selahaddin'i görevinden alınmadı.

Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan ile yapılan antlaşmadan sonra Haçlılar üzerine bir sefer düzenledi. Musul atabeyi II. Seyfeddin Gazi'den asker göndermesini isteyen Nureddin, hem Haçlıları sindirmek, hem de itaâtsiz davranışlarını gördüğü Salâhaddin'i cezalandırmayı plânlıyordu. Fakat bu sırada hastalanan Nureddin Mahmud, 15 Mayıs 1174'te öldü ve Dımaşk'ta yaptırmış olduğu medresede gömüldü.

Melik Salih İsmail

Nureddin Mahmud ölmeden önce onbir yaşındaki oğlu Salih İsmail'i veliaht ilân etmişti. İsmail babasının ölümü üzerine, ümerâdan Gümüştekin ile birlikte Haleb'e geldi. Atabeyin yaşının küçük olması sebebiyle, ümera birbiriyle rekabet etmeye başladı. Gümüştekin'in melik üzerindeki etkisinden rahatsız olan şehir ileri gelenleri Salâhaddin Eyyûbî'yi davet ettiler. Bunun üzerine hemen yola çıkan Selahaddin Dımaşk'a geldi ve şehre hâkim oldu. Buna rağmen hutbeyi hâlâ Melik İsmail adına okutuyordu. Bu sırada Nureddin'in ölümünü fırsat bilen Musul atabeyi Gâzi, bağımsızlığını ilân etmiş ve topraklarını genişletmeye başlamıştı.

Salâhaddin Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra 28 Kasım 1174'te Hıms üzerine yürüdü. Hıms halkı ona bir süre direndi. Salâhaddin şehre hâkim olmasına rağmen iç kaleyi alamadı. Burada askerlerinin bir kısmını bırakarak 28 Aralık'ta Hama'ya gitti. Buradan Haleb'e gelen Salâhaddin, Haçlılar'ın Hıms'ı tehdit ettiklerini haber alınca 2 Ocak 1175'te, kuşatmayı kaldırarak oraya döndü. İç kaleyi aldıktan sonra Baalbek seferine çıktı ve 29 Mart 1175'te teslim aldı.

Salâhaddin'in Halep atabeyliğine ait olan Dımaşk, Hıms, Hama ve Baalbek'e hâkim olması üzerine Melik Salih İsmail, Musul atabeyi II. Seyfeddin Gazi'ye elçi yollayarak ondan yardım istedi. Gâzi, Sincar hâkimi olan kardeşi İmadeddin Zengî'ye de askeri ile gelmesini bildirdi. Ancak o, Salâhaddin'in tarafına geçtiği için bu sefere katılmadı. Seyfeddin Gâzi kardeşi Mesud'u bir ordu ile Haleb'e gönderdi.

Salâhaddin Seyfeddin'e bir elçi yollayarak Hıms ve Hama'yı teslim edebileceğini fakat Dımaşk'ın kendisinde bırakılmasını istedi. Kuvvetinden emin olan Seyfeddin Gazi, ondan aldığı bütün yerleri bırakarak Mısır'a geri dönmesini istedi. Meselenin çıkmaza girmesiyle iki ordu 13 Nisan 1175'te Kurûn-ı Hama yakınlarında savaşa girdi. Salâhaddin'in galibiyeti üzerine Halep ve Musul Atabeyleri mevcut durumu kabul etmek zorunda kaldılar. Melik Salih'e tâbi gibi görünen Selahaddin, Halife tarafından Suriye ve el-Cezire hâkimiyetinin onaylandığı **taklîd**i alınca bağımsızlığını ilân etti. Halepliler geri çekilmesi şartı ile onun hükümdarlığını tanımayı kabul ettiler. Salâhaddin 4 Mayıs 1175'te Halep kuşatmasını kaldırarak Hama'ya döndü. Bu antlaşma atabeyliğe ait toprakları kendi idaresinde birleştirmek isteyen Seyfeddin Gazi'nin ordusuyla harekete geçmesi üzerine bozuldu. Halep kuvvetlerinin de katıldığı ve 22 Nisan 1176'da, Cibâb el-Türkmân denilen yerde yapılan savaşta Salâhaddin yine galip geldi. Selahaddin bu defa aradaki şehir ve kaleleri alıp, Halep ile Musul'un irtibatını tamamen kestikten sonra, 25 Haziran'da Halep'i tekrar kuşattı. Sonuç olarak, iki taraf da ellerindeki yerlerin kendilerinde kalması şartı ile bir antlaşmaya vardılar.

Taklîd bir yerin, Halife veya Sultan tarafından bir melike, emire mülk olarak verildiğini bildiren vesika, bir başka deyişle **temliknâme**dir.

Halep Atabeyi Melik Salih İsmail 1181'de öldü. Ölmeden önce ülkesini Musul atabeyine bırakmıştı. İzzeddin Mesud'un süratle sevk ettiği kuvvetler şehri teslim aldılar. Böylece kısa bir süreliğine de olsa Musul atabeyliği toprakları tek elde birleşmiş oldu. İzzeddin Mesud da nâibi Mücahideddin Kaymaz ile beraber Haleb'e geldi. Şehirde çok iyi bir şekilde karşılanan Mesud, bazı idarî düzenlemeler yaptıktan sonra Musul'a döndü. Fakat şehirde meydana gelen bazı olaylar üzerine, Haleb'i elinde tutamayacağını anlayarak Sincar karşılığında İmadeddin Zengi'ye bıraktı. Selahaddin Mayıs 1183'de Haleb'i tekrar kuşattı. Selahaddin, Haleb'i kendisine tâbi olan Zengi'ye de bırakmadı. Selahaddin ona daha önce Musul Atabeyliğinden zabt ettiği Sincar'ı verip Haleb'i teslim aldı. Bunun üzerine Zengilerin Suriye hâkimiyeti sona erdi (1183).

Musul Atabeyleri, özellikle İmadeddin Zengi ve Halep atabeyi Nureddin Mahmud zamanında, Haçlılara kaşı verdikleri efsanevi mücadeleler ile İslâm Dünyasının ümidi oldular. Diğer yandan Yakındoğuda sağladıkları siyasî birlik sayesinde, Haçlı kalıntılarının temizleneceği mücadele ruhunun temel taşlarını oluşturdular. Musul Atabeyleri çok yoğun siyasî mücadelelere rağmen, imar ve eğitime de çok önem vermiş, sayısız medreseler, hattâ tıp eğitiminin verildiği ihtisas medreselerinin yanında, bir çok câmi, mescit, köprü ve saraylar inşa etmişlerdir. Halep, Musul ve Urfa gibi önemli ticaret yollarının kavşağında bulunan Atabeylik, iktisadî ve sosyal bakımdan da zengin bir hayat sürmüştür.

İLDENİZLİLER/AZERBAYCAN ATABEYLERİ (1146-1225)

Şemseddin İldeniz ve Atabeyliğin Kuruluşu

İldenizliler, Azerbaycan'ın Arran ve Cibâl bölgesinin kuzeyini kapsayan Kuzeybatı İran'da hüküm sürmüş bir atabeyliktir. Hanedanın kurucusu Şemseddin **İldeniz** aslen Kıpçak Türklerindendir. İlk sâhibi Selçuklu veziri Sumeyremî'nin ölümü üzerine Irak Selçuklu sultanı Mahmud, sonra da kardeşi Mesud'un hizmetine girdi. Zekâ ve kabiliyeti sayesinde kısa zamanda üst düzey ümera arasına girdi. Mesud tarafından ölen kardeşi Sultan Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun ile evlendirildi. Böylece o, Selçuklu şehzâdesi Arslanşah'ın üvey babası olurken, bu evlilikten Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan adlı iki oğlu ile bir kızı dünyaya geldi. Hanedanla kurulan

bu akrabalığın sağladığı imkânlar, İldenizoğulları hanedanının temelini oluşturdu. İldeniz 1148 yılında, Sultan Mesud tarafından Azerbaycan valiliğine tayin edildi. İldeniz'in üvey oğlu Arslanşah'ı 1154'de yanına getirtmesine rağmen; 1161'e kadar başka Selçuklu melikleri adına saltanat davasına girmesi, bu sırada henüz Arslanşah'ın atabeyi olmadığını göstermektedir. Süleymanşah'ı tahttan indirip yerine Arslanşah'ı geçirdiği bu tarihten itibaren kendisi de atabeg-i a'zam (En büyük atabey) unvanıyla anılmaya başlamıştır. İldeniz, kendi oğullarını da **hâcib** ve **emir-i silah** gibi önemli görevlere getirirken, Sultan adına tüm gücü eline geçirmiş bulunuyordu. Atabey ilk zamanlarda Arslanşah'a karşı Halifenin de tahrikleri ile çıkarılan taht kavgalarını bastırmakla meşgûl oldu.

Hâcib hükümdarın bir bakıma evi de sayılan sarayın en üst düzey görevlisi olup, Sultanın hükûmet/vezir de dahil, sarayın dışı ile ilişkilerini düzenleyen görevlidir. **Emir-i silah** ise hükümdarın silahlarının bakımı, korunması ve taşınmasından sorumlu olan silahdarların komutanı olan bir saray görevlisidir.

Daha sonra bu olaylardan yararlanarak İslâm ülkelerini tahrip eden Gürcülere karşı, Arslanşah idaresinde harekete geçen Selçuklu ordusu büyük bir zafer kazandı. Ancak bundan böyle Irak Selçuklularının en büyük açmazı olan, gulâm ümeranın yanlarında bulunan melikleri tahta geçirmek için girdikleri mücadeleler sürüp gitti. İldeniz bunun yanısıra Halep Atabeyi Nureddin'i, Selçukluların tâbileri olan Musul atabeylerini rahat bırakması konusunda uyarmıştı. Nitekim onlar da kendilerini Selçukluların tâbisi saydıkları için, Halep atabeyine ve Selahaddin Eyyûbî'ye karşı İldenizlilerden yardım istemişlerdir. İldeniz 1172 yılında, Kirman Selçuklularının da, Irak Selçukluları adına hutbe okutmasını sağladı.

Ömrünün sonlarında Ani'yi işgâl eden Gürcülere karşı, bölgedeki tâbi emirlerin katılımıyla bir sefer düzenledi. İldeniz, Arslanşah'ın hastalığı yüzünden sonradan katıldığı bu savaştan döndüğünde, Nahcivan'da vebadan öldü (1175). Hemedan'da kendi yaptırdığı medresenin yanına gömüldü. Bu dönemde İldeniz'in kudreti sayesinde Kirman, Fars, Huzistan, Musul, Meraga hâkimleri ile Ahlatşahlar'ın Selçuklulara tâbiyeti devam etti. Adaleti dolayısıyla Hıristiyan kaynakların dahi övgüyle söz ettikleri İldeniz, sultanın adının da bulunması kaydıyla para kestiriyor ve adı sultandan sonra hutbede okunuyordu.

Köle ticareti ile ilgili bir âdete göre, kırk köle alan tacire, üstüne bir tane de hediye edilirdi. Derbend'den kırk adet köle alan tüccara, promosyon olarak çelimsiz bir çocuk olan İldeniz verildiğinde, onu hiç beğenmemişti. Hattâ İldeniz o kadar küçüktü ki, yolculuk boyunca iki kere, gece uyurken arabadan düşüp kaybolmuştu. Tüccar onu aramaya gerek görmezken, İldeniz ertesi gün kendi başına yaya olarak kafileye ulaşmayı başarmıştı. Bunun üzerine İldeniz'in zekâ ve becerisini farkeden tacir, Hemedan'da onu iyi bir paraya satmıştı. İldeniz'in yükselişi ve tarihî rolünün de burada öne çıkarılan karaktere uygun olduğu görülmektedir.

Atabey Cihan Pehlivan

İldeniz'in ölümü üzerine, Arslanşah'ın hâcibi olan Cihan Pehlivan, Nahçivan'a giderek babasının yerine geçti ve kendisini atabey ilân etti. Pehlivan babasının sağlığında, Arslanşah'a karşı isyan eden ümera ile Gürcülere karşı savaşmış idi. Babasının yerine geçtikten sonra kardeşi Kızıl Arslan ile birlikte Tebriz'i ele geçirdi. Oysa Sultan Arslanşah, İldeniz'in ölümü üzerine artık kendi başına hüküm sürmek ve atabeylerin baskısından kurtulmak istiyordu. Bunun için ordusuyla Pehlivan'ın üzerine yürüdü. Fakat bu bırada rahatsız olan Arslanşah'ın hastalığı ağırlaşınca, üvey kardeşi Pehlivan ile anlaşmak zorunda kaldı. Ancak kısa bir süre sonra öldü (1177). Pehlivan Arslanşah'ın yerine onun oğlu **Tuğrul**'u tahta çıkardı. Tuğrul'un saltanat iddiasıyla ayaklanan kardeşi Muhammed'i yenilgiye uğrattı. Melike yardım eden Fars atabeyinin topraklarını da yağmaladı.

Irak Selçukluları, 1157 yılında tarih sahnesinden çekilen Büyük Selçukluların tabiî uzantısı olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul (1040-1063) I. Irak Selçuklu sultanı Tuğrul (1132-1134) II. ve son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul (1177-1194) III. olarak kaydedilmektedirler. Buna rağmen son Selçuklu sultanı, Irak ayrı bir şube sayılarak, II.Tuğrul olarak da numaralandırılmaktadır.

Abbasî halifesi el-Müstezî Biemrillah 1180 yılında ölünce yerine oğlu en-Nâsır Lidinillah geçti. Pehlivan, Halep atabeyi Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine kızışan hâkimiyet mücadelesinde, Irak ve Suriye'nin halife tarafından Selahaddin Eyyûbî'ye verilmesine tepki olarak, bir süre **biat** etmedi. Zira bu topraklar henüz Selçuklular'a ait sayılıyor ve Pehlivan da fiili olarak denetiminde bulunan Selçuklular'ın hukukunu gözetiyordu. Selçuklu şehzadelerini taht mücadelelerine teşvik eden Halifelerin bu yolla saltanatlarını güçlendirmelerini de istemiyordu. Nitekim bu durum Selçukluların hilafet politikasının sürdürülmesinden başka bir şey değildi.

Biat bir hükümdarın veya halifenin iktidarını kabul ve tasdik etmek, ona kayıtsız şartsız itaât etmeyi taahhüt etmektir.

Pehlivan, Büyük Selçuklu mirası üzerinde yükselmekte olan Harizmşah Tekiş ile yakın ilişkiler kurarak, kendisini Eyyûbîlerle olan mücadelelerde doğuda emniyete almak istiyordu. Pehlivan, Selahaddin'in Van Gölü çevresinde hüküm süren Ahlatşahlar ülkesini ele geçirmesine mani oldu. Ancak 1185'de ikinci defa kuşattığı Musul'da Selçuklular adına okunmakta olan hutbenin kaldırılmasını engelleyemedi. Böylece Irak, Selçuklu egemenliğinden çıkmış oldu.

SIRA SİZDE 3

Atabeylerin de Selçuklu sultanları gibi Abbasî Halifeleri adına hutbe okutmalarının, genel anlamda biat etmelerinin nedeni sizce nedir?

Pehlivan, Salâhaddin'in Kazvin ve Bistam bölgesindeki Batınîleri cezalandırmak için Selçuklu topraklarına giriş izni istemesinin, ülkesinin istilâsı için bir bahane olduğunu düşünerek savaş hazırlıklarına başladı. Fakat hastalanan Pehlivan Mart 1186'da öldü. Atabeyliği süresince Sultan Tuğrul ve Selçuklu Devleti üzerinde nüfuzunu iyice tahkim eden Pehlivan, Selçuklu ümerasını saf dışı bırakarak, onların yerine kendi oğulları ve yakın adamlarını tayin etti.

Atabey Kızıl Arslan

Atabey Cihan Pehlivan'ın Kutluğ İnanç, Ömer, Özbek ve Ebû Bekr adlı dört oğlu vardı. Ölmeden önce onlara, Sultan Tuğrul ve amcaları Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etti. İldeniz'in Sultan Arslanşah'a emir-i silah tayin ettiği Kızıl Arslan, bütün savaşlarda babasının ve sultanın yanında yer almıştı. Pehlivan öldüğü sırada ise, onun tarafından tayin edildiği Azerbaycan valiliği görevinde bulunuyordu.

Bu arada Sultan Tuğrul, Pehlivan'ın ölümünün atabeylerin tahakkümünden kurtulmak için vesile olacağını düşünüyordu. Ancak gelişen olaylar onu, Kızıl Arslan'ı Hemedan'a davet ederek atabey ilan etmeye mecbur bıraktı. Bir suikast teşebbüsüne uğrayan Kızıl Arslan'ın izlediği sert politika, Pehlivan'ın oğulları ve karısı İnanç Hatun etrafında ona karşı bir muhalefetin oluşmasına sebep oldu. Ancak Selçuklulara karşı, Halifenin kayıtsız şartsız desteğini sağlayan Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'la uzun süren bir mücadeleye girdi. Hattâ bu uğurda hiç sevmediği hâlde, İnanç Hatun'la barışıp evlendi. Ümeranın bir kısmı tarafından terkedilen Sultanı, hile ile yakalayıp oğluyla birlikte hapse attı (1190). Bir Selçuklu melikini sultan ilan edecekken, Halife'nin teşvik ve onayıyla Kızıl Arslan kendisi tahta oturdu. Ancak eşi İnanç Hatun kendi oğulları yerine, Pehlivan'ın bir cariyeden olan oğlu Ebû Bekr'i tutan Kızıl Arslan'a karşı, muhalif emirlerle işbirliği yaptı. Kızıl Arslan bir gece çadırında uyurken öldürüldü (Eylül 1191).

Selçuklu sultanları üzerinde tahakküm kuran atabeylerin, her halde hayallerinin son merhalesi olan *saltanat* böylece Kızıl Arslan tarafından elde edilmiş oldu. Kızıl Arslan'ın saltanatını onaylaması, Halifelerin de Selçuklulara karşı takip ettikleri düşmanca siyaseti ve bunun için neler yapabileceklerini gösteren çarpıcı bir olaydır. Bununla birlikte Atabeye karşı duyulan nefret yüzünden hemen sona erdirilen bu girişim, başka gelişmelerin de etkisiyle İldenizliler hanedanın da sonunu hazırladı.

Atabey Kutluğ İnanç

Kızıl Arslan'ın oğlu olmadığından, Pehlivan'ın oğlulları onun yerine geçmek için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girdiler. Amcası tarafından himaye edilmiş olan Ebû Bekr, hazineye el koyarak kendisini atabey ilân etti. Ancak Kutluğ İnanç ve Emir Emiran Ömer hemen onunla mücadeleye girdiler. Ömer Şirvanşahlardan ve

Gürcülerden yardım sağlayıp Ebû Bekr'i yendi. Ancak Gürcüler'in yardımıyla Gence'yi zabtetmesi hayatına mal oldu. Kutluğ İnanç kendisini atabey ilan etti.

Öte yandan Sultan III. Tuğrul, kızkardeşiyle evli bulunduğu Türkmen beyi Hasan b. Kıfçak'ın yardımıyla hapisten kurtuldu. Yeniden Irak Selçukluları tahtına oturabilmek için mücadeleye girişti. Kutluğ İnanç ve Ebû Bekr'i yenilgiye uğrattı (28 Haziran 1192) ve bu galibiyetle tahtı elde etti. İnanç Hatun'un teklifi ile onunla evlendi ise de, Kızıl Arslan'ın akıbetine uğramaktan korkarak onu boğdurdu. Bu sırada Sultana itaat etmeyi düşünen Kutluğ İnanç, annesi öldürülünce Harizmşah Tekiş'i yardıma çağırdı. Bu ilk girişim Tekiş'in kardeşinin isyanı dolayısıyla yarım kaldı. Sultan Tuğrul da onlara karşı harekete geçerek bazı başarılar kazandı. Fakat bu olayların baş aktörlerinden olan Halife, Selçuklu ülkesini Tekiş'e veren bir menşur çıkardı. Atabey Kutluğ, buna dayanarak Tekiş'i bir daha davet etti. Harizmşah'ın öncü kuvvetlerine kumanda eden Kutluğ, savaş sırasında gözüne ok isabet eden Sultan Tuğrul'u, yakalayıp başını kesmek suretiyle **öldürdü** (Haziran 1194). Irak'da Selçuklu hanedanı sona ererken, İldenizoğulları bağımsız olmamakla birlikte artık kendileri adına hüküm sürmüşlerdir.

Türk hükümdarına Tanrı tarafından yönetme yetkisi olarak bahşedilen kutun kan yoluyla geçtiğine inanıldığından, Türklerde hanedan mensuplarının kanlarının dökülmesi yasaktı. Kutluğ'un Sultan Tuğrul'u öldürme biçimi, bu anlamda bilinçli bir aşağılama hâlidir.

Fakat Harizmşahlar'ın bundan sonra daha fazla güçleneceğinden korkan Nasır lidinillah, bu defa Atabey Kutluğ'u Tekiş'e karşı kullanmaya başladı. Nitekim halifelik kuvvetlerinin desteği ile Tekiş'in karşısına çıkan atabey yenilip hayatını kaybetti (1195). Kendisinin Sultan Tuğrul'a reva gördüğü gibi, başı kesilerek öldürüldü.

Atabey Ebû Bekr

Kutluğ İnanç öldükten sonra kardeşi Ebû Bekr atabey oldu. Başlangıçta Tekiş'in ölümü üzerine Harezm kuvvetlerinin Irak'tan çekilmesi geçici bir rahatlık sağladı. Ebû Bekr bu fırsattan yararlanarak İsfahan'ı işgal etti ve ülkeyi bölüştürdü. Buna göre Hemedan kardeşi Özbek'e Rey ve civarı ise İldeniz'in gulâmlarından Gökçe'ye verilecekti. Ancak Gökçe atabeye itaat etmedi. Bu dönemin güçlü emirleri bitmek tükenmek bilmeyen bir güç savaşı verirken, onlarla mücadele edemeyeceğini anlayan Ebû Bekr Azerbaycan'a çekildi. Fakat Kraliçe Thamara idaresinde en parlak dönemini yaşayan Gürcüler de taarruza geçmişlerdi. Atabey bir Gürcü prensesle evlenip bu akrabalık sayesinde onların taşkınlıklarına geçici olarak son verdi.

Bu sırada Emir Gökçe Rey, Hemedan ve Cibâl bölgesini ele geçirdi. Atabey Ebû Bekr onun üzerine Aytoğmuş komutasında bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Gökçe öldürüldü (1204) ama bu defa da Aytoğmuş'un tahakkümü başladı. Bu durum daha önce de söylendiği gibi, gulâm sisteminin bir zaafı olarak sürüp giden bir açmazdı.

Ebû Bekr'in ülkesinin işleri yerine, içki ve eğlence ile meşgul olmasından yararlanan Meraga hâkimi Ahmedilî Karasungur ile Erbil hâkimi Kökböri anlaşarak onun topraklarını almaya karar verdiler (1206). Meraga'da buluşan Kökböri ile Karasungur, Tebriz'e doğru ilerlediler. Ebû Bekr'in Aytoğmuş'la harekete geçmesi üzerine Kökböri ülkesine döndü. Ebû Bekr ve Aytoğmuş Meraga'yı kuşattılar. Çaresiz kalan Alâeddin kaleyi Ebû Bekr'e teslim etti. Yapılan antlaşma sonucunda Ebû Bekr Uşnu ve Urmiye şehirlerini ona ıkta olarak verdi ve geri döndü. Karasungur 1208 yılında, yerine geçen oğlu ise ertesi yıl öldü. Atabey Ebû Bekr sahipsiz kalan Meraga'yı ve bütün topraklarını ele geçirerek Ahmedilî sülâlesine son verdi. Kendisi de bundan sonra çok yaşamadı ve 1210'da öldü.

Atabey Özbek ve İldenizlilerin Sonu

Ebû Bekr'den sonra yerine kardeşi Özbek atabey oldu. Özbek'in gulâmı Mengli, Aytoğmuş'u bertaraf edip onun topraklarına hâkim oldu. Ama Mengli daha sonra atabey Özbek'e ve Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah'a isyan etti. Bunun üzerine halife, Özbek ve Alamut İsmailîleri reisi Celâleddin Nevmüslüman birleşerek, Kerec yakınında onu mağlup edip öldürdüler.

Bu arada Özbek'in Irak-ı Acem naîbi, hutbeyi Harizmşah Muhammed adına okutup ona bağlandı. Yakın tarihte Selçuklulara karşı, İldenizliler'i ve Harizmşahları kışkırtan Halife, şimdi de Selçuklunun varisi olarak hareket eden Harizmşahlara karşı aynı düşmanca siyaseti takip ediyordu. Zira son zamanlarda iyice güçlendirdiği siyasî otoritesini bir daha yitirmek istemiyordu. Bu uğurda her şeyi mübah sayan Nasır Lidinillah, Özbek'in Harizmşah'a tâbiyet bildiren nâibini Batınîlere öldürttü. Bunun üzerine Irak-ı Acem'i ele geçirmek için Özbek'in yanı sıra Fars atabeyi Sa'd da ordusuyla yola çıktı. Özbek Harizmşah ordusunun yaklaşması üzerine Azerbaycan'a kaçtı fakat yakalanıp hazineleri yağmalandı. Sonunda Harizmşah'a tâbi olmayı kabul edip ülkesine geri gönderildi (1218).

Bu sırada Azerbaycan atabeyleri için Gürcü saldırıları ve Moğolların önünden kaçan Harizmşahlar önemli sorun oluşturuyordu. Nitekim Özbek, Moğollardan kaçıp kendisine sığınan bir kısım Harizmlileri, Moğolların baskısı üzerine onlara vermek zorunda kalmıştı. Topraklarına saldıran bir Gürcü ordusu ise pusuya düşürülüp imha edildi. Gürcüler intikam hazırlığı içerisinde iken, Celaleddin Harizmşah'ın ordusuyla yaklaştığını öğrenince Özbek'e ittifak önerdiler. Ancak Harizmşah onların kuvvetlerinin birleşmesine imkân vermedi. Tebriz'i karısı Melike Hatun'un idaresine bırakan Özbek Gence'ye kaçtı. Celâleddin şehri ele geçirdi (1225). Hatun'u bir miktar asker ile Hoy'a gönderdi. III.Tuğrul'un kızı olan Melik Hatun, Özbek'ten boş düştüğünü bildirip, bunu ulemâya da tastik ettirdikten sonra Celâleddin'le evlendi. Özbek aynı sene Alıncak kalesinde vefat etti. Sağır ve dilsiz oğlu Kızıl Arslan babasının yerine atabey ilân edilmekle birlikte, atabeylik fiilen sona ermiş bulunuyordu. Kızıl Arslan 1228 yılında ölünce İldenizliler hukuken de yıkılmış oldu.

İldenizliler ilk üç atabey döneminde Irak Selçuklu sultanları üzerinde ağır bir baskı oluşturmuşlardı. Adlarına para bastıran ve hutbe okutan bu atabeyler, şeklen de olsa Selçuklular'a bağlı kalmışlardı. Buna karşılık Irak Selçuklu sultanları Halifelerin düşmanlığına rağmen, Irak, el-Cezire, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Cibâl ve Kirman'da hüküm sürmelerini atabeylerin ısrarlı mücadelelerine borçludurlar. İldenizliler kuruldukları bölge itibariyle, Gürcüler'e karşı Müslümanlar'ın savunmasını üstlenmiş bulunuyorlardı. Kuvvetli ve istikrarlı dönemlerde, Azerbaycan'ın iktisadî, sosyal ve medenî hayatında da önemli roller oynadılar. Nahcivan, Hemedan ve Tebriz gibi şehirler mimarî eserlerle donatılmış; pek çok ilim ve sanat erbabı onların himayesini görmüştür.

SIRA SİZDE 4

Sizce İldenizliler'i diğer atabeyliklerden farklı kılan bir özellikleri var mıdır?

SALGURLULAR (1148-1286)

Atabey Sungur ve Salgurluların Kuruluşu

Salgurlular İran'ın Fars bölgesinde, Oğuzların Üçoklar kolunun Salgur veya Salur boyuna mensup olan Sungur'un kurduğu bir atabeyliktir. Salurlardan önemli bir topluluk 1145 yılı civarında, Ceyhun-Mankışlağ bölgesinden Fars'a göç etmişlerdi.

Fars bölgesi, bilindiği gibi, Tuğrul Bey zamanında Kirman meliki Kavurt tarafından fethedilmişti.

Sungur, Irak Selçuklu şehzâdelerinden Fars meliki Melikşah'ın atabeyi idi. Melikşah, devlet işlerinden uzak duruyor, halka karşı kötü davranıyordu. Melikşah bir bahane ile Atabey Sungur'un kardeşini öldürünce, büyük bir Türkmen gücüne dayanmakta olan Sungur Şiraz'dan ayrıldı. Melikşah'ın geri dönmesi yolunda yaptığı teklifleri reddedip isyan etti. Melikşah'ı yenilgiye uğratıp Fars'tan ayrılmak zorunda bıraktı (1148). Şiraz'ı ele geçiren Atabey Sungur böylece hanedanının temellerini attı.

Fars hâkimiyetini kaybeden Melikşah, amcası Sultan Mesud'dan sağladığı kuvvetlerle Sungur'un üzerine yürüdü ve tekrar yenildi. Bu uğurdaki tüm girişimleri sonuçsuz kaldı. Böylece Fars bölgesi, tamamen Atabey Sungur'un hâkimiyetine girdi (1148). Atabey Sungur, komşusu Kirman Selçuklu meliki I. Muhammed ile iyi ilişkiler içerisinde bulunuyordu. Sungur'un Irak Selçukluları arasındaki taht mücadelelerine, kendisinden yardım istendiği ölçüde karıştığı anlaşılıyor. Sungur yanında bulunan Melik Muhammed'i Sultan Arslanşah'a karşı taht mücadelesi için, Selçuklu ümerası ile anlaşarak gönderdi. Ancak melik ve tararftarları İldeniz tarafından yenilgiye uğratıldılar. Adaletli, dindar, hayırsever ve mütevazı bir yönetici olan Sungur, ölünce (1161) Şiraz'da kendi yaptırdığı Sunguriye medresesine defnedildi.

Atabey Zengi

Sungur'un yerine oğlu küçük yaşta olduğu için kardeşi Zengi geçti. Zengi, Hemedan'daki taht kavgalarından Fars'a kaçan bir Selçuklu melikini yanında alıkoydu. Atabeylerin Selçuklu şehzâdelerini kendi menfaâtleri doğrultusunda nasıl kullandıkları, Halifelerin de bu durumdan nasıl yararlandıkları defalarca ifade edildi. İldeniz'in himayesinde güçlü bir Selçuklu Devletinin varlığından kaygılanan Halife, veziri vasıtasıyla Fars atabeyi Zengi ile bağlantı kurdu. Yanında bulunan melik Mahmud adına hutbe okutmasını istedi. Zengi, Halifenin isteğini yerine getirmekle birlikte, müttefikleri yenilince bu mücadelede yalnız kaldı. Irak Selçuklu sultanı ve İldeniz'in davetiyle İsfahan'a gidip Sultan Arslanşah'a itaâtini bildirdi. Böylece Salgurlu atabeyliği 1165 yılında resmen Irak Selçuklularına tâbi oldu.

Atabey Zengi'nin idaresinden hoşnut olmayan Fars ahalisi, Huzistan hâkimi Şumla'yı davet ettiler. Fars bölgesine sefer düzenleyen Şumla, Zengi'yi yenerek Fars bölgesine hâkim oldu. Fakat o, kötü idaresiyle Zengi'yi de arattı. Yaptıklarından pişman olan ileri gelenler Zengi'yi geri çağırdılar. Fars'a yeniden hâkim olan Zengi, Kirman Selçuklu meliki Tuğrulşah'ın ölümünden sonra meydana gelen taht mücadelelerine karıştı ve onun yardımıyla II. Turanşah tahtı ele geçirdi. Bu tarihten itibaren Salgurlular, Kirman siyaseti üzerinde ve meliklerin tahta geçişlerinde etkili olacaklardır. Bu onların bir müddet sonra Kirman'da hâkimiyet kurmalarına zemin hazırlamıştır. Atabey Zengi 1178 senesinde öldü.

Atabey Tekle

Zengi'nin yerine kendisine veliaht tayin ettiği oğlu Tekle geçti. Tekle'nin ilk senelerinde, Azerbaycan atabeyi Cihan Pehlivan, Fars'a akın düzenleyerek Şiraz'ı yağmaladı ve pek çok kişiyi öldürdü (1180). Bir süre sonra Tekle'ye karşı amcasının oğlu Tuğrul, saltanat iddiasında bulundu ise de, başarılı olamayarak Şebânkâre emirlerine sığınmak mecburiyetinde kaldı. Tekle, Tuğrul'u affetmekle birlikte o, babası Zengi'den sonra atabeyliğin kendi hakkı olduğunu düşüncesiyle savaşa devam etti. Sonunda 1181'de Şiraz'da yenildi ve esir alınarak öldürüldü.

Harizmşahların Merv ve Serahs şehirlerini ele geçirmeleri üzerine bu bölgede yaşayan Oğuzlar, Fars ve Kirman'a göç ettiler. Bunlardan Fars'a gelenler, Salgurluların güçlü olması sebebiyle onlara galebe çalamadılar; hattâ Salgurlularla karışıp kaynaştılar. Oğuz istilâsı Kirman'da Selçuklu hâkimiyetinin sonu oldu. Fars atabeylerinin de buraya sonucu etkileyecek nitelikte bir müdahalesi olamadı. Kaynakların iyi kişilik özellikleri ile andığı Tekle 1198 yılında vefat etti.

Atabey Sa'd

Tekle'nin yerine kardeşi Sa'd geçti. Sa'd'ın zamanı, Salgurlular için nisbeten rahat bir dönem oldu. Sa'd'ın atabeyliğinin ilk yıllarında yaşanan büyük kıtlık ve veba salgını büyük sosyal ve iktisadî sıkıntılara yol açtı. Bir müddet bunların telafisi için çalışan Atabey Sa'd, daha sonra topraklarını genişletmeye başladı.

Bu sırada Kirman'a, Oğuzlardan sonra Harizmşahlar hâkim olmuştu. Fakat Oğuzlar karışıklıklara sebep oluyorlardı. Şebânkâre emirleri de zaman zaman hâdiselere karışıyorlardı. Şehre bir ara Oğuzlar hâkim olduysa da, atabey Sa'd'ın kuvvetinden çekinerek, Berdesir'i Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Böylece Kirman'da Salgurlu hâkimiyeti sağlanmış oldu (1204). Sa'd, Isfahan ve Hemedan'ı da ele geçirmek istiyordu. Hazırlıklarını tamamlayıp Isfahan'a yürüdü ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre girdi. Sa'd'ın bu sefer sırasında Şiraz'ı boş bırakması, İldenizliler ve Şebânkâre emîrleri için bulunmaz fırsattı. Ayrıca İsfahan'ı alması dolayısıyla cezalandırılması da gerekmekteydi. Nitekim Atabey Özbek Şiraz'a, Şebânkâre emiri Mübâriz ise, Kirman üzerine başarısız seferler yaptılar.

Sa'd, Kirman'daki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için sefere çıktı ve 9 Ocak 1209'da Kirman'ın başşehri Berdesir'e girdi. Burada Kavurt Bey'in tahtına oturan Sa'd, Oğuzları itaat altına almak için, Bem'i kuşattı. Daha sonra Oğuzlarla anlaşarak Şiraz'a döndü. Kirman'da kaldığı beş ay zarfında bölgeyi düzene sokmuş ve büyük kısmını da itaat altına almıştı. Fakat daha sonra burayı ihmal edince, 1213 senesinde Harizmşahlar, Kirman'ı ele geçirdiler ve akınlarını başkent Şiraz'a kadar genişlettiler.

Daha önce de anlatıldığı gibi, İldenizlilerin Harizmşah'a bağlılık bildiren Irak-ı Acem valisi, Halifenin dahliyle Bâtınîler tarafından öldürünce, bölgeyi ele geçirmek isteyenler arasında yeni mücadeleler başlamıştı. Bir yandan Atabey Sa'd, diğer yandan Atabey Özbek, Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için harekete geçtiler. Sa'd, Harizmşah Muhammed'in ordusuyla Rey civarında karşılaştı. Ancak savaşta yenilip esir düştü (1217). Harizmşah, Eşkenvan ve İstahr şehirlerini kendisine bırakması, ülke gelirlerinin üçte birini kendisine ödemesi ve adına hutbe okunması şartıyla Sa'd'ı affetti. Sa'd, yanında Harizmli kuvvetlerle Şiraz'a döndüğünde, yerine nâib olarak bıraktığı oğlu Ebû Bekr, kendisini şehre sokmak istemediği için onunla savaşmak zorunda kaldı. Sa'd Moğollarla yoğun bir mücadele içerisine giren Harizmşah'a bağlılığını sürdürmek zorunda kalmadı. Ancak daha sonra Kirman ve Irak-ı Acem'i ele geçiren Harizmşah'ın oğlu Pirşah, müstahkem kaleler dışında, Şiraz dahil Fars'ı da işgâl etti. Atabey Sa'd, Fars'a gelen Celaleddin Harizmşah'a bağlılık arzedince, kaybettiği yerleri geri aldı. Sa'd 1226'da vefat etti.

Atabey Ebû Bekr ve Atabeyliğin Sonu

Sa'd'ın yerine oğlu Ebû Bekr geçti. Ebû Bekr, ilk yıllarda Şebânkârelerle mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Celaleddin Harizmşah 1228'de, Isfahan önünde Moğollarla karşılaştığı sırada, yanında Atabey Ebû Bekr de bulunuyordu. Yenilen Moğol ordusunun takibi sırasında bir kısım kuvvetleri baskına uğrayan atabey Şiraz'a

döndü. Ebû Bekr, yaklaşan Moğol tehlikesini bertaraf etmek için, kardeşini Moğol hanı Ögedey'e gönderdi ve itaatini bildirdi. Ögedey bundan memnun olarak Fars'ın idaresini ona bıraktı. Ebû Bekr, buna karşılık senelik otuz bin dinar haraç verecekti.Atabey, Hürmüz adası hâkimiyle anlaşarak düzenlediği sefer sonunda, Basra körfezindeki Kays adasına hâkim oldu (1229). Basra körfezindeki hâkimiyetini, Arabistan sahillerine kadar genişletti. Moğollara olan vaadlerini yerine getirerek, dostâne münasebetlerini devam ettirdi. Torunu Abiş Hatun'u Hülâgû'nun oğlu ile nişanladı. Ancak Moğollar'a ödenen haraçlar yüzünden vergileri artırılan ahali canından bezmiş durumdaydı. Ebû Bekr, Şiraz'da 1260'ta öldü.

Ebû Bekr'in yerine oğlu II. Sa'd geçtiyse de on iki gün sonra öldü. Onun yerine henüz çocuk olduğu için, annesi Bibi Terken Hatun'un nâibliğinde Muhammed getirildi. Terken Hatun, devlet idaresini ele aldı ve halkın refahını sağlamaya, ülkeyi karışıklıklardan korumaya çalıştı. Muhammed'in atabeyliği 1262'de ölümüyle sona erdi.

Muhammed'in yerine devlet erkânı ve ordunun kararı ile Muhammedşah geçti. Muhammedşah, tahta geçer geçmez Terken Hatun'u yok sayarak duruma hâkim oldu. Muhammedşah, Moğollarla barışı değil mücadeleyi tercih ediyordu. Bu yüzden Hülâgu'nun, huzuruna gelmesi için yaptığı davete icabet etmedi. Bu fırsatı kaçırmayan Terken Hatun, emirlerle birleşerek Muhammedşah'ı yakalatıp Hülâgu'nun yanına gönderdi.

Muhammedşah'ın sekiz ay süren kısa atabeyliğinden sonra yerine ağabeyi Selçukşah geçti. Selçukşah, tahta geçince kendisi için tehlikeli gördüğü bazı devlet adamlarını ortadan kaldırdı. Kudreti dolayısıyla siyasette önemli bir rolü olan Terken Hatun'la evlendi. Ancak Selçukşah'ın Terken Hatun'u aşağılaması ve sonra öldürtmesi Salgurlu Atabeyliğinin yıkılışını çabuklaştırdı. Nitekim Selçukşah, Şiraz'daki Moğol komutanlarını da bertaraf edince, Hülâgû'nun gönderdiği kuvvetler tarafından yakalanarak öldürüldü (1263).

Selçukşah'ın ölümünden sonra tahta II. Sa'd'ın kızı Abiş Hatun geçti. Abiş Hatun'un atabeyliğinin ilk aylarında, Kadı Şerefeddin İbrahim ayaklandı ise de, isyan kısa sürede bastırıldı ve taraftarları dağıtıldı. Abiş Hatun, daha sonra Hülâgu'nun yedi yaşındaki oğlu Mengü Timur ile göstermelik olarak evlendirildi. Abiş Hatun, yaşının küçük olması dolayısıyla idarî işlere karışmıyordu. Fars'ı, bir şahne aracılığı ile Moğollar yönetmekteydi. İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar, Fars'ın devamlı karışıklık içinde bulunması ve bölgedeki Moğol devlet adamlarının yetersizliği sebebiyle, yanında tuttuğu Abiş Hatun'un Şiraz'a dönmesine izin verdi (1284). Bir süre sonra, Moğollar tarafından bölgeyi idare etmek için gönderilen nâibin öldürülmesi sebebiyle, Abiş Hatun, hükümdar Argun tarafından huzura çağırıldı. Tebriz'de muhakeme edilen Abiş Hatun, Han'ın gelini olduğu için cezalandırılmadı ama Şiraz'a dönmesine de izin verilmedi. Nihayet Hatun 1286 senesinde ölünce, Fars'ta Salgurlu hâkimiyeti son buldu ve bölge resmen Moğol idaresi altına girdi.

Teşkilatta olduğu gibi kültür hayatında da Selçuluların mirasçısı olan diğer atabeylikler gibi, Salgurlular da zengin imar faaliyetleriyle Fars'ı donattılar. Moğolların Harezmşahları ortadan kaldırması üzerine Salgurlular Moğolların idaresini kabul ettiler. Onların bu siyaseti bölgeyi bir süre daha Moğolların saldırılarından korudu. Salgurluların başşehri Şiraz, Moğolların önünden kaçan birçok ilim adamı ve edibin sığınağı oldu. Salgurluların ilim ve sanat hâmiliği, Şiraz'ı bir kültür merkezi haline getirdi.

Özet

Atabeyliklerin sistem içerisindeki yerini tanımlayabilecek

Selçuklu sultanları oğullarını (şehzâde) eğitmeleri için bilgi ve tecrübeleri ile temayüz etmiş emirleri görevlendirirlerdi. Bu hocalara atabey denirdi. Atabeyler, melikle birlikte kendilerine verilen ikta bölgelerine gider, onun adına bölgeyi idare ederlerdi. Atabeyi oldukları melik adına saltanat davasına girer, kaybetmeleri hâlinde bulundukları bölgede, merkezle bağlarını olabildiğince zayıflatarak, zamanla kendi hanedanlarını kurarlardı. Bu atabeylikler ne kadar güçlü olursa olsunlar, nihaî olarak Selçuklu sultanlarına tâbi idiler. Selçuklular zamanında bu şekilde Dımaşk, Musul, Fars ve Azerbaycan Atabeylikleri kurulmuştur.

Toğteginliler'in tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek

Suriye meliki Tutuş'un, oğlu Dukak'a atabey olarak tayin ettiği Türkmen beyi Toğtegin tarafından kurulmuştur. Dukak'ın da kendi oğlu Tutuş'a atabey yaptığı Toğtegin, melik çocuk yaşta olduğu için tüm yetkileri elinde topladı. Melikin ölümü üzerine yönetimi kendisi devraldı. Sultan Tapar tarafından Suriye valiliği onaylanan Toğtegin döneminin en önemli meselesi Haçlılarla mücadele idi. Toğtegin'in yerine geçen oğlu Böri de Haçlılara karşı mücadeleyi sürdürdü. Diğer taraftan Dımaşk'ta faaliyetlerini arttıran Batınîleri şiddetle takibata uğrattı. Ancak onlar tarafından uğradığı bir suikastte hayatını kaybetti. Yerine geçen oğlu İsmail Haçlılara karşı başarılı bir şekilde mücadele etti. Atabeyliğe ait bazı toprakları geri aldı. Bir suikaste uğradıktan sonra takip ettiği sert siyaset ve Dımaşk'ı teslim etmek üzere Zengi'yi davet etmesi öldürülmesine sebep oldu. Yerine geçen kardeşi Mahmud, Musul atabeyi Zengi'nin yoğun baskılarına maruz kaldı. Trablus Kontluğu ve Kudüs Krallığına karşı başarılı savaşlar yaptı. 1139'da kendi adamlarınca öldürüldü. Emir Üner'in tertibi olduğu tahmin edilen bu olaydan sonra, Ba'albek valisi olan kardeşi Muhammed atabey ilân edildi. Bu dönemde atabeylik, vezirliğe getirilen Üner'in tahakkümü altına girdi. Zengi bir kere daha Dımaşk'ı almayı denedi ama başarılı olamadı. Son atabey Abak zamanında Üner'in nüfuzu daha da arttı. Zengi'nin baskısı Üner'i, Kudüs krallığı ile vergi ödemek şartıyla bir anlaşma yapmak zorunda bıraktı. Dımaşk, Zengi'nin Urfa'yı fethi üzerine gelen İkinci Haçlı orduları tarafından da kuşatıldı. Abak, veziri Üner'in ölümünden sonra Nureddin Mahmud'a teslim oldu (1154). Böylece atabeylik tarihe karıştı.

Zengiler'in tarihçesi ve tarihî önemini belirleyebilecek

Melikşah'ın kumandanlarından Aksungur'un oğlu olan Zengi, Irak Selçuklu sultanı Mahmud tarafından iki oğluna atabey ve Musul'a vali olarak tayin edilmişti (1127). Zengi Haçlılar ile savaşmak için Müslümanlar arasında siyasî birlik kurmaya çalıştı. Van Gölü havzasından Şehrizor'a, Irak ve Suriye'nin bir kısmına hâkim oldu. Urfa'yı fethedip kontluğun Fırat'ın doğusundaki topraklarını fethetti (24 Aralık 1144). 1146'da Câber kalesini kuşatırken kendi kölesi tarafından öldürüldü. Musul Atabeyliğine ait topraklar ikiye bölündü.

Musul Kolu: Zengi'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi, Musul merkez olmak üzere Irak'a hâkim oldu. Kısa atabeylik döneminde Nureddin'le birlikte Haçlılarla ve Zengi'nin ölümünü fırsat bilerek topraklarına saldıran Artuklularla mücadele etti. Seyfeddin Gazi ölünce (1149) yerine kardeşi Mevdud geçti. 20 yıllık uzun atabeylik dönemi babası zamanından kalan tecrübeli adamlarının da sayesinde huzurlu geçti. Nureddin Mahmud'un Haçlılara karşı yaptığı tüm savaşlara yardım etti. Irak Selçuklu sultanı Muhammed'in Bağdad kuşatmasına da tâbiyet gereği asker gönderdi. Yerine Nureddin Mahmud'un da desteğiyle oğlu II. Seyfeddin Gazi geçti (1169). Musul'a hâkim olmak isteyen kardeşi II. İmadeddin Zengi'ye ise Sincar verildi. Böylece atabeyliğin Sincar'da da bir şubesi kurulmuş oldu. Seyfeddin Gazi, Nureddin'in ölümü üzerine bir yandan topraklarını genişletirken, diğer yandan Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye'yi ele geçirmesine karşı mücadele etti. Ölünce yerine kardeşi İzzeddin Mesud atabey oldu (1180). Melik Salih'in vasiyeti üzerine Halep'i topraklarına kattı ise de elinde tutamadı. Atabeyliğe ait toprakların bir kısmını ele geçiren Selahaddin'e daha fazla direnemeyerek tâbiyet arz etti. Mesud'un yerine geçen oğlu Nureddin Arslanşah'ın dönemi hanedan mensupları ve Eyyûbîlerle mücadeleyle geçti. 1199'da Arslanşah'ın atabeyi Kaymaz'ın ölümü üzerine Musul valisi olan Lü'lü, tüm gücü eline geçirdi. Arslanşah'ın 1211'de ölümünden sonra Lü'lü tarafından yerine geçirilen atabeyler, onun kuklası olmaktan kurtulamadılar. Lü'lü 1220'de Sincar'ı alarak Zengilerin buradaki hâkimiyetine son verdi. Erbil beyi Kökböri'nin, Musul atabeyliğini

Lü'lü'ye ve Eyyûbîlere karşı korumak için girdiği mücadele de sonuçsuz kaldı. Mahmud'un da 1233'te ölümüyle, bölgenin hâkimiyeti Bedreddin Lü'lü'ye intikal etti ve Zengilerin Musul şubesi tarihe karıştı.

Halep Kolu: İmadeddin Zengi ölünce oğullarından Nureddin Mahmud, Halep merkez olmak üzere Suriye'deki topraklarda hâkimiyetini kurdu. Zengi'den sonra tekrar Urfa'ya hâkim olan Haçlılardan şehri geri aldı. Haçlılara karşı başarılı savaşlar yaptı. Dımaşk atabeyliğine son vererek Suriye'yi kendi idaresi altında birleştirdi. Kardeşlerinin idaresindeki Musul'a da üstünlüğünü kabul ettirdi. Mısır'ı fethetmekle görevlendirdiği Salâhaddin Eyyubî, Fatımî halifeliğine son verdi. Nureddin 1174'te ölünce yerine oğlu Melik İsmail geçti. Ancak Musul atabeyliğinin müdahalesine rağmen Salâhaddin Eyyubî ülkesine hâkim oldu. İsmail'in ölümüyle Zengilerin Halep kolu sona erdi (1181).

İldenizlilerin tarihçesi ve tarihî önemini açıklayabilecek

Kurucusunun adına nisbetle İldenizliler adı verilen atabeylik Azerbaycan/Arran, Cibal ve kuzeybatı İran'da hüküm sürmüştür. Şemseddin İldeniz aslen Kıpçak Türklerindendir. Irak Selçuklu sultanı Mesud (1136-1152)'un hizmetine girdikten sonra, liyakâti sayesinde hızla yükseldi ve Sultan Mesud tarafından Arran valiliğine atandı. 1146'dan itibaren Selçuklulara bağlı, fakat inisiyatif alabilecek bir yetkinlikle Azerbaycan'ı idare etti. Bir süre sonra Irak Selçuklu tahtında yaşanan mücadelelerde belirleyici kişi haline geldi. 1161'de Arslanşah'ı tahta geçirdi. Sultanla birlikte Gürcülere karşı büyük başarılar kazandı. Selçukluların Irak, el-Cezire, Cibâl, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kirman'da hâkimiyetinin sürmesi konusunda önemli hizmetleri oldu.

Ölünce yerine büyük oğlu Cihan Pehlivan atabey oldu (1175). Arslanşah vefat edince yerine oğlu Tuğrul'u geçirdi, Selçuklu devletinde babasından daha fazla nüfuz sahibi oldu. Pehlivan, Halifenin ve Salâhaddin Eyyûbî'nin rekabeti karşısında, Harizmşah Tekiş'le dostluk kurdu. Kendisinden sonra yerine kardeşi Kızıl Arslan geçti (1186). Sultan Tuğrul'u hapse atan Kızıl Arslan, halifenin teşviki ile saltanatını ilân etti. Fakat bunu hayatı ile ödedi. Yerine yeğeni Kutluğ İnanç geçti. Hapisten kurtulan Sultan III. Tuğrul Kutluğ İnanç'ı mağlup ederek Irak Selçuklu tahtını tekrar ele geçirdi. Fakat atabey, Tekiş'ten sağladığı yardımla Sultan Tuğrul'u bertaraf etti (1194). Ancak Halifenin tahriki ile bu defa Tekiş'le mücadeleye giren Kutluğ İnanç da öldürüldü (Mayıs 1196).

Yerine diğer kardeşi Ebû Bekr geçti. Meraga'yı alarak Ahmedilî hanedanına son verdi (1211). Ancak idarî yetenekleri kısıtlı olan Ebû Bekr zamanında ülkesi, Halife-Harizmşahlar-gulâm ümera ve Gürcüler'in mücadele alanına döndü. Ebû Bekr ölünce kardeşi Özbek atabey oldu. Halife, Harizmşahlara karşı denge unsuru olarak Özbek'in tarafında yer aldı. Ona muhaliflerine karşı ordu bile gönderdi. Atabey buna rağmen Harizmşah Muhammed'e tâbi olmak zorunda kaldı. Moğol istilâsı sebebiyle ortaya çıkan kriz ve Gürcü istilâsı karşısında aciz kaldı. Toprakları Harizmşah tarafından işgâl edildi. 1225'de ölümü üzerine sağır ve dilsiz oğlu Kızıl Arslan atabey oldu. Onun 1228'de ölmesi üzerine fiili olarak çökmüş olan atabeylik sona erdi.

Salgurluların tarihçesi ve tarihî önemini değerlendirebilecek bilgiler kazanacaksınız

İran'ın Fars bölgesinde Oğuzların Üçok boyuna mensup Salgur veya Salur kabilesi tarafından kurulan bir atabeyliktir. Tuğrul Bey zamanında Selçukluların eline geçen Fars, Irak Selçukluları zamanında da onlara bağlı atabeylerin hâkimiyetine girdi. Sungur, Fars meliki Melikşah'ın atabeyiydi. Melikşah'ın keyfî idaresine isyan edip, 1148'de Melikşah'ı yendi. Şiraz'ı ele geçirerek atabeyliğin temellerini attı. Irak Selçuklularının taht mücadelelerine müdahale etti. Oğlu Tuğrul küçük olduğundan yerine kardeşi Zengi geçti. Onun zamanında Salgurlular, Irak Selçuklularına tâbi oldular. Tekle zamanında Harezmşahlardan kaçan Oğuzlar, Kirman ve Fars'ı istilâ ettiler. Tekle'nin kardeşi Atabey Sa'd'ın İldenizlilerle, Kirman'a hâkim olduğu sırada burayı istilâ eden Oğuzlarla münasebetleri oldu. Harizmşah Muhammed'e karşı girdiği mücadelede yenilip ona bağlılığını bildirdi. Sa'd 'ın yerine geçen oğlu Ebû Bekr, Moğollara karşı Celâleddin Harizmşah'ın yanında yer aldı. Fakat sonra Moğol Hanı Ögedey'e bağlılık bildirdi. Bu sayede hâkimiyetini Hindistan'da Kenbâyet ve Arabistan sahillerine kadar genişletti. Atabey Muhammed'in yaşının küçük olması sebebiyle nâibliği annesi Bibi Terken Hatun'a verilmişti. Atabeyliğin bundan sonraki tarihi, Moğollara bağlılığı sürdüren Terken Hatun sayesinde nisbeten huzurlu geçti. Moğol idaresine başkaldıran Atabey Selçukşah kısa sürede bertaraf edildi. Hülagû'nun gelini olan Abiş Hatun zamanında, yaşı küçük olduğu için ülkeyi Moğol nâibler idare ediyordu. Moğol idarecilerinin öldürülmesinden sorumlu tutulan son atabey Abiş Hatun'un merkeze alınması ve 1286'da ölümü üzerine hanedan ortadan kalktı.

Kendimizi Sınayalım

1. Atabeylerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Sultanların oğullarına tayin ettikleri eğitmenlere atabey denirdi.
b. Atabeylere ikta toprakları verilirdi.
c. Şehzâde adına okunan hutbede Selçuklu sultanı ve Abbasî halifesinin adı bulunurdu.
d. İlk Atabeylik Dımaşk'da kurulan Toğteginlilerdi
e. Atabeylikler bağımsız devletlerdi.

2. Dımaşk Atabeyliği ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Komşuları olan Haçlılarla mücadele etmişlerdir
b. Batınîler, Dımaşk Atabeyliği topraklarında faaliyet göstermişlerdir.
c. Antakya-Kudüs hattının Haçlıların eline geçmesini engellemişlerdir.
d. Toğtegin zamanında Musul Atabeyliğine bağlanmışlardır.
e. Zaman zaman Haçlılar ile ittifak ve anlaşmalar yapmışlardır.

3. Atabey Zengi'nin Urfa'yı fethi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Urfa Haçlı kontluğu tamamen yıkıldı.
b. Kontluğun Urfa ve Fırat'ın doğusundaki toprakları fethedildi.
c. Şehirdeki Hıristiyanlara dokunulmadı ama Haçlılar tasfiye edildi.
d. Bu yüzden İkinci Haçlı seferi düzenlendi.
e. Urfa'ya askeri bir vali atandı.

4. Nureddin Mahmud'un tüm icraâtı dikkate alındığında aşağıdakilerden hangisi onun ulaştığı nihaî hedefi tanımlar?

a. Urfa'da çıkan isyanı bastırması
b. Dimaşk Atabeyliğini ortadan kaldırması
c. Musul Atabeyliğine üstünlük sağlaması
d. Irak-Suriye ve Mısır'ı kendi idaresi altında birleştirmesi
e. Haçlılara karşı büyük başarılar kazanması

5. Musul Atabeyliğinin yıkılışı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

a. Nureddin Mahmud tarafından ortadan kaldırıldı.
b. Arslanşah'ın atabeyi olan Lü'lü'nün baskısı neticesinde yıkıldı.
c. Atabeyliğe Moğollar tarafından son verildi.
d. Selahaddin Eyyûbî Musul'u ele geçirince hanedan sona erdi.
e. Nureddin Mahmud'un yerine geçecek oğlu bulunmadığından tarihe karıştı.

6. İldenizlilerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Büyük Selçuklu sultanlarının atabeyleridir.
b. Gürcülerle mücadele etmişlerdir.
c. Irak Selçuklu hanedanına son vermişlerdir.
d. İldenizliler Harizmşahlar tarafından yıkılmıştır.
e. Selçuklu sultanlarına karşı Halife tarafından desteklenmişlerdir.

7. Aşağıdaki olaylardan hangisi İldenizliler döneminde geçen bir olaydır?

a. Halife Müştarşid'in öldürülmesi
b. Pehlivan'ın Bağdad'ı kuşatması
c. Atabey Kızıl Arslan'ın kendisini sultan ilan etmesi
d. Musul Atabeyliğinin Irak Selçuklularına bağlanması
e. Sultan Sancar'ın Hemedan'ı alması

8. İkinci Haçlı seferinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kudüs'ün Haçlılar eline geçmesi
b. Abbasî halifeliğinin Orta Doğu'da hâkimiyetini güçlendirmesi
c. Suriye'de Müslümanların tekrar hâkimiyet kurmaları
d. İmadeddin Zengi'nin ölmesi
e. Urfa'nın İmadeddin Zengi tarafından fethedilmesi

9. Salgurlular ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Fars'ta hüküm sürmüş bir atabeyliktir
b. Oğuzların Salur boyuna mensuplardır
c. Büyük Selçuklu Devletine tâbi olmuşlardır
d. Bir dönem Harizmşahlara bağlanmışlardır
e. Moğollar tarafından yıkılmışlardır

10. Atabeyliklerle ilgili eşleştirmelerden hangisi doğrudur?

a. Salgurlular -Azerbaycan
b. İldenizliler -Fars
c. Zengiler- Mısır
d. Toğteginliler -Irak
e. Zengiler -Irak ve Suriye

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Cevabınız doğru değilse "Giriş" konusunu yeniden gözden geçiriniz
2. d	Cevabınız doğru değilse "Toğteginliler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
3. a	Cevabınız doğru değilse "Zengiler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
4. d	Cevabınız doğru değilse "Zengiler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
5. b	Cevabınız doğru değilse " Zengiler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
6. a	Cevabınız doğru değilse "İldenizliler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
7. c	Cevabınız doğru değilse "İldenizliler" konusunu yeniden gözden geçiriniz
8. e	Cevabınız doğru değilse "Zengiler "konusunu yeniden gözden geçiriniz
9. c	Cevabınız doğru değilse "Salgurlular" konusunu yeniden gözden geçiriniz
10. e	Cevabınız doğru değil ise "Giriş" konusunu yeniden gözden geçiriniz

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Dımaşk Atabeyliği, Haçlıların Suriye ve Filistin'de kurdukları ve İslâm dünyasının kalbine bir hançer gibi saplanan devletçiklere karşı bir kalkan görevi yaptı. Onların mücadelesi sayesinde Antakya'dan Kudüs'e kadar uzanan sahanın Haçlıların elinde birleşmesi engellenmiş oldu. Ayrıca Büyük Selçuklular'ın halefi olarak yüksek bir medenî gelişimin de temsilcisi oldular.

Sıra Sizde 2

Haçlıların Yakındoğu'da bir takım siyasî teşekküller kurup yerleşmeleri ve varlıklarını sürdürme gayretleri, Müslümanlarla sürekli bir mücadeleye sebep olmuştu. İslâm Dünyasının siyasî önderleri konumunda olan Türkler Urfa-Antakya-Kudüs hattının tümüyle Haçlıların eline geçmesini engelleyen büyük başarılar kazanmışlardı. Ancak Urfa'nın fethi ilk kurulan Haçlı kontluğunun yıkılması bakımından her iki tarafta da ciddî psikolojik etki yaptı. Hıristiyanlar telâşla yeni bir sefere çıkarken, Türkler artık Haçlılara karşı psikolojik ve askerî üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Urfa'nın fethi ile cihâd meşalesi ateşlenmiş oldu.

Sıra Sizde 3

Sünnî İslâm Dünyasında siyasî gücün meşruiyetinin, yani yasallığının kaynağı, bu alanda otorite olarak kabul edilen Abbasî Halifesinin verdiği onaydı. Bu tasdikin başlıca göstergesi, talepte bulunan sultan/emir/melik vb. için Bağdad ve çevresinde hutbe okutulmasıdır. Bu yüzden atabeyler de sultanlar gibi, hiyerarşide sultandan sonra olmak şartıyla, siyasî mevkilerinin tasdiki anlamına gelen bu kuralın yerine gelmesini talep etmişlerdir.

Sıra Sizde 4

İldenizlileri diğer atabeyliklerden ayıran en önemli fark, meliklerin değil, Sultanların atabeyleri olmalarıdır. Toğtegin Melik Dukak'ın, Zengi Melik Alp Arslan'ın, Sungur Fars meliki Melikşah'ın atabeyleri idiler. İldenizliler ise Irak Selçuklu sultanlarının atabeyleri olup, devletin bizatihi içerisinde hüküm sürdüler.

Yararlanılan Kaynaklar

Alptekin, Coşkun (1978), The Reign of Zangi (521-541 / 1127-1146), Erzurum.

Alptekin, Coşkun (1985), Dımaşk Atabegliği (Toğteginliler), İstanbul.

Merçil, Erdoğan (1992), "Salgurlular" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII, İstanbul, 19-62.

Merçil, Erdoğan (1992), "İldenizliler" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII, İstanbul, 81-110

Öğün Bezer, Gülay (2000), "İldenizliler", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, XXII, 82-84.

Şeşen, Ramazan (1983), Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, İstanbul.

BÜYÜK SELÇUKLU TARİHİ

9

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklu Devlet anlayışı içerisinde hakimiyetin hukukî dayanağını analiz edebilecek,
- Metbû-tâbî ilişkilerini açıklayabilecek,
- Gulâm sisteminin Selçuklulardaki yeri ve önemini belirleyebilecek,
- İktâ sisteminin Selçuklular için ne ifade ettiğini değerlendirebilecek,
- Selçuklu ordusunun kaynaklarını belirleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Hanedan
- Sultan
- Metbû ve Tâbî
- Melik
- Dîvân
- Gulâm
- Mîrî Arazi
- İktâ
- Kādi'l-kudât
- Nizâmülmülk
- Vezaret

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi

Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı

- GİRİŞ
- HANEDAN VE SULTAN
- SARAY TEŞKİLATI
- MERKEZ (HÜKÛMET) TEŞKİLATI
- EYALET TEŞKİLATI
- ASKERÎ TEŞKİLAT
- ADLÎ TEŞKİLAT

Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı

GİRİŞ

Selçuklu Devlet Teşkilatı Tarihinin Kaynakları

Selçuklu devlet yapısını anlatan, Selçuklular'la çağdaş bir eser mevcut olmadığı gibi, devlet arşivleri de günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle devlet yapısının bazı yönlerini ve ayrıntılarını tespit etmekte güçlük çekilmektedir. Konu ile ilgili tabiatiyle ilk akla gelen vezir Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme* adlı meşhur eseridir. Bu eser devlet teşkilatını tanımamız konusunda büyük bir boşluğu doldurmakta ise de, aslında yürürlükte olan yapıyı değil, olması gerekeni anlatan bir kaynaktır. Çünkü *Siyasetnâme* Sultan Melikşah'ın işlerin düzgün gitmesi ve doğru karar verebilmek için, hükümdarların uyguladıkları kanun ve adetleri, görülen aksaklıkları ve alınması gereken tedbirleri ihtiva eden bir eser yazmasını istemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Bu nedenle eserden bu özelliği göz önünde bulundurularak ve diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılarak faydalanılmalıdır.

Siyasetnâme'den sonra konu ile ilgili en önemli kaynaklar atama fermanlarından metin örneklerinin toplandığı *münşeât* mecmuaları ile yazım kurallarını ihtiva eden inşâ kitaplarıdır. Müntecebüddin el-Cuveynî'nin *Atebetü'l-Ketebe*'si, *Leningrad Münşeât Mecmuası,* Evoğlı Haydar Beğin *Mecmau'l-İnşâ*'sı ve Nizâmî-i Arûzî'nin *Çahâr Makale*'si bunların başlıcalarıdır. Kâtiplere kılavuzluk etmesi için hazırlanan bu eserlerden, atama yapılan makamların özellikleri, yetkileri vs. hakkında bilgi edinebilmektedir. Dönemin siyasî olaylarını anlatan kroniklerden ise, muhtelif mevkilerdeki devlet adamları hakkında verilen bilgilerden, onların görev alanlarını belirlemek mümkün olmaktadır. er-Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*'u, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtu'z-Zaman*'ı, el-Huseynî'nin *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*'si ve el-Bundârî'nin *Zubdetu'n-Nusre*'si bu tür eserlere örnek olarak verilebilir.

Sultanın, hanedan üyelerinin ve tâbîlerin bastırdıkları sikkeler ve yaptırdıkları abideler üzerindeki kitabeler ise unvan, lâkap ve künyeleri, hakimiyet alanları, metbûluk-tâbîlik ilişkileri ve iktisadî durum hakkında başvurduğumuz en güvenilir kaynaklardır.

Selçuklu Devleti ve Komşuları

1040 Dandânâkan savaşından sonra resmen kurulup ilân edilen Selçuklu Devleti doğuda Karahanlılar, güneyde Gazneliler gibi devrinin büyük devletleri ve İran'da bazı islâm hanedanları ile komşu oldu. Merv'deki kurultayda yapılan iş bölümü

doğrultusunda başlayan fetihlerle kısa zamanda İran, Irak, Suriye, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Selçuklu hakimiyeti sağlandı. İran'daki irili ufaklı bir çok mahallî hanedan veya emirlik de, Tuğrul Bey zamanında devlete tâbî kılındı. Irak'ta ise Abbasî Devleti/Halifeliği bulunmaktaydı. Halifenin davetiyle Bağdad'a giren Selçuklular, buradaki Büveyhî tahakkümünü sona erdirdiler. Abbasî Hilâfeti ile ilişkiler, bu vesile ile başlangıçta dostane başlamışsa da hep böyle devam etmemiş, zaman zaman gerginlikler ve krizler de ortaya çıkmıştır.

Büyük Selçuklu Devletinden ilerleyen zaman içinde dört bölgesel Selçuklu hanedanı doğmuştur. Selçuklu hanedan üyeleri tarafından ve Büyük Selçuklulara tâbî olarak kurulan bu şubeler, kuruluş sırasına göre Kirman (1048), Türkiye (1075), Suriye (1078) ve Irak Selçuklu (1119)larıdır. Bunlardan Türkiye Selçukluları bağımsız olarak kurulmuş, diğerleri Büyük Selçuklu Devletine sonuna kadar tâbî kalmışlardır.

XII. yüzyılın başlarında, Suriye ve Irak Selçuklularının toprakları üzerinde merkezî otoritenin zayıflamasına paralel olarak atabeglik adı verilen bazı hanedanlar ortaya çıktı. Bunların başlıcaları Togteginliler (Suriye), Zengîler (Cezîre ve Suriye), İldenizliler (Âzerbaycan), Salgurlular (Fars)'dır.

Selçuklular'ın mücadele ettiği gayrimüslim güçler ise Anadolu'da Bizans, Kafkasya'da Gürcüler, Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Türkistan'da Karahıtaylar'dır.

Hanedan, Gulâm ve İktâ Sistemi

Büyük Selçuklu Devleti ve diğer şubelerde de, devlet teşkilatının temelinde üç ana unsurun bulunduğu görülür. Bunlar tarih boyunca yaygın bir yönetim tarzı olan monarşinin tepesindeki **hanedan** ile bütün devlet mekanizmasının kaynağını teşkil eden **gulâm** ve **iktâ** sistemidir. Aslında bu üç temel unsur bazı farklılıklar olmakla birlikte genellikle Ortaçağ İslam devletlerinin hepsinde mevcuttur. Bunların önemi ve özellikleri bilinmeden devlet yapısını anlamak mümkün değildir.

Toplum tarafından kabul görmüş, meşrû kabul edilmiş hanedan, devlet başkanı sultanın ve müstakbel sultan adayları olan, eyalet yöneticisi şehzadelerin kaynağını oluşturur. Hanedanın bu özelliği onu tartışmasız ve alternatifsiz kılar. Ancak bununla birlikte hanedan üyeleriyle sınırlı olsa da, ölen sultanın yerine kimin geleceğinin belirsizliği, sayısız şehzade isyanını ve iktidar mücadelesini körüklemiştir.

Ortaçağ İslam devletlerinde yaygın olarak uygulanan ve köle temini ile esir alma yoluyla oluşturulan *gulâm sistemi*nin Selçuklulara Gaznelilerden intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bu sistem saraya, merkez ve eyalet bürokrasisine, orduya eğitimli ve nitelikli personel yetiştirmekte idi.

DİKKAT

Kuruluş aşamasında ve ilk dönemlerde Bozkırlı-Türk hüviyeti ağır basan Selçuklu Devleti, daha ziyade Türkmenlere dayanmakta idi. Yani devlet bir anlamda boylar birliğinden oluşuyordu. Ancak Türkmenlerin devlet nezdinde doğrudan değil de, beyleri vasıtasıyla temsil edilmesi, devlete sundukları büyük hizmetlerin yanısıra beylere, temsil ettikleri güç oranında devleti sarsmak imkânı da veriyordu. Selçuklu sultanlarının zaman içerisinde, devletin kuruluşunda kendileri kadar hizmet etmiş boy beyleri yerine gulam unsurları tercih etmelerinin başlıca sebeplerinden biri budur.

Mirî arazi mülkiyet hakkı devlete, yani hazineye ait olan topraklara denir. Bu toprakların işletme hakkı geçici tapu ile reayaya verilirdi. **İkta** ise bu şekilde işletilen toprağın gelirlerinin bir kısmının maaş karşılığı olarak devlet görevlilerine tahsis edilmesidir.

Keza bazı farklılıklarla Ortaçağ İslam devletlerinde de uygulanan *iktâ sistemi,* Selçuklu devlet teşkilâtının temel taşlarındandır. Devlet mülkiyetinin esas alındığı toprak sisteminin ***(mîrî arazi)*** bir sonucu olan ***iktâ,*** maliyenin uyguladığı gelir

vergisi toplama usulü yanında, taşra (eyalet ve vilayet) yönetimi ve savaş zamanı asker toplamayı birlikte sağlayan kapsamlı bir sistemdir.

Hükümdar, saray, hükûmet (bürokrasi), taşra yönetimi, maliye, vergi ve ordu gibi devletin bütün organlarına kaynaklık ve nüfuz etmesi, bu üç müessesenin devlet yapısındaki önemini fazlasıyla ortaya koymaktadır.

HANEDAN VE SULTAN

Hakimiyetin Hukukî Dayanağı (Meşrûiyet)

İslâm öncesi Türklerde hükümdarlık yetki ve gücünün veya siyasî iktidarın **(kut)** Tanrı tarafından verildiğine *(karizmatik hakimiyet);* yani hükümranlığın ilâhi bir kaynağa dayandığına inanılmaktaydı. Nitekim *"Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı", "Tanrı istediği için, kut'um olduğu için kagan oldum"* gibi birçok ifadeye Hun ve Göktürk kaynaklarında da rastlanmaktadır.

Bu anlayışın İslâmiyeti kabul ettikten sonra da devam ettiği görülür. Selçukluların çağdaşı olan Karahanlı ülkesinde yazılan Kutadgu Bilig'de *"Bey! Bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin; onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar."* sözü, bunu açık bir şekilde gösterir (Kafesoğlu, 1984). Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamülmülk ise, Allah'ın her asır halktan birini seçtiğini, onu padişahlara layık vasıflarla süslediğini, insanların onun adaletinden nasiplensinler, güvende olsunlar ve böylece devletin bâki olmasını dilesinler diye, dünya işleri ve huzuru temin etmesi için onu görevlendirdiğini belirtir (Nizâmü'l-Mülk, 1982).

Ayrıca devleti kuran veya başına geçen hükümdarın ancak Tanrı'nın gönderdiği, "kut" verdiği bir soyun mensubu olması gerektiğine de inanılmaktaydı. Bunun için Türk ve Moğol hanedanları kendilerini hep böyle bir soya dayandırmaya ihtiyaç duymuşlardır. Han soyunun ilahi bir lütuftan kaynaklanan karizmatik gücü ve ayrıcalığı vardı. Bu inanışın da, yani hükümdarın asil, ilahî bir lütufa mazhar olmuş, meşrûiyetini kabul ettirmiş bir aile (hanedan) üyesi olması zorunluluğunun İslamdan sonra da devam ettiği görülür. Ancak Türk hükümdarının kut sahibi varsayılması onu hesap sorulamaz-mutlakiyetçi ve yarı-tanrı bir despot yapmazdı. Kut ilahî bir lütuf olmakla birlikte, layık olmayandan geri alınacağına da inanılırdı. Bu yüzden de hükümdar töreye bağlı kalmak ve ona göre hesap vermek mecburiyetinde idi.

Nitekim Oğuz boylarından çıkmış bütün hanedanlarda olduğu gibi Selçuklu hanedanının da kendilerini destanî *Oğuz Han*'a dayandırmaları, bu inanışın bir sonucudur. Selçuklular 24 Oğuz boyundan biri olan *Kınık*'tan, Osmanlılar ise Kayı'dan geldiklerini kabul ederler.

Selçuklu Hanedanının Ortaya Çıkışı

Selçuklu devletinin adını aldığı şahsiyet *Temür-yalığ* unvanlı Dukak'ın oğlu ve Oğuz Yabgusunun *sübaşısı* Selçuk Bey'dir. Selçuk Bey hakkında bildiklerimiz, onun bir hanedanın oluşması ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz özellikleri taşıdığını göstermektedir. Zira o Oğuzların Kınık boyuna mensuptur, bulunduğu ortamda önemli bir konumdadır. Onun bazı sebeplerle Yabgu'nun yanından ayrılarak Cend'e göçtüğünü, orada Müslüman olduğunu ve bu yeni kimliğiyle Oğuz Yabgusu ile mücadele ettiğini biliyoruz. Bütün bu süreçte onun karizmatik bir şahsiyete büründüğü, Oğuzların onun etrafında toplandığı görülmektedir.

Sultanın Belirlenmesi ve Şehzade İsyanları

Hanedan hiyerarşisinde hakandan sonra gelen görevlinin unvanıdır.

Selçuk Bey'in şahsında oluşan bu karizma ve *kut,* vefatından sonra ailesine intikal etmiştir. Her ne kadar oğullarının büyüğü olan Arslan, **yabgu** unvanıyla ailenin reisi olmuş ise de, bu genel bir uygulama haline gelememiştir. Vefat eden "bey", "yabgu" veya "sultan"dan sonra başa geçecek olan şahsın aile (hanedan) üyesi olması aksi düşünülemeyecek, öncelikli bir şarttır. Çünkü iktidarın kaynağı olan kut kan yoluyla geçmektedir. Ancak hanedanın çıkmazı da işte burada başlamaktadır. Bu durumda hangi hanedan üyesinin başa geçeceğinin belirlenmesinde bir kural oluşmamıştır. Selçuklu Tarihi boyunca, değişen şartlara göre, büyük oğul, en yaşlı hanedan üyesi, tayin edilen veliaht veya şu ya da bu sebeple herhangi bir şehzâdenin sultan olduğu görülür. Zaman zaman şehzade anneleri veya hanedan dışı güçler de bu konuda etkili olmuşlardır. Yani hanedan üyesi her şehzade sultan olabilir. Tabiatıyla bu telakki, siyasi tarihte hatırı sayılır bir yer tutan iktidar mücadelelerini, şehzade isyanlarını da körüklemiştir. Bu mücadelenin sonucunu belirleyici unsur ise hep güç üstünlüğü olmuştur. Hatta istisna da olsa bazen güçler denk olduğu zaman, Berkyaruk - Tapar mücadelesinde olduğu gibi, ülke ikiye bölünme noktasına gelmiştir.

Bilindiği gibi, Hz.Muhammed'in, peygamberlik ve Medine'de kurulan devletin başkanı olmak gibi iki farklı görevi vardı. Onun irtihâlinden sonra yerine geçen halifelerin, doğal olarak peygamberlikle ilgili bir görev devralmaları söz konusu değildir. Ancak bir İslâm devleti söz konusu olduğuna göre, devlet başkanlarının da İslâmın kurallarını en iyi bilen ve uygulayabilecek niteliklere sahip kimseler olmaları gerekirdi. Allah'ın Resûlünün Halifesi unvanını kullanan dört halifenin, bu konudaki yetkinliği, sonradan tüm halifelerin dinî otorite veya dinî görevli oldukları algısına sebep olmuştur. Saltanatın karizmatik kaynağı gibi, hilafetin Hz. Muhammed'in de mensubu olduğu Kureyş soyundan gelmesi gibi şartlara bağlanmış olması, kuruma siyasî gücünün yanında, dinî bir otoritenin kaynağı olduğu görüntüsünü vermiştir.

Sultan ve Abbasi Halifesi (İktidar ve Otorite)

İslam tarihinde Dört Halife, Emevî ve Abbasîler'in ilk dönemlerinde "halife" Hz. **Peygamberin vekili** ile **devlet başkanı** anlamını birlikte taşımaktaydı; yani hem otorite, hem de iktidar (güç) sahibiydi. Sünnî Abbasî hilafetini tanımayan Şîî Fatımîlerde de durum aynı idi. Abbasî hilafetinde güç zamanla önce *emîrü'l-ümerâ*lara, sonra da Selçuklu sultanlarına geçmiştir. Ancak bu gücün meşrûiyetinin dayanağı yine otorite sahibi olan halife olmuştur. Bununla birlikte gücü elinde tutanlar da zaman zaman otoriteyi dilediği gibi yönlendirmek imkânına sahip olmuşlardır.

Selçuklu sultanları açısından baktığımızda; sultan ne kadar güç sahibi olursa olsun, Sünnî İslam dünyası üzerinde meşrûiyetini kabul ettirmek, dolayısiyle etkili olabilmek için otorite sahibi olan Abbasî halifesinin sultanlığını onaylamasına ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum sultana, hem içerideki rakibi olan şehzadelere, hem de komşu devlet başkanlarına karşı büyük bir imtiyaz sağlamaktaydı. Ayrıca imparatorluğun hakim olduğu coğrafyanın müslüman halkı, zamanla sayıları artsa da Türkmenlerden ibaret değildi. Çoğunluğu oluşturan birçok farklı etnik topluluk vardı. Özellikle bunların devlete itaâtinin sağlanması konusunda geleneğe göre, halifenin sultanı tanımasının etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Halife bu iradesini Bağdat ve civarında okunan hutbelerde sultanın adını zikrettirerek göstermekteydi.

"Metbû" Devlet ve "Tâbî"leri

Devrin vassallık anlayışı çerçevesinde, kendisine bağlı olunan/olunmak zorunda kalınan otoriteye metbû denir

Tâbi, hutbe okutmak, para kestirmek, vergi ve asker vermek gibi şartları yerine getirerek, kendisinin üzerinde bir otoriteye bağlanan/bağlanmak zorunda kalan kişi veya kuruma denir.

Tarihçilerin "Büyük" sıfatını vererek diğerlerinden ayırdetttikleri Selçuklu Devleti veya diğer bir ifadeyle Selçuklu İmparatorluğu **metbû**, yani tâbî olunan devlet konumundadır. O Selçuklu ailesinin kurduğu ilk ve sonra kurulan bölgesel Selçuklu şubelerinin de doğduğu devlettir. Selçuklu Devletinin **tâbî (vassal)leri** hakkında hanedan üyelerinin kurdukları Selçuklu meliklikleri, diğer Türk devletleri, Türk olmayan Müslüman devletler şeklinde bir derecelendirme yapılıyor ise de, tâbîliğe esas olan sadâkat ve güvenilirlik açısından bakıldığında bu tasnif kağıt üzerinde kalmaktadır. Çünkü şehzadeler her ne kadar sultanın oğulları veya kardeşleri ise-

ler de, aynı zamanda rakipleridir. Tabiatı gereği tâbîlikte sadâkat ve süre düzensizdir. Aynı şekilde yükümlülüklerde de bir standart yoktur. Tâbî oluş şekline, yani kan dökülmeden kendi rızasıyla veya kılıç zoruyla olmasına göre yükümlülüklerin veya yaptırımların belirlendiği anlaşılmaktadır.

Tâbîliğin en başta gelen ve en yaygın olan göstergesi, bölgesinde okunan hutbelerde ve daha sonra eğer bastırma hakkı tanınmış ise *sikke*lerinde (madenî para) metbûnun adının zikredilmesidir. Ancak siyasî tarih bilgilerimize göre, tâbî olduğunu bildiğimiz bazı hükümdarların bastırdıkları sikkelerde metbûnun adına rastlanmaz. Diğer tâbîlik yükümlülüklerini, vergi ödeme, istendiğinde asker gönderme, çocuklarından bir veya birkaçını metbûnun sarayına rehin gönderme şeklinde sıralayabiliriz.

Büyük Selçuklu Devletinin bünyesinden dört mahallî Selçuklu şubesi daha doğmuştur. Bunlar Selçuklu hanedan üyelerinin Sultan tarafından atanması suretiyle, Büyük Selçuklulara tâbî olarak kurdukları Kirman, Suriye ve Irak Selçuklularıdır. Türkiye Selçukluları bağımsız olarak kurulmuş, diğerleri Büyük Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar ona tâbî olmaya devam etmişlerdir.

Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar ve Gazneliler zaman zaman Selçuklulara tâbî olmak zorunda kalmışlardır. Bu tâbîlik dönemleri siyasî tarih bilgilerinden ve bastırdıkları sikkelerden takip edebilmektedir. Hârizmşahlar ise Hârizm'e gönderilen valilerin zamanla elde ettikleri imtiyazlarla tâbî hükümdar konumuna yükselmeleriyle ortaya çıkmıştır. Hârizmşah Atsız, Sultan Sancar'a karşı birkaç defa isyan etmiş, sonra yeniden tâbî olmak zorunda kalmıştı. Harizmşahlar ancak Irak Selçuklularının yıkılması üzerine bağımsız olabilmişlerdir.

XII. yüzyılın ilk yarısında, Suriye ve Irak Selçuklularının toprakları üzerinde merkezî otoritenin zayıflamasına paralel olarak ortaya çıkan atabeglikleri de tâbîlere dahil edebiliriz. Ancak bunlar, dönemin şartlarına göre bazen doğrudan Büyük Selçuklulara değil, onun bölgedeki tâbî uzantısı olan Irak Selçuklularına tâbî olmuşlardır. Bunların başlıcaları Togteginliler/Böriler (Dimaşk), Zengîler (Cezîre ve Suriye), İldenizliler (Âzerbaycan), Salgurlular (Fars)'dır.

Yine Büyük Selçuklu Devletinin güçlü olduğu dönemlerde gayri Türk mahallî hanedanlar da zaman zaman onlara tâbî olmuşlardır. Cibal ve Yezd'de Kâkûyîler, Sistan'da Nîmrûz Melikleri, Taberistan ve Cürcân (Gürgân)'da Ziyârîler, yine Taberistan ve Gîlân'da Bâvendîler, Kirmanşah ve civarı ile Luristan'da Annâzîler, Âzerbaycan'da Ravvâdîler, Irak, Cezîre ve Kuzey Suriye'de Ukaylîler ve Diyarbekir ve çevresinde Mervânîleri bu gruba örnek olarak verebiliriz.

Sultan ve Saltanat Sembolleri

Sultana mahsus olan herşey zamanla doğal olarak onun sembolü haline gelmiştir. Bunlardan tac ve taht sadece ona ait olan alâmetlerdir. İkinci grup semboller ise tâbîler veya diğer devlet adamları tarafından da kullanılmışlardır. Ancak sultana mahsus olanlar diğerlerinden daha yüksek, daha görkemli ve farklıdır. Bunlar unvan-lâkab-künye, hutbede adını zikrettirme, sikke bastırma, nevbet vurdurma, tuğra ve tevkî', ok-yay, sancak, otağ ve saray, tıraz-hil'at, yüzük, kılıç, kemer, çetr, ğâşiye vs.dir. Bunlardan önemli ve özelliği olanları tanıyalım:

Unvan-lâkab-künye: Unvan hükümdarın konumunu ifade eden ve isminin başına getirilen sıfat veya sıfat tamlamasıdır. Selçuklu liderleri önceleri *bey, yabgu* ve *emir* unvanlarını kullanmışlar; ilk hükümdar Tuğrul Bey ise hutbelerde 1038'den itibaren *es-sultânu'l-muazzam,* sikkelerde ise 1043/4'te es-sultân ve 1046/7'den başlayarak *es-sultânu'l-muazzam* unvanını kullanmıştır. Önceleri bazı devlet

adamları tarafından düzensiz olarak kullanılan bu unvanı, Selçuklular ilk defa resmî ve daimî hükümdar unvanı haline getirmişlerdir. Bazen *es-sultânu'l-a'zam* unvanı da kullanılmıştır. Ayrıca ilave olarak *şâhenşâhu'l-ecell, melikü'şark ve'l-ğarb, melikü'l-İslâm veya rüknü'l-İslâm* gibi unvanlara da rastlanmaktadır. Şehzadeler ise eyaletlere vali olarak *melik* unvanı ile gönderilmekteydi. Kirman Selçuklu hükümdarlarının bastırdıkları sikkelerde melik, Suriye Selçuklularından Tutuş'un sultan, oğullarının melik, Irak ve Türkiye Selçuklularının ise sultan unvanını kullandıkları bilinmektedir.

En basit ifadesiyle ....+*ü'd-dîn* veya ...+*ü'd-devle* formlarındaki sıfat tamlamalarına lâkab denmektedir ve her hükümdarın kendine mahsus lâkabı vardır. Meselâ Tuğrul Bey'in lâkabı *Rüknü'd-dîn,* Alp Arslan'ın *Adudü'd-devle,* Melikşah'ın *Mu'ızzü'd-dîn*'dir.

Künye ise eski bir Arap geleneğinin İslâm dünyasında yaygınlaşmasıyla Selçuklulara intikal etmiştir. *Ebû (babası)*+... formundaki isim tamlamasından ibarettir. Tuğrul Bey'in künyesi *Ebû Tâlib,* Alp Arslan'ın *Ebû Şücâ'* ve Melikşah'ın *Ebu'l-Feth* idi.

Hutbe: İslam dininde Cuma ve bayram namazlarının bir rüknü olan hutbe zamanla, otoritenin, siyasî iktidarın sembolü haline de gelmiştir. Çünkü hutbe iktidarın kendini ifade edebileceği ve toplumla ilişki kurabileceği çok cazip ve doğal bir ortamdır. Bu imkan ve fırsatı halifeler ve hükümdarlar değerlendirmiştir.

Hutbede konumuz açısından farklı uygulamalar görülür: 1) Sultanlığını ilan eden bir şehzadenin ilk yapacağı iş, Cuma hutbelerinde halifeninkinden sonra kendi adını unvanıyla birlikte okutturma, böylece sultanlığını halka ilan etme. 2) Halife sultanlığını ilan eden bir şehzadenin tanınma talebini kabul ettiği takdirde, Bağdat ve civarında okunan hutbelerde kendi adından sonra bu yeni sultanın adını da okutturması. 3) Tâbî hükümdarların ise kendi adlarını ancak halifenin ve metbû sultanın adından sonra okutturması. 4) Bazı sultanların veliaht ilan ettikleri şehzadelerinin adını da hutbelerde okutturması. Böylece onun toplum tatafından kabullenilmesini sağlayarak doğabilecek muhtemel siyasî kriz önlenmek isteniyordu.

Sikke: Sikkenin (madenî para) aslî fonksiyonu bilindiği üzere bir alış-veriş aracı olmasıdır. Öncelikle pek tabii sikkeler tedavüldeki para arzını, maden bolluğunu, ülkenin iktisadî durumunu tespit etmemizi sağlarlar. Ancak hutbe gibi, hatta hutbeden daha yaygın olarak müslim, gayrimüslim herkesin cebine kadar ulaşabilen bir iktisadî araç olduğu için, sikke de siyasî iktidarların vazgeçilmez bir göstergesi haline gelmiştir. Bugünkü gibi tek merkezde değil, hemen hemen her şehirde altın *(dinar),* gümüş *(dirhem)* veya bakır *(fels)* sikke bastırılmaktaydı. Üzerinde bastıranın isim, unvan, lâkab ve künyesi, darp yerinin adı, tarihi ile bazı dinî ibareler ve ok-yay, kılıç gibi semboller yer almaktaydı. Dolayısıyle bu tür bilgilerin en önemli ve güvenilir kaynağını oluştururlar. Yine sikkelerden metbû sultanın hakimiyet alanını, hanedan üyeleri arasındaki hiyerarşiyi, metbû-tâbî ilişkilerini, darbedilen şehrin tarihini tespit edebiliriz.

Resim 9.1

Mu 'ızzü'd-Devle [Arslan] Yabgu'nun 1025 yılında Kermîne'de bastırdığı, yay, ok-yay ve kılıç figürlü ilk Selçuklu sikkesi

Kaynak: *B. D. Koçnev, "Monety Musy Iabgu, Syna Sel'dzhuka (O Rannikh Etapakh Sel'dzhukidskovo Chekana)", Epigrafika Vostoka, XXVI (2001), s. 34-51).*

Selçukluların ilk sikkesi 1025 yılında Nur Kasabası yakınındaki Kermîne'de basılmıştır. Sikke Karahanlı tipinde bir gümüş dirhem olup üzerinde *Mu'ızzü'd-devle* lâkabı ile *Yabgu* unvanı, yay ve kılıç figürleri bulunmaktadır. Sikkeyi yayınlayan Boris Koçnev sikkenin Musa Yabgu'ya ait olduğunu iddia ediyor ise de, siyasî olaylar, darp yeri ve darp tarihi Arslan Yabgu'ya ait olduğunu göstermektedir. Dolayısiyle ilk sikke Dandanakan Zaferinden, yani devletin kuruluşundan on beş yıl önce, Arslan Yabgu tarafından, damadı Karahanlı Ali Tegin ile ittifak kurduğu dönemde basılmıştır. Tuğrul Bey'in ilk sikkesi ise 1037 yılında Nişabur'da bastırdığı dinardır. Sultandan başka diğer hanedan üyeleri ve bazı valiler de kendi bölgelerinde sikke bastırmaktaydılar.

Resim 9.2

Sultan Alp Arslan'ın 1063/4 yılında el-Ahvaz'da bastırdığı, ok ve yay figürlü altın dinar: "es-Sultânü'l-Mu'azzam Şâhenşâh Melikü'l-İslâm Alp Arslan"

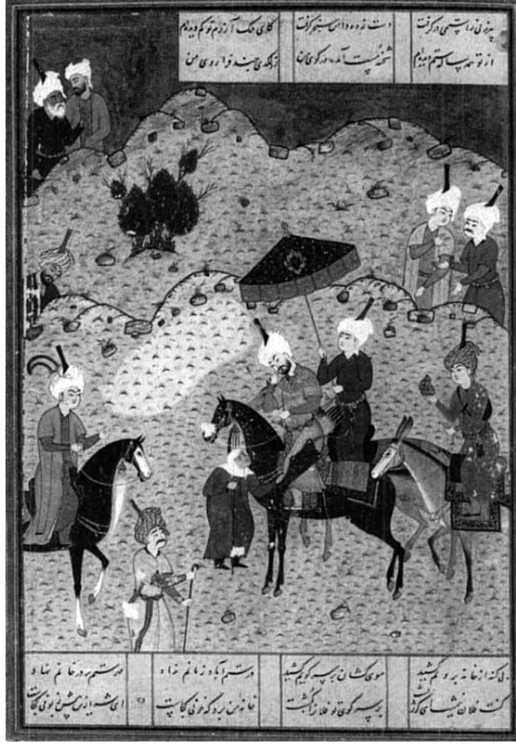
Kaynak: *Münzen & Medaillen Deutschland GmbH, Auction 19, May 16th 2006, lot number 1157.*

Tuğra ve Tevkî': Tuğra Türklerde hükümdarın ve hanedanın işaret ve yazılı sembolü anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Tevkî' ise Ortaçağ İslam devletlerinde kullanılan bir terim olup, Selçuklulara da intikal ederek ferman, tuğra anlamlarında kullanılmış ise de genellikle kısa bir dua kalıbına dönüşmüştür. Büyük Selçuklu, Kirman ve Suriye Selçukluları sikkelerinde ok ve yay veya sadece yay figürünün tuğra olarak kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklarda *i'timâdî 'ala'llah*'ın Tuğrul Bey, Melikşah ve Berkyaruk'un, *yensuru'llah*'ın Alp Arslan'ın, *iste'antü bi'llah*'ın Tapar'ın ve *tevekkeltü 'ala'llah*'ın ise Sancar'ın tevkî'i olduğu kaydedilmektedir. Ferman metni yazıldıktan sonra, üst kısmına tuğranın çekildiği, onun üstüne de tevkî'nin yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı gelenek gelişerek Osmanlılarda da devam etmiştir. Ok ve yay figürünün yerini, daha sonraları Türkiye Selçukluları döneminde *es-sultan* veya *sultan* unvanı almıştır. Dolayısiyle tuğrada hükümdar adı Selçuklu döneminden sonra yer almaya başlamıştır.

Tıraz ve Hil'at: Hükümdara mahsus, onun isim, unvan, lâkab ve künyesinin şerit halinde yazılı olduğu, değerli kumaşlardan dikilmiş elbiselere tıraz denmektedir. Sultanın onurlandırma, ödüllendirme, tayin veya başka vesilelerle devlet başkanlarına, gelen elçilere ve devlet adamlarına gönderdiği veya verdiği hediyelere de hil'at denmektedir. Bu hediyeler başta kıyafet olmak üzere, para, kılıç, kemer, at, eyer takımı, kös veya gulâmlardan oluşmaktaydı.

Nevbet: Nevbet takımının sultanın saray veya otağının önünde beş namaz vakti nevbet vurması, sultanlığın şanındandı ve bu eski Türk devletlerinden beri uygulanan bir gelenekti. Nevbetin vurulması sultanın hayatta ve devletin başında olduğunun ilanı anlamına geliyordu. Nevbet takımına *nevbetiyye,* bu müesseseye *nevbet-hâne* veya *tabl-hâne* denilmekteydi. Sultan izin verdiği takdirde tâbîler ise üç vakit nevbet vurdurabilirlerdi.

Resim 9.3

Yaşlı bir kadının arzıhal sunduğu Sultan Sancar'a çetrdâr çetr tutarken

Kaynak: *Nizâmî-i Arûzî'nin Mahzen-i Esrâr adlı eserinin XVI. yüzyıl Safevî döneminde yazılmış bir kopyasından. Kıyafetler Safevî dönemine aittir.*

Çetr mızrak gibi uzun bir sapın ucunda, genellikle siyah renkli değerli bir kumaştan yapılmış küçük şemsiyedir. Orta Doğuda çok eski bir gelenek olan çetri sultan ve meliklerin seferlerde, alaylarda at üzerindeyken, arkasında bulunan atlı bir gulâm *(çetrdâr)* tarafından başları üzerinde tutulurdu. Bazı Selçuklu çetrlerinin üzerinde ok-yay sembolünün bulunduğu da bilinmektedir. Özellikle savaş meydanında sultanın hayatta olduğu ve bulunduğu yer çetrden anlaşıldığı için büyük önem taşırdı.

Ğâşiye aslında sultanın eyerinin örtüsü ise de, kaynaklarda onun sembolik anlamının daha öne çıktığı görülmektedir. Nitekim ğâşiye, rikâbdâr tarafından merasimlerde atıyla giden sultanın önünde, yukarı kaldırılıp sağa sola çevrilerek taşınırdı. Keza tâbîler sultana sadâkatlerini göstermek için, ğâşiyeyi omuzlarında taşıyarak yine sultanın yanında veya önünde yürürlerdi.

SIRA SİZDE 1

Saltanat sembolleri ne ifade eder?

SARAY VE TEŞKİLATI

Sarayların bilindiği gibi iki yönü vardır. Sultan ailesi ve hizmetkârlarıyla harem kısmında özel hayatını devam ettirir. Sultanın nikahlı eşi hatun veya hatunlar, küçük yaştaki şehzadeler ve bunlara hizmet eden *hâce saray* (hadım ağası), cariyeler ve *dâye* (süt annesi) haremin sakinleriydi. Saray aynı zamanda sultanın devlet işlerini yönettiği bir mekândır. Sultan özel ve toplu kabuller yapardı. Cülus, veliaht tayini, elçi teatileri ve kabulleri, karşılama ve uğurlama, matem merasimleri saray hayatının bilinen faaliyetleridir.

Sultan Melikşah zamanına kadar ve daha sonra devletin merkezini Merv'e taşıyan Sultan Sancar zamanında devlet hayatında Oğuz geleneklerinin daha fazla ha-

kim olduğu görülür. Eski Türklerde yaygın olan *toy* ve *şölen* geleneğinin, yani hükümdarın halkını doyurup hoşnut etmesinin hân-ı yağma adıyla Selçuklularda da devam ettiği, halka sofralar açıldığı görülür. Bununla birlikte Selçuklular kuruluştan itibaren birçok sebeple kabullenmek zorunda kaldıkları gulâm sistemine ilave olarak Melikşah döneminde daha da yoğunlaşarak kendilerini Fars kültürünün etki alanı içinde buldular. Nitekim bütün Doğu İslam dünyası, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler vb. Sâsânî İmparatorluğunun mirası üzerinde kurulmuştu. Bu devletler onların saray âdetleri, teşrifat usûlleri ve bürokratik geleneklerinden uzak kalamadılar. Nitekim Selçuklular da bu çizgiyi devam ettirdi.

Selçuklu sultanlarının, hanım sultanların ve melik şehzadelerin bir çok şehirde sarayları vardı. Ayrıca seferler sırasında kurulan bir çeşit seyyar saray konumundaki otağı da bunlara ekleyebiliriz. Büyük Selçukluların Nişabur, Rey, Isfahan, Merv ve Tirmiz'de, Irak Selçuklularının Hemedan ve Bağdad'da, Kirman Selçuklularının Berdesir'de ve Suriye Selçuklularının ise Haleb'te saraylarının bulunduğu bilinmektedir. Bunlar *saray-ı saltanat, saray-ı sultan, dârü'l-memleke, dârü's-sultan, dârü'l-emâre, köşk* veya *kasr* gibi isimler taşımaktaydı.

Sultanın yakın hizmetini ve sarayın bütün işlerini gören saray personeli, **gulâm sistemi**yle eğitilen kişilerden seçilmekteydi. Gulâmlar genelde satın alma, esir alma, hediye gönderilme vs. yollarla temin edilmekteydiler. Nizâmülmülk'e göre saray için seçilerek satın alınan delikanlılar, yedi yıllık bir eğitimden geçirilir ve liyâkatlerine göre devlet kapısında göreve başlardı. Taşıdıkları "emir" unvanından da anlaşılacağı gibi saray görevlileri askerî statüdeydi, yani kılıç ehlindendi. Saray emirlerine güven endişesi nedeniyle veya gelirini artırarak ödüllendirmek için sultan tarafından mevcut görevine ilave olarak geçici veya devamlı ikinci bir makamın tevcih edildiğine sık sık rastlanır. Bu da saray emiri ve memuriyetler arasında geçişgenlik olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle taşınan unvanlarla, yerine getirilen bazı görevler uyuşmamakta veya iç içe girmektedir. Şimdi bu saray emirlerinin belli başlılarını tanıyalım:

Gulam esir veya satın alma yoluyla elde edilen kölelerin, devletin ihtiyacı olan askerî ve sivil bürokrasi mensuplarını yetiştirmek üzere eğitilip devlet hizmetine alındığı sistemin adıdır.

Hâcib-i bozorg: Büyük hâcib veya baş hâcib anlamına gelen muhtelif Farsça ve Arapça tamlamalarla ifade edilen bu görevli saray âmiriydi. Sultan ile vezir ve *dîvân-ı a'lâ* arasındaki irtibatı sağlardı. Unvanından da anlaşılacağı gibi maiyetinde hâcibler vardı. *Hâcib-i dergâh* kabullerde teşrifatı düzenlerdi. Hâciblere asıl görevlerinin dışında elçilik veya ordu komutanlığı gibi geçici görevler de verilmekteydi.

Vekîl-i der: Hâcibden daha özel bir durumu olan *vekîl-i der* ise ağzı lâf apan, söz ustası, yerine göre konuşmasını bilen, sultanın mutlu, mutsuz anlarını bilip ona göre davranan, sultan ile vezir arasında aracılık eden bir görevliydi.

Emîr-i dâd (Dâd beg): Adalet emiri anlamına gelen *emîr-i dâd,* Nizâmülmülk'ün zikrettiği *emîr-i haresin* Selçuklu uygulamasındaki karşılığıdır ve bu unvanı ilk kullanan Büyük Selçuklu Devletidir. Kirman ve Türkiye Selçuklularında da mevcuttur. Emîr-i dâdın asıl görevi, daha çok sultana ve devlete karşı, yani siyasî suç işlediği iddiasıyla cezalandırılan kişilerin cezalarını infaz etmekti. Yaptığı iş dolayısıyla nüfuz sahibi olduğu ve kendisinden korkulduğu, saray ve maiyetinin bulunduğu, ilave olarak başka görevler verildiği tespit edilmektedir.

Üstâdü'd-dâr: Yine *Siyâsetnâme*'de geçen, ama Selçuklularda unvan olarak rastlanmayan *vekîl-i hâss*ın karşılığıdır. Sarayın mutfak, fırın ve ahır gibi bütün birimlerinin ihtiyaçlarını ve saray personelinin maaşlarını hazine gelirlerinden ayrılan bir kaynaktan karşılamak onun göreviydi. Yaptığı harcamalarda yolsuzlukları önlemek için Hârizmşahlarda olduğu gibi *dîvân-ı a'lâ* üyelerinin onayı gerekiyordu.

Emîr-i candâr: Candâr Farsça silah tutan anlamına gelir. Emîr-i candâr sultanın ve sarayın güvenliğinden sorumlu hâssa askerlerinin başıydı. Sultanın kabullerinde daima hazır bulunurlar ve huzura girecekleri kontrol ederlerdi.

Sâhibü'l-alem (emîr-i alem): Sultanın sancağından sorumlu olan, merasimlerde ve savaşlarda onu taşıyan emirdir.

Emîr-i silah (silahdâr): Silahhaneden sorumlu, merasimlerde ve tahtta otururken sultanın silahını taşıyan gulâmların emiridir.

Emîr-i câmedâr: Sultanın kıyafetlerinin korunduğu *câmehane*den ve sultanın giyim kuşamından sorumlu olan emirdir. Hil'at olarak verilecek veya gönderilecek elbiseler de câmehanede korunurdu.

Emîr-i çaşnigîr: Çaşnigîr Farsça lezzet tadan anlamındadır. Bu emirin görevi sultanın sofrasını hazırlatmak ve onun yiyeceği yemeklerin tadına önceden bakarak zehirlenme ihtimalini önlemekti. Ayrıca muhtemelen aşçıbaşı konumunda olan **hânsâlâr** unvanını taşıyan bir görevli daha bulunmaktaydı.

Şarabdâr (Şarabî): Bilumum içeceklerin hazırlandığı ve korunduğu şarabhaneden ve sultanın meclislerinde sunulan içkilerin kalitesinden ve hazırlanmasından sorumlu olan emirdir.

Emîr-i âhur (âhur beg, âhur sâlâr): Saray ahırında bulunan atların yetiştirilmesi, beslenmesi ve muhafazından sorumludur.

Emîr-i şikâr / sayd: Hem spor, hem de bir nevi savaş talimi olan ava çıkma işinden, doğancı anlamına gelen bâzdâr ise av kuşlarından sorumluydu.

Hazinedâr (Hâzin): Sultanın şahsî hazinesinden (hazîne-i hâss) sorumlu ve sultanın izniyle emanet olarak verilen değerli eşyaları, gönderilen hediyeleri muhafaza eden emirdir.

Bunların dışında sultana hoşça vakit geçirten **nedim**ler ve **maskara**lar, onun atının üzengisini tutan **rikâbdâr,** yatak ve halıları seren, çadırları kuran **ferrâş, müneccim** ve **hâdim**leri de ekleyebiliriz.

SIRA SİZDE 2

Saray emirlerinin genel özellikleri nelerdir?

MERKEZ (HÜKÛMET) TEŞKİLATI

Selçuklularda vezâret ve bürokrasinin teşekkülünde de, Sâsânî bürokrasisini taklit eden, Fars kökenli gulâm vezirlerin hakim olduğu Abbasî Devleti ile Sâmânî ve Gazneli çizgisi etkili olmuştur. Görev, yetki ve protokol bakımından bu devletlerin vezirleri arasında paralellik görülür. Bunda söz konusu devletlerin Arap, Fars ve Türk menşeli olmalarına rağmen, vezirlerin aynı formasyon ile yetişmiş Farslılar olmaları büyük bir rol oynamaktadır.

Vezâret

Vezir sultanın menşûru (fermanı) ile göreve başlar. Yürütme, yasama ve yargı yetkilerii elinde bulunduran sultanın vekili olarak devletin bütün işlerini sevk ve idare eder. Belirli konularda ferman çıkarabilir ve yalnız sultana hesap verirdi. Bütün idarî organlar ve memurlar ona bağlıdır. Belirli görevlendirmeler dışında sultanın yanında bulunur, seyahatlerine ve seferlerine katılır. Ordu sevkedebilir, ordunun başında komutan olarak sefere çıkabilirdi. Şahsına bağlı askerî birlikleri de vardı. Devlet bütçesini düzenler ve malî denetim yapardı. Hazine gelirlerinin artması için çaba gösterir, devlet adamlarının servetlerini haklı haksız yere müsadereye tabi tutabilir veya para cezası verebilirdi. Memurları tayin ve azil yetkisi vardır. Ancak bütün bunları yaparken hassas dengeleri de gözetmeli ve sultanı rahatsız edecek ic-

raatlardan kaçınmalıydı. Tâbî hükümdarlarına, devlet memurlarına veya ilim adamlarına hil'at giydirip unvan verebilirdi. *Dîvân-ı mezâlime* başkanlık ederdi.

Büyük Selçuklu Devletinde 16'sı Fars, 1'i Türk, 1'i Fellah ve 5'inin menşei bilinmeyen 23 vezir görev yapmıştır. Bunlar genellikle bürokraside yetişen ve toprak sahibi de olan kişilerdi. Özellikle Nizâmülmülk ve soyu bu makamda etkili olmuş ve 4 oğlu, 1 yeğeni ile 1 torunu vezirlik yapmıştır.

Sultanın kabulünde yer öper, onun huzurunda düzenlenen *rûz-ı bâr*da ve diğer törenlerde hazır bulunurdu. Sultanın şerefine ziyafet verebilir, av partilerine katılır, katılamazsa ona vekaleten *sahib-i dîvân-ı tuğra* katılırdı.

Makamına ve şahsına mahsus unvan ve lâkablar taşırdı. Hil'at-i vezâret, mühür, divit, kılıç, nevbet, minder de onun sembolleridir. Onun makamı ve ikâmetgâhına *dârü'l-vezâre, dergâh-ı vezâret,* saray veya *serâperde* denmektedir. Maiyetinde gulâmlarından seçilmiş *nâib, divitdâr* ile *hâcib, üstâdü'd-dâr* ve *ferrâş* gibi memur ve hizmetlileri bulunurdu.

Büyük Selçuklu vezirlerinin muazzam gelirleri vardı. Devlet gelirlerinin %10'u, kendisine verilen iktâ gelirleri, ganimet payı ve maaşı onun gelir kaynaklarıydı. Ancak elde ettikleri servetin önemli bir kısmını kamu yararına kurdukları vakıflara harcadıklarını da belirtmeliyiz.

Dîvân-ı A'lâ (Vezâret)

Vezirin başkanlık ettiği ve dört dîvân reisinin katıldığı büyük dîvândır. Bu dört dîvân tuğra/ inşâ, istîfâ, arz ve işraf dîvânlarıdır. Burada ülke ve idarî teşkilat ile ilgili genel konular görüşülür, karara bağlanır ve gerekli emirler verilirdi.

Dîvân-ı tuğra / inşâ: Türkçe bir kelime olan *tuğra* Türk hükümdarların fermanları ve sikkeleri üzerindeki alâmetiydi. Büyük Selçuklu ve Kirman Selçuklularında tuğranın ok ve yay veya sadece yay figüründen ibaret olduğu bilinmektedir. Fermanlar üzerine bu sembolü sultan adına çizen ve aynı zamanda bu dîvânın reisi olan kişiye de *tuğrâî* veya *sâhib-i dîvân-ı tuğra / inşâ* denilmekteydi. *Tuğrâî* vezirin nâibi idi ve büyük bir nüfuza sahipti. Yazma sanatı anlamına gelen *inşâ* ise İslam devletlerinde iç ve dış resmî yazışmaları ifade etmekteydi. Bu sanatla uğraşan kâtiplere Arapça *münşî,* Farsça *debîr* denilmektedir. Selçuklular bu iki muameleyi bir dîvânda birleştirmişlerdir. İslam dünyasında kâtiplere rehberlik etmesi için bir çok Arapça ve Farsça yazma usûlleri ile ilgili *inşâ kitapları* ve yazışma örneklerinin bulunduğu *münşeat mecmuaları* yazılmıştır. Selçuklular özellikle bürokrasi üzerindeki Fars kültürünün ve dilinin etkisinden, Fars kökenlilerin bu sahadaki hakimiyetinden korunamadılar ve Farsça resmî dil oldu. Ancak Arapça konuşulan bölgelerle ilgili yazışmalar Arapça yapılmaktaydı.

Dîvân-ı istîfâ(-yı memâlik): Bu dîvân hazinenin gelir ve giderlerini düzenler, yıllık bütçeyi hazırlardı; yani maliyeden sorumluydu. Vergi toplar, gelirleri artırmak için çaba gösterir; devlet memurlarına, askerlere, din adamlarına ve seyyidlere maaşlarını verirdi. Reisine *müstevfî* veya *sâhib-i dîvân-ı istîfâ* denirdi. Kadrosu tecrübeli kâtipler ve muhasiplerden meydana gelmekteydi. Eyalet ve vilayetlerdeki maliye şubelerini denetlemek için nâiblerini ve memurlarını gönderirdi.

Dîvân-ı arz: Asker sayısını belirleme ve toplama, gerekli teçhizatı temin, kayıt ve kontrol etme, askerlere tahsis edilen iktâların, maaşların idaresi, hâssa ordusu askerlerinin *bistegânî* denilen ücretlerinin üç ayda bir ödenmesi bu dîvânın göreviydi. Dîvân reisine *sâhib-i dîvân-ı arz* eyaletlerdeki temsilcilerine ârız denmekteydi.

Dîvân-ı işrâf (-ı memâlik): Devletin mâlî işlerinin, gelir ve giderlerinin kontrolü ve denetlenmesi de bu dîvânın göreviydi. Dîvân reisinin taşıdığı unvan ise *Müşrif (-i memâlik)* veya *sâhib-i dîvân-ı işraf* idi. Eyalet ve vilâyetlerde bulunan dîvân nâibleri vergilerin belirlenen miktarda ve zamanında gelip gelmediğini denetlerlerdi.

Diğer Dîvânlar

Bu dört dîvândan başka *dîvân-ı a'lâya* bağlı olmayan dîvânlar da vardı ve reisleri bu dîvânın toplantılarına katılmıyorlardı.

Dîvân-ı mezâlim: *Mezâlim* zalimin gasbettiği veya zulümle alındığı için şikayetçi olunan şey anlamına gelen Arapça *mazlime* kelimesinin çoğuludur. Daha çok malla ilgili hak ihlalleri, kanunsuz tahsil edilen vergiler, el konulan mallar, gasp veya hırsızlıkla elde edilen gelirler bu dîvânın görev alanına girmektedir. Diğer bir ifadeyle bu dîvân memurların veya askerlerin nüfuzlarını kötüye kullanıp baskı kurarak fazla vergi aldığı veya mallarını gasbettiği sivil halkın hak aradığı, adaletin tecelli etmesini umdukları en yüksek makamdır. Orta Çağ İslam devletlerinde yaygın olan bu müessese Selçuklulara da intikal etmiştir. Önceleri haftada iki gün toplanan dîvâna bizzat sultan başkanlık etmekte iken, zamanla bu yükümlülüklerini vezirlere, eyalet ve vilayetlerde ise *meliklere, reislere* veya *kadı*lara bırakmışlardır.

Dîvân-ı berîd: Orta Çağ İslam devletlerinde ve Selçuklularda bulunan bu dîvân istihbarat ve haberleşmeyi sağlardı. Merkez ile eyalet ve vilâyetler, yabancı devletler arasında haberleşme ve istihbarat faaliyetlerini bu müessese yürütmekteydi. Reisine *sahib-i berîd,* vilâyetlerdeki görevlilere ise *sahib-i haber* denmekteydi. Sultan Alp Arslan'ın Nizâmülmülk'ün tavsiyesine, *sâhib-i haber*lerin dostu düşman, düşmanı dost gösterebilecekleri endişesiyle karşı çıkarak bu müesseseyi kaldırdığı rivayet edilir. Ancak bu müdahelenin uzun sürmediği ve dîvânın tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarlar yöneticilerin, ordu ve halkın durumunu, komşu devletlerdeki gelişmeleri öğrenmek için her yere tüccar, seyyah ve sufî vs. kılığında casuslar göndermekteydiler.

Dîvân-ı hâss: Bu dîvân gelirleri sultana tahsis edilen hâss arazilerin sevk ve idaresi ile meşgul olurdu. Sultan bu arazilerden hanedan üyelerine de iktâ veya temlik yoluyla verirdi. Dîvân reisine *vekîl (-i dîvân-ı hâss)* denmekteydi.

Dîvân-ı evkaf-ı memâlik: Kurulan her vakıf müstakildir ve vakfeden kişinin belirlediği şartlar doğrultusunda kadının vakıf hukukuna uygun şekilde düzenlediği vakfiyesine bağımlıdır. Normal şartlarda dış bir müdahele söz konusu olmaz. Ancak vakıf hukukuna aykırı uygulamalar, suistimaller, yolsuzluklar ve anlaşmazlıklar olduğu zaman, şikayet üzerine veya teftiş için *dîvân-ı evkaf-ı memâlik* devreye girmektedir. Vâkıfın tayin ettiği *mütevellî*lerden kimse kalmazsa, dîvân bir mütevellî tayin edebilir. Kadılar da ek görev olarak vakıfların yönetimi ve kontrolüyle meşgul olurlar.

SIRA SİZDE 3

Selçuklu bürokrasisini kısaca tanıtınız.

EYALET TEŞKİLATI

Selçuklularda taşranın yönetiminin esasını eyaletler, eyaletleri ise vilayetler oluşturmaktaydı. Eyaletlere *melik* unvanıyla şehzadeler veya *sipehsâlar / isfehsâlâr* denen komutanlar *Nâib-i eyâlet* unvanıyla vali olarak gönderilirdi. Vilayetlere tayin edilen valiler ise *amîd, reîs* veya *şahne/şıhne* unvanını taşımaktaydılar.

İktâ Sistemi

Eyaletler yani taşra, bir anlamda ülkenin zahire ambarı, dolayısıyle vergi kaynağıydı. Köylünün ekip biçtiği, hububat üretilen bu topraklardan hem *iktâ* vergisi tahsil ediliyor, hem de ülkenin tahıl ihtiyacı karşılanıyordu. İktâ aslında sadece bir vergi sistemi değildi. Nizâmülmülk Orta Çağ İslam dünyasında uygulanmakta olan bu sistem üzerinde bazı değişiklikler yapıp, idârî iktâları askerî iktâlara dönüştürerek toprağa bağlı bir ordu sistemi geliştirmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Selçuklularda (ve daha sonra Osmanlılarda) ülke toprakları üzerinde devlet mülkiyetinin esas alındığı *mîrî arazî sistemi* uygulanmaktaydı. Bu sistemin bir parçası olan *iktâ* ile devlet çok yönlü bir kazanç elde etmekteydi:

1) Arazi gelir vergisi ekilen mahsulün cinsinden aynî olarak toplanmaktadır.
2) Eyalet ve vilayetlere tayin edilen yöneticilerin hizmet bedelleri yerinde temin edilmektedir.
3) Sulh zamanında, tayin edildikleri eyalet, vilâyet veya daha küçük idarî birimler *mukta*'lar (iktâ sahipleri) tarafından yönetilmektedir.
4) Aynı zamanda sefer zamanı önceden belirlenen miktarda asker toplanarak orduya katılması sağlanmaktadır.
5) Uygulanan bu sistemle vergi tahsili, eyalet yönetimi ve asker temini birlikte sağlanmış, böylece kaynak israfı ve gereksiz istihdam önlenmiştir. Eyalet ile merkez arasında para transferine gerek kalmamış ve gelirler kendi bölgesinde değerlendirilmiştir.
6) Mukta' toprağın mülkiyetine sahip olmadığı gibi, toprağı işleyen ve vergisini veren köylü üzerinde de bir tasarruf hakkına sahip değildir. Aynı şekilde arazilerden alınacak vergiyi iktâ sahibi değil, devlet belirlediği ve iktâ sahibinin köylü üzerinde bir tasarrufu söz konusu olmadığı için, sistem feodal bir karakter taşımaz. Ancak özellikle iktidar mücadeleleri dolayısıyle devletin merkezinde istikrarsızlık olduğu dönemlerde, bazı büyük iktâ sahiplerinin fırsatı değerlendirip nüfuz kazanarak feodal bir yapıya büründükleri de görülür.
7) Eyalet yöneticilerine bütün eyaletin iktâ geliri tevcih edilince *idârî iktâ*lar ortaya çıkmıştır. Yetkilerinin bir kısmını mukta'ya devreden sultanlar idârî iktâyı güçlü emirlerin desteğini sağlamak için kullanmak istemişler ise de bu uygulama şahsa bağlı orduların gelişmesine ve iktânın babadan oğula geçen mülkiyete dönüşmesine yol açmıştır. Sonra da sultanlar bu emir ve atabeglerin nüfuzu altına girmişlerdir.
8) Daha çok İran'ın doğusunda, sınır boylarında görülen askerî iktâlar Sancar döneminde merkezîleşmeye başladı. Zamanla bu iktâlar da babadan oğula intikal etti.
9) Saray emirlerine ve merkez teşkilatındaki bürokratlara ek gelir olarak iktâ da verilmiştir. Ancak bunlar iktâ bölgesinde oturmadıkları için idârî iktâlardan, askerlere erzak temini için verilmemesi açısından da askerî iktâlardan ayrılmaktadır.
10) Ömür boyu tahsis edilen emlâk, babadan oğula geçen tasarruf hakkı veya para bağışı yapılmak suretiyle ortaya çıkan *şahsî iktâlar* da vardı.

Eyalet Yöneticileri

Melik: Selçuklu tahtının vârisleri olan şehzadeler *melik* unvanıyla, geliri yüksek olan büyük eyaletlere vali tayin edilmekteydiler. Ancak şehzadelerin küçük yaşta

veya tecrübesiz olmaları nedeniyle, sultan daha önce terbiye ve eğitimleri için tayin ettiği gulâm kökenli *atabeg*leri de vasî olarak şehzade ile birlikte gönderiyordu. Böylece *atabeg* hem şehzadenin yönetim tecrübesi edinmesini sağlıyor, hem de onun adına eyaleti yönetiyordu. Bu sebeple sultan, şehzadesini eline teslim edeceği *atabegi,* güvenilir, liyakatli ve tecrübeli kumandanlardan seçerdi. Buna rağmen merkezî iktidarın zayıfladığı dönemlerde, XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu *atabeg*lerin çoğu nüfuz kazanıp fiilen yönetimi ele geçirdiler; böylece *atabeg*lik adı verilen hanedanlar ortaya çıktı.

Meliklerin de sarayları ve vezirleri vardı. Selçuklu meliklerinin tayin edildikleri eyaletlerde sultanın yetkilerini kullandığı, verdikleri emirlerin ise sultanınkilere eşit olduğu kabul edilmektedir. Eyalet, merkezdeki *dîvân-ı a'lâ*nın bir uzantısı olan *dîvân-ı eyâlet* ile yönetilmekteydi. Bu dîvâna bağlı olarak merkezdeki gibi mâlî işleri düzenleyen ve başındakine *müstevfî* denen *dîvân-ı istîfâ* ile *dîvân-ı işraf* da bulunmaktaydı. Eyalet valileri düzeni ve güvenliği sağlamak, seyahat edenlerin rahatı ve güvenliği için ikta sahipleri ve şahnelerle işbirliği yapmakla mükellefti. Haksızlığa uğrayanların şikayetlerini dinlemesi, haksızlığa ve kanunsuzluğa karşı mücadele etmesi için *dîvân-ı mezâlim* reisini uyarabilirdi. Melik vergi miktarlarını değiştiremezdi ve haraç, öşür ve dîvâna ait vergileri zamanında, kurallara uygun toplanıp toplanmadığını kontrol etmek zorundaydı. Emir ve memurların maaşlarını belirler, vilayetlere şahne ve diğer memurları tayin ederdi.

Nâib-i eyâlet/vilâyet: Bazı komutanlar *(isfehsalâr)* sultanın nâibi olarak *nâib-i eyâlet* unvanıyla eyaletlere vali tayin ediliyordu. Yetkileri hemen hemen meliklerinki gibiydi.

Amîd: Eyalet veya vilayetlerde sivil valilerin taşıdığı bir unvandır. Selçuklular sulh ile kan dökülmeden teslim aldıkları şehirlerde, genellikle eski yöneticileri veya yerli eşraftan birisini vali tayin ediyorlardı. *Amîd*lerin de bu şekilde tayin edilen vali olduğu anlaşılmaktadır. Bulunduğu eyalet veya vilayette ordu hazırlama, bir şehri koruma, hil'atleri hazırlama, hac yollarının güvenliğini sağlama veya dîvân-ı mezâlime başkanlık etme gibi idarî olan her konuyla ilgilenirlerdi.

Şahne/Şıhne: Orta Çağ Doğu İslam dünyasında bir şehri veya bölgeyi muhafaza ve kontrol etmekle yükümlü olan kişilerin taşıdığı unvandır. Selçuklularda asker kökenli valiler, garnizon komutanları veya güvenlik amiri konumundaki kişiler bu unvanı taşımaktaydı. Yerli yöneticilerden veya eşraftan seçilen *amîd* ve *reîs* ile karşılaştırıldığında şahnelerin farklı özellikleri öne çıkar. Nitekim Selçuklu merkezî yönetiminin doğrudan müdahil olmak istediği eyalet veya vilayetlerde (Irak, Bağdad gibi) asayişi sağlamak, vaziyete hakim olmak için Türk asıllı gulâm komutanları şahne unvanı ile vali veya garnizon komutanı olarak tayin ettiği görülmektedir. Bunların maiyetinde askerî birlikler de bulunduğu için askerî yönü ağır basmaktadır.

Reîs: En alt kademeden sivil bir memurdur ve yerli halkın eşrafından gelir. Görev alanı bir mahal, şehir veya farklı büyüklükte bir bölge olabilirdi. Bulunduğu yerde merkezî idarenin temsilcisidir. Reislik dîvânına *dîvân-ı riyâset* denirdi. Reis valinin ve onun temsilcilerinin emrindeydi. Nâibi ve memurları vardı. Reaya ile memurlar arasında arabuluculuk yapardı. Para, fiat, ölçü ve tartıları kontrol eder, *muhtesibe* nezaret eder, vergileri düzenlerdi.

SIRA SİZDE 4

Eyalet teşkilâtının temelini oluşturan sistemi açıklayınız.

ASKERÎ TEŞKİLAT

Türk devletlerinin en köklü ve güçlü müessesesi ordudur. Bu geleneği devam ettiren Selçuklular, bozkır kültürünün kazandırdığı at, okçuluk ve uyguladıkları savaş taktikleriyle yerleşik kültürlerin hantallaşmış ordularını bozguna uğratarak kısa zamanda bir imparatorluk kurmuşlardır.

Büyük Selçuklu Devletinin ve diğer Selçuklu hanedanlarının ordularını oluşturan iki ana unsur, gulâm ve iktâ askerleridir. Bunların dışında şartlara göre orduya katılan meliklerin ve diğer devlet adamlarının askerleri, Türkmenlerin ve tâbî devletlerin yardımcı kuvvetleri de vardır.

Gulâm Askeri

Daha önce de bahsedildiği gibi satın alma, esir alma veya hediye gelme suretiyle temin edilip ciddî bir eğitimden geçirilen farklı soylardan gulâmlar, vasıflarına göre sarayda, bürokraside ve orduda istihdam ediliyorlardı. Sultanı ve sarayı koruyan muhafız birliği ve merkezdeki daimî ve profesyonel orduyu oluşturan askerler de işte bu gulâmlardan seçilmekteydi. Bunların diğer bir özelliği de, hizmetlerinin karşılığını, *bistegânî* denilen ve üç ayda bir nakit olarak, yani yılda dört defa maaş almalarıdır.

Gulâmân-ı saray: Sultanın ve sarayın korunması için farklı soylardan seçilmiş, sultana bağlı 1.000 hâss gulâm vardır. Ayrıca bunlara ilave olarak emir ve sipehsâlârların komutasındaki 3.000 gulâm ihtiyaç anında hazır bulunmalıdır.

Müfredler: Gulâmân-ı saraydan seçilmiş gösterişli, iyi giyimli, seçkin 100'ü Horasanlı, 100'ü Deylemli 200 kişiden oluşur. Savaş ve barışta devamlı sarayda hazır bulunurlar. Bunlara gerektiğinde verilen 200 takım silahları vardır. Bu silahların 20'si kayışı altından olan kılıç ve altın kalkan, geri kalan 180 kayış, kalkan ve mızraklar ise gümüştür. Maaşları dolgun ve ücretleri yeterli olmalıdır. Her 50 kişinin başında bir nâib bulunur. Hepsi süvari ve tam teçhizatlıdır (Nizâmü'l-Mülk, 1982). Bu bilgilerden müfredlerin saraydaki merasim ve muhafız birliği olduğu anlaşılmaktadır.

Hâssa Ordusu: Profesyonel, her an sefere hazır merkez ordusudur. Melikşah zamanında bunların mevcudunun 45.000 olduğu bilinmektedir.

İktâ Askeri

Daha önce de anlatıldığıo gibi, iktâ sisteminin bir boyutu da sefer zamanı asker toplanmasıdır. İktâ bölgesinden ne kadar asker çıkarılabileceği devletin gönderdiği memurlar tarafından belirlenmekte, iktâ sahipleri de sefer zamanı belirlenen miktardaki asker ile birlikte orduya katılmaktadır. Askerî iktâ sistemini geliştiren ve Selçuklu ordusuna tatbik eden vezir Nizâmülmülk'tür. Bu uygulama ile sefer zamanı eyaletlerden toplanan askerlere maaş yerine tarım arazilerinin vergileri tahsis edilmiştir. Böylece temin edilen asker mevcudu, Sultan Melikşah zamanında 400.000'i bulmuştur. Daha çok İran'ın doğusunda sınır boylarında görülen askerî iktâlar Sancar döneminde bu iktâlar da babadan oğula intikal eder hale geldi.

Melik Şehzadelerin ve Diğer Devlet Adamlarının Askerleri

Eski Türklerdeki ülke topraklarının yönetiminin hanedan üyelerine taksim edilmesi geleneği (ülüş) Selçuklu döneminde de devam etmekteydi. Şehzadeler *melik* unvanı verilerek eyaletlere vali olarak gönderiliyordu. Keza büyük komutanlar da eyalet veya vilayet yöneticisi olarak tayin ediliyorlardı. Bunların kendilerine bağlı

gulâm askerleri de vardı. İhtiyaç olduğunda Sultanın emriyle askerleriyle birlikte orduya katılırlardı. Şehzadeler Selçuklu ailesinin mensupları olmakla beraber, aynı zamanda birbirlerinin rakipleri idiler. Siyasî varlıklarını sürdürebilmeleri için bu askerler büyük önem taşımaktaydı.

Türkmenler

Türkmenler (Oğuzlar) Selçuklu Devletinin bel kemiğiydi. Bunların devletin kuruluşunda ve hakimiyetin yayılmasında büyük emekleri olmuştur. Türkmenlerin bir kısmı zamanla yerleşik hayata geçmiş olsa da, asıl büyük kısmı bozkır hayatının gereği olarak merkezî otoritenin "boyunduruğu" altına girmeye yanaşmamakta, ama devletle karşı karşıya gelmemeye de özen göstermekteydiler. Sultanlar ise devletin aslî unsuru olan Türkmenleri, Nizâmülmülk'ün de tavsiyeleri doğrultusunda küstürmemeye, hoş tutmaya çabalıyorlardı. Yerleşikleri rahatsız ettiklerinde onları uyarıp cihada (Rûm'a yani Anadolu'ya, Hıristiyan Bizans üzerine) teşvik ediyorlardı. Zaman zaman da merkezî ordunun seferlerine takviye güç olarak katılırlardı.

Tâbîlerin Yardımcı Kuvvetleri

Tâbî hükümdarların yükümlülüklerinden biri de yapılan anlaşmanın gereği olarak istendiğinde askerleriyle yardıma gelip orduya katılmalarıydı.

ADLÎ TEŞKİLÂT

Nizâmülmülk'e göre hüküm sahibi sultandır; sultan İslâm hukukunu bilmiyorsa *nâib* tayin etmelidir. Dolayısiyle kadılar onun nâibleridir, yani onun adına hüküm verirler. Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da adalet kazâ ve vilayetlerde, yani bütün ülkede kadılar vasıtasiyle sağlanmaktaydı. *Kādi'l-kudât* (kadılar kadısı, baş kadı) ise adlî teşkilâtın başındaki kişiydi. O sultan tarafından düzenlenen bir törenle tayin edilirdi. *Kādi'l-kudât* ve *kadı*lar teorik olarak sultana ve *dîvân-ı a'lâ*ya bağlı olmayıp bağımsız karar vermekteydiler. Uygulamada ise yetkileri daha sınırlıydı; sultanın emirlerini yerine getiriyor ve onun tarafından azledilebiliyorlardı. Eyalet veya vilayetlerde ise valiye bağlıydılar. *Kadı*lık makamına genellikle âlimler ve *fakîh*ler soyundan gelenler atanıyor ve sıklıkla babadan oğula geçiyordu. *Kadı,* din ve şeriat (hukuk) ile ilgili bütün işlerde yetkilidir ve *dîvân* kendisini desteklemek zorundadır. *Kadı* aynı zamanda hâkimdir, yani örfî mahkeme işleri de ona düşer. *Kadı*nın, hukukî faaliyeti esnasında kullandığı kaynaklar, Kur'an, Hadîs, Hz. Peygamber'in arkadaşlarının ve İmamlar'ın sözleri, İcmâ', eskilerin ve İmâm-ı A'zam Ebû Hanife'nin koyduğu kaidelerdir. *Kadı*lar günlük hayatla ilgili nikâh, boşanma, emlâk vs. alım-satım işlemleri, vakfiyelerin düzenlenmesi ve tescili, vakıflarla ilgili anlaşmazlıklar, adi suçlar gibi muhtelif konularda yegâne karar mercii idiler.

Büyük Selçuklularda hâssa ordusu mensupları ile ilgili davalara bakan ve *kadı-yı haşem* ve *leşker-i hazret* unvanını taşıyan diğer bir kadı daha vardı. Bu kadı vakıflara da nezaret ederdi.

Özet

Selçuklu devlet anlayışı içerisinde hakimiyetin hukukî dayanağını analiz edebilecek,

İslam öncesi Türklerde hükümranlığın *(kut)* ilâhi bir kaynağa dayandığına inanılmaktaydı. Bu anlayışın İslamı kabulden sonra da devam ettiği görülür. Nitekim Kutadgu Bilig'deki *"Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar."* sözü, bunu açık bir şekilde gösterir. Nizamülmülk de Allah'ın her asır halktan birini seçtiğini belirtir. Bununla birlikte devleti kuran veya başına geçen hükümdarın ancak Tanrı'nın gönderdiği, "kut" verdiği bir soyun mensubu olması gerektiğine de inanılmaktaydı. Bu inanışın da, İslamdan sonra devam ettiği görülür.

Oğuz boylarından çıkmış bütün hanedanlarda olduğu gibi Selçuklu hanedanının da kendilerini destanî *Oğuz Han*'a dayandırmaları bu inanışın bir sonucudur.

Metbû-tâbî ilişkilerini açıklayabilecek,

Selçuklu İmparatorluğu metbû yani tâbî olunan devlet konumundadır. O Selçuklu ailesinin kurduğu ilk ve sonra kurulan bölgesel Selçuklu hanedanlarının da doğduğu devlettir. Tabiatı gereği tâbîlikte sadâkat ve süre düzensizdir. Aynı şekilde yükümlülüklerde de bir standart yoktur. Tâbî olanın kimliğine, tâbi oluş şekline, yani kan dökülmeden kendi rızasıyla veya kılıç zoruyla olmasına göre yükümlülüklerin veya yaptırımların belirlendiği görülür.

Tâbîliğin en başta gelen ve en yaygın olan göstergesi, bölgesinde okunan hutbelerde ve daha sonra eğer bastırma hakkı tanınmış ise *sikke*lerinde metbûnun adının zikredilmesidir. Ancak bazı hükümdarların bastırdıkları sikkelerde metbûnun adına rastlanmaz. Diğer tâbîlik yükümlülüklerini, vergi ödeme, istendiğinde asker gönderme, çocuklarından bir veya birkaçını metbûnun sarayına rehin gönderme şeklinde sıralayabiliriz.

Gulâm sisteminin Selçuklulardaki yerini belirleyebilecek,

Gulâmlar genelde satın alma, esir alma, hediye gönderilme vs. yollarla temin edilmekteydiler. Nizâmülmülk'e göre saray için seçilerek satın alınan delikanlılar, yedi yıllık bir eğitimden geçirilir ve liyâkatlerine göre devlet kapısında göreve başlardı. Ancak hükümdarların gulâmlara ihtiyaç duymasının başlıca sebebi sadâkat olmasına rağmen, kendilerinin seçip tayin ettiği gulâmlara zaman zaman güvenemedikleri görülmektedir. Bu sebeple yapılmasını istedikleri bir işi, görevi olan emire değil de, güvendikleri diğer bir emire verebilmekteydiler. Taşıdıkları "emir" unvanından da anlaşılacağı gibi saray görevlileri askerî statüdeydi, yani kılıç ehlindendi. Ciddî bir eğitimden geçirilen farklı soylardan gulâmlar, vasıflarına göre sarayda, bürokraside ve orduda istihdam ediliyorlardı. Sultanı ve sarayı koruyan muhafız birliği ve merkezdeki daimî ve profesyonel orduyu oluşturan askerler de gulâm kökenliydi. Bunların diğer bir özelliği de, *bistegânî* denilen ücretlerini üç ayda bir, yani yılda dört defa almalarıdır.

İktâ sisteminin Selçuklular için ne ifade ettiğini değerlendirebilecek,

Ortaçağ İslam devletlerinde uygulanan *iktâ sistemi* Selçuklu devlet teşkilâtının da temel taşlarındandır. Devlet mülkiyetinin esas alındığı toprak sisteminin *(mîrî arazi)* bir sonucu olan iktâ, maliyenin uyguladığı gelir vergisi toplama usulü yanında, taşra (eyalet ve vilayet) yönetimi ve savaş zamanı asker toplamayı birlikte sağlayan kapsamlı bir sistemdir.

Eyaletler yani taşra, bir anlamda ülkenin zahire ambarı, dolayısıyle vergi kaynağıydı. Köylünün ekip biçtiği, hububat üretilen bu topraklardan hem *iktâ* vergisi tahsil ediliyor, hem de ülkenin tahıl ihtiyacı karşılanıyordu. İktâ aslında sadece bir vergi sistemi değildi. Nizâmülmülk Orta Çağ İslam dünyasında uygulanmakta olan bu sistem üzerinde bazı değişiklikler yapıp, idârî iktâları askerî iktâlara dönüştürerek toprağa bağlı bir ordu sistemi geliştirmiştir.

Selçuklu ordusunun kaynaklarını belirleyebileceksiniz.

Büyük Selçuklu Devletinin ve bölgesel Selçuklu şube hanedanlarının ordularını oluşturan iki ana unsur, gulâm askeri ile iktâ askeridir. Bunların dışında şartlara göre orduya katılan melikler ve diğer devlet adamlarının askerleri, Türkmenlerin ve tâbî devletlerin yardımcı kuvvetleri de vardır.

Kendimizi Sınayalım

1. Türklerde hâkimiyetin hukukî dayanağı aşağıdakilerden hangisidir?
a. Seçim
b. Yabguluk
c. Tanrı'nın "kut" verdiği asil bir soy
d. Güçlü olma
e. Peygamber soyuyla evlenme

2. Selçuklu sultanlarının Abbasî halifeleri tarafından tanınmak istemelerinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?
a. Halifeliği elde etmek
b. Otoriteye sahip olmak
c. Fâtımîlere karşı üstünlüğü ele geçirmek
d. Sünnî İslam dünyasında meşrûiyet sağlamak
e. Halife ile ittifak kurmak için

3. Tâbîlik yükümlülüklerinin öncelikli ve yaygın olanı aşağıdakilerden hangisidir?
a. Vergi ödeme
b. Sikke
c. Asker gönderme
d. Rehin gönderme
e. Hutbe

4. Aşağıdakilerden hangisi bir unvan **değildir?**
a. Ebû'l-Feth
b. Yabgu
c. Şâhenşâhu'l-ecell
d. Melik
e. es-Sultânu'l-Mu'azzam

5. Gulâmlarda aranan öncelikli vasıflar aşağıdakilerden hangileridir?
a. Yakışıklı ve heybetli olma
b. Olgun yaşta olma
c. Yabancı dil bilme
d. Liyâkat ve güvenilirlik
e. Türk olma

6. *Siyâsetnâme*'de geçen *emîr-i hares*in Selçuklulardaki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
a. Şarabdâr
b. Emîr-i candar
c. Emîr-i dâd
d. Üstâdü'd-dâr
e. Vekîl-i hâss

7. Aşağıdakilerden hangisi Selçuklu vezirlerinin gelirlerinden biri **değildir?**
a. Vakıf geliri
b. Ganimet payı
c. Devlet gelirlerinin % 10'u
d. İktâ gelirleri
e. Maaş

8. *Dîvân-ı a'lâ*ya katılmayan dîvân reisi aşağıdakilerden hangisidir?
a. Tuğrâî
b. Vekîl (-i dîvân-ı hâss)
c. Müşrif
d. Sâhib-i arz
e. Müstevfî

9. Aşağıdakilerden hangisi iktâ sistemi ile ilgili **değildir?**
a. Vergi toplama
b. Eyâlet yönetimi
c. Maaş
d. Asker toplama
e. Mîrî arazi

10. Aşağıdakilerden hangisi atabeglerin özelliklerinden biri **değildir?**
a. Mürebbîlik
b. Şehzade adına eyâleti yönetme
c. Liyâkat, güvenilirlik ve tecrübe
d. Gulâm
e. Dîvân reisi

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Cevabınız yanlış ise "Hakimiyetin Hukukî Dayanağı (meşrûiyeti)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d	Cevabınız yanlış ise "Sultan ve Abbasi Halifesi (İktidar ve Otorite)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Cevabınız yanlış ise "Metbû" Devlet ve "Tâbî'leri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Cevabınız yanlış ise "Sultan ve Sembolleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Cevabınız yanlış ise "Saray ve Teşkilâtı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Cevabınız yanlış ise "Saray ve Teşkilâtı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Cevabınız yanlış ise "Vezâret" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Cevabınız yanlış ise "Dîvân-ı A'lâ (Vezâret)" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Cevabınız yanlış ise "İktâ Sistemi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Cevabınız yanlış ise "Eyâlet Yöneticileri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Sultana mahsus olan önemli önemsiz herşey, doğal olarak zamanla onun sembolü haline gelmiştir. Unvan, hutbe ve sikke başta olmak üzere bütün bu semboller, farklı zaman ve zeminlerde hükümdarın gücünü, toplumun neredeyse iliklerine işlercesine veya beyinlere nakşedercesine ilan etmektedir. Bütün bunlar hükümdarın dosta, düşmana karşı, ne kadar muhteşem ve muktedir olduğunu gösterir.

Sıra Sizde 2

Saray emirleri gulâm kökenli olup iyi yetişmiş, liyâkatli ve güvenilir kişilerdir. Taşıdıkları "emir" unvanından da anlaşılacağı gibi saray görevlileri askerî statüdeydi, yani kılıç ehlindendi. Saray emirlerine güven endişesi veya gelirini artırıp ödüllendirmek için sultan tarafından mevcut görevine ilave olarak geçici veya devamlı ikinci bir makamın tevcih edildiğine sık rastlanır. Bu da saray emirlerinin tayin, görev ve yetkileri hususunda uygulamada bir karmaşa yaşandığını ve memuriyetler arasında geçişgenlik olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle taşınan unvanlarla, yerine getirilen bazı görevler uyuşmamakta veya iç içe geçmektedir.

Sıra Sizde 3

Selçuklularda vezâret ve bürokrasinin teşekkülünde Sâsânî bürokrasisini taklid eden ve Fars kökenli vezirlerin hakim olduğu Abbasî, Sâmânî ve Gazneli çizgisi etkili olmuştur. Görev, yetki ve protokol bakımından bu devletlerin vezirleri arasında paralellik görülür. Bunda söz konusu devletlerin Arap, Fars ve Türk menşeli olmalarına rağmen, vezirlerin aynı formasyon ile yetişmiş Farslılar olmaları büyük bir rol oynamaktadır. Vezir dört dîvân reisinin katıldığı *Dîvân-ı A'lâ*'ya başkanlık eder. Bu dört dîvân tuğra/inşâ, istîfâ, arz ve işraf dîvânlarıdır. Bu divanda ü lke ve idarî teşkilat ile ilgili genel konular görüşülür, karara bağlanır ve gerekli emirler verilirdi. Bu dört dîvândan başka *dîvân-ı a'lâ*-ya bağlı olmayan dîvânlar da vardı ve reisleri bu dîvânın toplantılarına katılmıyorlardı.

Sıra Sizde 4

Nizâmülmülk Orta Çağ İslam dünyasında uygulanmakta olan iktâ sistemi üzerinde bazı değişiklikler yapıp, idârî iktâları askerî iktâlara dönüştürerek toprağa bağlı bir ordu sistemi geliştirmiştir. Selçuklularda ülke toprakları üzerinde devlet mülkiyetinin esas alındığı *mîrî arazî* sistemi uygulanmaktaydı. Bu sistemin bir parçası olan *iktâ* ile devlet çok yönlü bir kazanç elde etmekteydi:

1) Arazi gelir vergisi ekilen mahsulün cinsinden aynî olarak toplanmaktadır.
2) Eyalet ve vilayetlere tayin edilen yöneticilerin hizmet bedelleri yerinde temin edilmektedir.
3) Sulh zamanında, tayin edildikleri eyalet, vilayet veya daha küçük idarî birimler *mukta*'lar (iktâ sahipleri) tarafından yönetilmektedir.
4) Aynı zamanda sefer zamanı önceden belirlenen miktarda asker toplanarak orduya katılmaları sağlanmaktadır.

Yararlanılan Kaynaklar

Alptekin, Coşkun. (1971). **"Selçuklu Paraları",** *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* 3, Ankara, s. 435-591.

İnalcık, Halil. (1959). **"Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hâkimet Telâkkisiyle İlgisi",** *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* XIX/1, Ankara, s. 69-94.

Kafesoğlu, İbrahim. (1984). **Türk Millî Kültürü,** İstanbul.

Köymen, Mehmet Altay. (1951). **"Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları",** *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 4, Ankara, s. 537-648.

Köymen, Mehmet Altay. (1964). **"Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Bir Eser Münasebetiyle",** *Tarih Araştırmaları Dergisi, 2-3,* Ankara, s. 303-380.

——————-. (1992). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamanı,** Ankara, s. 59-293.

Kucur, Sadi S. (2002). **"Nizâmü'l-mülk'ün Siyâset-nâmesine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği",** *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 12, İstanbul, s. 41-72.

——————-. (2006). **"Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârlık",** *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* 14, İstanbul, s. 1-10.

Kurpalidis, G. M. (2007). **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi,** (çev. İlyas Kamalov), İstanbul.

Lambton, Ann K. S. (1973). **"Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi",** (çev. Nejat Kaymaz), Belleten, 147, Ankara, s. 365-394.

Merçil, Erdoğan. (2007). **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri,** Ankara.

——————-. (2011). **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı,** İstanbul.

Nizâmü'l-Mülk. (1982). **Siyâset-Nâme,** (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara.

Özaydın, Abdülkerim. (2001). **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104),** İstanbul, s. 175-228.

Taneri, Aydın. (1970). **"Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik",** *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 8-9, Ankara, s. 75-188.

TDV İslâm Ansiklopedisi. (1988-2011). I-XXXVIII, İlgili maddeler.

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Selçuklu medeniyetinin nasıl bir ortamda ortaya çıktığını belirleyebilecek,
- Nizamiye Medreselerinin Ortaçağ İslam dünyasına katkılarını değerlendirebilecek,
- Selçuklular döneminde ilmî faaliyetlerin mahiyetini açıklayabilecek,
- Selçuklular döneminde mimarî ve sanattaki gelişmeleri belirleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Nizamiye Medreseleri
- Nizamülmülk
- Gazzâlî
- Ömer Hayyam
- Celâliyye Takvimi
- İsfizarî
- el-Harakî
- el-Hâzinî
- Mescid-i Cuma
- Kümbed
- Ribat

İçindekiler

Büyük Selçuklu Tarihi → Kültür ve Medeniyet →

- SELÇUKLU MEDENİYETİNİ HAZIRLAYAN ORTAM
- NİZÂMİYE MEDRESELERİ
- İLİM VE EDEBİYAT
- MİMARÎ VE SANAT

Kültür ve Medeniyet

SELÇUKLU MEDENİYETİNİ HAZIRLAYAN ORTAM

X. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın ortalarına doğru geçen zaman diliminde Selçuklular bozkır hayat tarzından, kültüründen cihan devletine, diğer bir deyişle imparatorluğa, yani yeni bir medeniyete doğru adım attılar. Onlar aslında dört önemli süreci birlikte yaşadılar: Müslüman olarak din değiştirdiler. Bozkırdan Horasan'a inerek yaşadıkları coğrafyayı değiştirdiler ve bununla birlikte yerleşik hayata adım attılar. Geldikleri bu topraklarda yürürlükte olan idarî tecrübeden, birikimden yararlandılar, gulam sistemini benimseyerek devleti idari olarak örgütlediler. Kısa sürede birlikte yaşanan bu hızlı dönüşüm, peşinden imparatorluğu ve medeniyeti getirdi.

Selçuk Bey ve ona bağlı Oğuzlar X. yüzyılın ortalarında İslâmiyeti kabul ettiler. İslam Peygamberine 610 yılında Mekke'de ilk vahyin inişiyle başlayıp dalga dalga yayılan İslam, kısa zamanda İran, Horasan ve Mâverâünnehr'e ulaşmıştı. X. yüzyıla gelindiğinde bütün bu coğrafyaya hakim olan inanç artık sadece İslamiyet idi. Selçuk Bey Cend'de iken buraya komşu olan Müslüman Sâmânîler ise bölgenin iki süper gücü Karahanlı ve Gazneli devletleri arasında ömrünü tamamlamaya yüz tutmuştu. İşte böyle bir ortamda henüz Müslüman olan Selçuklular siyasî ortamın fırsatlarını, boşluklarını gayet güzel değerlendirerek önce Mâverâünnehr'e indiler. Sonra da Gaznelilerin elindeki Horasan eyaletine hakim oldular ve burada devleti kurdular (1040).

O tarihe kadar Selçuklu ailesinin etrafında sadece Müslüman Oğuzlar, yani Türkmenler bulunmaktaydı. Ancak onlar şimdi yerleşik hayatın hakim olduğu ve Müslüman, ama Türk olmayan toplulukların da yaşadığı yeni bir coğrafya üzerinde devlet kurmaktaydılar. Bu topraklarda köklü Sâsânî mirası üzerinde kurulan Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli devletlerinin bürokratik geleneklerinin hakim olduğu bir idarî sistem de yürürlükteydi. Selçukluların bu gelişmiş, rayına oturmuş "müesses nizam"ı görmezden gelerek, yönetmeye talip oldukları şehirli, yerli halka bozkır hayat tarzını dayatmaları herhalde mümkün değildi. Hal böyle olunca kurulan devlet bu fiilî durumu göz önünde bulundurmak zorunda kaldı. Zaten bu yeni sistem içinde görev yapabilecek yetişmiş bir kadro da mevcut değildi. Tabiatiyle Horasan'da Gaznelilerden geride kalan gulam sistemine tâbi bürokrat ve askerler ile ulema yeni Selçuklu devletinde kolaylıkla yer buldular. Böylece gulam sistemi de yeni devletin temel bir parçası haline geldi.

Bu önemli gelişme, o zamana kadar Selçuklu varlığının yegâne kaynağı ve gücü olan Türkmenleri pek tabii ki rahatsız etti. Selçuklu hükümdarlarının tarihleri boyunca devletin aslî unsuru olan Türkmenleri gözettikleri, dengeleri korudukları ve ustaca yönlendirmelerle onların devlet otoritesi ve yerleşikler için bir tehlike olmaktan çıkarılmasını sağlayabildikleri oranda başarılı oldukları görülür. Nitekim devletin kuruluşunda etkin güç olan Türkmenler, ne yazık ki devletin yıkılışında da son darbeyi vuran güç olmuşlardır.

Selçuklu Devletinin hükmettiği topraklarda Türkmen nüfusu giderek artmış olsa da, yerli ve yerleşik Türk olmayan nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği bir gerçektir. İşte gulam sisteminin diğer önemli bir fonksiyonu da, herhalde bu söz konusu nüfusun Selçuklu fatihlerini bir işgalci ve sömüren olarak görmeyip, kendilerinin de sistemin bir parçası olduklarını fark etmelerini sağlamış olmasıdır. Dolayısıyla Selçuklu yönetimi yerli halkı "öteki" olarak kabul etmemiş, kendisine tâbi olduğu ve yükümlülüklerini yerine getirdiği müddetçe onların hak ve hukukunu gözeten, iktidarın nimetlerinden faydalandıran ve böylece "sosyal mutâbakat"ı sağlayan âdil bir devlet modeli örneğini ortaya koymuş olmaktadır.

Selçukluların kurduğu devleti imparatorluğa götüren diğer bir önemli faktör, pek tabiidir ki merkezî yönetimi güçlendirmiş olmalarıdır. Nitekim bunu en iyi başardıkları Sultan Melikşah döneminde imparatorluk her yönüyle zirveye çıkmıştır. Ancak bu zor gerçekleştirilen, ama ne yazık ki sürekli kılınamayan bir husustur. Hanedanların yönettiği devletlerin ortak çıkmazı ise iktidarın intikali meselesidir. Bunun önceden belirlenememesi ve bir kurala bağlanamaması, şehzadelerin iktidar mücadelesine girişmesine, dolayısıyla kan kaybına, istikrarsızlığa sebep olmuştur. Ancak rakibi olan diğer hanedan üyelerine gücüyle üstünlük sağlayan ve bunu kabul ettiren şehzadelerin sultan olduğu ve bu gücünü devam ettirdiği takdirde ülkede siyasî istikrar, huzur ve refah sağlanabilmiştir.

İşte Büyük Selçuklu Devleti çok uzun süre olmasa da bu ortamı sağlayabilmiştir ki, medeniyet boyutuna ulaşabilmiştir. Yani merkezî otoritenin güçlü olduğu, Türkmenlerin ve yerli halkların hoşnut edildiği, böylece huzur ortamının sağlandığı dönemlerde Selçuklular medeniyeti oluşturan, eğitim, ilim, edebiyat ve düşünce hayatı ile mimarî ve sanat alanlarında gelişme kaydedebilmişlerdir.

SIRA SİZDE 1

Selçukluların kuruluş aşamasında geçirdikleri süreçleri açıklayınız.

NİZÂMİYE MEDRESELERİ

Ortaçağ İslam Dünyasında bugüne de ulaştığı gibi, inanç açısından iki ana kol mevcut idi. Büyük çoğunluğu teşkil eden Sünnîlik ise de, ona muhalefet eden Şîîlik daha aktif idi. Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'ye hakim olan Fâtımî Devleti (909-1171) Şîanın İsmailî kolu tarafından kurulmuştu. Irak'ta ve İran'ın büyük kısmında ise Deylemli Şîî hanedan Büveyhîler (932-1062) hüküm sürmekteydi. Sünnî Müslümanların lideri olan Abbasî Hilâfeti, Selçuklu Devleti kurulduğu dönemlerde işte bu emirliğin işgali altındaydı. 110 yıl (945-1055) süren bu işgal tabiatiyle Sünnî İslâm Dünyası için halledilmesi gereken büyük bir problemdi. Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah'ın bu zilletten kurtulmak için kısa zamanda İran'ı hakimiyetine alan, henüz 15 yıllık Selçuklu Devletinin sultanı Tuğrul Beyi daveti üzerine, Bağdad işgalden kurtarıldı ve böylece halifenin itibarı da iade edilmiş oldu.

Ancak İsmailî Şîanın Sünnî İslam Dünyasına yönelik faaliyetleri de endişe verici boyuttaydı. Sünnîler Kahire'de *el-Ezher* veya *Dârü'l-Hikme*'de yetiştirilen İsmailî *dâî*lerin (davetçi) yoğun bir mezhep propaganda faaliyeti ile karşı karşıya idiler.

Bu durum pek tabii Abbasî hilafetini ve onun koruyuculuğunu üstlenen Selçukluları rahatsız etmekteydi. Selçuklular İsmailîlerin bu propaganda faaliyetlerini etkisiz kılmak, Ehl-i Sünnet akidesini güçlendirmek ve yaymak; ayrıca devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi ve maddî bakımdan fırsat eşitliğini sağlamak için adeta bir eğitim seferberliğine giriştiler. Sünnî İslam Dünyasının geleceği için büyük önem taşıyan bu büyük projeyi Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk başlattı.

Doğu İslam Dünyasında mescidler önceleri ibadet mekânı olmasının yanında diğer bazı fonksiyonları ile birlikte eğitim merkezleri olarak da kullanılmaktaydı. VIII. yüzyılda mescidler çalışanlarına maaş veren ve öğrencisinden ücret talep etmeyen eğitim merkezleri haline geldi. Büveyhî hakimiyeti döneminde X. yüzyılın sonlarında, birkaç bölgenin 32 yıl valiliğini yürüten hayırsever Bedr b. Hasaneveyh ise yeni bir uygulamayı başlattı. Yönettiği bölgelerde üç bin kadar *mescid-han* kurdu. Mescidin yanına şehir dışından gelen öğrencilerin konaklayacakları, yiyip içecekleri hanlar (yurtlar) yaptırdı. Daha ileri bir safha olan medreselerde ise artık öğrencilerin bütün temel ihtiyaçları karşılanmaya başlandı. Nizamiyelerden önce açılan medreseler mevcuttu. Ancak ilim adamları, tüccar veya devlet adamları tarafından yaptırılan ve/veya desteklenen bu medreseler Nizamiye medreseleri boyutunda değildi.

Nişabur, Bağdat, Isfahan, Herat, Belh, Merv, Hargird, Basra, Musul gibi Irak ve Horasan'ın hemen hemen her şehrinde inşa edilen Nizamiye Medreseleri ise her şeyden önce vakıf kuruluşları idi. Yani müstakil bütçeleri, gelir kaynakları vardı; idarî ve eğitim personeline maaş veya aynî gelir ödenmekteydi. Öğrencilere ise yatıp kalkacakları odalar verilmekte, beslenme ihtiyaçları karşılanmakta, ayrıca burs da tahsis edilmekteydi. Bu yenilikler tabiatiyle eğitimi cazip hale getirmekte ve en önemlisi fakir öğrencilere imkan ve fırsat eşitliği sağlamaktaydı.

Resim 10.1

Hârgird Nizamiye Medresesinden günümüze kalan, çiçekli kûfî yazı ile yazılmış bir kitabe parçası.

İslam hukukuna göre vakıfları şahıslar kurabildiğine ve kurucusunun adından dolayı Nizamiye adı verildiğine göre bu medreseleri yaptıran kişi şüphesiz Nizamülmülk idi. Ancak kamu yararı için yapılan vakıflara devlet arazi tahsis edebil-

mekte ve hazineden tahsisat ayırabilmekteydi. Dolayısıyla Selçuklu Devleti bu medreselerin yapılmasına büyük bir destek sağlamıştır.

Bir medrese genellikle önceden belirlenen bir ilim adamı için inşa edilmekteydi. Nitekim Nişabur medresesi devrin meşhur ilim adamı İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Bağdat medresesi ise Ebû İshak eş-Şirazî için yapılmıştı. Nizamiye Medreselerine Şâfiî olan, dolayısıyla Şâfiî fıkhı okutacak *müderris*ler tayin edilmekteydi. Bu durum *vâkıf*ın (vakıf kurucu), yani Nizamülmülk'ün Şâfiî olmasından kaynaklanıyordu. Verilecek eğitimi bir mezhep ile sınırlama vakıf mantığı ile çelişiyor görünse de, bu tercih toplum tarafından vâkıfın inancında samimiyetiyle ilişkilendirilmekteydi. Dolayısıyla vâkıfın medreseye kendi bağlı bulunduğu mezhebin fıkhını okutacak bir müderris tayin etmesi doğal bir durumdu. Burada zikredilmesi gereken önemli bir durum ise medreselere Şâfiî müderris tayin edilmesine, kendileri Hanefî olan Selçuklu sultanlarının müdahale etmemesidir. Buna mukabil onlar ve diğer hanedan üyeleri de kendi yaptırdıkları medreselere Hanefî müderris tayin etmekteydiler. Nitekim Tuğrul Bey Nişabur'da, Melikşah *(es-Sultan),* eşi Terken Hatun *(Terken Hatun),* oğlu Mahmud *(Muğîsiyye)* ve kızı *(el-Vakfiyye)* ile kardeşi Tutuş'un gulâmı Humartegin *(et-Tutuşiyye)* Bağdat'ta Hanefîler için medrese inşa ettirmişlerdir. Anlaşılan odur ki Nizamiye Medreseleri kendi döneminde mezhepler arasında bir rekabete de sebep olarak bir çok Hanefî, ve Hanbelî (XII. yüzyılda Bağdat'ta) medresenin açılmasına öncülük etmiştir.

Bir medreseye genellikle bir müderris tayin edilmekte ve vefatına kadar da görevinde kalmaktaydı. Nadiren azledilmekte veya kendisi görevi bırakmaktaydı. Medreselerde verilen derslerin belli bir düzeni yoktu. Her müderris kendi uzmanlık alanlarına göre müfredatı belirlemekteydi. Ancak kuruluş hedeflerine uygun olarak müfredata dinî ilimlerin hakim olduğu görülmektedir. Genellikle Kur'an, hadis, Şafiî fıkhı ve usulü, Eş'arî *kelâm*ı (İslâmın iman esaslarını aklî delillerle inceleyen ilim), Arap dili ve edebiyatı, edeb, *riyâziye* (matematik) ve *ferâiz* (miras hukuku) gibi dersler okutulmaktaydı. Az da olsa bazı medreselerde dinî ilimlerin yanında mantık, *hendese* (geometri), *nücûm* (astroloji) ve tarih gibi ilimlere de yer verilmekteydi. Mesela meşhur ilim adamı Gazzâlî'nin, Nişabur Nizamiyesinde İmamü'l-Haremeyn'den mezheb (fıkıh), *hılâf, cedel,* fıkıh usulü, mantık, hikmet ve felsefe okuduğu kaydedilmektedir. Ders günleri ve ders saatleri düzensizdi, bir standart yoktu. Her müderris ders günlerini ve saatlerini kendisi belirlemekteydi.

Öğrencilerin genellikle yirmi yaşlarında eğitime başladıkları ve dört yıl eğitim gördükleri bilinmektedir. Öğrenci mevcudunda da bir sınırlama olmadığı anlaşılmaktadır. Müderrisin şöhreti dersini takip eden öğrenci sayısını arttırmaktaydı. Mesela Cüveynî'nin derslerini hergün 300, hatta ömrünün son günlerinde 400 kadar öğrencinin dinlediği rivayet edilmektedir. Medrese eğitiminin genel özelliklerinden biri de öğrencinin istediği bir ilmi (dersi), herhangi bir şehirdeki bir medresede ilmiyle şöhret olmuş bir ilim adamından okuyabilmesiydi. Bu uygulama pek tabii eğitim ve ilim hayatına bir canlılık ve zenginlik katmaktaydı. Mesela ilim tahsil ederken on beş şehir dolaşarak belki de en çok seyahat eden meşhur tarihçi İbn Asâkir (ö. 1176) buna güzel bir örnektir.

Nizamiye Medreselerinin İsmailî Şîasının veya Bâtınîlerin propagandaları karşısında Sünnî inancı güçlendirdiği, bunun için yeni kadrolar yetiştirdiği, getirdiği imkânlarla eğitimi yaygınlaştırdığı, çağında ve sonrasında açılan yeni medreselere örnek teşkil ettiği kesindir. Ancak verilen eğitimin Şafiî fıkhı ve Eş'arî kelâmı ile sınırlandırılarak diğer mezhepleri gerilettiği, felsefe dersleri okutulmayarak İslam düşüncesinin gelişmesine engel olduğu, hatta para karşılığı öğretilen ilmin itibarı-

nı düşürdüğü gibi iddialar da ileri sürülmektedir. Yukarıda verdiğimiz bazı örnekler de göstermektedir ki İslam Dünyasında Nizamiyelerin dışında diğer mezheplerin görüşleri doğrultusunda eğitim veren bir çok medrese mevcuttu. Kuruluş amaçlarıyla doğru orantılı olarak genelde felsefe derslerinin verilmemesi doğru olmakla birlikte, ilgili öğrencilerin bu alanda öne çıkan ilim adamlarından medrese dışında ders aldıkları da bilinmektedir.

Büyük Selçuklu Devletinin bu mirasını Türkiye Selçukluları Türkiye'de, Nureddin Mahmud Zengî ve Salâhaddin Eyyûbî el-Cezîre (Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak), Suriye ve Mısır'da bir çok medrese yaptırarak devam ettirmişlerdir.

Nizamiye Medreselerinin kuruluş sebeplerini açıklayınız..

İLİM VE EDEBİYAT

Selçukluların siyasî başarılarının yanında İslâm ve Türk dünyasına ne kattığını ortaya koyabilmemiz için, dahil oldukları İslam dünyasının durumuna bir göz atmamız gerekir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları XI. yüzyıl başlarında, siyasî istikrarsızlık yaygın hale gelmiş, Sünnî-Şîî kutuplaşması oluşmuş, hatta Abbasî hilâfeti Şîî Büveyhîlerin işgaline maruz kalmıştı; dolayısiyle siyâsî bir birlik yoktu. Bu siyasî çekişmeler tabiatiyle itikadî ve fikrî husûmetleri de tahrik ediyordu.

Selçuklular (Doğu) İslam dünyasında önce siyasî ve askerî maharetleriyle kısa zamanda merkezî bir yönetim kurarak birliği ve istikrarı sağlamayı başardılar. Daha sonra siyasette sağlanan bu başarıyı akılda ve gönülde de tesis etmek için eğitim seferberliğine girişip Nizamiyeleri ve diğer medreseleri kurdular. Zaman zaman mezhepler arası husumetler başgösterdiyse de bunlar önlenmeye çalışıldı. Nitekim Bağdat'ta Hanbelîler ile Şâfiîler arasındaki tartışmalar kavgaya dönüşünce, Bağdat Nizâmiye Medresesinin müderrisi Ebû İshak eş-Şîrazî'ye bir uyarı mektubu gönderilmişti. Vezir Nizamülmülk mektupta, medresenin bir mezhebi değil, ilmi korumak ve yüceltmek için kurulduğu ve mezhepler arasında bir ayrılığın veya tercihin söz konusu olamayacağını belirtmekteydi.

Diğer taraftan Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları tarihler dört asırlık İslam dünyasının kurduğu medeniyetin zirvesinde olduğu bir dönemdi. Abbasîlerin 830'da Bağdat'ta kurduğu *Beytülhikme* ve 1004'te Kahire'de Fâtımîlerin kurduğu *Dârülhikme* müesseselerinde yapılan çalışmalar, tercüme faaliyetleri süreci hızlandırmış, Huneyn b. İshak (ö. 873), Benî Musa kardeşler, Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), İbn Heysem (ö. 1040?), Bîrûnî (ö. 1061?) gibi dünyaya büyük abide şahsiyetler yetişmiş ve bunlar görüşleriyle, buluşlarıyla ilim dünyasına büyük katkılar sağlamışlardı.

Ancak bazı ilim adamları İslam medeniyetinin XI. yüzyılda bir duraklama yaşadığı, buna da Selçukluların, hatta Nizamiye Medreselerinin sebep olduğunu iddia eden önyargılı görüşler ileri sürmüşlerdir. Aslında bu önyargı dönemin kaynaklarına da yansımıştır. Mesela tarihçi İbnü'l-Esir'in Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış için verdiği bilgi ilginçtir. O Kutalmış'ın "bir Türk olmasına rağmen" astronomi-astroloji ilmini, eski ilimleri iyi bilmesine, sonra çocuklarının da bu eski ilimleri öğrenmesine ve bu ilimlerle uğraşanları himaye etmelerine hayret etmektedir.

Önceki parlak dönemle kıyaslandığında Selçuklu devrinde ilmî faaliyetlerin aynı mahiyette ve seviyede olmadığı söylenebilir; ama bu onların duraklamaya sebep olduklarını göstermez. Aslında duraklamanın olup olmadığı bile tartışma konusudur. Bize ulaşan yazma eserlerin büyük kısmı Selçuklular döneminde ve sonraki

asırlarda istinsah (kopya, çoğaltma) edilmiştir. X. yüzyıl öncesine ait çok az olan yazma eserler, XII. yüzyıldan itibaren artarak devam eder. Bu bize Selçuklu çağında ilmî geleneğin kesilmeyip artarak devam ettiğini gösterir. Nitekim İbn Sînâ'nın öğrencileri, Gazzâlî, Ömer Hayyam ve arkadaşları, Nizamülmülk, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebu İshak eş-Şirazî bu devirde yaşamışlardır.

Tarih boyunca ilim ve sanatın gelişmesinde himaye unsuru büyük önem taşımıştır. Orta Çağ İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da iktidar sahibi olan sultan, melik, vezir ve diğer bürokratlar ile servet sahiplerinin, saraylarında alim, edip veya şairleri toplayıp himaye ve teşvik ettiklerine şahit olmaktayız. Makam mevki sahiplerinin bu seçkin kişilere kol kanat germeleri, aslında onların şânındandı. Çünkü her yazılan eser kendisine övgüler düzülerek ithaf edileceği için, onun adının yayılmasına sebep oluyordu. Bir anlamda iktidar sahibi kendi lehine kamuoyu oluşturmanın zeminini sağlıyordu. Devlet adamları bu konuda büyük bir rekabet içindeydiler. Tabiatiyle bu gelenek de ilmî ve edebî eserlerin ortaya çıkmasını, ilim ve edebiyatın gelişmesini, yaygınlaşmasını tetikliyordu. Denibilir ki medreseler doğru kabul edilen bilgiyi topluma ulaştırmayı, himaye usûlü ise ilmin, dil ve edebî zevkin gelişmesini sağlamaktaydı.

Selçuklu döneminde yaşamış, verdikleri derslerle veya yazdıkları eserlerle ilme katkısı olmuş bir çok ilim adamından bir kısmını aşağıda tanıtacağız. Bu şahsiyetlerin ortaya çıkmasında Selçuklu yöneticilerinin maddî - manevî desteklerinin ne kadar etkili olduğu apaçık ortadadır.

Gazzâlî

Selçuklu çağında (Türkiye Selçukluları hariç) düşünce ve ilim hayatına damgasını vuran en önemli isim şüphesiz Gazzâlî'dir (ö. 1111). Asıl künyesi ve adı Ebû Hâmid Muhammed olup İmam Gazzâlî diye tanınır. Bu nisbe iplikçi olan babasının mesleğinden gelmektedir. 1058'de Tûs'ta doğmuş, ilk tahsiline burada başlamış, 5 yıl Cürcan'da eğitime devam ettikten sonra, 1080 yılında Nişabur'a giderek Nizamiye Medresesinde zamanın meşhur kelâm alimi İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Gazzâlî öğrenimi boyunca başta fıkıh olmak üzere hadis, akaid, gramer, mantık, kelam, hikmet ve felsefe okumuştur. Hocasının onun için "derin bir deniz", daha öğrenci iken yazdığı *el-Menhûl* isimli fıkıh kitabı dolayısiyle de ona "Beni sağken mezara gömdün; ölümümü bekleyemez miydin?" dediği rivayet edilir.

Hocasının 1085'te vefatı üzerine Vezir Nizamülmülk'ün muhitine dahil oldu ve 1091'de Bağdat Nizamiyesinin müderrisliğine getirildi. Burada 300'e yakın öğrenciye ders verirken felsefe, Bâtınîlik ve tasavvuf üzerine araştırmalar da yaptı. Eserlerinin en az yirmibeş kadarını bu son iki dönemde yazmıştır. Bu arada kazandığı şöhret, saygınlık, başarı bir tarafa, onun şüpheci tabiatı, kendisini ahlâkî bakımdan sorgulamaya yöneltti ve sonunda Bağdat'la bütün ilişkilerini kesme kararı aldı. İhtiyaç fazlası olan bütün servetini dağıttı. Medresedeki görevini kardeşi Ahmed'e bırakarak 1095 yılında Bağdat'tan ayrıldı. Şam ve Kudüs'ten sonra hacca gitti. Hacdan Bağdat'a, oradadan da Horasan'a geçti. Meşhur *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Kimyâ-yı Saâdet ve Eyyühe'l-Veled* gibi eserlerinin yanında, Bâtınîlik hakkındaki eserlerini de hep bu inziva döneminde yazmıştır. 1106'da ise Nişabur Nizamiyesinde tekrar öğretim görevine döndü. Bu dönüşünde Sultan Sancar'ın veziri ve Nizamülmük'ün oğlu Fahrülmülk'ün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde o artık "O zaman mevki kazandıran ilmi öğretiyordum; şimdi ise mevki terkettiren ilme çağırıyorum." demektedir. Nitekim kendisi 3 yıl sonra bu görevini de bırakarak memleke-

ti Tûs'a dönmüştür. Evinin yanına medrese ve hankâh yaptıran Gazzâlî, ömrünün son yıllarını ders vermek, gönül ehliyle sohbet etmek ve eser yazmakla geçirdi.

Gazzâlî İslam düşünürleri arasında en çok eser verenlerdendir. Fıkıh, mantık, kelam, felsefe, tasavvuf ve ahlak alanlarında yazdığı eserlerin 400 civarında olduğu söylenmekte ise de, bunların bir kısmının ona yanlışlıkla isnat edildiği, diğer bir kısmının da seçmeler veya özetlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Nasihatname türündeki *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserini Sultan Muhammed Tapar veya Melik Sancar'a ithafen yazmıştır. Selçuklu sultanlarının ilim adamlarına tavrını gösteren şu kayıt da konumuz açısından önem taşımaktadır. Gazzâlî'yi çekemeyenler, Hanefi mezhebine muhabbetini bildikleri Sultan Sancar'a onun Ebû Hanife aleyhinde sözler söylediğini iddia ederler. Sultan işin aslını bizzat Gazzâlî'den öğrenmek ister. Huzuruna getirilen Gazzâlî'yi tahtına oturtarak ona büyük hürmet gösterir. O işin aslını engin ifade gücüyle arzedince, sultanın ona saygısı daha da artar.

Onun görüşleri sadece kendi dönemini değil, o günden bugüne İslam düşüncesini etkilemiştir. Gazzâlî'nin düşünce sistemi kelam, felsefe ve tasavvuf arasında yeni dengelerin kurulmasına sebep olmuş; hatta ondan sonra bu alanlarda yeni yönelişler ortaya çıkmıştır. Oryantalistler onunla İslam düşüncesindeki canlılığın durduğunu iddia ederler. Halbuki bu değişim bir ilmî durgunluğun değil, bir modelin, kuramsal çerçevenin *(paradigma)* sağlamlaşmasının sonucudur. O önceki bütün düşünce tarzlarını incelemiş ve bunların sonraki temsilcilerini ciddi bir sorgulamaya yöneltmiştir. Mevcut birikimi çok iyi anlamaya çalışmış, eleştirel gözle yorumlamış ve hep sistemleştirme çabası içinde olmuştur.

Nizamülmülk

Selçuklu tarihinde büyük devlet adamlığıyla, kurduğu Nizamiye Medreseleriyle ve yazdığı eserle iz bırakan bir şahsiyettir. Künyesi ve adı Ebu Ali Hasan olup 1018'de Tûs'ta doğdu. Nizamülmülk lâkabı, Sultan Alp Arslan tarafından vezirliğe getirdiğinde Abbasi halifesi tarafından verilmiştir. Halep, Isfahan ve Bağdat'ta hadis okudu; inşâ ve hitabet sanatında kendisini geliştirdi. Babasıyla birlikte Gaznelilerin Horasan valisinin yanında çalıştı. Selçuklular Horasan'ı ele geçirip devlet kurunca, baba oğul onların hizmetine girdiler. Melik Alp Arslan'ın, sonra babası Çağrı Beyin yanında çalıştı. Çağrı Bey vefat edince Horasan'ı yöneten Alp Arslan sultan olunca Kündürî'yi azledip Nizamülmülk'ü vezirliğe getirdi (1063). 29 yıl Alp Arslan'ın ve oğlu Melikşah'ın vezirliğini yaptı. Siyasî dehasıyla devlet idaresinde, taht değişikliklerinde, isyanların bastırılmasında, savaşların kazanılmasında etkili oldu. Askerî iktâ sistemini yerleştirdi. İsmailî ve Bâtınîlerin propagandalarına set çekmek için Nizamiye Medreseleri eğitim projesini yürürlüğe koydu.

Sultan Melikşah'ın isteği üzerine meşhur *Siyâsetnâme* isimli eserini yazdı. Bu eser siyasetname türünün genel özelliklerinin yanında, farklı olarak bir devlet teşkilatında bulunması gereken makam ve memuriyetleri de ele alır. Bunların özellikleri, neden gerekli oldukları hikâyelerle pekiştirilerek anlatılır. Bu bakımdan Selçuklu devlet teşkilatının bizzat kendisini olmasa da, onda olması gereken hususları ele alması büyük önem taşımaktadır.

Ömer Hayyam

Selçuklu devrinin meşhur simalarından Ömer Hayyam, günümüzde daha çok rubaileriyle tanınır. Ancak o şairliğinin yanında İbn Sînâ ekolüne mensup büyük bir alim ve filozoftur. O cebir, geometri, astronomi, fizik, tıp ve müzikle uğraşmış, eserler vermiştir. Hayyam'ın analitik geometrinin gelişiminde etkisi büyüktür.

Üçüncü dereceden denklemlerin çözümü konusunda Decartes'a (ö. 1650) kadar aşılamamıştır. İşlemlerde irrasyonel sayıların da rasyonel sayılar gibi kullanılabileceğini ilk defa o ispatlamıştır. Hayyam'ın cebir ilmine de büyük katkısı vardır. Birçok cebir denklemini sınıflandırmış ve çoğuna çözüm önermiştir. Denklemlerin birden fazla köklerinin bulunabileceğini göstermiş ve bunları kök sayılarına göre sınıflandırmıştır. O üçüncü dereceden denklemleri sistemli bir şekilde çözdüğü için cebirde Hârizmî'yi aşmıştır. Hayyam cebirsel olguların geometrik olgular halinde ortaya çıktığını savunduğu için, yine Descartes'tan çok önce nümerik ve geometrik cebir arasındaki boşluğu kapatmada büyük bir mesafe almıştır.

Sultan Melikşah Ömer Hayyam'ı 1074/5 yılında Isfahan'a davet etmiş ve Ebû Hâtim İsfizarî (ö. 1121'den önce), Meymûn el-Vâsıtî, Abdurrahman Hâris ve Muhammed Hâzin'den oluşturulan heyetin başına getirmiştir. 1083 yılında burada kurulan rasathanede bu heyet gözlemler yaptı ve *Zîc-i Melikşâhî* (yıldız almanağı, kataloğu) ile *Celâlî Takvimi*ni hazırladılar. Güneş yılına göre hazırlanan bu takvim en mükemmel takvimlerden biriydi. Adını Sultan Melikşah'ın *Celâleddin* lâkabından almıştır. Yılbaşının yılın belli bir gününe denk düşmesi ve bunun değişmeksizin böyle kalması, astronomların en çok istedikleri bir şeydi. Bu heyet mevcut Yezdicerd ve İskender takvimlerini inceledikten sonra, bunları düzeltmektense yeni bir takvim tertibine karar vererek Celâlî Takvimini oluşturdu. Bu takvime göre güneş yılı uzunluğu 365,2424 (modern ölçümlere göre 365,2422) gündür, dolayısiyle hata payı 5000 yılda 1 gündür. Takvimin başlangıcı 15 Mart 1079 idi. Ay adları eski Fars takvimindeki gibi olup, sonlarına "kadîm" yerine "celâlî" kelimesi getirilmiştir. Gregoryen'den 500 yıl kadar önce düzenlenen Celâlî Takvimi, mevsimlere tam olarak uyduğu için doğru tarihleme veren yanılgısız takvimlerin ilkidir. Gregoryen Takvimi bu takvim örnek alınarak tertip edilmiştir.

Hayyam'ın şairlik yönü kendi döneminde değil, sonraları ortaya çıkarılmış ve bu yönüyle tanınmıştır. Şiirleri rubailerden ibarettir. Rubai şairin genellikle başkalarına açmayı düşünmediği duygu ve düşüncelerini rahatlamak için kullandığı bir kalıptır. Onun rubailerinin çoğunda, insanın yokluktan gelip yokluğa gittiği için, yaşadığı anı iyi değerlendirmesi gerektiği düşüncesi ve derûnî bir hüzün hakimdir. Ona göre varlık bir muammadır; onu çözmeye çalışmak boşuna kürek çekmektir. Hayyam'ın rubailerinin rağbet görmesinde, düşüncelerinin yanında derin konuların yalın bir dille ifade edilmesi de etkili olmuştur. Rubailerinde şaraba çokça yer vermesi, bazılarının onun sarhoş ve rind-meşrep birisi olduğuna hükmetmelerine sebep olmaktadır. Bunu iddia edenler İslam edebiyatında sembolik anlatımın *(mecaz)* ne kadar rağbet gördüğünü unutmaktadırlar. Bu nedenle Hayyam'ın melâmîmeşrep bir şair olduğunu söylemek, herhalde daha doğru olur. Onun rubaileri ilk defa XV. yüzyılda *Tarabhâne* isimli müstakil bir eserde toplanmıştır. Bu eserde 559 rubai bulunuyordu ancak zamanla bu sayı artmıştır.

Ebû Hâtim İsfizârî

Selçuklu çağında müspet ilimlerden matematik ve astronomide öne çıkan diğer bir ilim adamı ise Ömer Hayyam'ın Celâlî Takvimi heyetinde yer alan Ebû Hâtim İsfizârî'dir (ö. 1121'den önce). O meteorolojik olayların açıklanması ve ağırlık ölçülerinin nasıl kullanılacağıyla ilgili risaleler yazmıştır. Arşimet Kanunundan faydalanarak *mîzânü'l-gısse* adını verdiği hidrostatik teraziyi icat etmiştir. Bu terazi kıymetli bir eşyanın yapımında kullanılan altın ve gümüşün saflık oranını ve katışıksa, ne oranda yabancı metal içerdiğini tespit etmektedir. İsfizârî terazisini Sultan Sancar'a takdim etmek için Merv'e gitmiş ve orada vefat etmiştir. Rivayete göre ölüm sebe-

bi, bu terazi ile sultanın hazinedârının bazı değerli eşyayı sahteleriyle değiştirdiğinin anlaşılacağı ve bu nedenle onun öldürülebileceği endişesiyle duyduğu aşırı üzüntüdür.

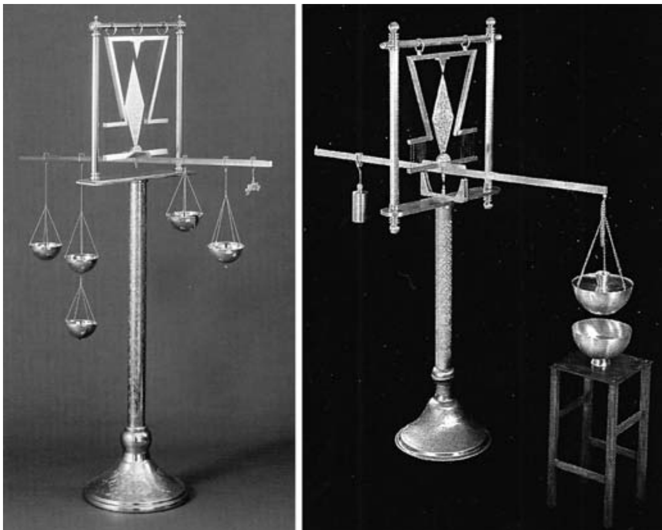
El-Harakî

Filozofluğunun yanında matematik, astronomi ve coğrafya alimide olan el-Harakî (ö. 1158), önce fıkıh ve hadis okumuş, sonraları Merv'e yerleşip hisab, hendese ve felsefeye yönelmiştir. Kimlerden ders aldığı bilinmiyor ise de Batlamyus, İbn Sînâ ve Ebû Cafer el-Hâzin'in kitaplarını okuduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. En meşhur eseri *et-Tebsıra fî İlmi'l-Hey'e*'yi Sultan Sancar'ın veziri Nasîrüddin Mahmud el-Hârizmî'nin oğlu Emîr-i Hâcib Şemseddin Ali'ye ithaf etmiştir. *Müntehe'l-İdrâk* isimli eserini ise, öğrencilerine aklî ve riyazî ilimleri öğretmek için yazdığını belirtmektedir. O çalışmalarında kozmografya ile coğrafyayı ayrı bölümlerde ele alarak, X. yüzyıl ortalarında fizikî coğrafyayı riyazî coğrafyaya bağlamaya yönelik akıma yeni bir yön kazandırmıştır. Mevcut astronomi ve coğrafya bilgilerini özetleyen el-Harakî, İbnü'l-Heysem ve Hâzin'in gezegen ve yıldızların hayal mahsulü daireler üzerinde değil, iç içe, düzenli ve devamlı dönen küresel yüzeyler üzerinde hareket ettikleri görüşünü açık ve inandırıcı bir hale getirmiştir. Eski Latince eserlerde onun eserinden bahsedilmekte, ayrıca bahsedilen iki eserinin XIII. yüzyılın büyük filozof ve astronomu Kutbüddin Şirâzî'nin kaynakları arasında geçtiği de görülmektedir.

Abdurrahman el-Hâzinî

Ebu'l-Huseyn Ali el-Hâzin'in Bizans asıllı kölesidir. el-Hâzinî mahlası efendisinin Merv'deki Selçuklu sarayında hazinedar olmasından kaynaklanmaktadır. Sahibinin de desteğiyle iyi bir eğitim aldı; felsefe ve matematik okudu. Sultan Sancar döneminde, sarayın da himayesiyle araştırmalarını sürdürdü. İslam dünyasında orijinal gözlemler yapmış yirmi astronomdan biri olan el-Hâzinî, uzun yıllar en güvenilir olarak kabul edilen zîcinin bulunduğu *ez-Zîcu'l-Mu'teberi's-Sancarî es-Sultânî* ile İslam dünyasında teraziler hakkında yazılan en önemli eser olan *Kitabu Mîzâni'l-Hikme*'sini Sultan Sancar'a ithaf etmiştir. *Mîzânü'l-hikme* adını verdiği bu hidrostatik terazi hassaslık bakımından öncekilerden daha üstündü.

Resim 10.2

Abdurrahman el-Hâzinî'nin yaptığı terazi ile su saatinin maketleri: Tartmada hata payını 1:60.000'e indirmeyi amaçlayan mîzânü'l-hikme adını verdiği terazi (solda). Dakikaları gösteren su saati. Terazinin tek kefesinden akan su öyle ayarlanıyor ki, azalan ağırlığına göre, geçen zaman ölçüsünü dakikalarla veriyor (sağda). (Kaynak: Fuat Sezgin, İslâm'da İlim ve Teknoloji, Frankfurt J. W. Goethe Üniversitesine Bağlı Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü Müzesinden Bir Kısım Aletlerin Sergisi, Frankfurt 2004, s. 65, 81.)

Sultan Melikşah'tan sonra siyasi buhran baş göstermesine rağmen, Sultan Tapar zamanında riyaziye ve heyet ilminde meşhur olan Muhammed el-Beyhakî, Isfahan Rasathanesinde çalışmalarına devam etti. Tapar'ın oğlu Mahmud ise Bedîu'l-Usturlâbî lâkaplı Ebu'l-Kasım Hibetullah'ı (ö. 1139/40) Bağdat'ta sultanın sarayında yapılan rasatların başına getirdi. Bu alim, *el-Mu'ribü'l-Mahmûdî* adını verdiği sultan adına bir zîc hazırladı. el-Usturlâbî ayrıca usturlab vs. imal etmesiyle meşhurdu ve bu işten büyük bir servet kazanmıştı.

Hârizmşah Muhammed ve Atsız'ın himayesinde olan Zeynüddin el-Cürcânî (ö. 1137) tıp sahasında değerli eserler vermiştir. Bunlar arasında *Zahîre-i Hârizmşâhî* adlı kitabı haklı bir şöhret kazanmıştır. Dinler tarihi hakkındaki meşhur *el-Milel ve'n-Nihâl*'in yazarı eş-Şehristânî (ö. 1153), eserini Sultan Sancar'ın veziri Ebu'l-Kasım Muhammed'e ithaf etmiştir. Yine o İbn Sînâ'ya itirazlarının yer aldığı *el-Musâra'a*'nın müellifidir. Selçuklu sultanlarının tabibi Ebu'l-Berekât Hibetullah b. Melkâ (ö. 1165) da yine İbn Sînâ'nın *Kitabü'ş-Sifâ*'sındaki pek çok görüşünü *Kitabü'l-Mu'teber* adlı felsefe kitabında tenkit etmiştir.

XII. asrın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Selçuklular ve onların takipçisi olan Hârizmşah, Zengî ve Eyyûbî devletleri sahalarında çok sayıda ünlü alim ve felsefeci yetişti. Bunların arasında felsefe ve kelam sahasında Şihâbüddin Yahyâ b. es-Suhreverdî (ö. 1191) ile Fahreddin er-Râzî (ö. 1209) iki önemli örnektir.

SIRA SİZDE 3

Selçuklularda ilim ve edebiyatın gelişmesini sağlayan hususları açıklayınız.

Selçuklu dünyasında imparatorluk yapısının gereği olarak farklı alanlarda, farklı diller kullanılmaktaydı. Selçuklu sarayında ve kısmen orduda, Türkler kendi aralarında Türkçe konuşmaktaydılar. Fars kültürünün baskın etkisiyle bürokrasinin, yani devletin resmî dili Farsça, medrese ve ilmin, hukukî belgelerin dili ise Arapçaydı. Hal böyle olunca Türkçe yazı dili Karahanlılarda olduğu kadar gelişme imkânı bulamadı. Selçukluların tâbii Hârizmşahların merkezi olan Hârizm bölgesi bu konuda bir istisna teşkil etmektedir. Meşhur lugat alimi ve *Keşşâf* isimli Kur'ân tefsirinin yazarı Zemahşerî (ö. 1144), Hârizmşah Atsız'a ithaf ettiği, Arapça bir lugat olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'i Hârizm Türkçesine de tercüme etmiştir. Bu eser bir bakıma Mahmud Kâşgarî'nin eserini tamamlar mahiyette olduğu için önemlidir. Ayrıca Hârizm sahasında Yesevî halifelerinin, özellikle Hakîm Süleyman Ata'nın (ö. 1186/7) şeyhini taklid ederek yazdığı *hikmet*ler *(Bakırgan Kitabı),* manevî tesirlerinin yanında Türkçenin de yaşatılmasına katkı sağlamıştır. Yine muhtemelen Muhammed b. Kays'ın yazıp Celâleddin Hârizmşah'a sunduğu *Tibyânü'l-Lugâti't-Türkî alâ Lisâni'l-Kanglı* isimli lugat de geç de olsa bu sahada yazılmış önemli bir Türk dili yadigârıdır.

Selçuklularda bürokrasi dilinin Farsça olması, tabiatıyle dönemin nazım ve nesir dilinin de Farsça devam etmesine sebep olmuştur. Denebilir ki Fars dili etkili bir edebî dil haline gelmesini, Gazneli ve özellikle Selçuklulara borçludur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi üst mevkilerdeki Selçuklu yöneticileri, özellikle Sultan Melikşah ve Sancar, saraylarını birer ilim ve edebiyat merkezi haline getirmişlerdir. İşte bu muhitlerde şairler divanlarını hep Farsça yazmışlardı. Bazı sultanlar ve hanedan üyeleri bizzat Fars şiirinden hoşlanmaktaydılar ve edebî bir zevk sahibiydiler. Hatta bunlardan Farsça rubai yazanları bile vardı.

Veys ü Ramîn'in müellifi Fahreddin Gurgânî Tuğrul Beyin, Emîrü'ş-Şuarâ Burhanî ise Sultan Alp Arslan'ın, sonra da oğlu Melikşah'ın himayesinde bulunmuşlardır. Sultan Melikşah'ın melikü'ş-şuarâsı meşhur Muizzî (ö. 1124-27) idi. Bu şair da-

ha sonra Sultan Berkyaruk, Tapar ve Sancar'ın da yanındadır. Yine Reşidî-i Semerkandî, Fahrü'ş-Şuarâ Muhammed, Melikşah'ın meddahlarındandı (methedici). Ebu'l-Mefahir-i Râzî ise Sultan Tapar'ın himayesindeki şairlerdendi.

Sultan Sancar da uzun süren saltanatı süresince bir çok alim ve şairi sarayında himaye etmiştir. Kasideci Enverî, Edib Sâbir, Reşid-i Vatvat, Arapça ve Farsça kasideleriyle bilinen Abdülvâsi Cebelî, Hasan-ı Gaznevî gibi bir çok şair ve ilim adamı onun yanındaydı. Sultan Alp Arslan'nın oğlu Toganşah'ın nedimi Ezrakî-i Herevî de dönemin önemli şairlerindendir.

Selçuklularda Farsçanın etkisinin sebepleri nelerdir?

MİMARÎ VE SANAT

Büyük Selçuklular, daha önce kurulan, çağdaşı ve komşusu olan Karahanlı ve Gazneli devletlerinin birikiminden faydalanarak Türk mimarisinin gelişmesine katkı sağladılar. Kurulan devletin kısa zamanda imparatorluk boyutuna ulaşması, gelirlerin artmasına, dolayısiyle de refah seviyesinin yükselmesine sebep oldu. Diğer taraftan İslam ve Türk kültüründe kamu binalarını vakıfların yapması ve vakıf müessesesinin insan tabiatının aynı zamanda içe ve dışa dönük yönünü gayet güzel ifade etmesi, bu eserlerin yapılmasını özendirmiş ve teşvik etmiştir. İmkân, ortam ve niyet oluşunca ortaya toplumun yararlanacağı sayısız mescid (cami), medrese, hankah/zaviye, han, kervansaray vs. inşa edilmeye başlanmıştır. Yaptıkları bu abidelerin plan, mimari ve süslemeleri, şüphesiz onların inanç, zevk ve estetik anlayışlarının bir yansımasıdır.

Mescid-i Cumalar

Selçuklular, Karahanlıların ve Gaznelilerin daha önceki uygulamalarını daha ileriye taşıyarak abidevi bir cami mimarisi ortaya koydular. Özellikle mihrap önündeki kubbeli mekanı geliştirdiler. Böylece bütün Türkistan'a ve İran'a dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbeli bu cami modeli hakim oldu. Büyük Selçuklulardan bize ulaşan ilk mescid (cami), önemli kısımları Melikşah zamanında yapılan Isfahan Mescid-i Cuması (Cuma namazı kılınan mescid)'dır. Kitabelerinden anlaşıldığına göre, 1080 tarihli büyük mihrap kubbesi Melikşah, avlu dışında kuzeydeki *Kümbed-i Hâkî* denen küçük kubbeli mekan ise 1088 yılında Melikşah'ın eşi Terken Hatun adına veziri Tâcülmülk tarafından yaptırılmıştır. Dört eyvanlı avlu ve revaklar ise Melikşah sonrası Selçuklu döneminden kalmadır. Daha sonraları bir çok defa yapılan ilave ve tadilatlarla mescid genişletilmiştir.

Bu mescid-i cumanın özelliği, mihrabın önünde, payeli kısmın ortasında yükselen ve avlu tarafında büyük bir eyvana bitişen muazzam kubbeli mekandır. Bu bölümün harimin diğer kısımlarından belirgin bir şekilde ayrılması, buranın sultanın Cuma namazını kılması için ayrıldığını gösterir. XII. yüzyılda ise avlu cephelerinin her birinin ortasına birer eyvan yapılarak dört eyvanlı cami tipinin (klasik Asya cami tipi) en görkemli örneklerinden biri ortaya çıkmıştır.

Resim 10.3

Isfahan Mescid-i Cuması ve Sultan Melikşah'ın mihrabın önüne eklettiği görkemli kubbesi, İran

Daha sonra inşa edilen İran'daki Selçuklu camileri küçük ölçekli, tuğladan yapılmış, hafif sivri, tromplu kubbelerle Isfahan'daki Melikşah kubbesini izlerler. Selçuklu camileriyle başlayan yenilikleri tek bir planda toplayan ilk eser ise 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cumasıdır. Bu abide mihrap önü kubbesi ile dört eyvanlı ve minareli bir cami olarak büyük bir gelişmenin öncüsü olmuştur. Karahanlı ve Gazneli ribat ve saraylarında uygulanan dört eyvanlı plan şeması, ilk defa burada, bir camide uygulanmıştır. 7.45 m. çapındaki kubbe, planda yerini almıştır. Bu plan sonraki camilerde de uygulanmıştır.

Sultan Tapar'ın Gülpayegan'da (Cêrbâzekân) yaptırdığı mescid-i cumanın ise, kare bir mekan üzerine mukarnaslı tromplarla hafif sivrilen bir kubbesi vardır. İçi Terken Hatun kubbesi gibi geometrik çizimlerle süslenmiş, dışarıda tromplar gizlenmiştir. Yine Sultan Tapar'ın yaptırdığı Kazvin Mescid-i Cuması ise kalın tuğla duvarlar üzerine güçlü düz tromplarla çok sade fakat görkemli bir kubbe yapısına sahiptir. Duvarlarında Gazne'deki Sultan Mesud'un sarayındaki gibi, üç dilimli kemerlerden bir friz ile üstünde çiçekli kûfî ile yazılmış bir kitabe kuşağı, bu sade mekana bir zenginlik katmaktadır. Yine bu şehirde aynı hükümdarın zamanında yapılan Mescid-i Haydariyye de diğer bir Selçuklu eseridir.

Selçuklu kubbelerinin gelişmiş zengin iç yapılarına rağmen, dışları süslemesiz sade, sık tuğla örgülü, kübik ve masif yüzeylerle kaplıdır. Kübik gövde üzerinde, sekizgen bir geçişten sonra hafifçe sivrilen kubbe, Selçukluların geliştirdiği bir kubbe tipidir; dolayısiyle dıştan hakim bir konumda görünen kubbe ile orijinal bir cami mimarisi ortaya çıkmıştır. Gaznelilerin daha önce uyguladığı kubbe-eyvan birleşmesini de Selçuklular geliştirmişlerdir.

SIRA SİZDE 5

Selçuklu mescid-i cumalarının özellikleri nelerdir?

Minareler

Müslüman Türkler tarih boyunca coğrafî ve kültürel özeliklere göre çeşitli minare tiplerini uygulamışlardır. Büyük Selçuklular da İran'da ince ve uzun, silindirik minareleri benimsemişlerdir. En eski Selçuklu eseri olan, 1058 tarihli, Tuğrul Bey za-

manından kalan Damgan Mescid-i Cumasının minaresi, yukarıya doğru incelerek yükselen silindirikti. Ortasında mavi ve firuze sırlı kare panolardan kabartma örgülü kûfî kitabe kuşağı bulunan bu minare, aynı zamanda Selçukluların ilk çinili mimarî eseridir. Keza Sâve'deki Mescid-i Meydan'ın minaresi Tuğrul Bey zamanında 1061, Zevvare'deki Mescid-i Pamenar'ın minaresi ise Alp Arslan zamanında 1068 yılında yapılmıştır.

Kümbed ve Türbeler

Selçuklulur zamanında iki tip mezar yapısına rastlanır: Kümbed ve türbe. Kümbedler genellikle altta mumyalık katı bulunan silindirik veya çokgen gövdeli yapılardır. İçten kubbe, dıştan külahla örtülüdür. Türbeler ise mumyalık bulunmayan, kare planlı ve üzerleri kubbeyle örtülü yapılardır. Mescidlerde olduğu gibi kümbedlerde de Büyük Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli geleneğine bağlanır. Dâmgân'da silindirik gövdeli Çihil Duhteran (Kırk Kızlar) Kümbedi ile Isfahan'ın güneyinde Eberkûh'da sekizgen Kümbed-i Ali, Tuğrul Bey zamanından kalan en eski kümbedlerdir. Kümbed-i Ali İran'daki tuğla kümbedlerin aksine taştan yapılmıştır. Kazvin ve Hemedan arasında 1067 ve 1093 tarihli daha gelişmiş iki kümbed örneği günümüze ulaşmıştır. Bunlar sekizgen planlı, köşeler silindirik kuleli ve çift kubbelidir, tuğladan yapılmıştır. Kümbedlerden birinde iki, diğerinde bir kulenin içinde merdivenler vardır. Kitabeleri ve Türk süsleme sanatının bir hazinesi olan çok zengin tuğla süslemeleri vardır. İç duvarlar da Selçukluların en eski, renkli kalem işleriyle donatılmıştır. Bunlara yakın uslûpta yapılmış diğer bir kümbed de Demâvend'de bulunmaktadır.

Resim 10.4

İran'da Kazvin-Hemedan arasında bulunan Harrakan Kümbedleri ve detay görünüşü.

XI. yüzyıl sonunda Serahs'ta (Türkmenistan) yapılan Ebu'l-Fazl, Meyhene'de Ebu Said ve Vekilbâzâr'da Abdullah b. Büreyde türbeleri, bilinen en eski Selçuklu türbelerindendir. Sultan Sancar'ın Merv'deki 1157 tarihli türbesi ise Büyük Selçukluların türbe mimarisinde gösterdikleri gelişme ve yeniliklerin bir toplamıdır. 17 m. çapındaki kubbesiyle Dünya mimarisinin önemli eserlerinden biridir.

Ribatlar (Kervansaraylar)

Karahanlı ve Gaznelilerin geliştirdikleri ribat mimarisini devam ettiren Büyük Selçuklular, genellikle kare planlı, dört eyvanlı, revaklı avlulu ribatlar yapmışlardır. Anuşirvan (1029-1049) ve Za'feranî (XI. yy.) ribatları ilk Selçuklu ribatlarıdır. Ancak Büyük Selçuklu döneminden kalan en önemli ribat, Nişabur-Serahs arasında, 1114/5'te Sultan Tapar döneminde inşa edilen Ribat-ı Şerif'tir. Gazneli dönemi eseri

Resim 10.5

Büyük Selçuklulardan kalan en önemli abidelerden biri olan, Nişabur-Serahs arasında, 1114/5'te Sultan Tapar döneminde inşa edilen Ribât-ı Şerif.

Ribât-ı Mâhî'ye benzeyen bu ribat, kareye yakın asıl yapı ile bunun önünde yatık dikdörtgen bölüm ve dört eyvanlı bir avlu etrafında sıralanmış mekanlardan oluşmaktadır. Dıştan kaleye, içten ise bir saraya benzer zenginliktedir. Kitabelerinden anlaşıldığına göre, eşi Sultan Sancar ile birlikte Oğuzların elinde esir iken Terken Hatun 1154/5'te bu ribatı tamir ettirmiştir.

Medreseler: Büyük Selçukluların başta Nizamiye Medreseleri olmak üzere bir çok medrese yaptırdıkları bilinmektedir. Ama ne yazık ki bunların büyük kısmı günümüze ulaşamamıştır. Karahanlılarda başlayan eyvanlı, avlulu şemayı geliştirerek devam ettirmişlerdir.

Saraylar: Saraylar da insanların ve tabiatın verdiği tahribat nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. Büyük Selçukluların son başkenti Merv'de Sultan Sancar döneminde yoğun bir imar faaliyeti yürütülmüştür. Burada içerisinde mescid-i cumanın, Sultan Sancar'ın türbesinin de bulunduğu, 4 km2'lik bir alanı kaplayan Sultan Kale'de saray da bulunmaktaydı. Bu sarayın 45x39 m. boyutunda, elli odalı olduğu bilinmektedir.

Özet

Selçuklu medeniyetinin nasıl bir ortamda ortaya çıktığını belirleyebileceksiniz.

Selçuklu toplumunda nüfus, çoğunluğu oluşturan yerleşik ve gayri Türk topluluklar ile kendileriyle birlikte gelen ve gelmeye devam eden ve zamanla yerleşik hayata da adım atan Türkmenlerden oluşmaktaydı. Selçuklu yöneticileri, konar-göçer ve yerleşik bu iki önemli kitle arasında dengeleri korumayı sağladığı oranda başarılı olmuşlardır. Bu başarıda gulam sisteminin de katkısı olmuştur. Nitekim Türk, gayri Türk ayırımı yapmadan, herkesi liyakati doğrultusunda istihdam ederek değerlendirmiştir.

Bu dengeleri korumada, pek tabiidir ki merkezî yönetimi güçlendirmiş olmalarının büyük payı vardır. Nitekim bunu en iyi başardıkları Sultan Melikşah döneminde imparatorluk her yönüyle zirveye çıkmıştır. Ancak bu zor gerçekleştirilen, ama ne yazık ki sürekli kılınamayan bir husustur. İşte Büyük Selçuklu Devleti çok uzun süre olmasa da huzur ve refah ortamını sağlayabilmiştir ki, medeniyet boyutuna ulaşabilmiştir. Yani merkezî otoritenin güçlü olduğu, Türkmenlerin ve yerli halkların hoşnut edildiği dönemlerde Selçuklular medeniyeti oluşturan, eğitim, ilim, edebiyat ve düşünce hayatı ile mimarî ve sanat alanlarında gelişme kaydedebilmişlerdir.

Nizamiye Medreselerinin Ortaçağ İslam dünyasına katkılarını değerlendirebileceksiniz.

Her şeyden önce İsmailî/Bâtınî propagandaları karşısında Ehl-i Sünnet inancının güçlenmesi sağlandı. Nizamiye Medreseleri vakıf kuruluşları idi. Yani müstakil bütçeleri, gelir kaynakları vardı; idarî ve eğitim personeline maaş veya aynî gelir ödenmekteydi. Öğrencilere ise yatıp kalkacakları odalar verilmekte, beslenme ihtiyaçları karşılanmakta, ayrıca burs da tahsis edilmekteydi. Bu yenilikler tabiatiyle eğitimi cazip hale getirmekte ve en önemlisi fakir öğrencilere imkan ve fırsat eşitliği sağlamaktaydı.

Selçuklular döneminde ilmî faaliyetlerin mahiyetini açıklayabileceksiniz.

Büyük Selçuklular döneminde İsmailî/Batınî propagandalarını etkisiz kılıp Sünnî inancı güçlendirmek için açılan Nizamiye Medreselerinin de öncülüğüyle ağırlıklı olarak fıkıh, hadis, kelam gibi dinî ilimlerin yanında, herhalde daha çok medrese dışı eğitimle felsefenin yanında astronomi, fizik, matematik, cebir, coğrafya gibi müspet ilim dallarında da önemli buluşların yapıldığı, eserlerin yazıldığı görülmektedir. Gazzâlî'nin eserleri kelam, felsefe ve tasavvuf arasında yeni dengelerin kurulmasına sebep olmuş, Nizamülmülk yazdığı siyasetname ile siyaset bilimine ve tarihe katkı sağlamış, Ömer Hayyam ve ekibinin astronomi, cebir ve takvim *(Celâliyye Takvimi)* çalışmaları bazı yenilikler getirmiş, İsfizarî ve el-Hâzinî bazı ölçüm aletleri icat etmişlerdir.

Selçuklular döneminde mimarî ve sanattaki gelişmeleri belirleyebileceksiniz.

Büyük Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli devletlerinin birikiminden faydalanarak Türk mimarisinin gelişmesine katkı sağladılar. Onlar abidevi bir cami mimarisi ortaya koydular. Özellikle mihrap önündeki kubbeli mekanı geliştirdiler ve bütün Türkistan'a ve İran'a dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbeli bir cami modeli hakim oldu. İran'da ince ve uzun, silindirik minareleri benimsediler. En eski Selçuklu eseri olan, 1058 tarihli, Tuğrul Bey zamanından kalan Damgan Mescid-i Cumasının minaresi, yukarıya doğru incelerek yükselen silindirik bir yapıdaydı. Kümbed ve türbe mimarisinde de geleneği geliştirerek devam ettirdiler. Harrakan kümbedleri ve Merv'deki Sultan Sancar Türbesi türünün en gelişmiş örnekleridir. Özellikle tuğla ile geometrik süslemeler ve kûfî yazı gelişmiştir. Ribat mimarisinde ise kare planlı, dört eyvanlı ve revaklı avlulu tipi geliştirmişlerdir. Günümüze ulaşabilen Selçuklu ribatı Ribat-ı Şerif dıştan kaleye, içten bir saraya benzer bir zenginliktedir. Selçukluların eyvanlı, avlulu plan ile Karahanlı geleneğini devam ettirdikleri medresenin, sayısız eser inşa edildiği halde günümüze ulaşamadıkları için ayrıntılı özellikleri bilinmemektedir. Büyük Selçukluların son başkenti Merv'de Sultan Kale içinde bulunan 45x39m. çapında, elli odalı saray günümüze ulaşabilmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Selçukluların devleti kurma döneminde geçirdikleri süreçlerden **değildir?**

a. İslam dinini kabul etmeleri
b. Yerleşik hayata geçmeleri
c. Kendilerinden başka topluluklarla birlikte yaşamaları
d. Abbasi halifesine tâbi olmaları
e. Yeni bir coğrafyaya göçmeleri

2. Aşağıdakilerden hangisi Nizamiye Medreselerinin kuruluş nedenlerinden biri **değildir?**

a. İsmailîlerin propaganda faaliyetlerini etkisiz hale getirmek
b. Ehl-i Sünnet akidesini güçlendirmek ve yaymak
c. Devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi
d. Maddî bakımdan fırsat eşitliğini sağlamak
e. İslâm'ı gayri müslimler arasında yaymak

3. Selçukluların Nizamiye ve diğer medreseleri kurmaları aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?

a. Siyasette sağlanan başarıyı akılda ve gönülde de tesis etmek istenmesi
b. Müslüman çocukların gayrimüslim okullara gitmelerini engellemek
c. Halifenin Selçuklulara eğitim konusunda baskısı
d. Halkın eğitim kurumlarına yoğun talep göstermesi
e. Arapların Selçuklular kadar eğitime önem vermemeleri

4. Aşağıdakilerden hangisi Selçuklu dönemi ilim adamlarından biri **değildir?**

a. Gazzâlî
b. Ömer Hayyam
c. İbn-i Haldun
d. Ebû Hâtim İsfizârî
e. el-Harakî

5. Aşağıdakilerden hangisi makam sahiplerinin ilmî ve edebî eserlerin oluşturulmasına destek vermesinin nedenlerinden biridir?

a. Maliyetlerinin düşük olması
b. Eserin kendilerine ithaf edileceği için adının yayılmasına sebep olması
c. Bu tarz çalışmalara destek vermeyenlere kötü gözle bakılması
d. Sultanların bu yönde ferman çıkarmaları
e. Gayri müslimler ile yarış içinde olmaları

6. Nizamülmülk ile ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. Sultan Melikşah'ın isteği üzerine meşhur Siyâsetnâme isimli eserini yazmıştır.
b. 1018'de Tûs'ta doğmuştur.
c. Nizamülmülk lâkabı Abbasi halifesi tarafından verilmiştir.
d. Nizamiye Medreseleri'nin kurucusudur.
e. Karahanlıların hizmetinde bulunmuştur.

7. Celalî Takvimi ile ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. Adını Sultan Melikşah'ın Celâleddin lâkabından almıştır.
b. Güneş yılına göre hazırlanmıştır.
c. Takvimin başlangıcı 15 Mart 1079'tur.
d. Gregoryen Takvimi'nden esinlenerek yapılmıştır.
e. Doğru tarihleme veren yanılgısız takvimlerin ilkidir.

8. Selçuklularda kullanılan dil-saha eşleştirmelerinden hangisi doğrudur?

a. Saray dili - Arapça, İlim dili - Farsça, Resmi dil - Türkçe
b. Saray dili - Farsça, İlim dili - Türkçe, Resmi dil - Arapça
c. Saray dili - Türkçe, İlim dili- Arapça, Resmi dil - Farsça
d. Saray dili - Türkçe, İlim dili- Farsça, Resmi dil- Arapça
e. Saray dili - Arapça, İlim dili- Türkçe, Resmi dil- Farsça

9. Selçuklular'da imar faaliyetlerini teşvik eden ana unsur aşağıdakilerden hangisidir?

a. Vakıf müessesesi
b. Mevcut yapıların ihtiyaçları karşılamaması
c. Sultanın zenginler üzerindeki baskıları
d. Yapılan eserlerden büyük kazançlar sağlanması
e. Düşük maliyetlerle büyük eserlerin yapılabilir olması

10. Aşağıdakilerden hangisi Selçuklu camileri ile ilgili olarak **söylenemez?**

a. Karahanlı ve Gazneli mimari uygulamaları Selçuklular tarafından daha da geliştirilmiştir.
b. Türkistan ve İran'a dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbeli cami modeli hakim olmuştur
c. Selçuklu camilerinde minare geleneği yoktur.
d. Günümüze ulaşan ilk Selçuklu mescidi Isfahan Mescid-i Cuması'dır.
e. Daha sonra inşa edilen İran'daki Selçuklu camileri, küçük ölçekli ve tuğladan yapılmıştır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız doğru değilse, "Selçuklu Medeniyetini Hazırlayan Ortam" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanıtınız doğru değilse, "Nizamiye Medreseleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız doğru değilse, "İlim ve Edebiyat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız doğru değilse, "İlim ve Edebiyat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız doğru değilse, "İlim ve Edebiyat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız doğru değilse, "Nizamülmülk" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız doğru değilse, "Ömer Hayyam" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız doğru değilse, "İlim ve Edebiyat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız doğru değilse, "Mimarî ve Sanat" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c	Yanıtınız doğru değilse, "Mescid-i Cumalar" kısmını yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Selçuklular bozkır hayat tarzından, kültüründen cihan devletine, diğer bir deyişle imparatorluğa, dolayısıyla yeni bir medeniyete giden yola girdiler. Onlar aslında dört önemli süreci birlikte yaşadılar: Müslüman olarak din değiştirdiler. Bozkırdan Horasan'a inerek yaşadıkları coğrafyayı değiştirdiler ve bununla birlikte yerleşik hayata adım attılar. Ve geldikleri bu topraklarda yürürlükte olan idarî tecrübeden, birikimden yararlandılar, gulam sistemini benimseyerek devletlerini kurdular. Kısa sürede birlikte yaşadıkları bu büyük değişim, Selçuklu İmparatorluğunun, dolayısiyle medeniyetinin temellerini oluşturdu.

Sıra Sizde 2

İsmailî Şîanın Sünnî İslam Dünyasına yönelik faaliyetleri endişe verici boyuttaydı. Sünnîler Kahire'de *el-Ezher* veya *Dârü'l-Hikme*'de yetiştirilen İsmailî *dâî*lerin (davetçi) yoğun bir mezhep propaganda faaliyeti ile karşı karşıya idi. Bu durum pek tabii Abbasî hilafetini ve onun koruyuculuğunu üstlenen Selçukluları rahatsız etmekteydi. Selçuklular İsmailîlerin bu propaganda faaliyetlerini etkisiz hale getirmek, Ehl-i Sünnet akidesini güçlendirmek ve yaymak; ayrıca devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi ve maddî bakımdan fırsat eşitliğini sağlamak için adeta bir eğitim seferberliğine giriştiler. Sünnî İslam Dünyasının geleceği için büyük önem taşıyan bu büyük projeyi Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk başlattı.

Sıra Sizde 3

Tarih boyunca ilim ve sanatın gelişmesinde himaye unsuru büyük önem taşımıştır. Orta Çağ İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da iktidar sahibi olan sultan, melik, vezir ve diğer bürokratlar ile servet sahiplerinin, saraylarında alim, edip veya şairleri toplayıp himaye ve teşvik ettiklerine şahit olmaktayız. Makam mevki sahiplerinin bu seçkin kişilere kol kanat germeleri, aslında onların şânındandı. Çünkü her yazılan eser kendisine övgüler düzülerek ithaf edileceği için, onun adının yayılmasına ve yaşatılmasına sebep oluyordu. Bir anlamda iktidar sahibi kendi lehine kamuoyu oluşturmanın zeminini hazırlıyordu. Devlet adamları bu konuda büyük bir rekabet içindeydiler. Tabiatiyle bu gelenek de ilmî ve edebî eserlerin ortaya çıkmasını, ilim ve edebiyatın gelişmesini, yaygınlaşmasını tetikliyordu. Denebilir ki medreseler doğru kabul edilen bilgiyi topluma ulaştırmayı, himaye usûlü ise ilmin, dil ve edebî zevkin gelişmesini sağlamaktaydı.

Sıra Sizde 4

Selçuklularda bürokrasi dilinin Farsça olması, tabiatıyle dönemin nazım ve nesir dilinin de Farsça devam etmesine sebep olmuştur. Denebilir ki Fars dili etkili bir edebî dil haline gelmesini, Gazneli ve özellikle Selçuklulara borçludur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi üst mevkilerdeki Selçuklu yöneticileri, özellikle Sultan Melikşah ve Sancar, saraylarını bir ilim ve edebiyat merkezleri haline getirmişlerdir. İşte bu muhitlerde şairler divanlarını hep Farsça yazmışlardı. Bazı sultanlar ve hanedan üyeleri Fars şiirinden hoşlanmaktaydılar ve edebî bir zevk sahibiydiler. Hatta bunlardan Farsça rubai yazanları bile vardı.

Sıra Sizde 5

Selçuklular, daha önceki uygulamaları geliştirerek abidevi bir cami mimarisi ortaya koydular. Özellikle mihrap önündeki kubbeli mekanı geliştirdiler ve bütün Türkistan'a ve İran'a dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbeli bu cami modeli hakim oldu. Büyük Selçuklulardan bize ulaşan ilk mescid (cami), önemli kısımları Melikşah zamanında yapılan Isfahan Mescid-i Cuması'dır (1080). Bu mescid-i cumanın özelliği, mihrabın önünde, payeli kısmın ortasında yükselen ve avlu tarafında büyük bir eyvana bitişen muazzam kubbeli mekandır. Bu bölümün harimin diğer kısımlarından belirgin bir şekilde ayrılması, buranın sultanın Cuma namazını kılması için ayrıldığını gösterir. XII. yüzyılda ise avlu cephelerinin her birinin ortasına birer eyvan yapılarak dört eyvanlı cami tipinin (klasik Asya cami tipi) en görkemli örneklerinden biri ortaya çıkmıştır.
Selçuklu kubbelerinin gelişmiş zengin iç yapılarına rağmen, dışları süslemesiz sade, sık tuğla örgülü, kübik ve masif yüzeylerle kaplıdır. Kübik gövde üzerinde, sekizgen bir geçişten sonra hafifçe sivrilen kubbe, Selçukluların geliştirdiği bir kubbe tipidir; dolayısiyle dıştan hakim bir konumda görünen kubbe ile orijinal bir cami mimarisi ortaya çıkmıştır.

Yararlanılan Kaynaklar

Fazlıoğlu İ. (2005). "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Dîvân İmî Araştırmalar,* 18, s. 1-57.

İslâm Ansiklopedisi. (1940-1987). I-XIII, İstanbul: M.E.B. (İlgili maddeler).

Köprülü. M. F. (2003). **Türk Edebiyatı Tarihi,** Ankara: Akçağ..

Köymen. M. A. (1992). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,** III (Alp Arslan ve Zamanı), Ankara.

Makdisi. G. (2004). **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı,** (çev. A. H. Çavuşoğlu - H. T. Başoğlu), Ankara.

Ocak. A. (2002). **Selçukluların Dinî Siyaseti,** İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.

Şeşen. R. (2004). "Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış", **III. Uluslar arası Mevlâna Kongresi, 5-8 Mayıs 2003,** Konya, s. 233-244.

TDV İslâm Ansiklopedisi. (1988-2011). I-XXXIV (İlgili maddeler).

Turan. O. (2005). **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Zebîhullah-i Safâ. (2002). **İran Edebiyatı Tarihi,** Çev. Hasan Almaz, İstanbul.